

خارالد مۇللىپ [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

— ساموئىل خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىگە تەنقىد

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

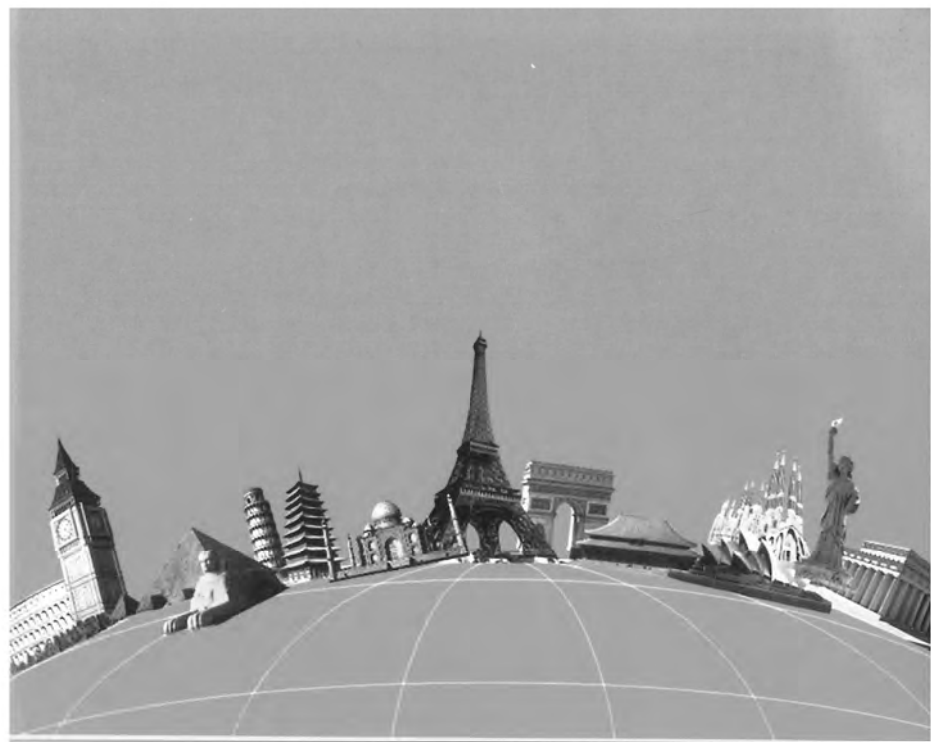

شىنجاڭ كۆزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

ISBN 978-7-5469-5131-7

定价: 60.00 元

The Coexistence of Civilizations

خارالد مۇللىر [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

— سامۇئىل خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىگە تەنقىد

تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

文明的共存；维吾尔文 / (德) 米勒著；哈力克·阿吾提译. — 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社；新疆电子音像出版社，2014.2
ISBN 978-7-5469-5131-7

I. ①文… II. ①米… ②哈… III. ①国际政治—研究 IV. ①D5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第045185号

策 划	艾尔肯·伊布拉音·湃达	责任复审	海拉提江·吾斯曼
责任编辑	扎帕尔江·乌其洪	责任决审	艾尼瓦·库迪力克
特约编辑	伊斯坎代尔·艾尼瓦尔	责任印刷	刘伟焯
责任校对	阿不都热依木·阿不里米提		
美术编辑	努尔买买提·艾买尔		

书 名	文明的共存 (维吾尔文)
作 者	哈拉尔德·米勒 [德]
翻 译	哈力克·阿吾提
出 版	新疆美术摄影出版社 新疆电子音像出版社
地 址	乌鲁木齐市经济技术开发区科技园路5号 (邮编 830026)
制 版	新疆奥敢图书发行有限公司
发 行	新疆新华书店
印 刷	乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开 本	880mm×1230mm 1/32
印 张	16.25
版 次	2014年2月第1版
印 次	2015年8月第1次印刷
书 号	ISBN 978-7-5469-5131-7
定 价	60.00元

كىرىش سۆز

مەن 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سەيمىل خۇنتىنگتون ئەپەندى بىلەن ئۇنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۈيۈك ئەسىرى توغرىسىدا بىر قېتىم ئاشكارا مۇنازىرىلىشىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدىم. بۇ قېتىملىق پائالىيەتنى فىرانكفوردتىكى «ئامېرىكا ئائىلىسى» تەشكىللىگەندى، مۇنازىرە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، فىشۋر نەشرىياتىدىكى دومزالسكى ئەپەندى ماڭا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئوخشىمايدىغان قاراشلىرىمنى رەتلەپ كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى، مېنىڭمۇ بۇنداق ئوبدان تەكلىپنى رەت قىلغۇم كەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قولىدىكى بۇ كىتاب روياپقا چىقىپ قالدى.

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى قىسمىدا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزەرىنى پىرىنسىپچانلىق بىلەن تەنقىد قىلدىم (بىرىنچى باب بىلەن ئىككىنچى باب). ئىككىنچى قىسمىدا نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى ئېنىق شەرھىلدىم. بىرىنچى بابتا «مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيلىك» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ پەرقىنى سېلىشتۇرۇپ، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى تەتقىق قىلدىم. ئىككىنچى بابتا مەدەنىيەت بىلەن سىياسىي ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى مۇھاكىمە قىلىپ، مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ قانداق ئەھۋالدا، قانداق شەكىل بىلەن «سىياسى مەسىلە» گە ئايلاندىغانلىقىنى

تەھلىل قىلدىم. ئۈچىنچى بابتا زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ سەۋەبى ۋە مۇساپىسىنى تەتقىق قىلىپ، ھالقىلىق مەسىلىنى، يەنى خۇنتىنگتوننىڭ قىياسىنىڭ بۈگۈنكى ئۇرۇشلاردا ئىسپاتلانغان - ئىسپاتلانمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم.

ئۈچىنچى قىسىمدا خەلقئارالىق سىياسىدىكى چوڭ رايونلار، يەنى غەرب دۇنياسى، ئاسىيا، ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان رايونلار، رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى قاتارلىق «چەت رايونلار» نى كونكرېت كۆزىتىپ تەھلىل قىلدىم. بەش بابنىڭ ھەر بىرىدە ئىقتىساد، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، خەلقئارالىق سىياسىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى قىياس قىلىپ باقتىم ياكى بولمىسا مۆلچەرلەپ باقتىم.

كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمى (تۆتىنچى قىسمى) دا رايونلار ئارا مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تەسۋىرلەپ، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان «بۇزغۇنچىلىق ئامىللىرى» — تېررورىزم، مۇھىت بۇلغىنىش، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر مەسىلىسىنى شەرھىلدىم. ئاخىرقى بابتا بۇ تەھلىللەردىن سىياسىدا قوللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەكۈنلەرنى چىقاردىم.

كىتابتا مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاددىي بوسۇندا «دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش» تەك خۇنتىنگتونچە ئەندىزىگە سېلىۋېلىشقا ئىجابىي يول بىلەن رەددىيە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ ئوقۇرمەنلەردىن بەش قىتئەدە يۈز بەرگەن، مۆلچەرلەش ئاساسەن مۇمكىن بولمىغان مۇرەككەپ ۋەقەلەرگە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە باھا بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن مۇنداق بىر شەك - شۈبھىسىز پاكىتنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتۈم:

دەۋرىمىزدىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنى ئىلگىدە تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئىنسانلارغا غايەت زور خەۋپ تۇغدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تېپىلغۇسىز پۇرسەتمۇ يارىتىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك دۈشمەنلىشىشلەرنى ياراشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرىدۇ. دېمەك، مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇش ھادىسىسى تېپىمى كۈچ تۈرتكىسىدە كېلىپ چىققان ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئادەملەر كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇڭا ئىنسانلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، بۇ توسۇقتىن تامامەن ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ.

پۈتكۈل خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرگە چېتىلىدىغان بىر ئەسەرنى بىرلا ئادەمنىڭ ئىقتىدارغا تايىنىپ ۋۇجۇدقا چىقىرىش مەن گەپ، مەن بۇ يەردە رايونلار سىياسىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا مېرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان بارلىق مۇتەخەسسسلەرگە سەمىمىي ھەم ئىيتىمەن ۋە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرمەن، دەل شۇلارنىڭ ئاتىقات نەتىجىلىرى بولغاچقىلا، مەن بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى تونۇشتا بىر يېڭى پەللىگە يېتەلدىم. بۇنىڭدىن سىرت، مەن يەنە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خېسىپ ئىشتاتلىق تىنچلىق ۋە توقۇنۇش تەتقىقات فوندى جەمئىيىتىدىكى خىزمەتداشلارغا سەمىمىي رەھمىتىمنى بىلدۈرمەكچىمەن، ئۇلار ماڭا نۇرغۇن پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەردى ۋە ياردەم قىلدى. يەنىس بېگخاۋ، جىنكا گېرك ۋە تاشىم سىپانىلار كىتابنىڭ قىسمەن باب، پاراگرافلىرىنى ئوقۇپ چىقتى ھەمدە ئورۇنلۇق پىكىرلەرنى بەردى. رېشاننا دېتاسد، شاپىنا فىشېل ۋە كېئارستېن ۋېستفالىنىڭ دوكتورلۇق دىسسىپلېنىسىنىڭ كىتابىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق نەزەرلەرنى

شەكىللەندۈرۈشكۈمۇ كۆپ پايدىسى بولدى. يەنىس بېگھاۋ، ئۇنتا بېگى ۋە سىتېفىن سونئۇسۇلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش جەھەتتە ناھايىتى زور ياردەم بەردى. كومپيۇتېرىمدا ساقلانغىلى بولمايدىغان بەزى كاشىلار كۆرۈلگەندە، ماكس مئۇلمان خۇددى پەرىشتەدەك يېنىمدا پەيدا بولدى.

خانمىم ئۆلۈپ مۇلېر كېچە خىزمىتى ئالدىراش بولسىمۇ، بىراق ئويلىغانلىرىمنى دېگۈم كەلگەن چاغدا، ئېيتقانلىرىمنى خۇشاللىق بىلەن ئاڭلاپ، ئىدىيەمدە ھەمىشە تۇراقسىزلىق كۆرۈلۈپ تۇرغان بۇ رېئاللىقنى ئون - تىنسىز قوبۇل قىلدى، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ ئائىلىدىكى ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى تەرتىپلىك بىر ياقلىق قىلىپ، پۈتۈن ئەس - يادىم بىلەن كىتابنى يېزىپ پۈتكۈزۈشۈمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى خانمىمنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئىنتايىن مەنئەتدار بولدۇم.

خارالد مۇلېر

1998 - يىلى ئاۋغۇست

476 ..... بىر ئېمىلارنى قىلىشىمىز كىرەك؟ ..... بىر ئېمىلارنى قىلىشىمىز كىرەك؟

423 ..... ئىزدەش ..... ئىزدەش

423 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

383 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

346 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

288 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

226 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

179 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

179 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

138 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

104 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

47 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

47 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

I

..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

1 ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار ..... ئۆزىڭىزنى قىلىشقا تەييار

بىرىنچى قىسىم

تەنقىد

1

خۇننىڭتوننىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا

ئىنسانلار ھەمىشە قاتتىق قورقۇنۇچ ئىچىدە ئېسەنگىرەپلا يۈرۈشىدۇ، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى شۇنداق نازۇك بولۇپ، ئاسانلا زىيان - زەخمەت يېتىپ قالىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت تەھدىتكە ئۇچراپ تۇرىدۇ. باياشات تۇرمۇش، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆز سالاھىيىتى دېگەنلەرگە ھەمىشە يۇقىرىقىدەك ئەڭ ئىشلار سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلار ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسپاتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى، نەدىن نەگە بارىدىغانلىقىنى بىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ ھەم شۇلارنى بىلىشكە ئېھتىياجلىق. سالاھىيەتنى بەلگىلەش - تىكى چەك - چېگرانىڭ ئايرىلىشى مەلۇم بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىدا ئىپادىلەنىدۇ. ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، كىرىزىسلار كۆرۈلۈۋاتقان ۋە كۈلپەتلەر يېغىۋاتقان دەۋردە، بۇ ئىككى خىل ئاساسىي ھادىسە بىرلىشىپ كېتىدۇ، يەنى قورقۇنۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چاك - پاسىللارمۇ بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ قالىدۇ. بىرەر دۈشمەن تېپىش ياكى بىرەر قۇربانلىق تېپىش مۇئەييەن ئېھتىياجغا ئايلاندى.

نىپ قالدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئېھتىياجلار ئېنىق ھالدا ئاشۇ ئا-
تالمىش «ياتلار»غا قارىتىلغان بولىدۇ. دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدى-
تىدىن قورقماي بولمايدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا ئوخشاشلا
قورقۇنچلۇق بىر نەرسە، يەنى دۈشمەننىڭ ئارزۇسى يوشۇرۇنغان بو-
لىدۇ، بولۇپمۇ ۋەزىيەت يامان بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دەل مۇشۇنداق يېتەرسىزلىكلەر
ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئەڭ چوڭ دۈشمەن كۈچ بولغان كوم-
مۇنىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ،
غەرب سىياسىي جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بۇرۇنقىغا
قارىغاندا ئاز - تولا ئاشتى، ھەتتا ئۆزىنى خېلى بىخەتەر سېزىد-
غان بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى،
يادرو قوراللىرى ئارقىلىق قارشىلىشىشمۇ ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا
بىۋاسىتە يۈز بەرمەيدىغان بولدى، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، كۈن-
دىلىك دۇنياسى بۇنىڭلىق بىلەنلا تېخىمۇ بىخەتەر بولۇپ كەتمى-
دى. ئەكسىچە، نۇرغۇن ئىشلار قالايمىقانلىشىپ كەتتى، بۇ غەرب
بىلەن شەرقنىڭ ئىختىلاپى ئاخىرلاشقانلىقىدىن كېلىپچىققان
بىۋاسىتە ئاقمۇت ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەق-
قىيات مۇساپىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدە شەك يوق؛ ئۈزۈك-
سىز تەرەققىي قىلىۋاتقان دۇنيا ئىقتىسادى ۋە ئۇنىڭ بىلەن زىچ
باغلىنىشلىق بولغان سودا، پۇل مۇئامىلە ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ
ئۈزۈكسىز يۇغۇرۇلۇشى ۋە تېزلىشىشىگە، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۈنساينى ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىز
ئىلگىرىكىگە ئوخشىماي قالدى، كەلگۈسىمىز توغرىسىدا بىرنەر-
سە دېمەكمۇ تەس بولدى، ئەمدىلىكتە يەنە ھەممە گۇناھنى يىر-
گىنچىلىك سوۋېت ئىتتىپاقلىقلارغا ئارتىپ قويساق بولمايدۇ -
دە، ئەلۋەتتە.

خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىكى ئاساس -
لىق نۇقتىسىنەزەرلەر

خۇنتىنگتون بىزگە ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىدىن
بېشارەت بېرىپ: «مىللەتلەرنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئىدىئولوگىيەنىڭ
ئوخشاشماسلىقى تۈرتكىسىدە، ھازىر دۇنيا تارىخىدىكى ھەر خىل مە -
دەنىيەتلەر تىرىشىشىگە يۈزلەندى. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىر -
بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان غايەت زور گۇرۇھلارنى شەكىللەند -
دۈردى، ئەمەلىيەتتە بۇنداق قارشىلىشىش ھازىر شەكىللىنىپ بول -
دى. ئۇيۇق سىزىقىدا ئىسلامىيەت بىلەن كۈنچىلىقنىڭ ئىتتى -
پاق تۈزۈشى غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاسىتە تەھ -
دىت پەيدا قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردە، «سېرىق تەنلىكلەر تەھدىتى»
(غەربكە يۈرۈش قىلىپ دوناي دەريا ۋادىسىغىچە بارغان موڭغۇل
چەۋەندازلىرىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن) ۋە «ۋېيىننا شەھەر
سېپىلىغىچە قىستاپ كەلگەن تۈركىيە جازا يۈرۈش قىلغۇچى قو -
شۇنى» مول ئىجادچانلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، بۇ ئىككى خىل
كۈچ غەرب مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئەسلىمىسىدە چوڭقۇر جاراھەت
قالدۇرغانىدى.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دۇنيانى يېڭىباشتىن تونۇشىمىزغا
يېڭىچە يول كۆرسەتتى، ئۇ ئەمەلىيەتتە دۇنيانى يېڭىباشتىن
پىلانلاش يولىدىكى ئىنتايىن قەيسەرئانە ئىزدىنىشتۇر. ئۇ بىزنى مە -
دەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىرىشىشىنىڭ دەل ھازىرقى ۋە كەل -
گۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى «ئەڭ ماھىيەتلىك ئەھۋال» ئىكەن -
لىكىگە؛ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭلا كىشىلەرنىڭ ئورتاق ھەرىكەت
قوللىنىش، ئورتاق ئىدىيە شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدىغان
مەنبە ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇندۇ. خۇنتىنگتون ئىم -

سانلار مەدەنىيەتنىڭ چەك - چېگراسىنى يېڭىياشتىن ئايرىپ چىققان، ئۇ تارىخىي مەنبە، قىممەت سىستېمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قاراش ۋە مۇناسىپ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەپەككۈر شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىللىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق يېڭىچە بىر دۇنيا خەرىتىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنى لايىھەلەپ چىققان ۋە تەسەۋۋۇر قىلغان. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون مەدەنىيەتنىڭ چەك - چېگراسىنى ئايرىشتا دىنىي ئېتىقادنى ئاساس قىلغان. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ دىندىن خالىلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقانلىقىغا نەزەر سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ قاراشلىرىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلماي قالمايمىز. بىراق، خۇنتىنگتون ئەينى پەندى ھازىرقى جەمئىيەتتىكى بۇنداق «ئاتېئىزم» لىق (خۇداسىزلىق) يۈزلىنىشىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىنىي ئاساسنى تەپەككۈر مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ تەرەققىيات يۈزلىنىشى دەپ قارايدۇ. بۇ گەپتە مەسىلە بارلىقىدا شەك يوق، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى مۇنداق بىر قانچە بۆلەككە ئايرىغان:

ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيەنىڭ غەرب خىرىستىيان مەدەنىيىتى؛

سلاۋىيان، گىرېك ئەللىرىنىڭ پىراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى؛
ئوتتۇرا ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ ھىندونېزىيەگىچە بولغان دائىرىنى قاپلىغان ئىسلام مەدەنىيىتى؛
ئافرىقا مەدەنىيىتى — گەرچە قالايمىقان، بىرلىككە كەلگەن ئىپادىلىنىش شەكلى يوق بولسىمۇ؛

ھىندىستاننىڭ ھىندى دىنى مەدەنىيىتى؛

ياپونىيە مەدەنىيىتى؛

جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىدىكى كۆڭزىچىلىق مەدەنىيىتى.

بۇلاردىن سىرت، لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا سىستېمىسى بولۇپ، ئاساسەن خىرىستىيان - غەرب مەدەنىيىتى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ، خۇتتىنگتون ئۇنىڭغا قارىتا ئېنىق يەكۈن چىقارمىغان.

خۇتتىنگتوننىڭ قارىشىچە، غەرب مەدەنىيىتى تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلغارلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ھەمدە دۆلەت ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى تۈپەيلىدىن ئۇزاقتىن بېرى دۇنيادا ئاساسلىق يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ئەمما، بۇ دەۋر كەلمەسكە كەتتى. باشقا دۆلەتلەرمۇ شىجائەت بىلەن ئىلگىرىدە لىۋاتىدۇ، يېقىن كەلگۈسىدە غەرب ئەللىرىدىن تېزلىكتە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئاسىيا ياۋروپاغا يېتىشىۋالدى ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ، 21 - ئەسىردە جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيادا 1 - ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. غەرب جاھانگىرلىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاندا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن باشقا ئەللەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوقۇلۇش بولغان ھەم بۇنداق سوقۇلۇش ئۇزاققىچە داۋاملاشقاندى. ھازىر غەربنىڭ قىممەت قارىشى گۇمان قوزغاۋاتىدۇ ۋە تەنقىدكە ئۇچراۋاتىدۇ، كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە پايدىلىق يۆنىلىشكە قاراپ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، غەرب مەدەنىيىتىنى چەتكە قېقىش ئۈزۈكسىز كۈچىيىۋاتىدۇ.

نوپۇس ئىستاتىستىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دۇنيا نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش ۋەزىيىتىنى توغرا، تېز بىلىۋالالايدىغان بولدى. ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەرب

مەدەنىيەتكە قارشى كۈچ كۆرۈنەرلىك ئاشماقتا. بۇ غەربتىن باشقا رايونلار نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىۋاتقانلىقىدا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. دۇنيادىكى باشقا ئەللەر نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى غەرب ئەللىرىدىن ئېشىپ كەتتى. ئافرىقا ۋە ئىسلام دۇنياسى نوپۇسنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى 3% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ دۆلەتلەردە 25 ياشتىن تۆۋەنلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى سەۋەبىدىن تۇرمۇشتا باشپاناھسىز قالغان بۇ ياشلار ھەممىدىن ئۈمىدسىزلىك بىلەن ئۆزگەن، ئۇلار ئىشەنچىنى يوقاتقان، رايى قايىتقان ھەم كۆڭلى ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان بولۇپ، ئاچچىقنى چىقىرىۋالدىغانغا توختىماستىن ئويىپىكت ئىزدەشىدۇ. غەرب مەدەنىيەتكە قارشى ئېقىمنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆزىنى تونۇش قارشى ئۇلارنىڭ ھاياتلىقتا ئۆزىنى يېڭىباشتىن تېپىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ياشىنىپ قالغان ئەجدادلارغا قارىغاندا، ياش بىر ئەۋلادلار تېخىمۇ قارشىلىق ۋە زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە بولىدۇ. 80 - يىللاردىن بېرى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ قىزىققان ياشلار ئورتودوكسىز خىرىستىيان مەدەنىيەتكە قارشى تۇرىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك سورۇن تاپتى، شۇڭا غەربنىڭ سىياسىي-سىنىپى ۋە مەدەنىيەتكە قارشى غايەت زور سەپەرۋەرلىك كۈچى مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈرى ئادەتتە مەلۇم يادرو دۆلىتىنى چۆرىدەپ ئايرىلىدۇ؛ ئامېرىكا ۋە باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىتتىپاقى تەبىئىيەت خىرىستىيان مەدەنىيەتنىڭ يادروسى؛ شەرقىي ئاسىيا رايونلىرىدا جۇڭگونى مەركەز قىلغان كۆڭزىچىلىق مەدەنىيەت چەمبىرىكى شەكىللەنگەن؛ مەيلى ئېتىراپ قىلالى - قىلمايلى، ياپونىيە مەدەنىيەتنىڭ جۇڭگو مەدەنىيەتى بىلەن نۇرغۇن مەنبە.

داش تەرەپلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا خاسلىقى بار؛ رۇسىيە پىراۋۇسلاۋىيە مەدەنىيىتىدىكى يادرو دۆلەت؛ ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى بىلەن ئۇنىڭ دۆلەت دائىرىسى ئۆز ئارا چېپىسىدە لىشىدۇ؛ ئافرىقا مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىدە مەركىزىي دۆلەت يېتەرسىز. خۇنتىنگتون تۈركىيەنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا رەھبەرلىك رولىنى ئويناش مۇمكىنچىلىكىنى ئاندا - ساندا تىلغا ئېلىپ قويغان، شۇڭا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەتقەرە ئاخىر بېرىپ ياۋروپادىكى نىيىتى يامان ھەمراھلىرىغا رەت قىلىش قارارىنى چىقىرىپ قالسا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بۇ كونا ئىتتىپاقىدىشىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈشى لازىم.

خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە، ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئالتە تاللىش «ھۆكۈمرانلىق ئېڭى» نى نامايان قىلغان، گەرچە ئۇلارنىڭ پەرقى بولسىمۇ، بىراق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا سوقۇلۇشتىن ساقلىنىش تەسكە چۈشىدۇ، توقۇنۇشۇمۇ تەبىئىيلا توختىماي يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ھازىر ھەر خىل مەدەنىيەتلەر گىرەلەشكەن جايلار سۈركىلىش، تالاش - تارتىشلار كۆپ يۈز بېرىدىغان جايلار بولۇپ قالدى. كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەتلەر، مەسىلەن، بوسنىيە، سۇدان، مالايسىيا ۋە ھىندونېزىيەلەردە ئىچكى دەز كۆرۈلۈۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن بەلكىم تېخىمۇ كەسكىن زوراۋانلىق ئوقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى، ھەتتا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىشى مۇمكىن، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىدىكى «قانلىق چېگرا» لاردىكى مەسىلە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇشى مۇمكىن. دەل شۇ سەۋەبتىن، بۆلۈنۈش تىنچلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر يول بولۇپ قالدى: كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە خاتىمە بېرىپ، مەدەنىيىتى ساپ بولغان دۆلەت قۇرۇش.

رۇش؛ مەدەنىيەت چەك - چېگراسى ۋە دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىد -
غان ۋەزخانلىقنى توختىتىش دېگەندەك ھەرىكەتلەر دىن ۋە مەدەنىيەت -
يەت تارقىتىش، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جە -
ھەتتە، يەنى ئىنسانىي ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش، ھاكىمىيەت بىد -
لەن دىننى ئايرىش ۋە ئاياللار ئازادلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە زور -
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىر خىل سىياسىي دەل مەدە -
نىيەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ئورنىدا تۇرۇۋاتقاندا، ئىچكى قىسىمدىكى -
ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش ۋە سۈركىلىش -
لەرنى ئازايتقاندىلا، ئاندىن دۇنياۋى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى -
توسغىلى بولۇشى مۇمكىن.

خۇنتىنگتون بۇنىڭلىق بىلەن قالماي يەنە بىز كۈڭزىچىلىق -
بىلەن ئىسلام دىنىدىن غەربكە قارشى ئىتتىپاق ھاسىل بولغانلىد -
قىنى كۆرەلەيمىز دەپ قارىغان. بۇ بىر قاباھەتلىك چۈشتۈر: مەدە -
نىيەتلەر ئارا ئۇرۇش كۈچلۈك ئۆچمەنلىك ۋە توقۇنۇشلارنىڭ كۆپ -
خىللىشىشى ۋە تۈيۈقسىز يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن كەڭ كۆلەملىك -
يوقىتىش خاراكتېرىدىكى قوراللارنىڭ ئىشقا سېلىنىشىنى كەلتۈ -
رۈپ چىقىرىشى، ھەتتا ئاخىرىدا دۇنياۋى يادرو ئۇرۇشىغا ئۆزگىرىپ -
كېتىشى مۇمكىن. ئىش شۇنداق بولىدىغان بولسا ئىنتايىن قور -
قۇنچلۇق ھادىسە يۈز بېرىپ، ئىنسانلار شۇ تۈپەيلىدىن بارلىق غايە -
ۋە ئارزۇلىرىدىن مەھرۇم قىلىپ ئىستىقبالىنى تۈگەشتۈرىدۇ.

كىشىنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىققىنى شۇكى، خۇنتىنگتون -
مۇشۇنداق چۈشكۈن يەكۈننى چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن،
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاخىرقى بابىدا
ئوساتتىنلا نۇقتىئىنەزىرىنى ئۆزگەرتىپ، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى
ھەمكارلىق ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئاقلاشقا چۈشىدۇ، بۇ ئالدىنقى باب،
پاراگرافلاردا ئىپادىلەنگەن باش تېمىغا قىلچە ماس كەلمەيدۇ.

ئەجەبا، بۇ ئوقۇرمەنلەرنى ئەرکىن تەسەۋۋۇر قىلىشقا يېتەكلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان تاكتىكىلىق يېزىقچىلىق ۋاسىتىسىمۇ ياكى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك ئىدراكىي ئۇسۇلنىڭ ئاخىرى دوگما، قاتمال تەپەككۈر ئەندىزىسى ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىمۇ؟ مەيلى نېملا دەيلى، دېتېر سېڭھاۋسنىڭ باھاسى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولغان. ئۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا يېزىلغىنى «ياراشتۇرۇش پىلانىدۇر، ئەگەر بىز ئۇنىڭ تەپەككۈر يولىنى بويلاپ كۆپ ئويلىنىپ يۈرمەيلا تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ پىلانىنى راست دەپ كېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلالايمىز»^① دەپ كۆرسىتىدۇ.

دۇنيا ئەندىزىسى ۋە دۇنيادىكى رېئاللىق

بۈگۈنكى دۇنيا ئەندىزىسى شەرق - غەربنىڭ سوغۇق مۇناسىدە - ۋەتلەر ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىدۇر. ئۇنىڭ بىر خىل خەلقئارالىق يېڭى تەرتىپ ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بىز ئۇ توغرىلۇق جىق گەپلەرنى قىلىشىپ، ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى مۇرەككەپ دۇنياغا ئۇزاق مەزگىللىك تىنچلىق ئېلىپ كېلىشىنى كۈتكەندۇق. خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، ئاتالمىش ئەرکىن دۇنيا ۋە كوممۇنىزم دۇنياسى دەپ ئايىرىغىنىمىزغا ئوخشاش، بۈگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيانى ئاشۇنداق ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يۈزەكى ئايرىپ قويۇۋاتىمىز. «مەدەنىيەت» جەھەتتىكى پەرق بىزنىڭ مەسىلىلەرگە يېڭى نەزەر بىلەن قارىشىمىزغا شا.

① دېتېر سېڭھاۋس «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»دىكى تىرىسالاچە قا - راشلار «Blaetter fuer Deutsch and Internationales Politik» نىڭ 1997 - يىلى - لىق 2 - سان، 215~226 - بەت.

رائىت يارىتىپ بەردى، ئەمما ئۇنىڭ كەينىگە غايەت زور مەنپەئەت تۈرتكىسى يوشۇرۇنغان، شۇڭا بىرقەدەر چوڭ پەرق كېلىپچىقىشىدەن ساقلانماق تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا خاتا-لىق ئۈچۈن زور بەدەل تۆلىشىمىز مۇمكىن. يەنە كېلىپ، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ يېڭىباشتىن ئايرىپ چىقىلغان دۇنيا ئەندىزىسى رېئال دۇنيادىكى نۇرغۇن پاكىتلارغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىپ كەتمەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇنتىنگتون تەرتىپىنى يېتىلدۈرۈش ئورناتماقچى بولغان رېئال دۇنيانى تېخىمۇ مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ ھەمدە تىزگىنلىمەك تېخىمۇ تەس. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدە تەجرىبىچىلىك خاتالىقى ئىنتايىن كۆپ. بۇ نۇقتىئىنەزەرلەر كىشىدە ئۈزۈكسىز گۇمان پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ، بىر خىل ئىدىيە سىستېمىسى رېئاللىقتىن بەكلا ئايرىلىپ قالسا، دەرۋەقە كەسكىن تەنقىدكە ئۇچرايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ بىزگە نىسبەتەن ئەھمىيىتى بار - يوقلۇقىدىنمۇ گۇمان قىلىپ قالالمىز. بۇنداق مودا نەزەرىيەلەر نەزەرىيەچىلەر ۋە ئەمەلىيەتچىلەرنى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا تۇيۇق يولغا باشلاپ قويىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ. دۇنيا تارىخىدىكى نۇرغۇن ئىشلار بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ: ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيەسى بىرمەھەل ھۆكۈم سۈرگەنىدى، بىراق بىز ھازىر ئۇنىڭدىن ئاخرى ۋاز كەچتۇق.

مەن بۇ يەردە خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدىكى بەزى خاتالىقلارنى ھەم مۇشۇ بۇرمىلانغان پاكىتلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان «ئاقىلانە» يەكۈنلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتمەن، بۇ يەردە نەزەرىيە ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىنىڭ ئىجادچىلىرى قۇربانلىققا ئايلىنىپ قالغان:

1 - مىسال: خۇنتىنگتون «قانلىق ئىسلام چېگراسى» دېگەننى

ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىستاتىستىكىلىق مەلۇمات ئارقىلىق بۇ مەسىلەنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. ئۇ يېقىندا يۈز بەرگەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى 31 قېتىملىق قوش تەرەپلىك ياكى كۆپ تەرەپلىك زورلۇق كۈچ توقۇنۇشلىرىنىڭ 21 قېتىملىقى، يەنى 2/3 قىسىم توقۇنۇش مۇسۇلمانلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولغان^① دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار ئىنتايىن ئۇرۇشقا تەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، بىز مەسىلىنى كۆزىتىشتىكى نۇقتىنى ئالماشتۇرساقلا، ئىسلام قوغدىغۇچىلىرىنىڭ «مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇش» تا ئىسلامدىن باشقا دىنىدىكىلەرنىڭ رەقىبى بولۇپ قالدىغانلىقىنى بايقايمىز. بىز مۇشۇ تەپەككۈر ئاساسىدا بۇ سانلىق مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكى شەكىللەر ئارقىلىق يېڭىباشتىن ئوقۇپ چۈشىنىپ باقساق بولىدۇ: مەدەنىيەتلەر ئارا زوراۋانلىق تالاش - تارتىشىغا ئارىلىشىپ قالغان 62 دۆلەت ياكى گۇرۇھلار ئىچىدە، پەقەت 21 دۆلەت، يەنى ئەخمىنەن 1/3 قىسمى ئىسلام دىنىدىكى دۆلەت ياكى گۇرۇھ. بۇ ئاڭلاشقا پۈتۈنلەي باشقىچىدەك بىلىنىدۇ. ئەگەر بىز خەرىتىگە يېڭىباشتىن قاراپ باقساق ھەم ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرانى تەپسىلىي كۆزىتىپ باقىدىغان بولساق، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى چېگراسى ھەرقانداق بىر رايوننىڭ تاشقى چېگراسىدىن كۆپ ئۇزۇن ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە مىللەتلىرى ساندىۋېچىنىڭ قېتىمغا سۈرۈلگەن ئىرىمچىككە ئوخشاش باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىغا قىسىلىپ تۇرغان، باشقا دۆلەتلەر چېگرالىرىنىڭ كۆپ قىسمى بىپايان دېڭىز بىلەن ئورۇلىپ

① سەيمىل خونتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى — 21 — ئەسىردە - كى خەلقئارا سىياسىيىسىنىڭ قايتا ئورنىلىشى» (The Clash of Civilizations)، 420 Munich / Wien 1996 - بەت.

تۇرغان، مەسلەن: «لاتىن» مەدەنىيىتىنىڭ بىرلا كېسىشىش پاسىلى بار، ئۇ بولسىمۇ مېكسىكا بىلەن ئامېرىكا. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلىرى بىزگە مەلۇم بولغان نەرسىلەرنىمۇ ئېيتىپ بېرەلگىنى يوق: ئۆز ئارا چېگرالىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ. ناۋادا ئەتراپلىق ئويلىنىپ كۆرىدىغان بولساق (بەلكىم كىشىلەر بىر ئالىمدىن مۇشۇلارنى كۈتسە كېرەك)، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى ئۇرۇشقا قىلىقنىڭ «باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقى» نى ھەم ئۇلار «قان تۆكىدىغان چېگرا» نى ئوخشاپلا كۆرۈۋالالايمىز، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپلىمە قاراش تۈپەيلىدىن ماتېرىياللارنى خاتا تاللاپ، خاتا يەكۈن چىقارغانلىقتىن بولغان. ئۇ سانلارمۇ ئوتتۇرىچە ئىستاتىستىكىلىق كۈتۈلگەن قىممەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

2 - مىسال: خۇنتىنگتون ئىسلام - كۆڭۈزچىلىق ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتنى دەلىللەش ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن شىمالىي چاۋشىيەننىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال - ياراغ سېتىش قىلمىشىنى، بولۇپمۇ پاكىستان، ئىران، ئىراق ۋە سۈرىيەگە ھەربىي قورال - ياراغ ساتقانلىقىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. ئۇ يەنە جۇڭگو بىلەن ئىراننىڭ يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.^① بىراق نېمە ئۈچۈنكىنىڭ، ئۇ غەرب ئەللىرى - بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال - ياراغ ساتقانلىقىدەك پاكىتنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ، شۇنداقلا ئىسمى بۇلارنىڭ ساتقان قورال - ياراغلىرىنىڭ سانى جۇڭگو ۋە شىمالىي چاۋشىيەننىڭكىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق، ئەجەب، بۇ غەرب

① خۇنتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 387 - بەت.

بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەسمۇ؟ ھازىرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىراننىڭ پۇقراۋى يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ھەمراھى رۇسىيە، ئىككى تەرەپ ئېنېرگىيە يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە يېڭىدىن ئىككى رېئاكتور ياسىماقچى بولۇۋاتىدۇ، شۇنداقلا يادرو تېخنىكىسى تەتقىقاتى ساھەسىدىنمۇ كۆپ تۈرلۈك ھەمكارلىق شەرتنامىلىرىنى ئىمزالىدى، ئەجەبا بۇ پىراۋوسلاۋىيە - ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ؟ ھازىر يادرو تېخنىكىسى جەھەتتە ئەڭ كەڭ ھەمكارلىشىۋاتقنى ئارگېنتىنا بىلەن ئىسلام دۆلىتى ياسى بولۇپ قالدى. ئارگېنتىنا ئالجرىيەدە تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللىنىدىغان بىر يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزدى، مىسىردىمۇ بىر يادرو رېئاكتورى قۇردى، شۇنداقلا سۈرىيە بىلەنمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ھەمكارلىق كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. ئارگېنتىنانىڭ يادرو يېقىلغۇلىرى ئالجرىيە ۋە ئىرانغا توشۇلدى، بۇ ئىشلاردىن بىز «لاتىن - ئىسلام ئىتتىپاقى» نىڭ تەھدىتىنى ھېس قىلىمىزمۇ - قانداق؟

3 - مىسال: بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىدا خۇنتىنىڭ توننىڭ گېپى بويىچە بولغاندا، غەرب ئەللىرى كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىرودىيەلىكلەرگە يان باستى، ئەمما رۇسىيە، گېرېتسىيە دېگەندەك پىراۋوسلاۋىيە ئەللىرى سېربىيەلىكلەرگە ياردەم قىلدى، ئىسلام ئەللىرى ئىزچىل تۈردە بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوللىدى. بىراق بۇلار پاكىتنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى بولۇپ، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. توقۇنۇش يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، گېرمانىيە (پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەت) ۋە ئوخشاشلا پىروتېستانتىزم دۆلىتى بولغان دانىيە كىرودىيەنى قوللىدى، ئەمما كاتولىك دىنى ئەللىرى، مەسىلەن -

لەن، فىرانسىيە، ئىسپانىيە، ئىتالىيە ۋە ئېپىسكوپۇل مەزھىپىدىكى ئەنگىلىيە سېربىلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى. ئۇرۇشنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ھېسداشلىقى ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىۋەتتى، غەرب ئەللىرى جامائەت پىكىرىنىڭ بېسىمى ئاستا-تىدا باشقىچە يول تۇتۇپ، بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار خېلى ۋاقىتقىچە ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي يۈرگەندىن كېيىن، ئاخىر بۇ توقۇنۇشقا قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىش قارارىغا كېلىپ، توقۇنۇش يۈز بەرگەن رايونغا تەۋەككۈل قىلىپلا 50 مىڭ ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك بولغان بۇ رايوندىكى سېربىلاردىن باشقا ئاھالىلەرنى قوغدىماقچى بولدى، بۇ ئەلۋەتتە مۇسۇلمانلار ئاپتونوم رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. رۇسىيە كۆپ ئارىلىشىشنى خالىمىغانلىقتىن، سىياسەت جەھەتتە سېربىلار مەنپەئەتىنىڭ ئەڭ يادىرولۇق قىسمىنى قوغداش بىلەنلا چەكلەندى. ئۇ دەسلەپتەلا يۇگوسلاۋىيەنىڭ باشقا رايونلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاشقا قوشۇلۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى ئەشكىلاتىنىڭ يۇگوسلاۋىيەنى جازالاشقا ھەرىكەت قوللىنىشىنى توسمىغاندى. ئەگەر بۇ ئۇرۇش «مەدەنىيەت-لەر ئارا ئۇرۇش» نىڭ ئەندىزىسى بويىچە بولغان بولسا، ئۇنداقتا غەرب بىلەن پىراۋوسلاۋىيە ئىتتىپاقى كۈچلىرى مىلوشېۋىچ بىلەن تونچماننىڭ تەسەۋۋۇرىغا قوشۇلغان، يەنى كىرودىيە بىلەن سېربىيەگە ئىگە بولۇپ، بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنانى ئايرىپ بەرگەن بولاتتى. شۇنداقلا، ئۇلار مۇشۇ پىلاننىڭ ئىشقا ئىششىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرگەن بولاتتى، ئىش ھەقىقەتەن شۇنداق بولدى، بۇ خۇنتىنىڭتونىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە نىسبەتەن كۈچلۈك قوللاش ھېسابلىنىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي، خۇنتىنىڭتون بۇنى دېيىشىنى «ئۆتۈپ قاپتۇ»، گېرېتسىيەنىڭ سېربىلارغا يېقىنلىشىشى.

شىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ماكىدونىيە (ئوخشاشلا پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ) ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇش ئىدى. چۈنكى، ئافىنا بەزى كۈچلەرنىڭ گىرېتسىيەنىڭ ئوخشاشلا ماكىدونىيە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۆلكىسىگىمۇ يىرتقۇچلاردەك خىرىس قىلىۋاتىدۇ. قانلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئۇرۇشى» دېگەندىن ئەمەلىيەتتە ئەندىشە قىلىپ كەتكۈدەك ئىش يوق، يامان يېرى شۇكى، خۇننىڭتوننىڭ نەزەرىيەسىدە ئۇرۇشقا بېرىلگەن ئەڭ ئاخىرقى باھادا بىتەرەپلىملىك بار: «بوسىيەدە مۇسۇلمانلار بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربلار ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان ئاپەت خاراكتېرلىك قانلىق ئۇرۇش بولدى ھەمدە كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىرودىيەلىكلەرگىمۇ زوراۋانلىق ھەرىكىتى قوللىنىلدى.»^① بۇ يەردە ئاق قارا ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن، كالىكېسەرلەر بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بىراق، خۇننىڭتون ئۇرۇش توغرىسىدا گەپ بولسلا «قانلىق ئىسلام» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، تارىخىكى ئەينەن ئەھۋال بىر چەتكە تاشلىنىپ قالغان.

شۇڭا، بىز كۆپچىلىكنىڭ سەمگە شۇنى سېلىپ ئۆتمىزكى: ئاشۇ قۇرۇق گەپ بىلەن توشۇپ كەتكەن «بۈيۈك نەزەرىيە»دىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ، كىمكى رەڭلىك كۆزەينەك تاقىۋالدىكەن، ئۇ دۇنيانى شۇ كۆزەينىكىنىڭ رەڭگىدەلا كۆرەلەيدۇ. دە، ۋاقىتنىڭ ئۆزى بىلەن دۇنيا شۇ رەڭدە ئوخشايدۇ دەپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە ئاسمانغا قارايدىغان بولساق، كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال دۇنياغا خاتا

① خۇننىڭتون، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 416 - بەت.

ھۆكۈم قىلىپ سالمايدىغىنىمىزدا گەپ يوق. بىراق، ناۋادا نەزىردە - مىزنى يەر يۈزىگە ئاغدۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، سەزگۈ ۋە تەسىرگە ئاساسلىنىپ ئۆزىمىز مۇ سەزمىگەن ھالدا بىرەر نەرسىنىڭ رەڭ - گىگە خاتا ھۆكۈم قىلىپ قويۇشىمىز مۇمكىن. خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىمۇ ئەنە شۇنداق، بىراق نەزە - رىيەنىڭ كۆزەپىنىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان رېئاللىقتى ئۆز - گەر تەلمەيدۇ.^①

دۇنيا قاراش ۋە يۆنىلىشلىك ئېھتىياج - «مەدەنىيەت - لەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ بازىرى چىقىپ كېتىشى - دىكى سەۋەب

مەن يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئۈچ مىسال «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىكى ئايرىم ھادىسە ئەمەس، بىراق شۇنىسى ئېنىقكى، خۇنتىنگتوننىڭ بۇ مەشھۇر ئەسىرى، يەنى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى خەلقئارا مۇناسىۋەت ساھەسىدە غايەت زور ئىنكاس پەيدا قىلىپ، كۆپ ماختاشلارغا ئېرىشتى. ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى سەردارلارنىڭ زۇۋانى بولغان نوپۇزلۇق «تاشقى ئىشلار» ژۇرنىلىنىڭ خەۋىرىدە ئېيتىلىشىچە، بۇ ئەسەردە تۆھمەتلىك سۆز - ئىبارىلەر ئارىلىشىپ كەتكەن، بېرىلگەن باھا بىردەك بولمىغان بولسىمۇ، جامائەت پىكرى ساھەسىدە بۇنداق داغدۇغا قوزغاپ باققان ئەسەر بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىقىپ باقمىغانىكەن. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئەسەر

---

① دېتېرسىنخاۋس «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»دىكى ئەرسالارچە قا - راشلار»، «Blaetter fuer Deutsche and Internationale Politik» نىڭ 1997 - يىللىق 2 - سانىنىڭ 215~221 - بەتلەردىن ئېلىندى.

گېرمانىيەدىمۇ ناھايىتى داغدۇغا قوزغىدى، كىتابنىڭ بازرىمۇ ئوبدان بولدى، ئاپتور سەيمىل خۇنتىنگتون ھەر خىل مۇھاكىمە يىغىنلىرى ۋە مۇنازىرە پروگراممىلىرىنىڭ تالىشىپ تەكلىپ قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى، ھەتتا گېرمانىيە فېدېراتسىيە پالاتاسى ئۇنى تاشقى مەدەنىيەت، سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلدى. تېخىمۇ مۇھىمى، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئۇقۇم سىياسىي ۋە مەتبۇئات تىلىمىزدا دائىم ئۇچرايدىغان خاس سۆزگە ئايلىنىپ قالدى، بۇنداق ئەھۋال كىشىنى ئەندىشىگە سالماي قالمايدۇ. تىلنىڭ ئىدىيەمىزگە بولغان چوڭقۇر تەسىر كۈچى ئىدىيەمىزنىڭ تىلغا بولغان بەلگىلەش رولىغا ئوخشاشلا مۇھىم. بىز بەزى ئۇقۇملارنى تولا دەۋەرسەك، توساتتىنلا شۇ ئۇقۇمنىڭ ئىخلاسەنگە ئايلىنىپ قېلىشىمىز مۇمكىن؛ بىر ئۇقۇم قانچىكى كەڭ تارقالسا، ئۇنىڭغا كىشىلەرنىڭ قارىغۇلارچە ئەگىشىشىدىكى خەۋپ - خەتەر كوئېففىتسېنتى شۇنچە يۇقىرىلاپ بارىدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان ئۇقۇم پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتىۋالغان مەركىزىي نۇقتا بولۇپ، ئۇ بىر دۇنيا قاراشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

خەتەرلىك سىگنال ئەمەلىيەتتە بۇرۇنلا بېرىلىپ بولغانىدى، مەن يۇقىرىقى مەسىلەدا بۇ ئۇقۇمنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان نەزەرىيە - نىڭ ناھايىتى ئېغىر ھەم تۈزەتكىلى بولمايدىغان يېتەرسىزلىكلەرنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. شۇبھىسىزكى، بۇنداق ئاساس ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئىدىيە ۋە ھەرىكەتنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەكۈن ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتاب ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرگە بولغان ئوخشىمىغان ئىنكاسلىرى، بولۇپمۇ بەزى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ۋە كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ باھاسى ئا.

ساسىدا چىقىرىلغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئىمىد-
كاسلاردىن ھەممە بىردەك ماقۇللۇق بىلدۈرگەنلىك ئالامەتلىرىنى
كۆرگىلى بولمايدۇ، ئەمەلىي پاكىتلار دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ،
مەدەنىيەت مۇتەخەسسسلرى ۋە رايون مەسلىلىرىنى تەتقىق قىل-
لىدىغان مۇتەخەسسسلەر ئاپتورغا ئۆز گۇمانلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن
سوئاللارنى قويدى، تارىخشۇناسلار ۋە سىياسىيونلار بۇ نەزەرىيە ۋە
ئۇقۇملارغا جەڭ ئېلان قىلدى. بۇنچە كۆپ تەنقىدلەر ئالدىدا، بىز
شۇنى سورىماي تۇرالمايمىزكى، ئاپتورنىڭ ئاشۇ نۇقتىئىنەزەرلى-
رىگە بولغان قۇۋۋەتلەش، ئالقىشلارنى بېسىپ چۈشۈشكە كېتىدىغان
كۈچ زادى نەدىن كەلگەن؟

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، كىرىش سۆزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان
بەزى ئىزاھاتلارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىپ قالدى، كونكرېت
مەسلىلىرىنى كېيىنكى باپ - پاراگرافلاردا مۇھاكىمە قىلىپ ئۆ-
تىمىز. بىز ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان بىر دەۋردە ياشاۋاتى-
مىز. دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۆلۈڭ - پۇچقاقلرىدا ئالەمشۇمۇل ئۆز-
گىرىشلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ، بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىد-
ماي قالغان بىرەر جايىمۇ بولمىسا كېرەك، تەرەققىي تاپقان سانائەت
دۆلەتلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىنسانىيەت تا-
رىخى بۇنداق باسقۇچلارنى بېشىدىن كۆپ ئۆتكۈزگەن، باربارا تۇخ-
مان خانىم تارىخ تەتقىقات ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «14 -
ئەسىردىكى خانالىق» مۇشۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئۇ دەۋردە فېئودال-
لىق مۇناسىۋەتلەر يىمىرىلىشكە باشلاپ، كاپىتال ئىقتىسادى
سۇبىتانسىيەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، جەم-
ئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا چېتىلىغان بىر مەيدان ئۆزگە-
رىش ئەۋج ئالدى. زامان ئاخىرى بولىدۇ دەيدىغان كەيپىيات، مەز-
ھەپچىلىك ۋە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىق قىل-

مىشلىرى ئاشۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى^①. يەنە ئالاير - لۇق، 16 - ئەسىرگە كەلگەندە، دۇنيا سودىسى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى، ئىلىم - پەن ساھەسىدە، ئالدى بىلەن ئاسترونومىيەدە بۇ - سۇش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، «يەر مەركەز تە - لىماتى» غا نىسبەتەن گۇمان پەيدا بولدى، ئىنسانلارنىڭ ئالەمگە بولغان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ياۋروپادىكى دىن ئىسلاھاتى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىپ قويدى؛ ھازىرقى دەۋردە - مىزگە يېقىنلا بولغان 19 - ئەسىردە، سانائەتلىشىش ۋە شەھەرلىك - شىش ھەرىكىتى ئەسلىدىكى غەرب جەمئىيىتىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىۋەتتى. دىنىي ئىسلاھات ۋە دىنىي ئىسلاھاتقا قارشى كۈ - رەشتە، غەرب جەمئىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خىرىستى - تىيان دىنىدا ئىككى خىل ئېتىقاد بارلىققا كەلدى؛ سانائەت ئىدى - قىلابى داۋامىدا، دۆلەتچىلىك ۋە ئىرقچىلىق كېلىپچىقتى.

بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيا «يەر شارلاشتۇرۇش» شوئارى ئاستىدا بىر مەيدان بۈيۈك ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرمەكتە^②. بىز بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش جەريانىنى مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن تەس - ۋىرلەيمىز، كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاخىرىدا ئومۇميۈز - لۈك غەلبىگە ئېرىشكەنلىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئۆزگىرىشتۇر. ئۇنىڭ نۇرغۇن توسالغۇلارغا ئۇچرىغان چاغلىرىمۇ بولغان. تېخى ئۆتكەندىلا كومپارتىيە ھۆكۈم - رانلىقىدىكى ئەللەردە يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلگەن پىلان -

① باربارا تۇخمان: «مىراقتىكى ئەينەك» - كومپىيەلىك 14 - ئە - سىر» مىيونخىن، 1882 - نەشرى.

② لوفار بىروك، مافىئاس ئالبېرت: «دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۈن - ياۋى چېگرانىڭ يوقىلىشى» - خەلقئارادىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشى ئۈستىدە تەھلىل».

لىق ئىگىلىك، ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەۋج
ئالغان قورۇقچىلىق ۋە چات كېرىۋېلىش تۈسىدىكى ئىقتىسادىي
تۈزۈلمە بۈگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان يوقىلىپ، كۈلى كۆككە سو-
رۇلدى. بۇ دۆلەتلەردە ئىگىلىكنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى (دۆلەت
ئىلكىدىكى چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تې-
خى كونا قېلىپتىن چىقىپ كېتەلمىدى، بۇنداق كېتىۋەرسە پايدى-
سىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ. يۈز مىليونلىغان ئاۋام -
پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى قامداش شەكلىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز
بەرمەكتە؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارالىق كاپىتالىنىڭ ئو-
بىروت سۈرئىتىدىمۇ ئېشىش ۋەزىيىتى كۆرۈلمەكتە. ئىقتىسادىي
مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىلگىرىكىگە قا-
رىغاندا كۆپ تېزلىشىپ كەتتى، ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تېز بو-
لۇۋاتىدۇ، بىز بۇنى 1997 - يىلىدىن بۇرۇن ئىقتىسادى تەرەققىي
قىلىپ گۈللەنگەن ئاسىيا ئەللىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. خىزمەت
ئورنىنىڭ مۇقىم بولۇشى، يەنى بىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش
ئۈسۈلىمۇ ھازىر تازا كاپالەتكە ئىگە بولماي قېلىۋاتىدۇ. يەر شارى
قاتناش سىستېمىسىنىڭ قولايلىشىپ كېتىشى، ئىنتېرنېت تورى
ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان يەر شارىلاشقان ئالاقە ۋە تېخىمۇ چوڭ ماكان
ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان كۆچمەنلەر دولقۇنى تۈپەيلىدىن ئەسلىدە بىر -
بىرىگە يات، ئوخشىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىدا تۇرۇۋاتقان
كىشىلەر تېخىمۇ كۆپ ۋە تېخىمۇ قويۇق ئارىلىشىدىغان بولۇپ
كەتتى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش
ئۈسۈلى ۋە ھەرىكىم ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش قىلىدىغان كۈندىلىك
ئەمەلىيەت خىرىسقا دۇچ كەلدى.

بەزى كۆزەتچىلەر تېخىمۇ كەڭ ماكاندا، بولۇپمۇ ئاھالىسى
بىرلا مىللەتتىن تەركىب تاپقان جەمئىيەتتە مۇنداق يېڭى نۇقتىد -

غەنەزەلەرنى بايقىدى، ئۇلار «ئىككىنچى خىل زامانىۋىلىشىش» دەيدىغان بىر ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ بىرىنچى خىلدىكىسىدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنەتتى^①. باشقا بەزى ئالىملار: يەر شارىلاش-تۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا تەبىئىي پەن، تېخنىكا بىلەن كاپىتا-لىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق يېڭى دەۋردىكى ئويغىنىشقا تۈرتكە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بىراق، بۇ ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر مۇنداق بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا بىردەك، يەنى مۇشۇ خىل ئۆزگىرىش ئارقىسىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ئاقىۋەت ئىنتايىن ئېغىر بولىدۇ.

مۇشۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ مۇقىمسىزلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان غايەت زور خىرىسىنى توغرا كۆزىتىش ۋە تىزگىنلەش ئاسان ئىش ئەمەس، ناۋادا ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىدا تەۋرىنىش كۆرۈلۈپ، ماددىي تۇرمۇش ئاساسىدا مەسىلە چىقسا، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك غا-يىسىنى مۇستەقىل ئىشقا ئاشۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ^②. بۇنداق ئەھ-ۋالدا كىشىلەر بىر يېڭى يولنى تاللاپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرسە بەل-كىم بۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان، خەۋپ - خەتەر بىلەن تولغان دۇنيادىن چىقىش يولى تاپالماي مۇمكىن. شۇڭا، كۆپچىلىك دۇنيا خەرىتىسى، قىممەت ئۆلچىمى ۋە ھەرىكەت قىبلىنى ماسلىشىشىغا ئىنتايىن ئالقىشلايدۇ. خۇنتىنگوننىڭ كىتابى كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئېھتىياجىغا ئوبدانلا ماس كەلگەن، ئۇ تەۋسىيە قىلغان دۇنيا قاراش بىر قۇراشتۇرۇلغان ئاددىي ئەندىزە بولسىمۇ، بىراق ئۇ غايەت زور سىرلىق ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىگە يوشۇرۇنغان. خۇنتىنگون تارىخ،

① ئۇلرېچ بېك: «يەر شارىلاشتۇرۇش دېگەن نېمە؟ — يەر شارىلاشتۇ-رۇش ئىدىيەسىدىكى خاتا نۇقتىلار»، 1997 - يىلى فىرانكفورت نەشرى.

② دېتېر سېنخاۋس: «يەر شارىلاشتۇرۇش بىلەن رايونچىلىق ئوتتۇ-رىسىدا: دۇنياۋى تەرتىپ توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر ئۈچۈن»...

مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە توغرىسىدىكى نۇرغۇن تەسۋىرلەر، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن سانسىز ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلاتىدا نى كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، بۇ قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان ئەندىزىنى خېلى قايىل قىلىش كۈچىگە ۋە نوپۇزغا ئىگە قىلغان، بۇ كەسىپ ئەھلى ئەمەسلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما، كىتابتىكى نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر، مەسىلەن، بىز ئالدىدا كۆر- سىتىپ ئۆتكەن بەزى مىساللارنى بىر بولسا كىشىلەر بايقىماي قال- غان، بىر بولسا نەزىرىدىن ساقىت قىلىۋەتكەن. چۈنكى ئەسەر كى- شىگە ھەمىشە ھەقىقىي ئىشەنچلىكتەك ھەم ناھايىتى ئەستايىدىل- لىق بىلەن يېزىلغاندەك تۇيۇلىدۇ. بۇ نۇقتا دەل «مەدەنىيەتلەر تو- قۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ مېغىزى ھەم خەۋپلىك يېرى.

بىزگە كېرىكى ئاشۇنداق ئاددىي خەلقئارالىق سىياسىي

نەزەرىيەمۇ؟

ئوكخامنىڭ «ئۇستىرا»سى ۋە نەزەرىيەنىڭ ئەسلى قى-

ياپىتى

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەر خەلقئارالىق مەسىلى- لەرنى ئامېرىكىچە پەن تەتقىقات ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەھلىل قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئامېرىكىدا مەيلى تەبىئىي پەن ئالىملىرى بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى بولسۇن، تەتقىقاتتا تەبى- ئىي پەن نەزەرىيەسىدىن ئېلىنغان مۇنداق بىر قىياس ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ، يەنى نەزەرىيەنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئاز ساندىكى ئاسا- سىي تەسەۋۋۇرلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، رېئاللىقتا سىناپ كۆ- رۈشكە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىخچام ھەم توغ- را بولۇشى كېرەك. بىراق مۇنداق سىناشلار ئارقىلىق بۇ نەزەرىيەنى ۋاقتىنچە ئىسپاتلىغىلى ياكى رەددىيە بەرگىلى بولىدۇ، بارلىق

ئىسپاتلار ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى كەلگۈسىدە مەلۇم سىناقنىڭ نەتىجىسى بۇ نەزەرىيەنى ئاغدۇرۇۋەتمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئالىملارغا قويۇلغان تەلەپ ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن «پەردازلىشى» كېرەك. چۈنكى، نۇرغۇن سىناقلاردا ئاغدۇرۇلۇپ كەتمىگەن نەزەرىيەلەر كەسىپداشلار ۋە جامائەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلەيدۇ، ئالدى بىلەن كارل پوپپېر راۋاجلاندىرغان ئىلمىي نەزەرىيە «بىردىنبىر تەنقىد نەزەرىيەسى» نى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ تەبىئىي پەن تەجرىبىلىرىنى راۋاجلاندىرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن^①.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ۋايىغا يەتكەن بىر خىل نەزەرىيە ئاز مىقداردىكى، ئاددىي ئاساسىي قىياسلار ئۈستىگە تۇرغۇزۇلۇشى كېرەك ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇنى تەپسىلىي شەرھىلىمە سە بولمايدىكەن. بىز ئوخشاش بولمىغان نەزەرىيەلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش داۋامىدا ھەمىشە ئاز مىقداردىكى قىياسلار ئارقىلىقلا ئوخشاش مەزمۇننى ئىپادىلىگەن نەزەرىيەلەرگە يېپىشىپلا قالماستىن، كەينىكى قىسقىسى نەزەرىيە دېگەن «ئاددىي، ئىخچام، چۈشىنىشلىك» بولۇشى كېرەك. يەن تارىخدا نەزەرىيەلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇش بىر خىل گۈزەل ئەخلاق سۈپىتىدە كەڭ تارقالغان، بۇنداق ئىلمىي روھ مەشھۇر مەدرىسە پەيلاسوپى، زامانىۋى ئىلىم - پەننىڭ پېشۋاسى ۋىليام فونگ ئوكخامنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، «ئوكخامنىڭ ئۈستىرا» سى دېيىلىدۇ. ئومىيەر توئېكاۋ بىلەن شاۋ كونتېرى «ئەتىراپتىكى ئىسمى» دېگەن كىتابىدا بۇ پېشۋا ئۈستازنى چوڭقۇر شەرھىلىرى بىلەن مەڭگۈلۈك خاتىرىلىگەن.

① كارل پوپپېر، «تەتقىقات لوگىكىسى» 1969 - يىلى تۈبەگىن نەشەردى.

ئەپسۇسلىقلارنى شۇكى، ھازىر نۇرغۇن ئامېرىكىلىق ئا-
لىملار ئاددىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ گۈزەل ئەخلاقنىڭ مەنىسى-
نى يۈزە چۈشىنىۋېلىپ، ئۆز نەزەرىيەلىرىنى شۇنداقلا ئوتتۇرىغا
قويۇشماقتا. ئۇلارنىڭ نەزەرىيەلىرىدە، ئوشۇقچە نەرسىلەرنىڭ
ھەممىسى چىقىرىپ تاشلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن ئەسقا-
تىدىغان ئىدىيەلەرمۇ چىقىرىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ ئىدىيەلەر رېئال-
لىقنى چۈشىنىشتە كەم بولسا بولمايتتى. دۇنيا سىياسىيىسى ئۇ-
زۈكسىز مۇرەككەپلىشىپ بېرىۋاتىدۇ، ئەمما بۇ ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ
نەزەرىيەلىرى ۋە ئەندىزىلىرىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمەي ۋە نامايان
قىلىنماي، شۇنچە كۆپ نەرسىلەر قىسقارتىۋېتىلىۋاتىدۇ، ھەتتا
دۇنيا تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدىغان ئۆزگىرىشچان مىقدار
ۋە ئامىللارمۇ نەزىرىمىزدىن ساقىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى دەل رېئاللىق
نەزەرىيەنى خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەرىيەسىدىكى كىشىنى ئۆزىگە
جەلپ قىلىدىغان «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇرغانلىقتۇر، ئۇ يەنە
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا تەرغىب قىلىنغان نەزەرىيە-
يەنىڭ يول باشلىغۇچىسى ۋە ئەسلىي تىپى ھېسابلىنىدۇ. رېئال-
لىقىمدا دۇنيادا يۈز بەرگەن بارلىق ئىشلار خەلقئارالىق سىستېمى-
دىكى ھۆكۈمەتسىز ھالەتنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تۇرۇپ چۈشەند-
دۈرۈلىدۇ. تۆۋەندە بىز رېئاللىق ئەندىزىدىن پايدىلىنىپ بىرلا
مىللەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدىكى كۈچ سىنىشىشلارنى تەھلىل قى-
لىپ كۆرەيلى. بۇنداق سىنىشىشتا «رېپىر» بولمىغانلىقتىن، بۇ-
نىڭغا ئارىلىشىپ قالغان دۆلەت ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ۋە ئۆزىنى قوغ-
داش ئارقىلىقلا مۇشۇنداق ناچار مۇھىتتا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ
تۇرالايدۇ. مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار ھوقۇقىنى كاپا-
لەتلەندۈرىدىغان قوراللارنى توپلايدۇ ۋە كۆپەيتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە

دە ھەربىي كۈچنىڭ ئېشىشى ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار بەزىدە يەنە ئۆزىگە ئوخشاش تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدۇ ياكى بولمىسا ئۆزئارا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن: سودا ئالاقىسى ۋە مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردە كى ھەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بايلىق مەنبەسىنى كۈچەيتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ھەمكارلىق كەمدىن - كەم، ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى بۇنىڭ ئىچىدە بىر خىل تەۋەككۈلچىلىك ئامىلى مەۋجۇت؛ ھەمكارلىق تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغان مەنپەئەتنى تەقسىم قىلىشتا پەرق كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ مەنپەئەتلەر ھوقۇقنىڭ بايلىق مەنبەسىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقتىن، ھەر قېتىملىق تەڭسىز تەقسىمات زىيان تارتقۇچىغا نىسبەتەن ئىنتايىن خەۋپلىك: پايدا ئالغۇچى يوشۇرۇن رەقەبەگە ئايلىنىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پايدىلىق شارائىت كېيىنكى قېتىملىق تۇتۇشۇشلارغا ھەربىي جەھەتتە ئەۋزەللىك يارىتىپ بېرىشى مۇمكىن. ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىمۇ ئور - تاق تەھدىت مەۋجۇت بولغان ئەھۋالدىلا ساقلىنىدۇ، بۈگۈنكى ئىتتىپاقداشلار ئەتىسى خەتەرلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

«رېئالزمچىلار» خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى مۇشۇنداق ئىپادىلەيدىغان دېگەندىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇستا، ئۇلار ھەرقانداق دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ دېموكراتىك، مۇستەبىت ياكى ھاكىمىيەتلىك تۈزۈلمە بولۇش ياكى ھەرقانداق دۆلەتنىڭ پاراۋان، تىنچ دۆلەت ياكى ھەربىي ئىشلارغا «قاتتىق» مايىل دۆلەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوخشاش ھەرىكەت ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ. خەلقئارالىق تۈزۈلمىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇھىم ئامىل، يەنى دۆلەتنىڭ ھۆكۈم - رانلىق تۈزۈمىنىڭ زىددىيەتلىكلىكى ئاددىيلا يوسۇندا ھوقۇق، باي -

لىق مەنبەسىنىڭ ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى تەقسىمات پەرقىگە يىغىنچاقلاپ قويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارشىچە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق ئەندىزىگە ئاساسلىنىشى كېرەك، يەنى، ھوقۇق، بايلىق مەنبەسىنىڭ تەقسىملىنىشىدىكى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، ھازىرقى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ، بەزى دۆلەتلەر شۇ تۈپەيلىدىن كۈچىيىپ كەتسە، بەزى دۆلەتلەر ئاجىزلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭپۇڭلۇق مېخانىزمىنى قايتىدىن ئورنىتىشقا ئۇرۇندىغان ئىتتىپاق شەكىللىنىدۇ. ئەگەر باشقىچە يول قالمىسا، بۇنداق «كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى» بۇزۇلىدۇ - دە، ئۇرۇش پارتلايدۇ.

بۇ نەزەرىيەدە باشقا نۇرغۇن ئامىللارغا سەل قارىغان. مەسىلەن، دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتى، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى «ئوكخامنىڭ ئۈستىدا» سى بىلەن شەپقەتسىزلەرچە قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن. بۇ يەردە رېئاللىقنى نەزەرىيەچىلەر بىلەن تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلگەن راتسىيونالىستىك قاراشتىكى ئالىملار ئوتتۇرىسىدا مۇھىم بىر پەرق نامايان قىلىنغان، كېيىنكىسى تۇرمۇش ھەرىكەت مىزانى ۋە زامانىۋى تەبىئىي پەن تەرەققىياتىدا ئومۇميۈزلۈك ئىسپاتلانغان. ئامېرىكىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق نەزەرىيەچىلەر، يەنى يېڭى رېئالىزمچىلاردىن تارتىپ سەيمىل خۇد-تىنكتونىچە ھەممىسى ئاشۇ «ئۈستىدا» نى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوينىتىپ، تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتقان راتسىيونالىزمچىلارنىڭ تەجرىبىنى سىناق قىلىشىغا يۇقىرى تەلەپ قويغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭكىنى راست قىلىپ بولالمىدى. ئۇلار ئۆز پەرەزلىرىنى بىتەرەپ ئورۇنغا قويماقچى بولۇشتى، ئەمما ئەمەلىيەتتە كۈچىنىڭ بارىچە ئادۋوكاتىنىڭ «گەپ ئويۇنى قائىدىسى» بويىچە ئىش تۈتتى، يەنى ئۆز دەۋالاشقۇچىسىغا پايدىلىق دەلىل - ئىسپاتلارنىلا يىغىپ،

بىر تەرەپ قىلماق تەس بولغان پايدىسىز دەلىل - ئىسپاتلارنى ھە -
مىشە كۆرمەسكە سېلىۋالدى.

شۇڭا نەزەرىيەنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنى مۇ -
ھاكىمە قىلغاندا، توماس كۇئىن شەرھلىگەن تارىخىي تەرەققىيات
نەزەرىيەسى ئىلمىي ئىنقىلاب نەزەرىيەسىگە ئۆتتۈرۈپ قويغان^①.
كۇئىننىڭ قارىشىچە، تەجرىبە ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈمنىڭ
پاكتىقا مۇخالپ كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەش -
تۈرگىلى بولمىسا، ئىلمىي دۇنيا قاراش (بۇ ھەر خىل ئۆلگىلىك
مىساللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرىزىس پاتىقىغا يېتىپ قالد -
دۇ. ئالىملار بۇنداق خەتەرلىك سىگنالغا باشتىلا سەل قارىغان بول -
سا، ئۇلار يېڭى يەكۈننى شەكىللىنىپ بولغان ھۆكۈمگە تىرىشىپ
ئۇيغۇنلاشتۇرغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ
ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشىنى قوللايدىغان قائىدىلەرنى يەنە بىر
قېتىم مۇئەييەنلەشتۈرگەن ھەمدە بۇ قائىدىلەرگە يېڭىچە تەسەۋ -
ۋۇرلارنى قوشۇپ، بۇ تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق زېرىكىشلىك تەجرىبە
ھۆكۈملىرى ئارىسىغا كۆۋرۈك سالغان بولاتتى. نەزەرىيەدە بۇنداق
يەلگىلەر قانچىكى كۆپ بولسا، نەزەرىيە شۇنچە تومىتاقلىشىپ كې -
تىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ياردەم تۈسىنى ئالغان
قىياسلار بىلەن لىق تولغان «نەزەرىيە ئىمارىتى» بىلەن «ئاددىيلاش -
تۇرۇلغان نەزەرىيە» ئەندىزىسى ئوتتۇرىسىدا غايەت زور پەرق بول -
دۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ بەزى قورقماس پېشىۋالارنىڭ ئاشۇ ئاساسىي
قىياسلارنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇپ، يېڭى ئاساستا «ئوخشىمىغان»
تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىنى چۈشەندۈرمەكچى بولۇشىغا تۈرتكە
بولدۇ. ناۋادا بۇنداق ئۇرۇنۇشلار كىشىلەرنى قايىل قىلىپ غالىپ

① توماس كۇئىن «ئىلىم - پەن ئىنقىلابىنىڭ قۇرۇلمىسى»، قىرانكىد -
فورىد، 1973 - يىلى نەشرى.

ئورۇنغا ئۆتۈپلا قالسا، قائىدىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دەل كۇخنىڭ تارىخىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىدۇر. بۇ ئىلمىي قانۇن شۇنى كۆرسىتىپ بەردىكى، نەزەرىيە ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىنچىكە سىناقلىرىدىن ئۆتكەندىلا، ئاندىن ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدىكى ئالدىنقى شەرتى بولالايدۇ. بۇ ئالدىنقى شەرت بولمىسا، تەرەققىيات دېگەندىن سۆز ئاچقىلىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق نەتىجىنى كۆرۈشتى ۋاقتى ئۆتكەن قائىدىلەرگە ئەگىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئەڭ ئاز - زۇ قىلىدۇ.

شۇڭا، ھەرقانداق بىر قائىدىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە قارشى نەزەرىيەنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولىدۇ. ئۇ پەيدا قىلىدىغان خەۋپلىك ئاقىۋەت شۇ بولىدۇكى، ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيە ھەمىشە سىياسىي پائالىيەتكە نىسبەتەن مەلۇم ياردەم بېرىش خاراكتېرىدىكى تەكلىپ ھېسابلىنىدۇ ياكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەرنى تاللاشقا بولىدىغان سىياسەت - فاكتۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەمما، شەپقەتسىز «ئۇستىرا» بىلەن ئەستايىدىللىقتىن مۇستەسنا بولمىغان، «ئادۋوكاتلارچە ئالغۇ»، گۈ - رۇھۋازلىق تەسىرىگە ئۇچرىغان تەجرىبىچىلىك «نەزىرى» ئۆز ئارا بىرلىشىپ كەتسە، كىشىلەرنى ئەتراپلىق بولمىغان، چولپان نەزەرىيە - لەرگە يۈزلەندۈرۈپ قويىدۇ - دە، بۇ نەزەرىيەلەردىكى چولپانلىقمۇ سېزىلمەي، شۇنداقلا تۈزىتىلمەي ئۆتۈپ كېتىدۇ. چۈنكى، بۇ نەزەرىيەلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلار تىلغا ئېلىنمايدۇ؛ بۇ نەزەرىيە - لەرگە ياندېشىپ كەلگەن نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاساسلار پەرۋاسىز قېلىدۇ. پەقەت ئەپلاتونچىلارچە تۇس ئالغان، بۈيۈك «سەرخىل» نەزەرىيەسىلەرلا ئېشىپ قالىدۇ. مۇنداق ھەرىكەت مىزاننىڭ يېتەكلىشىدە - كى سىياسىي پائالىيەتلەر روشەن ئوبيېكتىپلىققا قارشى تەۋەككۈل - چىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئەڭ ئوسال ئەھۋالدا ئۇ قورقۇنچ -

لۇق ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، نەزەرىيەنىڭ بەك ئاددىيلىشىپ كېتىشى ئاۋامنى تەپ-سىلىي ئىزاھلانغان مەلۇم بىر مۇرەككەپ «ھەقىقەت» ئەندىزىسىنى جىق كۈچمەيلا چۈشىنىۋېلىش ئېھتىياجىغا باب كېلىدۇ. دەل شۇ ئامپرىكىدا ئىستىتۇتلار ئارىسىدىكى كەسكىن رىقابەت تۈپەيلىدىن رەھبەرلەر بەزىدە بازارلىق كىتابلارنىڭ رەت تەرتىپ ئېلانى ۋە باش-قىلار پۇل چىقىرىپ ئۇيۇشتۇرغان تېلېۋىزىيە سۆھبەت پروگرام-مىلىرىنىڭ كۆرۈرمەنلىرىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى تەقەززالىق بىد-لەن كۆرۈشىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئوقۇرمەنلەر ۋە كۆرۈرمەنلەرنىڭ رايىغا بېقىش ئۈچۈن، ئاددىيلاشتۇرۇش بىر ئالدىنقى شەرتكە ئايلىنىپ قا-لىدۇ. رېئال مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زىددىيەتلەرنى، تۇيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ئاسادىيىي ھادىسىلەرنى ۋە ئېتىكا، ئەخلاق جەھەتتىكى «كۈل رەڭ» بەلباغلارنى ئومۇميۈزلۈك، تارىخىي يوسۇندا ئويىيېتىپ نەزەر بىلەن توغرا چۈشەندۈرۈش ناھايىتى تەس، دۇنيا سىياسىسىد-ىكى رېئال كۆپ خىللىقنى دېمەيلا قويمايلى، چۈنكى بۇنداق قاپ بەلدىن باشلاپ «يۇقىرىغا چىقىش» ئىنتايىن تەس. شۇڭا، «ئوكخام-نىڭ ئۇستىزىسى» بىر ئىلمىي قورالدىن بىلىپ - بىلمەيلا شەرەپ مۇنبىرىدىكى پىچىمچى ئالمىلارنىڭ خالىغانچە قىيىپ - كېسىپ ئوينىيدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالغان.

«بىز» «ئۇلار» غا قارشى — بەكلا ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلە.

گەن سىياسىي نەزەرىيەنىڭ ئاساسىي ئەندىزىسى

تاكامللاشمىغان ھەرقانداق نەزەرىيەنىڭ ئوخشاش بىر ئاددىي قېلىپقا چۈشمەيدىغىنى يوق، بىز بۇلارنى «سىياسىدىكى مانىي دە-نى» دېسەك بولىدىغاندەك قىلىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى قەدىمكى دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى مەلۇم دىنغا ئېتىقاد قىلغان

تەلۋە مۇرىتلار بولۇپ، ئۇلار دۇنيانى قارمۇقارشى ئىككى قۇتۇپقا ئايرىغان. ئۇلار ئاشۇ ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، يەنى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشنىڭ دۇنيا-نىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى ئۆزلىرى ھىمايە قىلىدىغان گۇرۇھلار بويىچە قارىمۇ-قارشى ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلغان، يەنى «بىز» «ئۇلار» غا قارشى، سىياسىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، كارل سمىت ھېچقانداق ئۇسۇلغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بۇنداق ھادىسىنى سىياسىي ئۇقۇم دە-رىجىسىگە كۆتۈردى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن گېرمانىيە تارىخىدا مۇ-شۇ ساھەدىكى مەشھۇر شەخسكە ئايلاندى. ئۇ يەنە «ئاتىزىمنىڭ ئور-دا قانۇنشۇناسى» دېگەن ئاتاققىمۇ ئېرىشتى، چۈنكى ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت ئۈچۈن ئىلمىي ئاقلىغۇچى بولدى. سمىت: سىياسىيىنىڭ ماھىيىتى دوست بىلەن دۈشمەننى ئايرىش، سىياسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ۋە سىرتقا قارىتىلغان ۋەزىپىسى دوست بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش، بۇ تاكى ئاخىر-قى غەلبىنى قولغا كەلتۈرگىچە داۋاملىشىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ دۈش-مەنگە قارىتىلغان ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۇرۇشلاردا سىياسىي قورالنى «چاقلاپ ئىتتىكىلىتىش» ئۈچۈن، سمىت ھوقۇق مەركەز-لەشكەن دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەرغىب قىلغان، چۈنكى ئۇ تەبىقە قاتتىق ئايرىلغان بىر دۆلەتتە ۋە بۇ ھاياتلىق ئۇرۇشىدا ھايات قال-غۇدەك ئىقتىدار بولىدۇ، دەپ قارىغان.^①

ماركسىزم - لېنىنىزممۇ «بىز» «ئۇلار» غا قارشى دەيدىغان تە-پەككۈر ئەندىزىسىنى تەرغىب قىلىدۇ، بۇ ئالدى بىلەن سىنىپىي كۈرەش نەزەرىيەسىدە ئىپادىلىنىدۇ. سىنىپىي كۈرەش دىيالېكتىد-

① كارل سمىت: «سىياسىيىنىڭ ئۇقۇمى»، بېرلىن، 1963 - يىلى نەشرى.

كىلىق تارىخىي ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى قىلىپ قويۇلغان بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئېزىلگەن سىنىپ كونا جەمئىيەت سىستېمىسىنى ئۈزۈل - كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلايدۇ. كونا تۈزۈمنىڭ خارابىسىدە يېڭى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بارلىققا كېلىدۇ، ئاندىن ئۇلار يەنە بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان سىنىپلارغا ئايرىلىپ، بىر - بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ ھەمدە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى داۋاملىق ئالغا سىلجىتىدۇ. مانا بۇ دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىئىنەزەر بولۇپ، ئۇ ئاساسىي قارشى تەرەپ - لەرنى تارىخىي ئالغا باستۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىۋالىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزىمچىلار بىلەن لېنىنىزىمچىلار تامامەن گېگېلنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئەلۋەتتە، گېگېل تارىخىي «روھىي» نەرسە دەپ قارىغان؛ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەنزىلگە تۇتاشقان ھەربىر پەلەمپەي ئىلگىرى - بىر - بىرى بىلەن قارشىلاشقان شەيئەلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، لېنىنىزىم - ستالىنىزىمنى تەرغىب قىلىدىغان سىنىپىي كۈرەشچىلەر دۈشمەن كۈچلەرنى بىتچىت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. پەقەت پىرولېتارىياتنىڭ ئۈزۈل - كېسىل غەلبىسىلا ئىنسانلارنى كوممۇنىزىمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتەكلىيەلەيدۇ. بۇ مەيدان ئۇرۇشتا كاپىتالىزىم يوقىتىلغاندىلا، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاندىن تېخىمۇ قىممىتى بولىدۇ، رۇسىيە ئاقتى سۆڭەكلىرىنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندىن تارتىپ، كارتو ئورمانلىقىدا پولشا خەلق ئارمىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسىرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىجراچى ئەمەلدارلىرىنىڭ مىللىتى ئاستىدا يىقىلغۇچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە لېنىنىزىم نەزەرىيەسىنىڭ قانلىق ئىزنالىرى ئىپادىلەنگەن. ستالىنىزىمچىلارنىڭ قارىشىچە، غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇنۇشى يورۇقلۇق بىلەن زۈلمەتنىڭ قارى-

شىلىشىشى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، يەنى بۇ مەيدان غەلبە ئاتوم قوراللىرى ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ^①.

«ئاددىيلاشتۇرۇشقا بولغان تەلۋىلەر چە چوقۇنۇش»: ئا - مېرىكا تارىخىدىكى «بىز ئۇلارغا قارشى» نەزەرىيەسى نەزەرىيەنى ئاددىيلاشتۇرۇش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان يۇقىرى قانلىق تارىخىي پاكىتقا سېلىشتۇرغاندا، تاكى بۈگۈنگە قەدەر دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكا خېلى يۈز - ئابروۋىنى ساقلاپ كىشى قىلىدىغان بولدى. ئەمەلىيەتتە دۇنيانىڭ تارىخ مۇساپىسىدە ئاجىزلاغا بۇنداق «دوستانە مۇئامىلە قىلىدۇ - غان»، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى تولۇپ - تاشقان مۇشتۇمزور تېخى مەيدانغا كەلمىگەندى. بۇ نۇقتا ئامېرىكىنى تەتقىد قىلىدىغان سىياسىي باياناتلاردا ئامېرىكىنى قوللاش ئاساسىي ئېقىمىدىكى جاما - ئەت پىكىرلىرىنىڭ رەددىيە بېرىشىگە ئۇچرىدى، بۇ گېرمانىيە جا - مائەت پىكىرىدىمۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە ئىپادىلەندى. ئەمما، «مانىيە دىنى»غا بولغان رىشتە ئامېرىكا تارىخىدا ۋە سىياسىي مەدەنىيەت تۇرمۇشى جەريانىدا ھەقىقەتەن ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن. ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ ياراتقۇچىلىرى ئۆزلىرى - نىڭ دۆلىتىنى ئاڭلىق تۈردە گېپى ئۆزى بىلەن بىر يەردىن چىق - مايدىغان، كۈنلىققا ئېسىلىۋالدىغان، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ياقلايدىغان، دىنىي چەكلىمە تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغان ھەم ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىغا ۋە دەپسەندە قىلىشقا ئۇچرىغان كونا ياۋروپا بىلەن

① سېباستىئان خافېنر: «گىتلىر ئۈستىدە تەھلىل» مېيۇنخېن، 1978 - يىلى نەشرى.

قارشى قويۇۋېلىپ، ئۆزىنى جىنايەت بىلەن تولغان دۇنيادىكى «يېڭى پېرۇسالېم» قىلىپ پەردازلاپ كۆرسىتىشىدۇ. مۇستەملىكە ئاچقۇ-چىلار يەرلىك ئاھالىلەرگە قارشى؛ شىمالدىكى ئىشتاتلار جەنۇبتىكى ئىشتاتلارغا قارشى؛ گەركىن، دېموكراتىك ئامېرىكا ياۋايى مۇستەملىكە زومىگەرلىرىگە قارشى كىشىلەر ئامېرىكا تارىخىدىكى بۇ ئىشلارنى ھېلىمۇ ئەسكە ئالالايدۇ، بۇ دەۋردە «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئىدىيەنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا گەۋدىلەنگەن. بارلىق كۈچلەر ئالدى بىلەن ئۇرۇشقا گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلھېلمغا تاقابىل تۇرۇشقا، ئاندىن رەزىل كۈچلەرنىڭ غەلىتە مەھسۇلى گىتلىپىرنىڭ ناتسىستلار گېرمانىيەسىگە ۋە تۇنجىدىكى باشچىلىقىدىكى مىللىتارىستىك ياپونىيەگە تاقابىل تۇرۇشقا مەركەزلەشكەن. ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ سىنىقىنى باشتىن كەچۈرگەن ئامېرىكا دۇنيانىڭ داھىيىسىلىق رولىنى قانداق ئويناشنى تېزلا بىلىۋالغان، ئۇلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ تارىخى ۋەزىپىسى ۋە بۇرچىنى «ھەققانىيەت» (دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق دېگەندەك)نى قوغداپ، «رەزىللىك»كە قارشى تۇرۇش، دەپ چۈشىنىۋالدى.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە ياپونىيەدىن ئىبارەت ئۈچ فاشىست دۆلەتنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشمۇ باشلاندى، جون تاغا بىلەن ئۇرۇش داۋامىدا بۇ ئىتتىپاق ھەمراھىنىڭ مەنتىقىگە ئۇيغۇن مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، سىتالىندىن ئىبارەت بۇ قىزىل ھاكىمىيەتنىڭ ئىستىبات ھۆكۈمرانى گىتلىپىرنىڭ ۋارىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ پارتى-

لىشى ۋە ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ئوخشاشمايدىغان بايانلارنىڭ ئورنىنى ئەڭ ئاددىي بولغان دۈشمەنلىشىش نەزەرىيەسى ئالدى، دىپلومات ۋە تارىخشۇناس گېئورگى كېننان 1946 - يىلى - دىن 1947 - يىلىغىچە ئارىلىقتا ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئومۇميۈزلۈك «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياسىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى. كېننان ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، بىر مۇرەككەپ «تور» ھاسىل قىلىپ، كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىش «پاسىلى» ۋە «تۆمۈر پەردە» ئارقىلىق قىسىدىكى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرگۈچىلەر دۇنياسىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بىراق، ئۇزاققا بارمايلا بۇنداق نىسپىي «يۇمشاق» سىياسەت يىراقلارغا چۆرۈپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەنئەنىۋى ھەربىي زوراۋانلىق سىياسىسى ئىگىلىدى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى بىلەن ھەربىي «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياسىتى ئىستراتېگىيەسى مۇشۇ ئاساستا تەرەققىي قىلغاندىكى^① شۈبھىسىزكى، خۇتتىنگتون مۇشۇ نەزەرىيەدىن ئۈلگە ئالغان، چۈنكى ئۇنىڭدا دائىرىسى ئېنىق بولغان بىر پارچە دۇنيا سىياسىي «خەرىتىسى» سىزىپ چىقىلغان، ئۇ كۆپچىلىككە ھەر ۋاقىت نىشانىنى ئېيتىپ بېرىپ، يولدىن ئېزىپ قالغانلارغا يولنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى دۇنيانى ئىككى چوڭ لاگېرغا ئايرىۋەتتى: بىرى، ئامېرىكا رەھبەرلىكىدىكى «ئەر - كىن دۇنيا»؛ يەنە بىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇقنى مەركەز -

① يوسىفى ئىستالىن: «لېنىنىزمنىڭ ئاساسى توغرىسىدا»، Berlin، 1952 - يىلى نەشرى.

لەشتۈرۈش ھۆكۈمرانلىقىدىكى كوممۇنىزم لاگېرى ئىدى. دۇنيادىكى باشقا ھەممە ئىش مۇشۇ ئىككى چوڭ لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىشنى چۆرىدەپ قانات يېيىشى لازىم ئىدى. «ئۇچىنچى دۇئا» دا دۆلەت ھالقىغان كارخانىلارغا قارىتا دۆلەت ئىلكىگە كىرگۈزۈۋېلىش يولغا قويۇلدى، ھۆكۈمەت مىللەتچىلىك خاھىشىغا ئىگە بولدى، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى تەشكىلاتلىرى ۋە بەزى سوتسىيالىستىك سىياسىي پارتىيەلەر (مۇشۇ دۆلەتلەر ياكى سىياسىي پارتىيەلەر مەلۇم خاتا خاھىشقا ئىگە ھەم تۇيۇق يولغا ماڭغان دەپ قارىلىدۇ) بىر بولسا 5 - كالىونغا قېتىلىشى ياكى بولمىسا سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىزىمنىڭ كەت-مىنىنى چاپىدىغان دەلدۈشلەردىن بولۇشى كېرەك. كوممۇنىزمغا قارشى بەزى ئىستىبات ھۆكۈمرانلار، مەسىلەن، ئىسپانىيەدىكى فىرانكو، فىلىپپىندىكى ماركس ئىشەنچلىك ئىتتىپاقداشلار دەپ تەرىپلەندى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ سىياسىسى ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىنى قىلچە چۈشەنمەيدۇ، شۇغىنىسى بۇ دۆلەتلەر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەپچىللىك بىلەن موكىدەك قاتراپ يۈرۈشىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆكتىچىلەرمۇ ئەسەبىيلىكنىڭ مىسالى سۈپىتىدە ئوخشاش ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى: 50 - يىللارنىڭ دەسلەپىدىكى «ماك كارتى دەۋرى» دە، مەلۇم جەھەتتە كوممۇنىستىك پارتىيەگە ھېسداشلىق قىلدى، دەپ گۇمان قىلىنغان ئامېرىكا سول قانات لىبېرالىستلار پارتىيەسىدىكىلەر بىكاردىن - بىكارغىلا سىياسىي زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. بۇنىڭغا چېتىشلىق ئادەمنىڭ كۆپلۈكى، ساھەسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتىن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش ھېسابلىناتتى. «ئاتوم بومبا ئاتىسى» روبرت ئوپپېنھېمىدىن تارتىپ خامفۇردى بېركاتىچە ھېچقايسىسى بۇ بالا - قازادىن قېچىپ قۇ-

تۇلالىغان ئەمەس.

ئەمەلىيەتتە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەڭ مۇھىم خەلقئارالىق تەشكىلات بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىمۇ ئىلگىرى مۇشۇنداق تەپەككۈر ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرگەن، شۇڭا غەرب ئەللىرى ۋە ئامېرىكا پەرەس ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى (ئاساسلىقى لاتىن ئامېرىكا كىسىدىكى ئەللەر) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەندە، ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال، دەپ بىلگەن. بۇنداق پايدىلىنىش ئالدى بىلەن چاۋشيەن ئۇرۇشىدا ئىپادىلەندى، ئاسىيادا كوممۇنىزىمنىڭ كېڭىيىشىگە قارىتىلغان بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشىنى ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تۇغى ئاستىدا قوزغىدى. ئەمما، 50 -، 60 - يىللاردىن بېرى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىققا قارشى دولقۇننىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، ئىتتىپاق تۈزۈمىگەن دۆلەتلەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىنىدا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەپ، بېلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىشتە بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ سوتسىيالىزم لاگېرى ئەللىرى بىلەن يەڭگىچە يېقىنلىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئامېرىكا تەرىپىدىن خەلقئارالىق سىياسىيىدىكى ئۆكتىچىلەرنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى دەپ قارالدى، ئامېرىكا سىياسەتچىلىرى شۇنىڭدىن تارتىپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنداق ھالەت تاكى بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. كىشىنى چۆچۈتمىدىغان ۋەقە 1997 - يىلى ئاخىر يۈز بەردى، ئامېرىكا پارلامېنتى ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا قەرز بولۇپ قالغان بىر مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدىغان ئەزالىق بەدىلىنى تۆلەشنى رەت قىلدى. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ مەنىسى نېمىدېگەن چوڭقۇر - ھە!

ئامېرىكا خەلقئارا مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىدىغان زور بىر تۈركۈم كۆزگە كۆرۈنگەن مۇتەخەسسسلەرگە ئىگە، ئۇلار مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىنتايىن چوڭقۇر چۈشىنىش ۋە تەھلىل قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىغانىدى، بەزىدە ئۇلارنىڭ تەزىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ھەيران قالغىمىز. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرۈپ يېتىشىمىز كېرەككى، شەيئىلەرنى ئاددىيلا يوسۇندا ئىككى تۈرگە ئايرىش، يەنى «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئىدىيە ھەم ياخشى بىلەن يامان ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش قاتارلىق نۇقتىئىنەزەرلەر ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ساھەسىگە ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ئەڭ يادرولۇق بىر قىسىم بولۇپ قالدى. مەسىلەن، كىشىلەر ناھايىتى ياقتۇرىدىغان زۇڭتۇڭ رونالد رېگان ھەمىشە سوۋېت ئىتتىپاقىغا «رەزىللىك پادىشاھلىقى» دېگەن قالىپنى كىلدۈرەتتى. ئامېرىكىدا تاشقى سىياسىدىكى ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىش سىياسىي سەردارلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى، بۇمۇ ئامېرىكىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئامېرىكىنىڭ سىياسىيىسى «ئىچكى تارتىش كۈچى»نىڭ تەسىرىگە خېلى زور دەرىجىدە ئۇچرىغان، بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان قىزىقىشى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرىغان. يەنە بىر جەھەتتىن، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ تاشقى دۇنيانى تونۇشىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولغان. شۇڭا، ئايرىملىق سىياسىي ئېقىمى سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن. ناۋادا بىز زۇڭتۇڭ غايەت زور بايلىق سەرپ قىلىپ بىر قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشماقچى ۋەياكى خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى رەقىبى بىلەن

ئۇزاققىچە كۈرەش قىلماقچى بولسا، ياكى داھىيىسىنى يوقىتىپ قويغان دۇنيادا داھىيىلىق رولىنى ئالماقچى بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۆلەت بايلىقىنى، يەنى مۇشۇ ئەسىردە ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ئاشۇ بايلىقنى ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ زۇڭتۇڭ ئەپەندىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شەك - شۈبھىسىز ئىنتايىن قىيىن بىر مەسىلە، ئۇ ئايرىمچىلىقنىڭ قاتمۇقات توسالغۇلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يېڭىپ، ئىئوۋا ئىشتاتىدىكى دېھقانچىلىق مەيدان ئىنگىلىرى، ۋيومىڭ ئىشتاتىدىكى چارۋىچىلار، تېكساس ئىشتاتىدىكى نېفىت ئايرىش ئىشچىلىرى ۋە چېكاگودىكى ئايال كاتىپلار تاپشۇرغان باج پۇللىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن دۆلەت ئىچىدىكى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلمەي، بەلكى تاشقى سىياسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى ۋە ئامېرىكا ئەسكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارماي يىراقتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشى كېرەكلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرمىسە بولمايدۇ، چۈنكى پۇقرالار بەزىدە مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ يەر شارىنىڭ قايسىبىر بۆلۈكى - پۇچقىقىغا جايلاشقانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ. ناھايىتى روشەنكى، خېلى تەسكە توختايدىغان بۇنداق سۆز بىلەن قايىل قىلىش خىزمىتى يۈزەلا ئاددىيلاشتۇرۇش ئىقتىدارى ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا تاماملىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئالدىدا خەتەرلىك، رەزىل ھەم قۇدرەتلىك بىر دۈشمەن نامايان بولۇپ، «بىز» بوكس مەيدانىدىكى رەقبىلەرگە ئوخشاش شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، «ئۇلار» (دۈشمىنىمىز)نى يەر چىشلىتىشىمىز كېرەك، دېگەن قاراش پەيدا بولىدۇ، بۇ خىل قاراش ئامېرىكا پۇقرالىرى ئارىسىدا غايەت زور تەسىر كۈچكە ئىگە. شۇڭا ئامېرىكىدا خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيەنى شەكىللەندۈرۈشتە «ئاددىيلىقتىن ئىبارەت تەلۋىلىك

كېسىلى» ئەۋج ئالغان، ياكى بولمىسا نەزەرىيەدە (قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپتىكى) مانىي دىنىچە خاھىش ئىپادىلىنىدۇ، ياكى بۇ نەزەرىيە سىياسىي سەردارلار ئارىسىدا كەڭ قوللاشقا ۋە ئاۋاز قوشۇشقا ئېرىشىدۇ، بۇنىڭمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق.

ئاددىي نەزەرىيە ئۈچۈن تۈلىنىدىغان يۇقىرى بەدەل

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى بۈگۈنكى كۈندە توغرا ھەم مۇۋەپپەقىيەتلىك دەپ قارىلىدۇ. ئامېرىكا باشچىلىقىدە - كى غەرب دۇنياسى ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، كىشىلەر 90 - يىللاردا بۇ غەلبىگە ھەدەپ مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندا، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان بەزى «ئەمەلىي پاكىت»لارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆزدىن ئېرى قىلماي بولمايتتى، يەنى بۇ «غەلبە» ئۈچۈن تۈلەنگەن بەدەل بەك يۇقىرى بولۇپ كەتتى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى نۇرغۇن نەرسىلەر ئەمەلىيەتتە بىھۈدە قۇربانلىق بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ دەۋرنىڭ ھەمدە پىنىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسىنىڭ زىيادە ئادە - دىيلىقى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ زىيادە ئەسەبىيلىكى بۇنداق ئاقىۋەت - نىڭ كېلىپچىقىشىدىكى بىۋاسىتە سەۋەب ئىدى. بۇنىڭدىن كېلىپ - چىققان يامان ئاقىۋەتنى بۈگۈنمۇ ھېس قىلالايمىز^①.

بىرىنچىدىن، ئامېرىكا كوممۇنىزم دۇنياسىنى بېكىنمە لاگېر قاتارىغا چىقىرىۋەتكەنلىكتىن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇنىڭ جۇڭگو مەسلىسىگە قاراتقان سىياسىتىدە نۇرغۇن ئېغىشلار كۆرۈلدى، ھەتتا مىللەت ئامىلىنىڭ جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىدىكى رولىغا پۈتۈنلەي سەل قاراپ، ستالىننىڭ

① جون لېۋىس گاددېس «يۇقىرى دەرىجىدىكى تەھلىلچى»

جۇڭگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىشىگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، شۇڭا ئۇ جۇڭگو مەسىلىسىدە تۈرلۈك «بېسىش» سىياسەتلىرىگە باشتىن - ئاخىر ئەمەل قىلدى ھەم ئۇنى ئەڭ قاتتىق ئىجرا قىلدى. چاۋشيەن ئۇرۇ - شى ۋە 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەيۋەن بوغۇزى كىرىزىسدا، ۋاشىنگتون ھەتتا جۇڭگوغا ئاتوم بومبىسى ئاتىمىز، دەپ تەھدىت سالدى، بۇنىڭ تەسىرىدە ئىككى ئەۋلاد جۇڭگولۇقلار ئامېرىكىغا ھەم پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا قەتئىي ئىشەنمەس بولۇپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ جۇڭگونىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلىرى يەنىلا جۇڭگونىڭ 19 - ئەسىردىكى پاجىئەلىك تارىخى - ئاجىزلار كۈچ - لۈكلەرگە يەم بولۇش، خەلق خالىغانچە تالان - تاراج قىلىنىشتەك ئاشۇ كۈلپەتلىك كۈنلەرنى توختىماي ئەسلەپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىدە بۇ ئىشلار چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن بۈگۈنكى كۈندە ئاسىيا رايونىدا تىنچلىق شەكلى ئارقىلىق تەرتىپ ساقلاش ناھايىتى تەس. يەنە بىر جەھەتتىن، ھىندىستاننىڭ «بىتەرەپلىك» سىياسىتى ۋە يېڭى دېھلىنىڭ موسكۋا بىلەن دوستا - نە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈستىدە ئىزدىنىشىمۇ ئامېرىكا چۈشەنمەيلىمەيدۇ ۋە قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا بىلەن ئاسىيادىكى ئىككىنچى گىگانىت ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىدە بۈگۈنگە قەدەر باش ئاغرىقى توختىماي كەلدى.

ئىككىنچىدىن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئىزچىل تۈردە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن بېكىنمە دۆلەت دەپ قارىغانلىقتىن، خىرۇشىفىننىڭ ئىسلاھاتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى - ئىنتايىن قىيىنغا توختىغان «پولات ئارقاندا مېڭىش ھەرىكىتى»نى خاتا چۈشىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رەھبىرى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى سىتالىنىزىمچىلارغا

نېسبەتەن ئىچكى قىسىمدىكى سىياسىي ئىتتىپاق ئارقىلىق ئىسلاھ قىلىشتەك زور تەدبىرنى قوللىنىشقا ئۇرۇنغانىدى. خە-
رۇششىق ئەمەلىيەتتە ھەربىي ھازىرلىقلار خام چوتىنى كېمەي-
تىش، ھەربىي كۈچنى تىزگىنلەشكە قىزىقتى، ئەمما بەش بۇر-
جەكلىك بىنا ۋە ئاقساراي بۇ ئىشلارغا دىققەت قىلمىدى. ناۋادا ئا-
مېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى چەكلىمىگە ئاز-
راق ئۇچرىغان يوسۇندا بايقىۋالغان بولسا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر
ئۇرۇشىدىكى توغنى بەلكىم تېخىمۇ بالدۇرراق ئېرىتكىلى بولغان
بولاتتى؛ 70 - يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىدىنمۇ
ساقلىنىش مۇمكىن ئىدى. بولۇپمۇ، بەزى رايونلاردا كىشىلەر شۇ
تۈپەيلىدىن ئېغىر ئاقىۋەتلەرگە قالمىغان بولار ئىدى. مەسىلەن،
سابىق دېموكراتىك گېرمانىيە (شەرقىي گېرمانىيە) ئاھالىلىرىنىڭ
ئەركىنلىكى يېرىلدىن تېمىنىڭ سېلىنىشى بىلەن چەكلىمىگە ئۇچ-
رىدى، تېخىمۇ يامان بولغىنى شۇكى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى
ئاخىرلاشقان 90 - يىللاردا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى يەنىلا
50 - يىللاردىكى سەۋىيەدە توختاپ قالغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ
ئىشلاردىن تامامەن ساقلىنىشقا بولاتتى.

ئۈچىنچىدىن، ئامېرىكا ھەمىشە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى
تەبىئىيلا موسكۋا رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ بىر
قىسمى قىلىۋالدىغانلىقتىن، بۇنداق خاتا قاراش ئامېرىكا ھۆكۈ-
مىتىنىڭ ۋىيېتنامدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى قاتتىق
بۇرمىلىۋېتىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنى مۇستەملىكە ھۆ-
كۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىنكى مىللىي بىرلىككە كې-
لىش ئۇرۇشى دەپ قارىماي، بەلكى ۋىيېتنام ئىنقىلابىي پارتىيەسى-
دىكىلەرنى كوممۇنىزمىنى كېڭەيتكۈچى چاپارمەن، ئەركىن دۇنياغا
بولغان تەھدىت دەپ قارىدى، تۈپتىن خاتا بولغان بۇنداق ھۆكۈم

ۋاشىنگتوننى ئۇزاققا سوزۇلغان، تۇتۇرۇقسىز، قانلىق ھەم مەغلۇ-
 بىيەتلىك بىر مەيدان ھەربىي ھەرىكەتكە سۆرەپ كىردى، ۋىيېتنام
 ئۇرۇشىدىن ھېچقانداق نەتىجىنىڭ چىقماسلىقى ئامېرىكىنىڭ ئۇ-
 چىنچى دۇنيا ئەللىرى ۋە ياش ئىتتىپاقداشلىرى ئارىسىدىكى نوپۇ-
 زىنىمۇ چوڭقۇر زەخمىگە ئۇچراتتى، ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ كۆپ-
 چىللىك بۇ چوڭقۇر جاراھەت ئىزلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالالايدۇ. بۇ
 تۇتۇرۇقسىز ئۇرۇش تۈپەيلىدىن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئامېرىكا
 ئەسكەرلىرى ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى نەچچە مىليون ئاۋام -
 پۇقرا تېنىدىن، ھەتتا قىممەتلىك جېنىدىن ئايرىلدى، بۇنىڭ بەدە-
 لىگە كوممۇنىستىك يېڭى ۋىيېتنام دۇنياغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن
 غەرب ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى تەسىر كۈچىدىن ئۈزۈل -
 كېسىل ئايرىلىپ قالدى. بىراق، بۇ رايونلاردا نەزەرىيەچىلەر بېشا-
 رەت بەرگەندەك «دومىنو ئېففېكتى» يۈز بەرمىدى؛ شەرقىي جەنۇبى
 ئاسىيا ئەللىرى بىر - بىرىگە ئەگىشىپ كوممۇنىزمغا ئۆتۈپ كەت-
 مىدى، ئەكسىچە ئۇلار ئەينى چاغدا كىرىزىس پانتىقىغا پېتىپ قال-
 غان بولسىمۇ، ئاخىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كاپىتالىستىك تە-
 رەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتكە ئايلاندى. بۇ ئارىلىقتا ۋىيېتناممۇ كوم-
 مۇنىزمدىن خوشلىشىپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات يولىدا قوش-
 نىلىرىغا يېتىشىۋېلىش ۋە قوشنىلىرىدىن ئېشىپ كېتىش ئارزۇ-
 سىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.^①

خۇلاسە كالام شۇكى، ئاتالمىش مۇۋەپپەقىيەت قازانغان
 «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى ئۆزىدىكى ئەجەللىك
 كەمتۈكلۈك تۈپەيلىدىن ماھىيەتتە بىزنى ئېغىر بەدەل تۆلەتكۈزدى

① ئولېگ گىرىنېۋسكىي: «توڭنى ئېرىتىش دەۋرى»، «بوشىشىش،
 كىرىزىس ۋە يېڭى مۇز دەريا ئېراسى»، بېرلىن، 1996 - يىلى نەشرى.

ۋە بىزگە قىسقا مۇددەتتە داۋالاپ ساقايتقىلى بولمايدىغان
جاراھەتلەرنى قالدۇردى. شۇڭا، كوممۇنىزم لاگېرنىڭ «غەلبىسى»
ئۇنىڭغا مەنسۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر كۈلكىلىك گەپ دېمەي
بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 70 - يىللارنىڭ دەسلەپىدىكى يۇمشاق
سىياسەت دۇنيا ۋەزىيىتىدە تەدرىجىي كىچىك ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا
قىلغانىدى، نىكسون جۇڭگوغا قارىتىلغان «دۇنيانى ئۆزگەرتكەن
بىر ھەپتە»لىك زىيارىتى ئارقىلىق ئاسىيادا يۇمشاق سىياسەتنىڭ
مېۋىسىنى كۆردى. ئامېرىكا شۇ ۋەجىدىن بۇ رايونغا بولغان يۇمشاق
قوللۇقنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەچكە، ھەربىي جەھەتتىكى چەكلەش
ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېمەيتىش ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىققا
ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
شەرقىي ياۋروپادىكى ئىتتىپاقداشلىرىغا قاراتمىلىق ھالدا پەرقلىق
مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولدى. يۇمشاق سىياسەتنىڭ تەسىرىدە
سوتسىيالىزم لاگېرىدىكى ھەرقايسى ئەللەر، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى
ئارازلىق كۈچىيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۇرۇھ
ئەزالىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ،
ئەڭ ئاخىرىدا «ئىككىنچى قېتىملىق سوغۇق مۇناسىۋەتلەر
ئۇرۇشى»نىڭ تەسىرىدە «گورباچىف ھادىسىسى»نىڭ يۈز بېرىشى
ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بىراق، بۇ ھەرگىزمۇ سوغۇق
مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى نەزەرىيەسىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ تۆھپىسى
ئەمەس.

خۇتتىنگتون بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇنى مەدەنىيەتلەر توقۇ-
نۇشى دېمەي، يەنە نېمە دەيمىز؟» دەيدۇ ھەم مۇشۇنداق مەسىلىلەرنى
ئوتتۇرىغا قويدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ نەزەرىيەسىدە پاكىت ۋە تەبىئىي
پەنگە توغرا كەلمەيدىغان جايلار بار، دەپ تەنقىد قىلىشىدۇ، ئۇمۇ
بۇنىڭغا ئىقرار، ھەممىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ كېتەلەيدىغان نەزەرىيە.

يە تېخى يوق - تە. ئۇ چاغدا بىز ئۇنىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىن باشقا يەنە كۆپچىلىك تاللىۋالغۇدەك باشقا نەزەرىيەسى بارمۇ؟ دەپ سورايىمىز. دۈشمەنلىك ۋە قارشىلىشىشنى تۈگىتەلەيدىغان ئاددىي ئۇسۇل بىلەن بۇ دۇنيانى ئۆز يولىدا تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز. خۇنتىنگتون بۇ مەسىلىدىن ئەپچىللىك بىلەن ئۆزىنى قاچۇرغان. ناۋادا «ھەممە»نى چۈشەندۈرۈشكە قۇربى يەتمەيدىغان نەزەرىيەنى قۇرۇق گەپكە چىقىرىۋەتسەك، ئوخشاشلا خەلقئارا سىياسىدىكى كۆپ قىسىم رېئاللىققا سەل قارايدىغان، توغرا بولمىغان، ئاغزىغا كەلگىنىچە ئېيتىپ قويۇلغان ۋە يالغان - ياۋىداق گەپلەر بىلەن تولغان بىر خىل نەزەرىيەنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەممىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان، ئوخشاشلا ئاددىي بولغان باشقا بىر خىل نەزەرىيەنى ئىزدەپ يۈرۈش ئارتۇقچە ئىش بولۇپ قالدى. دەپ، چۈنكى بۇنداق نەزەرىيە قەتئىيلا مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنى ئىزدەپ ئاۋارە بولۇشنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، ئەلۋەتتە. «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئەندىزىدىكى نەزەرىيەدە (بۇ خۇنتىنگتوننىڭ «غەرب بىلەن باشقا رايونلارنىڭ قارشىلىشىشى» دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدۇ) ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى، سوتسىيالىزىم، دارۋىنىزىم، ماركسىزىم، لېنىنىزىم ۋە رېئالىزىم توغرىسىدىكى ئىشلار شەرھلەنگەن بۇ نەزەرىيەلەردە، ھەقىقەتنى قۇربان قىلىۋېتىش ھېسابىغا ئۆزىدىكى ئاددىيلاشتۇرۇش گۈزەل ئەخلاقىنى قوغداپ قالغان ئىشلار كۆپ. ئاشۇ ئاددىي نەرسىلەرنىڭ نۇقتىلىرىمۇ يېتىپ ئاشقۇچە بار، ئاشۇ نەرسىلەر ھەمىشە كىشىلەرنى ئۆزىگە بەك ئىشەندۈرۈۋالىدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئاسان چۈشىنىۋېلىشىدەك يېتەكچى پىرىنسىپ بىلەن ياشلىنىپ، ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى، ئۇرۇش ۋە قىرغىن قىلىشلار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بىز بۇنداق نەزەرىيەلەرگە موھتاج ئەمەس.

بىر خىل خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيە بىزگە نېمە -
لەرنى تونۇتۇشى كېرەك؟

«ئوكخامنىڭ ئۇستىرسى» ناۋۇستا ساتراشنىڭ قولىغا چۈ-
شۈپ قالىدىغان بولسا، بىرلا سىيرىلىش بىلەن ئەجەللىك جاراھەت
پەيدا قىلىپ قويۇشتەك خەۋپ - خەتەردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ يا -
كى خۇنتىنگتوننىڭ گېپى بويىچە ئېيتساق، ئاددىيلا سىزىلغان
بىر ۋاراق خەرىتىنى ئەمەلىي يەر شەكلىنى چۈشەنگەن ئەھۋالدىلا
پايدىلانغىلى بولىدۇ. تاغقا چىقىش تەنھەرىكەتچىلىرى ماسشتابى
1:25000 لىك خەرىتىنىڭلا ئۆزىگە ياردىمى تېگىدىغانلىقىنى ئوب-
دان بىلىدۇ، ماڭغۇدەك يول يوق، قورام تاشلار چوقچىيىپ تۇرغان
يەرلەردە (ئەڭ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا)، ئاددىي ماسشتاب-
لىق خەرىتە كىشىنى تۇيۇق يولغا باشلاپ قويدۇ، خەلقئارالىق مۇ-
ناسىۋەتلەردە نەزەرىيەنىڭ رولى خەرىتىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ بىز -
نىڭ رېئاللىقتىكى تىك قىيالارغا يامشىپ چىقىشىمىزدا يېتەكچى
ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەت نەزەرىيەسى شەرھلەيدىغان ۋە چۈشەن-
دۈرىدىغان مەزمۇنلار رېئاللىقنىڭ كەڭ دائىرىلىكلىكى بىلەن ماس-
لىشىشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك ئۇ نەزەرىيە رېئاللىقتىكى ھەربىر
تەپسىلاتلارنى بىر - بىرلەپ شەرھلەپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك
ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇ رېئاللىقنىڭ تولۇق ئىنكا-
سى بولۇپ قالىدۇ - دە، بىزگە ھېچقانداق ياردەم بېرەلمەيدۇ. بى-
راق، بىز خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ مۇھىم مۇساپىسىگە تەسىر
يەتكۈزىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە ئۆزگەرگۈچى مىقدارلارنى نەزەردە-
يەگە كىرگۈزۈشنى ئەلەپ قىلىشىمىز كېرەك. مۇناسىپ كەلمەيدى-
غان بىر ئۆلچەم ماسشتابى بىلەن دۇنيانى كىچىكلىتىمەن دېسەك

قاملاشمايدۇ.

مەبلەغ پۈتكۈل دۇنيادا كۆپلەپ ئوبوروت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك؛ زامانىۋى پەن - تېخنىكا ئەڭ كەڭ تۈردە تارقىلىشى كېرەك؛ ئىچكى يۆلەنچۈكىمىز بولغان يەر شارى ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسى قوغدىلىشى كېرەك؛ دۆلەت ھالقىغان ئاخبارات يەتكۈزۈش ۋاسىتىسى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. بىز مانا شۇنداق «يەر شارىلاشتۇرۇش» مۇساپىسىگە ئىنتىلىمىز. بىز سىياسىي تەشكىلىي شەكىل (دۆلەت ۋە ئۇلارنىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتلىرى) دىن ئۈنۈملۈك باھا بېرىشنى تەلەپ قىلساق بولىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسىۋەت پائالىيەتچىلىرىنىڭ قوشۇنى مۇھىم غەيرىي دۆلەت تەشكىلاتى، مەسىلەن، دۆلەت ھالقىغان كارخانا ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى چۆرىدەپ ئىش كۆرسە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارىخىي ئامىل ۋە مەدەنىيەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قىممەت سىستېمىسىدىن غەمۇ ئاخىرىدا تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيەسىدە مۇنداق بىر پاكىتنى تولۇق نەزەرگە ئالماي بولمايدۇ، ئۇ بولسىمۇ بۈگۈنكى دۇنيانىڭ «زامانداشسىزلىقنىڭ زامانداشلىقى» دۇر، ئۇ كەسكىن يەر شارىدا شىش داۋامىدا كېلىپچىققان. ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە ئاددىيلىق ھەممە مەسىلىنىڭ تۈگۈننى يېشىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ ئەمەس، ئۇلار ئا. مېرىكىنىڭ ۋاسىتىلىرى ياكى سىياسىي مەدەنىيىتى ئۈچۈن بازارلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ، بىراق خەلقئارالىق سىياسىيىنى تەھلىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزى تەلىپىنىڭ كاج كەلگەنلىكىدۇر. كۆپ مەنبەلىك دۇنيا بىزگە كىرىزىس ۋە خىرىس ئېلىپ كېلىدىغان دۇنيا، شۇڭا بىز كۆپ مەنبەلىك كۆزىتىش نۇقتىسىغا موھتاج.

ئىككىنچى قىسىم

ئىدىيە

1

مەدەنىيەت، مەدەنىيەتلىك، دۆلەت ۋە جەمئىيەت

بىز «مەدەنىيەت» (Kultur) دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك بۇ سۆزنى زادى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؟ نېمىس تىلىدا «مەدەنىيەت» (Kultur) نى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ مەنىسى ئىنگلىز ياكى فىرانز-سۆز تىللىرىدا «مەدەنىيلىك» (Zivilisation) دېگەننى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. دېمەك، نېمىس تىلىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى باشقا ئىككى تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ، دېگەن گەپ. بۇ تاسادىپىيلا چىقىپ قالغان پەرق ئەمەس، بۇ ئوخشاشمايدىغان ئىدىيە تارىخى شەكىللەنگەن تۈپ-راقتىن قوبۇل قىلىنغان ئوزۇقلۇقنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن تەبىئىيلا ئوخشاشمايدىغان نەتىجە چىققانلىقتىن بولغان. بىزنىڭ ياۋروپادىكى قوشنىلىرىمىز ۋە ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، «مەدەنىيەت» مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ياشاش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان ئىجتىمائىي قوراللارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي شەكىل، تەسىر كۈچكە ئىگە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، سىياسىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي ئالاقە، كۆچمەنلەر سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلمىسى، مائارىپ سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىن، قىممەت سىستېمىسى ۋە جېستېمىكىدە نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، مەدەنىيەت ئۇقۇمى ئىجتىمائىي

ئىي ئەمەلىيەتنى قاپلىغان ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بىر ئوقۇم شۇخا ئورتاق مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت سىستېمىسى ئوخشاش «مەدەنىيەت» توپى دەپ قارىلىشى كېرەك.

گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئوقۇم ئەزەلدىن «ھەقىقىي يەرلىكلىشىش» نى ئىشقا ئاشۇرالمىدى، چۈنكى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيەدىكى ياخشى تەربىيە ئالغان شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىدا «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئوقۇم ۋە ئىش - ھەرىكەتنى چۈشىنىشكە قارىتا چەتنەش پەيدا بولدى ھەمدە ئۇنى كۆزىتىدىغان نەزەرلەرمۇ ناھايىتى تار دائىرىلىك بولدى. بۇ ئىجتىمائىي قاتلام «مەدەنىيەت» (kultur) دېگەن بۇ سۆزنىڭ گېرمانىيەدىكى مەنىسىگە ناھايىتى مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدىكى گېرمانىيە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي رېئال پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس ئىدى. ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش ئۈچۈن، مەخپىي ياكى يېرىم ئاشكارا دائىرىدە «سەمىمىلىك، ئاق كۆڭۈل - لۈك، گۈزەللىك» ھەرىكىتىگە ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلدى. ① شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي دېيىشكە كۈچ ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بۈگۈنگىچە گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت سىياسىتى» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنسا، كىشىلەرنىڭ ئېسىگە ئالدى بىلەن ئوپېرا، رەسساملق، ئەدەبىيات قاتارلىقلار كېلىدۇ، ھەرگىزمۇ پەن - تېخنىكا كەلمەيدۇ. ئوسۋولد سپېنڭلىپر ئىلگىرى يازغان «مەدەنىيەت، مەدەنىيلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە يوقىلىشى» ناملىق نېمىسچە ئەسىرىدە، ئۇ مەدەنىيلىكنى مەدەنىيەت -

① جېرگېن خابېرماس: «جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى - شەھەر ئاھالىلىرى ئىجتىمائىي كاتېگورىيەسىنى تەكشۈرۈش»، نيوۋېد/بېرلىن، 1968

نىڭ يىمىرىلىش باسقۇچى دەپ چۈشەندۈرىدۇ، بۇ باسقۇچتا ئوپۇس-نىڭ شەھەرلىشىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر رېئال تۇرمۇشقا بەكرەك كۈچ سەرپ قىلىدۇ، بولۇپمۇ سودا ساھەسىدىكىلەر مەنئىلىك، ئەخلاقىي - پەزىلەت ۋە سەنئەت دېگەنلەرنى ئانچە بەك تەكىتلەپ كەتمەيدۇ، بۇ بىر خىل ئۆزگىچە بولغان گېرمانچە چۈشىنىش ئۇ-سۇلىدۇر. ^① ئەكسىچە، ئانگلو - ساكسون مىللىتى مەملىكىتى ۋە فىرانسىيەدە بۇ باسقۇچ راۋاجلىنىپ، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنى ئازاد قىلدى، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىدىكى ئاساسىي كۈچ ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندى. بۇ ۋاقىتتا كىشىلەر «مەدەنىيلىك» ئۇقۇمى ئارقىلىق، بىر دەۋرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ئويلاشتى، لېكىن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش دائىرىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىرنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىكى مەنىسىنى ئويلاشمىدى.

شۈبھىسىزكى، «مەدەنىيەت» نىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسىدە، ئەنگىلىيەلىكلەر بىلەن فىرانسىيەلىكلەرنىڭ ئەنئەنى-ۋى تەپەككۈرى گېرمانىيەچە تەپەككۈرغا قارىغاندا تېخىمۇ قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى بارلىق

① ئوسۋالد سپېنڭلېر: «ياۋروپانىڭ زاۋاللىقا يۈزلىنىشى»، «دۇنيا تا-رىخى يەر شەكلى تۈزۈلۈشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، مۇنچ، 1980؛ باسسام تىبى يەنە بىر يۈرۈش سىستېما ئىجاد قىلىدۇ، ئۇ مەدەنىيەت سىستېمىسى يەرلىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، مەدەنىيلىكنىڭ مەنىسى تېخىمۇ كەڭ بو-لىدۇ، ئۇ ئادەتتىكىچە قىممەت سىستېمىسىغا ئىگە، دەپ قارايدۇ (مەسىلەن، مىسىر مەدەنىيىتى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى دېگەندەك). مەدە-نىيەت ۋە مەدەنىيلىك ئۇقۇمىنىڭ ئانچە چوڭ پەرقى يوق، ئۇلارنى ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدۇ. باسسام تىبى: «مەدەنىيلىك چېڭى» ناملىك كىتابىنىڭ «ئاقىلانلىك بىلەن ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى سە-ياسىي ۋە دىن» دېگەن بابى، ھامبورگ، 1995

«ساقلاپ قېلىنىدىغان تۈرلەر» گە قارىتىلغان. بۇنداق قاراش بىر خىل مەدەنىيەت شارائىتىدا ئىناق ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىدە كاپالەتكە ئىگە بولۇشىغا پايدىلىق. ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنە گېرمانىيە ئىنئەنىسىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن. ئىنسانلارنىڭ «گۈزەل» ھەرىكەت-لىرىنى مۇشۇنداق لايىقىدا ئۇقۇم ئارقىلىق چۈشىنىش ۋە تەسۋىر-لەش پۈتكۈل «ساقلاپ قېلىنىدىغان تۈرلەر» نىڭ بىر قىسمى، ئەگەر مۇشۇ بىر قىسمى بولمىسا، بۇنداق «گۈزەل» ئىش - ھەرىكەتلەرنى تارىخىي پاكىتلار ئىچىدە چۈشىنىدىغان كىشىنىڭ چىقىشى ئىنتايىن تەس.

ھايۋانلار ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارغا تايىنىپ ياشايدۇ، ئەمما ئىنسانلار بىيولوگىيەلىك بىۋاسىتە سەزگۈ جەھەتتە دېگەندەك سەزگۈر بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى «مەدەنىيەت ئەسۋابلىرى» ئارقىلىق تولۇقلايدۇ. «كوللېكتىپ ئۇقۇم-مى» نىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. تەبىئىي خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، ئالدى بىلەن ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى توپلاپ، كوللېكتىپ ھەمكارلىشىشى كېرەك. ئۇ ئومۇمەن ئىجتىمائىي ئىش ئىش تەقسىماتىنىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ھۆكۈم-رانلىق ئۇسۇلى، تاشقى خەۋپكە تاقابىل تۇرۇش جەھەتتىكى خەۋپ-سىزلىك تەدبىرلىرى، تالاش - تارتىشلارنى پەسەيتىش ئۇسۇللىرى، ياش ئەۋلادلار قاتناشقان مەلۇم خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانداق تەشكىللەش قاتارلىقلار. بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، مۇشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىمىسا بولمايدۇ. ئىنسانلار كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇرەككەپ، چىڭىش مۇ-

ناسىۋەتلەر ئىچىدىن ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ،
ئىش - ھەرىكىتى بىلەن كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى ياخشى
ماسلاشتۇرۇپ تۇرۇشى كېرەك، بولمىسا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار
ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا دەخلى يېتىدۇ. كىشىلەر ئىش - ھەرىدە -
كىمىنىڭ ئەھمىيىتىگە نىسبەتەن ئۆزئارا بىردەك قاراشنى شەكىل -
لەندۈرۈپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ماسلاشتۇرۇشى
كېرەك. بۇلاردىن سىرت، كۈندە دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئەھۋال
ۋە خىرىسارغا ئۆزىمىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۆسۈلى بويىدە -
چە يۈزلەنسەك بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتىپ تۇ -
رۇشىمىز كېرەك. جەمئىيەت ئەزالىرى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ھا -
دىسىلەرگە تېزلىكتە مۇناسىپ تەدبىر قوللىنالمىسا، پۈتكۈل جەم -
ئىيەت تەشكىلى ھەرگىزمۇ يىمىرىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەيدۇ.
شۇڭا، ئۆزىدە ياخشى بولغان زۆرۈر ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ھا -
زىرلاش ئۈچۈن، قىممەت سىستېمىسى ۋە بىلىم سىستېمىسىنى
مۇئەييەن دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش (مەدەنىيەت تارقىتىش) ئەل -
ۋەتتە زۆرۈر. ئىقتىسادىي شەكىل بىلەن پەن - تېخنىكا بۇ جەھەتتە -
تە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىپ -
تىدائىي مەدەنىيەت، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىدىن ھازىرقى زامان
مەدەنىيىتىگە ئەرەققىي قىلىشى مۇشۇ ئىككى ئىجتىمائىي ئۆز -
گەرگۈچى مىقدارنىڭ ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەر ناۋادا ئۇلارنىڭ رولىغا سەل قارىسا، ما -
شۇنا دەۋرىدە ئىلاجسىز قالىدۇ. ئەگەر 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپ -
دىكى كىشىلەرنى ھازىرقى كومپيۇتېر دۇنياسى ئىچىدە تۇرمۇش
كەچۈر، دەيدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قانچىلىك تەس كۈنگە قالىدۇ -
غانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا،
ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ «ماددا ئاڭنى بەلگىلەيدۇ» دەپ دوگما -

مىلارچە تەكىتلەپ كېتىشى بەكلا يۈزەكى بولۇپ قالغان. ئەمەل - يەتتە، پەن - تېخنىكا بىلەن ئىقتىسادىي شەكىلنىڭ «مەدەنىيەت» كە نىسبەتەن پەيدا قىلغان تەسىر كۈچىگە ئوخشاشلا، ئىنسانلارنىڭ قىممەت سىستېمىسىمۇ بىزنىڭ پەن - تېخنىكىنىڭ تەسىر كۈچىگە بولغان پوزىتسىيەمىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇنداق ئۆز ئارا تەسىرگە سەل قاراشقا قەتئىي بولمايدۇ. بىراق، بىر خىل «مەدەنىيەت» نىڭ تېخنىكا سەۋىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەستايىدىل كۆزەتمەي تۇرۇپ، بۇ خىل «مەدەنىيەت» نى چۈشىنىمىز ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىمىز دېسەك، تامامەن خاتالاشقان بولىمىز. ھەتتا، بۇنداق ئىشلار ئەقىلگىمۇ سىغمايدۇ. خۇتېننىڭتوننىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا بولغان چۈشەنچىسى قىممەت سىستېمىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىننى ھەل قىلغۇچ ئۆلچەم قىلمۇالغان، بۇنداق چەكلىمىكە پايدىلىنىشقا بىر «سىر» يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇ بىزنى خۇتېننىڭتوننىڭ نەزەرىيەسى بىلەن رېئال دۇنيا ئوتتۇرىسىدا بۇنچە كۆپ ئوخشاشلىق ۋە ماسلىقنىڭ بارلىقىغا ئىشەندۈرۈپ قويدۇ، ئەمما بۇنىڭدا ئاسىيا، ياۋروپا ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ئور - تاقىلىقلار نەزەردىن ساقىت قىلىنغان، بىز كېيىن بۇ مەسىلىنى يەنە تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىمىز.

ماھىيەتتە، مەنمۇ مۇشۇ خىل تونۇشنى بويلاپ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن ۋە خۇتېننىڭتوننىڭ نەزەرىيەسىدىن پايدىلانسام بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى ئوغرا شەرھلەشكە قىلچە پايدىسى يوق. خۇتېننىڭتوننىڭ ئىدىيەسى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ماركا بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، بۇ پاكىتقا سەل قارىساق، ئاقىلانلىك بولمايدۇ.

ئەگەر بىز بىر خىل مەدەنىيەتنى مۇكەممەل تەسۋىرلەيمىز

دەيدىكىمىز، ئۇنداقتا تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى، ئىقتىسادىي شەكىل، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشى، قانۇن - تۈزۈم ۋە قىممەت سىستېمىسىدىن ئىبارەت بىر قانچە جەھەتنى ئەتراپلىق ئويلىشىشىمىز كېرەك. بۇ مەسىلىدە دېتېر سېنخاۋس «ئالتە تەرەپلىك» نەزەرىيەسى — مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئالتە تەرەپلىكنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇنى جەمئىيەتنى ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۆلچەملىك مەنىدىكى ھەرىكەت مىزانى قىلىۋالغان بولۇپ، بۇ ئالتە تەرەپلىكنىڭ ئالتە تەرەپى دۆلەتنىڭ ھوقۇق مۇنوپوللۇقى، قانۇن - تۈزۈم سىستېمىسى، دېموكراتىك قاتنىشىش، زورلۇق كۈچى بولمىغان زىددىيەت مەدەنىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە ھېسسىياتى تىزگىنلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ^①. ئاخىرىدا بۇ ئۇقۇم مائارىپ ۋە ئىجتىمائىيلىشىش-نىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ رەت قىلىۋېتەلمەيدىغان بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئەمدى بىز مۇشۇ ئىجتىمائىي ئامىللارغا ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان رولى ۋە تەسىرىگە قارايدىغان بولساق، ھەممىسى ئايدىڭلىشىدۇ، دېمەك، بۇ يەردە ھېچقانداق مەدەنىيەت تۇرغۇنلۇقىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ھەمداشە ئۈزۈكسىز ئالماشتۇرۇلۇش، قوشۇلۇش نەتىجىسىدە ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇلار ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۈزۈكسىز ئۆگەرتىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش كۆپ چاغلاردا ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ، بىراق بەزىدە شىددەتلىك ئىلگىرىلەش يۈز بېرىپ، سۈپەت جەھەتتە ئۆچۈش كۆرۈلىدۇ. بىز ئۇلارنى

① دېتېر سېنخاۋس: «دۇنيا نەگە بارىدۇ — تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش-نىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا»، 20~30 - بەت، فىرانكفۇرد، 1994 - يىلى نەشرى.

مەدەنىيەتنىڭ قايتا تەشكىللىنىشى ۋە قايتا بەرپا قىلىنىشى دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ، بۇ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان بىر خىل تەرەققىيات جەريانى ھېسابلىنىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەنلىكىگە قاراپلا، ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنى ياراشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا جاھىللارچە بېشارەت بېرىپ يۈرسەك قاملاشمايدۇ.

زامانىۋىلىشىش — مەدەنىيەتكە بولغان خىرىس

بىز مەدەنىيەتنىڭ نىسپىي تۇرغۇنلۇق ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئۇسۇل بەلكىم ئۆتكەن بىر قانچە ئەسىردە ئىنتايىن مۇۋاپىق كەلگەن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا زور كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلمىگەندى، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە ئالماشتۇرۇشمۇ چەكلىكلا بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زامان ۋە ماكان ئارىلىقىمۇ ئىنتايىن يىراق ئىدى. ئەينى چاغدا قاتناش قوراللىرى ۋە خەۋەر - لىشىش ئۈسكۈنىلىرى چاغلىقلا بولغاچقا، ئۇچۇرلارنىڭ يەتكۈزۈلۈشىمۇ ئىنتايىن ئاستا ئىدى. شۇڭا، مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش پۇرسىتىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولۇپ، ئاكتىپ ياكى پاسسىپ بويىۋىندۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمىي ئەھۋال يۇقىرىقىدەك ئىدى. بۇ ھالدا، نىسپىي تۇرغۇنلۇقتىكى پەرقنى چىقىش قىلىپ، سىياسىيەتنىڭ ئىستىقبالىنى پەرەز قىلىشقا بەلكىم يېتەرلىك سەۋەب ۋە ئاساس تېپىلىپ قالار، ئەمما بۇنداق دەۋر ئەمدى كەلمەسكە كەتتى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدە قىسقىغىنا بىر قانچە دەۋر

ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولدى، بەزىدە بۇنداق ئۆز -
گىرىشلەر ھەتتا بىر دەۋر كىشىلىرى ئىچىدىلا يۈز بەردى. كومپيۇ -
تېر تۇرمۇشىمىزنى ئۆزگەرتىپ، ئادەتلىنىپ كەتكەن تۇرمۇشىمىز -
غا شىددەت بىلەن بۆسۈپ كىردى. ئۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە بىزگە
يېڭى ئۆلچەم تۈزۈپ بەردى. مەسىلەن، بىلىم قۇرۇلمىسى، بىلىم
ئېلىش يوللىرى ۋە بىلىمنىڭ يېڭىلىنىشى دېگەندەك. يەنە كېلىپ
ئۇ قىسقىغىنا بىر نەچچە يىل ئىچىدە خەۋەرلىشىش ئۇسۇلىمىزنى
تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەدەنىيەتنىڭ مۇ -
ھىم ۋە يېڭى ئالاھىدىلىكى دېمەي بولمايدۇ.

كومپيۇتېر ئىنسانلار بۈگۈنگە قەدەر يەتكەن يۇقىرى پەلە،
باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئىككى - ئۈچ يۈز يىلغا سوزۇلغان
زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىنقىلابىنىڭ بىر باسقۇچى. غەرب مەدەنىيەت
جەھەتتىكى ئاقارتىش دەۋرىدىن باشلاپلا زامانىۋىلىشىشقا قەدەم
قويغان بولۇپ، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ غايەت زور نەتىجىسى دۇنيا -
نىڭ ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلرىنىمۇ زىلزىلىگە سېلىۋەتتى، شۇ
دەۋردىكى بارلىق مەدەنىيەتلەر مۇشۇ ئۇلۇغۋار، نەچچە ئەسىرگە
سوزۇلغان زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدىكى «تالاش - تارتىش» نىڭ
مەھسۇلى بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق تارىخ مۇساپىسىگە قارشى ھالدا،
ھەقىقىي «ئالتۇن دەۋر» گە قايتىشقا ئۇرۇنۇش بارلىق چېكىنمە ئى -
دىيەۋى ئېقىمنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك. ئۇلار كى -
شىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىشىمۇ، ھەيرانلىق ئىچىدە تەئەججۈپ -
لەندۈرۈپ قويۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق بۇ بېھۋەدە ئاۋازچىلىكتىن
باشقا نەرسە ئەمەس.

زامانىۋىلاشتۇرۇش جەمئىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر
قاتار جەريانلار بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، پۇل ئىگىلىكىدىن ئى -
بارەت زەپەر قۇچقان قوشۇن بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر ھالقى، بۇ يەنە

تېخنىكا دەۋرىدىكى تەتجىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدىغان بولۇپ، ئۇلار مەھسۇلات قۇرۇلمىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىنىمۇ ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىۋەتتى. كۈنسېرى ئىنچىكە ئايرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەمئىيەتتىكى ئۇل ساھەلەردە بۆلۈ - نۈش پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ رايون ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت - لەرنىڭ چەكلىمىسىنى قايرىپ قويۇپ، كەسپىي ئىش تەقسىماتىنى شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولدى؛ كىشىلەر يەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى، جەمئىيەتتە سىنىپ، قاتلام، تەبىقە ياكى سالاھىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى. سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مۇ - ۋاپىق ئىسلاھ قىلىنىپ، دىنىي ئاساستىن ئاجرىتىلىپ، ھاكىم - يەت بىلەن دىن ئايرىلدى. باشقۇرۇش بىيۇروكراتلىشىپ كەتتى؛ قانۇن ئۆزى باب كېلىدىغان ئىجتىمائىي دائىرىنى «مۇۋاپىق تاللى - ۋالدى». سۈيىئىستېمالچىلىق ۋە مۇناسىپ قائىدە - يوسۇنلار ئۆز لايىقىدا ھەرىكەت مىزانغا ئايلىنىپ، كىشىلەر دىنىي ئەھكاملار ياكى ئۆرپ - ئادەتنى سەۋەب قىلىپلا بىرەر ئىشقا تۇتۇش قىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەنلىك مۇشۇ ئالاھىدە - لىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زەربىسىگە قىسمەن ئۇچرىغان جەمئى - يەت، مەسىلەن، ئىلگىرى مۇستەملىكە قىلىنغان دۆلەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار مىللەت ۋە ئىرق مەسىلىسىنى ھەل قىلالماي چاڭ - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلارنىڭ يېڭىباشتىن تەڭپۇڭلىشىشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ.

زامانىۋىلىشىش ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە جەڭ ئېلان قىلدى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىكى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن نەرسە - لەرنىڭ بۇنداق تېز ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ كەتمىكى تەسكە چۈش - تى، بۇنداق ئۆزگىرىش ھايت - ھۈيت دېگۈچىلا ئۇلارغا شىددەت

بىلەن تاشلاندى. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ۋە سىياسىي مۇقىملىق دېگەنلەرمۇ مۇشۇنداق خىرىس تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇشى مۇمكىن، زامانىۋىلىشىش مەدەنىيەتنىڭ ئاستا بولغان تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى بۇزۇپ، ئۇنى ئۇچقاندەك ئالغا ئىلگىرىلەتتى. مەدەنىيەت - نىڭ ئىنپىرتسىيەسى ناھايىتى زور بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا زامانىۋىلىك - شىشنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ۋە مەجبۇرلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى تېز، ئەمما ئازابلىق بولغان ئۆزگىرىش قايتىمىغا كىرىپ قالدى.

زامانىۋىلىشىش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى بۇرۇلۇش: گېرمانىيە مىسال قىلىندۇ

ئەمدى بىز قىممەت سىستېمىسى ھەمدە ئۇلار ۋە باشقا جانلىق مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىرىگە نەزەر سېلىپ باقايلى. ئۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىمىزكى، ئۆزگەرمەس مەدەنىيەت ئۇقۇمىغا ئېسىلىۋېلىش كىشىنى قايىل قىلالمايلا قالماي، بەزىدە ھەتتا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىز دۆلىتىمىزنى مىسال ئېلىپ كۆرۈپ باقايلى: 19 - ئەسىردە گېرمانىيە تەبىقە تۈزۈمى قاتتىق، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقتىكى دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ قىممەت قارىشى ئىنتايىن مۇتەئەسسەپ ئىدى، تىرىشچانلىق، ئىنتىزام، بويسۇنۇش، نوپۇزنى ئېتىراپ قىلىش، ئائىلىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈش جەمئىيەتتە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان قىممەت قارىشى ئىدى.^①

① توماس نىپپېردېي: «1866 - يىلىدىن 1918 - يىلىغىچە بولغان گېرمانىيە تارىخى» 1 - قىسىم، «خىزمەت دۇنياسى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ روھى»، مېيۇنخېن، 1990 - يىلى نەشرى. ھانس - ئۆلرېچ ۋېخلېر: «گېرمانىيەنىڭ جەمئىيەت تارىخى» 3 - قىسىم، مېيۇنخېن، 1995 - يىلى نەشرى.

غەربىي ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئەركىن سودىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ۋېيمار دەۋرىدە قائىدە - يوسۇن بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان قىسقىغىنا خۇشاللىق پەيتى باشتىن كەچۈرۈلگەن بولسىمۇ، بىراق گېرمانىيە جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە ئوتتۇرا، يۇقىرى قاتلامدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر تاكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر يەنىلا ئەنئەنىۋى قىممەت ئۆلچىمىدىن ۋاز كەچمىدى. دەل مۇشۇنداق قىممەت پەلسەپەسى ۋە بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىمىسى نەتىجىسىدە ناتسىستلار ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىپ، ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇن چىقىرىش پىرىنسىپى ھېچقانچە تەسىر پەيدا قىلالماي قالدى^①. ناتسىستلار مۇشۇنداق قىممەت سىستېمىسىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىپ، بىر مەيدان قاباھەتلىك تىراگېدىيەنى ئويناپ چىقتى (شۇ ۋەجىدىن ئۇرۇشتىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد كىشىلەر خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى)، ئۇلارنىڭ قەبىھ قىلمىشلىرى كونا جەمئىيەتنىڭ ئۆلىشى ۋە قىممەت سىستېمىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى، «غەرب» دېيىلگەندە تېخى گېرمانىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى، بۇ خىل قاراش گېرمانىيەدىلا شۇنداق بولۇپ قالماي، ھەتتا ئەينى چاغدىكى «غەرب دۇنياسى» دىمۇ گېرمانىيەنىڭ زادى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەۋە ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە گۇمان بار ئىدى. گېرمانىيەنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەئەسسەپ زاتلار ئۆز دۆلىتى بىلەن غەرب مەدەنىيەت

① Heinrich August Winkler «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 - يىلىدىن 1933 - يىغىلىغىچە» گېرمانىيەدىكى تۇنجى دېموكراتىيەنىڭ تارىخى،

1993 Munich.

يىتى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارلىقىدا چىڭ تۇرۇۋېلىپ، غەرب مەدەنىيەت-يىتىنى چۈشكۈنلىشىش ۋە گېرمانىيەدىن ياتلىشىشنىڭ سىمۋولى دەپ قاراشتى. ئۈچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ قۇرۇلۇشى غەرب ئەللىرىدىن بولغان گۇماننى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئەنگلىيە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا ئائىت تەشۋىقاتلاردا گېرمانىيەلىك دۈشمەنلەرنى «ياۋا-يى ھۇنلار» دەپ ئاتايدىغان، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىدە بولغان گۇماننى بەس - مۇنازىرە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى گېرمانىيەنى رايونغا ئايرىپ ئىشغال قىلدى، گېرمانىيەنىڭ غەربىي قىسمىدا ئامېرىكا قوللىغان دوكتور ئادېنباۋېر ئۇرۇشتا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بۇ دۆلەتنىڭ رەھبىرى بولۇپ قالدى. ئادېنباۋېر ھاكىمىيەت يۈر - گۈزگەن مەزگىلدە، غەرب دۇنياسى گېرمانىيە مەدەنىيىتىگە ئىشەنچ - مەسلىك تۇيغۇسىنى تەدرىجىي تۈگەتتى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي گېرمانىيە ئۇلارنىڭ كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى تۇرۇش - تىكى «يېقىن ھەمراھ» بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادېنباۋېر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا چەكلىك دائىرىدە مەدەنىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويدى. «كونا قىممەت پەل - سەپىسى» يېڭىباشتىن ئىش - ھەرىكەتنىڭ باشلامچىسىغا ئايلاندى، بىراق ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇنداق غايەت زور قۇرۇلۇشقا سەپەرۋەر قىلىش شەكلى (ئىدىيەۋى تەييارلىق) بولغان مەدەنىيەتنى قىسمەن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. ياشراق بىر ئەۋلاد كىشىلەر زامانىنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىشىدە رىئى ئولا كۆرگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە قىممەت

سىستېمىسىدا مەسىلە كۆرۈلۈشى چوقۇم ئىدى، ئەنئەنىۋى مەدەندە - يەتتىنچى قىممەت قارىشى ناتىسىستلارنىڭ سەۋەبىدىن تىلغا ئالغۇچى - لىكى يوق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. 1968 - يىلىدىكى ھەرىكەت غەربنىڭ قىممەت قارىشىغا قارشى تۇرۇشتىكى خېلى چوڭ بىر قېتىملىق ھەرىكەت بولدى، گەرچە ئۇ سىياسىي تۈس ئېلىپ قالغان بولسىمۇ، شۇنداق دېمەي بولمايدۇ. فېدېراتىپ گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى بولغان ئەركىن ئىدىيە دەل شۇ دەۋر - ئى مەنبە قىلىپ شەكىللەنگەن. كىشىلەر «كوئا قىممەت قارىشى» نى بىراقلا چۆرۈپ تاشلاپ، ئۈنىڭدىكى بەزى نەرسىلەرنىڭ جەمئىيەتكە پايدىسى بار - يوقلۇقى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئويلاشمىسا، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ناۋادا بىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان قورالنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى (بۇمۇ ئوخشاشلا بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىمىزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىلغىمايلا پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلىساق، ئۆزىمىزنى بالاغا ئىتتىرىمەي قالمايمىز. بۈگۈنكى ئىسلاھات دەۋرىدە كىشىلەر ئىلگىرى تاشلىۋەتكەن «ئانچە مۇھىم ھېسابلانمىغان گۈزەل ئەخلاق» كېرەك بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، بىراق بۇ گۈزەل ئەخلاق - نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش - كەلتۈرۈشكە يەنىلا ئوبدان باش قاتۇرۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

شۇنداق بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، گېرمانىيەلىكلەرنىڭ قىممەت سىستېمىسى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار ئۆزۈل - كېسىل بۇرۇلۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنى غەرب مەدەندە - يىتىمىنىڭ تەۋرەنمەس تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇردى. شۇڭا، بىز

شۇنداق دېيەلەيمىزكى، بىر مىللەت مەدەنىيىتىگە چىقىرىلغان ھۆكۈم مەڭگۈلۈك بولماستىن، بەلكى دەۋرنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

زامانىۋىلىشىش بىلەن مەدەنىيەتنىڭ يېقىنلىشىشى: ياپونىيە مىسال قىلىنىدۇ

ئىككىنچى مىسالدا بىز نەزىرىمىزنى ياپونىيەگە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى يەنە بىر مەغلۇبىيەتچىگە ئاغدۇرۇپ باقايلى، چۈنكى ياپونىيەمۇ ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتا غەلبە قىلغان. سىرتىدىن قارىغاندا ياپونىيە مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قىلچە ئوخشاشلىقى يوقلۇقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياپونىيە ئۆز ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا زامانىۋى دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمما ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولساق، بۈگۈنكى ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناتونۇش ۋە قىلچە ئالاقىسى يوق مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئەمەسلىكىنى بايقىۋالماق تەس ئەمەس.

ياپونىيە ئېدوباكو دەۋرى (جامىس كىلۇپرسىنىڭ بازارلىق كىتابى «شۈگنات دەۋرى» دە توکوگاۋا شوگناتىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان توکوگاۋا ئېياسۇ تەسۋىرلەنگەن)دىن تارتىپلا دۆلەتنى بېكىتىملىك بىلەن قامال قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلغان ھەمدە «باشقا دۇنيا» بىلەن ئۇچرىشىشنى قاتتىق تىزگىنلىگەن. توکوگاۋانىڭ مەقسىتى ياپونىيە جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىرتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتماسلىق ئىدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ سامۇرايلار قاتلىمى مۇقىم، ئىنتىزامچان بىر خىل بىيۇروكرات

ئىمتىيازلىقلار سىنىپىغا ئايلنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قتتا ئۇلار يەنە كېيىنكى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئىنتايىن مۇھىم
ئاساس سالدى. 1853~1854 - يىللىرى ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيە-
سىنىڭ بىرىگادا گېنېرالى بۇرلېننىڭ ھەربىي جەھەتتە ئاجىز ئو-
رۇندا تۇرغان ياپونىيەنى چېگرانى ئېچىۋېتىشكە قورال كۈچى ئار-
قىلىق مەجبۇرلىشى نەتىجىسىدە، شوگنات تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىل-
دى. بۇنداق زەربە ئاستىدا ياپونىيە «مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش» ھە-
رىكىتىنى يولغا قويدى، يەنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئىسلاھات
يۇقىرى قاتلامدىن باشلاپ تەۋرەنمەستىن يولغا قويۇلدى. بۇ جەريان-
دا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ياپونىيەنىڭ سىياسىي تۈ-
زۈلمىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى زور دەرى-
جىدە ساقلاپ قېلىندى، بولۇپمۇ ئەڭ قاتتىق بولغان تەۋەلىك ئى-
تىزىمى، قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ۋە يۇقىرى ھەربىي
ئۇنۋان بىلەن مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەبىقە تۈ-
زۈمى تېخىمۇ شۇنداق بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار قۇر-
بان بېرىش روھى، باتۇرلۇق ۋە شەرتسىز بويسۇنۇشتەك پەزىلەتنى
بۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

ئەلۋەتتە، مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش دەۋرى ياكى 30~40 -
يىللاردىكى تېننو خىروختو دەۋرىدىكى ياپونىيەگە نەزەر سالىدىغان
بولساق، ياپونىيەنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتىدا زامانىۋىلىشىش
ئىزىنلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاقسۆڭەكلەر (سامۇرايلار قاتلىمى)
بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق ئايرىمچىلىق
بىكار قىلىندى. ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ساھەسىدىكى يۇقىرى
قاتلامدىكىلەرنىڭ تەشكىللىنىشى جەھەتتە، ئۇنىڭ تۈزۈلمىسى
تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ دەۋردە
ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقانلارنىڭ سىياسىي

ھوقۇققا يېقىنلىشىش يولى قاتتىق قامال قىلىنمايدىغان بولدى، چۈنكى زامانىۋىلىشىش سىياسىي بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزگەرگەن، ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېغىر سانائەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دەۋرىدلا ئىشقا ئاشىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادشۇناسلىق دەل ھۆكۈمران شۇناسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، ھاكىمىيەت تۇتقانلار ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ باھالاپ بېكىتىشىنى رەت قىلالمايدۇ، شۇڭا دۆلەت ۋە جەمئىيەت «ياماتو مەدەنىيىتى» نىڭ نوقۇل يوسۇنىدىكى قانلىق تەبىقە غايىسىگە يەنە ماسلىشىپ كېتىۋەرمەيدۇ.

رايون خاراكتېرلىكى كۈچلۈك دۆلەت ياپونىيە زور كۆلەملىك قوراللىق كۈچكە ئېھتىياجلىق بولغاچقا، ئاۋام - پۇقرالارمۇ ھەر - بىي ئىشلارغا مايىل ئادەتنى يېتىلدۈرگەندى، بۇ خىل كەيپىيات يۈكسەك ئىنتىزامچان ياپونىيە ئارمىيەسىدە تېخىمۇ ئەۋج ئالغاندى. شۇنىڭ بىلەن ياپونىيەنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي قاتلاملىرى ئارىسىدىكى پەرقمۇ ئاخىر تۈگىگەندەك بولدى، بىراق بۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھەربىي ئىشلارغا مايىل ئاقسۆڭەكلەر بىلەن قورالسىز ئاۋام - پۇقرالار ئارىسىدىكى سىنىپىي ئايرىمچىلىق بىلەن ماسلىشىپ كېتەلمىدى، مېيىچى يېڭىلىققا كۆچۈش دەۋرىدە - كى ياپونىيە تەسىرى ئۇزاققىچە داۋاملىشىدىغان زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىنىڭ زىلزىلىگە سېلىشى نەتىجىسىدە، ئىنتايىن زور تە - رىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىراق «ياماتو مەدەنىيىتى» نى تو - لۇق قۇتقۇزۇپ قېلىشقا ئامال قىلالىمىدى.

زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بۇنداق جەمئىيەت كۈنلىقتىن چېكىنىپ يېڭىلىققا ئۆتمەسە بولمايتتى، گەرچە ھۆ - كۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلەر ياپونىيەنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى

ئىمكانىيەتنىڭ بارچە قۇتقۇزۇپ قېلىپ، زامانىۋى جەمئىيەتتە يە -
نىلا ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پەسەيتكىلى بول -
مايدىغان زىددىيەتلەر پانقىمغا پېتىپ قالدى. بۇنداق ئەنئەنىچىلىك
ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىققاندى،
20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا ئەركىن تەدرىجىي تەرەققىيات
نەزەرىيەسى ياپونىيەدە باش كۆتۈرۈپ، ئاخبارات ئەركىنلىكى ۋە
جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ھەرىكىتى ئەينى
چاغدىكى ھاكىمىيەتكە تەھدىت سالدى، ياپونىيە جەمئىيىتىدە شۇ
ۋەجىدىن پەيدا بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى تاشقى دۇنياغا تايىنىپ
پەسەيتىشكە توغرا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن يېقىنقى، ھازىرقى زامان -
دىكى ياپونىيە جان تىكىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىدىغان دۆلەتكە ئاي -
لىنىپ، ھەربىي كۈچنى ئالدىراپ - تېنەپ چەت ئەللەرگە -
چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى، جۇڭگوغا پۈتكەپ، ئاخىرىدا پۈتكۈل شە -
قى ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىغا كېڭەيمىچىلىك قى -
لىپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي كىرىزىسنى پەسەيت -
مەكچى بولدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ياپونىيەنىڭ غەرب ئە -
دىزىسىگە ئەمەل قىلماي زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغىنى بىلەن
قىلچە ئالاقىسىز بولغاچقا، ياپونىيە شۇ تۈپەيلىدىن ئىككىنچى دۆ -
نيا ئۇرۇشى پانقىمغا پېتىپ قالدى، بۇ گېرمانىيەدىكى ئۇرۇشخۇمار
كۈچلەرگە ئوخشاشلا ئۆزىگە لايىق پەۋقۇلئاددە زامانىۋىلاشتۇرۇش
يولىنى تاللاشتىكى بىر خىل مەغلۇبىيەتنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيتتى.
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇشتەك ئىچىنىشلىق
پاكت ياپونىيە مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن زامانىۋىلىشىش يولىغا مې -
خىشتىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور بۇرۇلۇشتىن دېرەك بەردى،
مىلىتارىزمنىڭ تەسىر كۈچى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئېغىر -
كۈشسىزلىققا ئۇچراپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن «سامۇ -

راي جەمەتى» تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭمۇ ئابروۋىي قالمىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇلارنى ھىمايە قىلمايدىغان بولدى. مۇتەئەسسىپ ھەتتا ئۆزگىچە تۈس ئالغان كۆپ پارتىيە دېموكراتىيەسى ئامېرىكىنىڭ تۈرتكىسىدە سىياسىي سەھنىگە چىقتى. ئۇلار ياپونىيە جەمئىيىتىدىكى تەبىقە تۈزۈمىنى تۈپتىن يوقىتىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى ۋە سىڭىشچانلىقىنى ئىشقا ئاشۇردى. «غەرب» مەدەنىيەتىنىڭ مۇھىم يېڭى ئامىلى بولغان «سۆز ئەركىنلىكى» ۋە «تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكى» ياپونىيەگە كەلدى، بايلىققا قاراپ رەتكە تىزىش رەھبەرلىك ئورنىدىكىلەرنى سايلاشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ياشراق بولغان قابىل كۈچلەر بارغانسېرى رەھبەرلىك قاتلىمىغا كۆپلەپ كىرىپ، كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان قابىل ئاياللارمۇ كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بۇيان ياپونىيەنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسىم بولۇپ كەلگەندى، ئەمما كىشىلەر بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ پەقەت كارخانىلاردىلا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدىغانلىقىغا سەل قاراشتى. شۇغىنىسى، ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلاردا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى كاپىتال بىلەن ئەمگەك مىقدارىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تەرىپى غەرب ئەندىزىسىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ھازىرقى يەر شار بىلاشتۇرۇش دەۋرىدە ياپونىيە ئىقتىسادى ساھەسىگە تۈرتكە بولۇۋاتقان گىگانتلار، يەنى چوڭ كارخانىلار تەدرىجىي بۇنداق قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ ياللانما خادىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرىگە قاراتتى.

شۇڭا، بىزنىڭ ياپونىيە تېخى پۈتۈنلەي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ كېتەلمىدى، دەپ قاراشقا ئاساسىمىز بار. ياۋرو -

پا ۋە ئامېرىكىنىڭ مەھسۇلاتلىرى ياپونىيە بازارلىرىغا كىرگەن چاغدا، «مەدەنىيەت» قورغىنى مۇتلەق مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالامىغان بولسىمۇ، باشتىن - ئاخىر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، يەنە كېلىپ نىشاننى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئەتراپلىق پىلانلانغان بازار تاكتىكىسى ئارقىلىق بۇ تۈسۈقتىن ئۆتۈپ كەتكىلى بولاتتى. سانائەت تارماقلىرىدا ئومۇميۈزلۈك تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش ۋەكىلىلىكىدىكى سىياسىي مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى بىلەن چوڭ كونسېرن كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق مەۋجۇتلۇق مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بېرى ساقلىنىپ كەلدى، ناۋادا بىز 150 يىل ئاۋۋالقى شوگنات دەۋرىدىكى ياپونىيە، مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش دەۋرىدىكى ياپونىيە ۋە بۈگۈنكى دېموكراتىك ياپونىيەنى غەرب جەمئىيىتى بىلەن بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇ ئىككىسى ئارىسىدىكى پەرقنىڭ پارغانسىرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەلۋەتتە، بۈگۈنكى ياپونىيە ياۋروپا جەمئىيىتىگە مەنسۇپ ئەمەس، بىراق مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئورتاق جايلارنى ئىلىگىرىكىگە قارىغاندا خېلى كۆپەيدى، ھازىر ئۈنۈملۈك بولغان زامانمۇلاشتۇرۇش مۇساپىسى ياپونىيەنى غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىشقا مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن زور قۇربانلىقلارنى بەردى.

زامانىۋىلىشىش ۋە كۆپ مەنبەلىشىشنىڭ باشلىنىشى؛ جۇڭگو مىسال قىلىنىدۇ

دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان، ئەمما غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە نىسبەتەن ئىنتايىن ناتونۇش بولغان گىگانىت — جۇڭگودۇر. شەرقتىكى بۇ گىگانىتنىڭ 5000

يىللىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار، ئۇ كۇڭزىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، ئۇ ھازىرغا قەدەر كوممۇنىستىك پارتىيەدىن ئىبارەت بىر پارتىيە تۈزۈمى ۋە ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا كېتىۋاتىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر جۇڭگو ئۇزاققا بارماي غەرب جەمئىيىتى بىلەن ھەقىقىي ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرايلىدىغان بىر دىنىيىر كۈچ بولۇپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشماقتا. خۇنتىنگتوننىڭ قارشىچە بولغاندا، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور پەرق شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان دۆلەت زامانىۋىلاشتۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدۇ. ئۇ جۇڭگو 21 - ئەسىردە بارلىق توقۇ-نۇشلارنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلغان.

جۇڭگو زامانىۋى جەمئىيەتكە كىرىشتە ياپونىيە ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشاش يول تۇتۇشى ناتايىن، چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەت ئېغىر سانائەت ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن دەۋردە بۇ مۇساپىنى تاماملىغان، ئۇ دەۋردە مەركەزنىڭ تەقسىماتى ۋە قاتتىق تەبىقە ئايرىمىسى تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. بۇ گۈنكى دۇنيا ئۇ چاغدىكىگە ئوخشىمايدۇ، ئىنسانلار ھازىر كېيىنكى سانائەت دەۋرىگە قەدەم قويدى. ناۋادا جۇڭگو رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولۇشنى ياكى مەلۇم جەھەتلەردە ئۆز ئەۋزەللىكىنى ساقلاشنى، شۇنداقلا كەلگۈسىدە يەنىلا ئىقتىسادنىڭ تېز ئېشىش نىسبىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، ئۇنداقتا سودا ئىشلىرىنى ئېلىپكېتىرىۋىلاشتۇرۇشتەك دەۋر تەلپىگە تىرىشىپ ئۇيغۇن-لىشىشى كېرەك. بۈگۈنكى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ بۇنچە تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى سىر خەۋەرلىشىشتە، ناۋادا ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۇچۇر ئالماشتۇرىدىغان ئېلىپكېتىرىۋىلۇق تور سىستېمىسىغا كىرەلە.

مىسە، دۇنيادىكى بۇ مەيدان رىقابەتكە قاتنىشالمايدۇ. جۇڭگومۇ مۇ - شۇنداق جەرياننى باشتىن كەچۈرۈپ، نۇرغۇن ساھەلەردە قوللىنىلغان سىياسەتلەر سىياسىي تۈزۈلمىسى بىلەن ماسلاشمىسىمۇ يەنىلا ئازابلىق ھەم مەجبۇرىي يوسۇندا پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتتى. مەسىلەن، ئالاقە تورىدىكى ئۇچۇر ئىرىشكىلىكى بىلەن ئاخبارات تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپچىقىشتىن ساقلىنىشقا تەس. بىراق، بۈگۈن مۇشۇ جۇڭگو ئالىملىرى ئېلېكترون پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى مۇتەخەسسسلەر سۆھبىتىگە قاتناشتى، سان - ساناقسىز ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئالىملار ئالاقە تورىدىن نۇرغۇن پايدىلىق ئۇچۇرلارغا ئېرىشتى.

جۇڭگو ھازىر ئىقتىسادىي خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى تەۋرەنمەي يولغا قويۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونلىرىنى ئايرىپ ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى قوللىنىپ، پۈتكۈل دۇنياغا قارىتىلغان ئېلېكترونلۇق ئالماشتۇرۇلىدىغان ئۇچۇر ساھەسىنى ئىلاجىسىز ئېچىۋەتتى. بۇ ئۇچ جەريان جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى ئۈزۈكسىز تۈردە خىرىسقا يۈزلىنىشكە مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ، ھۆكۈمرانلىق شەكلى جەھەتتە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. ماۋ زېدۇڭ دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا، بۈگۈنكى جۇڭگودا ئۆزگىرىش چوڭ، يەنە كېلىپ مۇشۇنداق ئۆزگىرىش جەريانىنى ئىزچىل ساقلاپ، 5000 يىللىق قەدىمىي جەمئىيەتكە ئىمكانقەدەر ماس كېلىدىغان سۈرئەتتە ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىمىسە بولمايدۇ. ياپونىيە بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانى مۇئەييەن بېسىمنىڭ ئۈزۈكسىز ئېشىپ بېرىشى ئارقىسىدا داۋاملاشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

سىرتقى دۈشمەن كۈچلەرگە قارشى كۈچنى قوزغىتىش ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى، بىراق بۇنداق ئىش جۇڭگودا ئاقمايدۇ. بۈگۈن تاشقى مۇھىتتا مەسلىمىز ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، پەن - تېخنىكا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى، بۇنى پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن كەڭ تۈردە ئالاقە باغلاش ئاساسىغا تۇرغۇزۇش زۆرۈر، شۇڭا جۇڭگو ئۆزىنىڭ بازىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىسا، ئۇنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.

بىز جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق بولىدۇ. بىراق، بىز بۇ مۇساپىنىڭ ھېچقانداق قىيىنچىلىقىسىز، توقۇنۇشسىز تاماملىنىدىغان - تاماملانمايدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمايمىز. ئەمدى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان دۇنيا توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمەيمۇ بولمايدۇ.

مەدەنىيەت ۋە دۆلەتلەر دۇنياسى

«مەدەنىيەت» قانداقسىگە خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى جانلىق ئامىلغا ئايلىنىپ قالدى؟ بۇ مەسىلە نەزىرىمىزنى تەبىئىيلا «دۆلەت» ئۇقۇمىغا بۇرايدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تېررىتورىيە يە ئايرىشنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلغان دۆلەت ئەڭ ئاساسلىق سىياسىي تەركىبكە ئايلاندى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ مۇھىم «ئاكتىپ» قا ئايلىنىپ قالدى. دۆلەتنىڭ رولى ھەممىگە قانداق بولمىسىمۇ، ئۇلار بىردىنبىر شەكىل ۋە ھوقۇق ئېلىمىنى ئارقىلىق بىرىكتى، بۇنداق بىرىكىشنى ئۇلارنىڭ «رىقابەتچىلىرى» (دۆلەت ھالقىغان چوڭ كارخانىلار، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلار خەلقئارالىق جىنايەت گۇرۇھلىرى) دورىيالىمايدۇ؛ ئۇنىڭ باج كىرىمىدىن ئۈزۈكسىز كېلىپ تۇرىدىغان مالىيە مەنبەسى، چېنىقتۇرۇلغان ساپالىق ئارمىيەسى ۋە ساقچىسى، مەخپىي ساق-چىلارنىڭ ئۇچۇر مەنبەسى، نوپۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتى، جامائەت خەۋپسىزلىك تەكشۈرۈش ئورگىنى ۋە ئىستاتىستىكا ئاپپاراتى، قا-نۇن چىقىرىش ھوقۇقى، قانۇن ئىجرا قىلىش ھوقۇقى ۋە كېسىم چىقىرىش ھوقۇقى قاتارلىق قانۇن بايلىقى مەنبەسى ۋە دۆلەتنىڭ مەمۇرىي تەشكىلىي بايلىقى مەنبەسى بولىدۇ. بۇ ھوقۇق يوشۇرۇن كۈچلىرى دۆلەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىي ئاپ-پاراتىنىڭ ئۈنۈمىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ، ھەر بىر دۆلەتنىڭ «ياد-رو»سىدا ساقلىنىپ تۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلاپ چۈشۈشى ياكى ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇشىنى خالىمىسىلا، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنالايدۇ.

مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھوقۇق يۈرگۈزۈش ھەم خەلقئارا-لىق تەسىر كۈچكە ئىگە بولۇش ئىدىيەسى مۇقەررەر ھالدا ئارمىيە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ ھامان بىر كۈ-نى دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. ئۇلار دۆلەت-نىڭ ھازىرقى ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشى ياكى دۆلەتنىڭ ھوقۇق يادروسىغا قاتنىشىشى ۋە ياكى زېمىنىنى بۆلۈۋېلىپ، يېڭىدىن بىر دۆلەت قۇرۇشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە زور قوراللىق كۈرەشلەر-نىڭ ھەممىسىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئېتىكا، دىن، جەمئىيەت ياكى ئىدىئولوگىيەنى چىقىش قىلىشتىن قەتئىينەزەر، مۇشۇ ئەندىزىگە ئەمەل قىلاتتى.

ئەكسىچە، مەدەنىيەت ئامىللىرى سىياسىي سەھنىدىكى ئاكا-تىپلاردىن بولمىغاچقا، خەلقئارالىق سىياسىي جەھەتتە رولىنى بە-ۋاسىتە جارى قىلدۇرالمىدۇ، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دېگىنى ئەمە-

لييەتتە بىر ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەننى كۆزگە سىڭىشىپ قالغان سىياسىي رېئاللىق ئەمەس. سىياسىي دۇنيا شەكىللىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك دۆلەت تېررىتورىيەسىنىڭ ئايرىلىشىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ، يەنى دۆلەت جۇغراپىيەلىك پاكىت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ھۆكۈمران ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن ناما-يان بولىدۇ، كىمكى دۆلەتنىڭ شەكىللىك مەۋجۇتلۇقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويدىكەن، دۆلەتنىڭ نويۇزىنى قوغدايدىغان ساقچى بىلەن ئارمىيە ئۇنى تېزلا ئېسىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ئازاب» نىڭ تەمىنى تېتىتقۇزۇپ، تېگىشلىك بەدەل تۆلەتكۈزىدۇ.

ھازىرلا خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيەسىدە باش كۆتۈرگەن كېيىنكى مودېرنىزم ئىلمىي مۇلاھىزىلەردە دۆلەت ئۇقۇمىنى تارايىتىپ، نوقۇل بىر قۇرۇلما شەكىلگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە ھەر خىل ئەھدىنامىلەر ۋە شەرتنامىلەرگە ئاساسەن شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان دۆلەت ئەندىزىسىنىڭ چېگرا پاسىلىسىنى يېڭىباشتىن ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ھاكىمىيىتىدىكى دۆلەتنىڭ كونكرېت مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت ئوبيېكت ئەمەلىيەتتە كۆپ سانلىق دۆلەت پۇقرالىرىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا «دۆلەت» نىڭ قانۇنلۇق يوسۇندا مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشنى مۇقەررەر تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ كېيىنكى مودېرنىزمچە پىكىر ئەمەس، ماكس ۋېبېر بۇ نۇقتىنى بۇرۇنلا ھېس قىلغان. يەنە بىر جەھەتتىن دۆلەتنىڭ ئېنىق، شەكىللىك مەۋجۇت-لۇقى ئۇنىڭ ئۇقۇمىنى ئۆزگەرتىشكە ئورۇنۇشتەك ئىدىيە ئېقىمىغا ئېنىقلا قاتتىق «قارشى» تۇرىدۇ، چۈنكى دۆلەتنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى خەلقئارالىق سىياسىي ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتىكى زۆرۈر ئالدىنقى شەرت.

بۇنىڭ ئەكسىچە، مەدەنىيەتتە بۇنداق شەكىللىك ئالاھىدىلىك كەمچىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەبىئەتنى بويىۋىتىش رۇش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى ئۈزۈكسىز تەكرار ئىش - لەپچىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە مۇئەييەن تېر - رىتورىيە ياكى ئىرقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئۆلچىمى تېخى ھېچقانداق بىرەر قانۇنغا كىرگۈزۈلگىنى يوق، ھەتتا تەسىرى زور، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان مۇقەددەس دىنىي كىتابلارغىمۇ مەدەنىيەتكە دائىر ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم مەزمۇنلارلا كىرگۈزۈل - گەن. شۇڭا، مەدەنىيەت بىلەن سىياسىيىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك تامامەن «نامايان قىلىش» تىن ئىبارەتتۇر. خۇددى بەزى ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردە تەسۋىرلەنگەندەك، ئەرۋاھ ياكى جىن ئادەم تېنىگە قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بۇ شەكىللىك دۇن - يادا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تاپالايدۇ.

خۇنتىنىڭتون بۇ نۇقتىنىمۇ ئېنىق كۆرۈپ يەتكەن، ئۇ ئوقۇر - مەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ گېپىنى قايىل قىلىش كۈ - چىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، بىر «ئەپچىل چارە» تاپقان، يەنى ھەر - بىر ئۇرۇشخۇمار مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدىن بىردىن يادرو دۆلەتنىڭ ئىسمىنى كۆتۈرۈپ چىقىرىپ، شەكىلسىز «مەدەنىيەت ئەرۋاھى» نى شەكىللىك دۆلەت گەۋدسىگە يۈكلىگەن. ئوخشاش بىر مەدەنىيەت فورماتسىيەسىدىكى باشقا دۆلەتلەر مۇشۇ يادرو دۆلەتنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. خۇنتىنىڭتون بۇنداق ئۇقۇمنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ يەردە شۈبھىسىزكى بىر ئەنئەنىۋى زومىگەر دۆ - لەتلەر ئىتتىپاقى تەسەۋۋۇرى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى يادرو دۆلەت (مە - سىلەن، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلا - تىدىكى ئورنى) سىياسىي داھىيلىق رولىنى ئالدى، مەدەنىيىتى

ئوخشاش بولغان باشقا دۆلەتلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇنىڭغا ئازدۇر - كۆپتۇر ئەگىشىدۇ. بۇنداق ئوق مەركىزى ۋە ئەتراپتىكى جايلاشتۇرۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ئاخىر ئۆز تېررىتورىيە گەۋدىسى ۋە خەلقئارالىق سىياسىيغا ئارىلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. بىراق، خۇنتىنگتون قوللانغان بۇ، ئۈستە - لىق بىلەن يۆتكەش ۋاسىتىسى كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلالار - مۇ؟

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ پائالىيەتچانلىقى

ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى دۆلەتلەر خەلقئارالىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتە، ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرەلمەيدۇ، دۆلەتلەر دۇنياسى خاسلىق، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالدىنقى شەرتى ئالاھىدىلىك قىلىپ تەشكىللەنگەن توپ بولغاچقا، شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە شۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەرىكىتىدىكى «گەرىكىن - ئازادلىك» كەچەك قوبۇلغان. ئاتالمىش «خەۋپسىزلىك مۇشكۈللۈكى» بۇ خىل قۇرۇلما شەرتلىرى ئىچىدە - كى ئەڭ مۇھىمى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تۈزۈلمىسى ئاساسەن «ھۆكۈمەتسىز ھالەت» تە تۇرۇۋاتقانلىقتىن، يەنى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىشلارغا كېسىم چىقىرىپ، دۆلەت ئىش - ھەرىكىتى - نىڭ ئادىل، قانۇنلۇق بولغان - بولمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىدىغان سوتچى بولمىغانلىقتىن، تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش، ئىگە - لىك ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىق مەسئۇلىيىتىنى ھەربىر دۆلەت ئۆزى ئۈستىگە ئالمىسا ھەم ئۆزىدە تاشقى بېسىم، قورقۇتۇش ۋە تە - دىت سېلىشلارغا بەرداشلىق بەرگۈدەك ئىقتىدار ھازىرلىمىسا بول - مايدۇ. ھازىر مەسىلە شۇ يەردىكى، دۆلەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش تەد - بىرلىرى ھەمىشە قوشنا ئەللەر تەرىپىدىن بىر خىل تەھدىت دەپ

قارىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ تەدبىر قوللىنىدۇ. بىراق، ئۇلار ئۆزىنى قوغداش تەدبىرلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تىنچ قوشنىدارچىلىقنى ساقلاش ئارزۇسىنى ئىپادىلىسە، كۈنلەر - نىڭ بىرىدە قوشنا ئەللەر ئىچىدىن بەختكە قارشى ئۇرۇشقاق «باس - مىچى دۆلەت» تىن بىرەرسى چىقىپ قالغاندا، ئۇلار ئىنتايىن ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ، دېگەن گەپ. ئىغۋاگەرلەرچە ھەربىي ھازىر - لىقلارنى كۈچەيتىپ، ئۇرۇشقا ھازىرلىق كۆرۈش بىلەن «ياخشى - يەتتە ياردەم بېرىش» تەك تىنچلىق سىياسىتى ئارىسىدا، دۆلەتلەر ھەر ئىككىلا جەھەتتە مۈشكۈل ئەھۋالغا قالىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى خاتا بولۇشى، بۇ قىلچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىگە سەۋەبچى بولۇپ، ھەربىي كىرىزىس ۋە ئالدىن ئۇرۇش قوزغاشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ياكى قۇدرەتلىك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزغا ئۇچراپ، كۈچلۈك دۈشمەن ئالدىدا ئۆزىنى قوغداشقا قۇربى يەتمەي قېلىشىمۇ مۇمكىن.^①

«رېئاللىقچىلار» نىڭ قارىشىچە، پەقەت ئۆزىنى قۇتقۇزۇشلا بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، گاھىدا پەۋقۇلئاددە خەۋپلىك تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن باشقا دۆلەتلەر بىلەن ۋاقىتلىق ئىتتىپاق تۈزۈشى كېرەك ئىكەن. ياخشى بولغىنى شۇكى، دۆلەتلەر دۇنياسى سىستېمىسى ھازىر مۇكەممەل ھەم تاللاشقا بولىدىغان ھەر خىل ھەل قىلىش يوللىرىنى ھازىرلىغان بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشى بىلەن ھەققانىي ھەرىكەتنى پەرقلەندۈرۈشنى بىلىۋالدى؛ مۇلايىملىق سىگناللىرىنى

① پاۋل كېنېدې: «چوڭ دۆلەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە زاۋال تې - پىشى: 1500 - يىلدىن 2000 - يىلىغىچە بولغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار»، فىرانكفورد، 1989 - يىلى نەشىرى.

چۈشەندۈرۈش ۋە چۈشىنىشنى ئۆگىنىۋالدى؛ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش ئارقىلىق خەۋپسىزلىك مۈشكۈلاتلىرىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىۋالدى. ئەمما، يەنە بەزى دۆلەتلەر پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش نۇقتىسىدىن چىقىپ ۋە بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق خەۋپسىزلىككە تەھدىت سالىدىغان يوشۇرۇن مەسىلىلەرنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىش ئارزۇسىدا بولدى.

ناۋادا ئۇرۇشقا قوشنا ئەللەر تاللاشقا بولىدىغان بۇ يوللارنى ياقتۇرمىسا، بۇ تەدبىرلەرنىڭمۇ رولى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ تەدبىر - لەرنى يولغا قويۇشتا زۆرۈر ئالدىنقى شەرت كەم بولسا بولمايدۇ، يە - نى دۆلەت زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە خەلقئارالىق قانۇنلاردىكى باراۋەرلىك پىرىنسىپى ھەقىقىي تۈردە ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەھدىت خاراكتېرىنى ئالغان مۇشتۇمزورلۇق ھەرىكەتلىرى دۆلەت - لەر دۇنياسىنى «ئۆزىگە ئۆزى ياردەم قىلىدىغان» كونا ئەندىزىگە بىراقلا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، بىر رايوندىكى كۈچلۈك دۆلەت ھەمراھلىرىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، رەھ - بەرلىك ھوقۇقىنى تارتمۇپلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇنداقتا ئاتالمىش ھەمكارلىق يوسۇنىدىكى خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى ناھايىتى تېزلا چوڭقۇر پاتقاققا پېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى «ئە - گەشكۈچىلەر» تەھدىتكە ئۇچرىغاندەك ھېس قىلىدۇ - دە، «كۈچلەر باراۋەرلىكى» نەزەرىيەسىنىڭ مۇۋاپىقلىقى «شەپقەتسىز» لەرچە كۈ - چىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ؛ تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىرلە - شىپ، مەنمەنچىلىك قىلىدىغان مۇشتۇمزورلارغا قارشى چىقىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ ئورتاق كۈچىمۇ بۇ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ كۈچىگە

تەڭ كېلەلمەسە، كىشىلەر بۇ رايوننىڭ سىرتىدىن مۇۋاپىق ئىتتىد - پاقداش ئىزدەيدۇ.

تەھدىتكە ئۇچرىغان چاغدا، نېمە ئۈچۈن كۈچلەر باراۋەرلىكى پىرىنسىپىنىڭ ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توسۇقنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ كەتمەك تەس. ئىنسانىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇنداق مىساللار ساماندىك. ئۇ ئاساسەن دۆلەتلەر دۇنيا - سىنىڭ «تارىخى تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرى» بىلەن مۇناسىدە - ۋەتلىك، ئەگەر مەدەنىيەت خەلقئارالىق سىياسىغا تەسىر كۆرسىدە - تىمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا دەل شۇنىڭ ياردىمىگە تايانمىسا بولمايدۇ. تەڭپۇڭ سىستېمىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى دۆ - لەتلەر تەشكىلى (ئىتتىپاقى) نىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇپ، ھەر - قايسى دۆلەتلەرنىڭ كەينىدىكى ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەت ئۆزىدىكى ئەسلىي قانۇنىيەتتىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ، ئۇنداق قىل - ماي، مەدەنىيەت قائىدىسىگە چىڭ تېسىلىۋالغان دۆلەتلەر خەلقئارا - رالىق كۈچلەر رىقابىتىدە ئىلاجسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، سەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مەدەنىيەت «ئوخشاشلىقى» تەڭپۇڭلۇق قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى يوقىتىلايدىغان ئىش بولسا، بىز نۆۋەتتە بۇنىڭغا تېخىمۇ تولۇق ھەم مۇۋاپىق ئاساس تېپىشقا ئامالسىز. تارىختا تەڭپۇڭلۇق تۈزۈلمىسى بىلەن ئىچكى قىسىمغا قارىتىلغان ئىتتىپاق ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تە - ئەللىق بولغان دۆلەتلەرنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويغان^①.

---

① خېلمۇت ۋېلىكى: «دۆلەت سېھرىي كۈچنىڭ يوقىلىشى - جەمئىيەت - جەننى تىزگىنلەش نەزەرىيەسى توغرىسىدا تەپەككۈر»، كوئېنۇستېپىن، 1982 - يىلى نەشرى. «دۆلەتكە كىنايە - كۆپ مەنبەلىك ئىجتىمائىي دۆلەت نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنى»، فىرانكفورد، 1992 - يىلى نەشرى.

بۇنداق مەسىلىلەر توغرىسىدا كېيىنكى باي - پاراگرافلاردا يەنە بىر - بىرلەپ توختىلىمىز. ئەمەلىيەتتە، ئاسىيادىكى بارلىق ئا - سىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىشلىرىدىن شۇ ئايان بول - دىكى، بۇ ئۆزگەرمەس سىياسىي قانۇنىيەت ئۇ يەرلەردە ھەل قىل - غۇچ رول ئوينىماقتا.

ئەمما، خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى «يادرو دۆلەت» توغرىسىدىكى باياناتلىرى يەنىلا كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ، ئۇنىڭ پىكرى بويىچە بولغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەرىس يادرو دۆلەت ھەرىكەت جەھەتتە ئۆزى تەئەللۇق بولغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ مەدەنىيەتتىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا - تا يەنە مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى باشقا دۆلەتلەرگە ھۆكۈم - رانلىق قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىشى كېرەك. ناۋادا دۆلەت دائى - رىسى ۋە مەدەنىيەت چەك - چېگرىسى ھىندىستاننىڭكىگە ئوخشاش تولۇق بىرىكمىگەن بولسا، ئۇنداقتا ئوخشاش بىر پارچە زېمىندا يۇ - قىرقى مەقسەتكە يېتىشتە، ئۆزىدىكى ئىككى خىل ئۇسۇلغا تايى - مىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، «دوستانە»، ئەمما ئۆزىگە ئانچە چوڭ تەھدىت سالالمايدىغان «مۇشتۇمزور» دىن بىرنى تېپىش ئارقىلىق تىزگىنلەش كېرەك. بۇ «مۇشتۇمزور» چوقۇم ئەتراپتىكى رايونلاردا مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا ئۇ - نىڭغا قارشى چىقىشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرى يوق بولمايدۇ، شۇنداقلا قارشىلىقتىن ھېچقانداق نەتىجىمۇ چىقمايدۇ، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئورنى بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئەڭ رو - شەن مىسالى بولالايدۇ. ئىككىنچىسى، دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق را - يونىدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاتالمىش «يادرو دۆلەتلەر» نىڭ ھەم - مىسىلا ئۈنچە قۇدرەتلىك ئەمەس، ئەگەر تىزگىنلەش مەقسىتىگە يېتىشكە توغرا كەلسە، بېسىم قىلىش چارىسىنى قوللىنىش كې -

رەك، زۆرۈر تېپىلغاندا ھەتتا قورال كۈچى ئىشلىتىشكەمۇ توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزلۈكىدىنلا دۆلەتلەر ئارا ئىتتىپاق شەكىللىنىپ، ئورتاق قارشىلىق ئۆزىنى ئۈستۈن چاغلایدىغان مەدەنىيەت يادرو دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە تىزگىنلىشىدە بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئىتتىپاق ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوخشاش بىر مەدەنىيەتتە چاڭ پەيدا قىلىپ، يادرو دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەتكە «كۆپ پايدىسى تېگىدىغان» سىياسىي ئىشلارنى قىلىشىغا توسالغا پەيدا قىلىدۇ. تېخىمۇ چاتاق يېرى شۈكى، ناۋادا بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ھەر خىل كۈچلەرنىڭ تەقسىملىنىشى تەكشى بولماي، تەڭ-پۈڭلۈكنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمىسا، بەزى دۆلەتلەر بۇ مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىپ چىقىپ، بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشى مۇمكىن.

بىز «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسى بويىچە تەپەككۈر قىلساق، تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقىدىغانلىقى ئېنىق: بۇ سىستېمىدا، پەقەت مەلۇم مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى ئەۋزەللىككە ئىگە يادرو دۆلەت ئەتراپىدا مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ تەڭپۇڭ ھالىتى شەكىللەنگەندىلا، بۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى ئاندىن سىستېمىلىق ئېتىراپ قىلىنغان بىردىنبىر جەريانغا ئىگە بولىدۇ. بۇ خۇتتىنىڭ تون ئوتتۇرىغا قويغان پۈتكۈل نەزەرىيە ئىمارىتىنىڭ بىر پارچە ئۇل تېشى. ئەمما، بۇ جەرياندا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەكس تەسىر كۈچ چوقۇم قارشى يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى پەيدا قىلىپ، بۇنداق نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئاقىۋەتتە مەدەنىيەت ئامبىلىنىڭ خەلقئارا سىياسىدىكى رولى ئاجىزلاپ كېتىدۇ، چۈنكى رېئال دۇنيادا مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىن ھالقىغان خەلقئارالىق ئىتتىپاق شەكىللىنىشىمۇ ئېھتىمالغا يېقىن، دۆلەتلەر دۇنياسىدا.

نىڭ «ئۆزىنى جانلاندۇرۇش» قائىدىلىرى ئاتالمىش «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نى يوققا چىقىرىۋېتەلەيدۇ.

دۆلەت ۋە جەمئىيەت

يېقىنقى سىياسىي ئىلىم تەتقىقاتىدا، دۆلەت ئۇقۇمىنىڭ مەنسىدىكى ئۆزگىرىش كىشىلەر كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىدىغان نۇقتا بولۇپ قالدى. بۈگۈنكى «دۆلەت» نى ئۆتمۈشتىكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى ھازىر قالمايدى. دۆلەت مەنسىنىڭ يوقىلىشى، مەزمۇنىنىڭ تارىيىشى ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ، بۇنىڭغا شەك كەتمەيدۇ. دۆلەتنىڭ يېڭى ئۇقۇمى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك ھۆكۈمرانلىق، تىزگىنلەش نەتىجىسىنى روياپقا چىقىرالمىدۇ. ئىجتىمائىي ۋە خەلقئارالىق ئامىللارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى بارا - بارا تۆۋەنلەپ كەتتى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يەر شار بىلەنلاشتۈرۈش مۇساپىسى دۆلەتنىڭ «جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ يوقىتىلىشى» نى تېزلىتىۋەتتى.^①

شۈبھىسىزكى، بۇنداق «جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقىتىش» ئەھۋاللىرى ھەقىقەتەن يۈز بەردى، ئەمما بىز بۇ جەھەتتە سوغۇق-قانلىق بىلەن تەپەككۈر قىلىپ، توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىمىز، شۇ ئارقىلىق توغرا يەكۈنگە ئېرىشىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەتنى تارىخنىڭ ئارخىپ ئىشكاپىغا سېلىۋېتىشكە بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، خۇددى بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ

---

① ئېرنېست - ئوتتوكزىمپېل: «ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي»، 2 - نەشرى، 3 - باب. مېيونخېن 1996 - يىلى نەشرى.

ئۆتكەندەك، ھوقۇق بايلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، «دۆلەت» ئۆزىگە تەھدىت پەيدا قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان دۈشمەن كۈچلەرنى ئۈزۈكسىز تۈردە «كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ھالدا» يوقىتىپ تۇرۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ھازىرقى ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇستەبىت دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن بىر يەرگە قويۇشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىش ئىقتىدارىنى گىتەلىپ ۋە ستالىننىڭ ھوقۇق مەركەزلەشكەن دۆلىتى بىلەن سېلىشتۇرغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. بىراق، ھازىرقى زاماندىكى دېموكراتىك دۆلەتلەر يەككە خەلقئارا پائالىيەتچى سۈپىتىدە بارلىق مۇھىم خەلقئارالىق مەسىلىلەردىكى تەدبىر بەلگىلەش تورىغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ، بۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات پۈتۈنلىكىنى بەلگىلەش مەسىلىسى؛ ئىقتىسادىي ساھە، پۇل مۇئامىلە ساھەسى؛ مائارىپ ئىشلىرى ۋە تېخنىكا تەرەققىياتى؛ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراش قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلۋەتتە، دۆلەتلەر مۇشۇ پائالىيەتلەردە ھەمىشە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ بولالمايدۇ ھەمدە مەڭگۈ جەمئىيەت ئۈچۈن بەخت يارىتىپ بولالمايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، دۆلەت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ياخشى - يامان، كۈچلۈك - ئاجىز، چوڭ - كىچىك بۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھامان تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ.

«دۆلەت» نىڭ ئەھمىيىتى دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىزچىل مەركەزلىك ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە، ھەر قېتىم بۇ ئىككى تەرەپ تىلغا ئېلىندىغاندا، ئۇلارنىڭ «دۆلەت» بىلەن بولغان قوشىقىزەكلىك مۇناسىۋىتىنى بايقىيالايمىز، دېمەك ئۇلار ئايرىلماس بىر گەۋدە. ئەگەر دۆلەتنىڭ بۇ ئۇقۇمىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىپلوماتىيە ۋە خەۋپسىزلىك

لىك سىياسىتى توغرىسىدا چوڭ گەپ قىلىپ يۈرسەك، شۈبھە - سىزكى ئەخمىقانه ھەم كۈلكىلىك ئىش قىلغان بولىمىز. بىراق، خۇددى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىر خەلقئارا مۇناسى - ۋەتەنلەردە، بەزى ئامىللارنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن تەدرىجىي كۈچەي - مەكتە. بۇ ئامىللار دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنپەئەتىنى مەلۇم شە - كىللەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك. بۈگۈنكى ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى، بولۇپمۇ دېموكراتىك ئاساسىي قانۇنى ئا - ساس قىلغان ھۆكۈمەت ھەرگىزمۇ ماگياۋىلى (15 - ئەسىردە ئۆت - كەن ئىتالىيە سىياسىيىنى ھەم تارىخشۇناسى، ئۇ سىياسىي مەق - سەتكە يېتىش ئۈچۈن ۋاسىتە تاللىماسلىقنى تەۋسىيە قىلغان. «كېيىنكى ماگياۋىلىللىزم» ھىيلە - مېكر ئىشلىتىش، سىياسىي جەھەتتە ۋاسىتە تاللىماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغان) ئېيتقاندەك فېئودال پادىشاھ - تۇرىلەرگە ئوخشاش مەنپە - ئەت ئۈچۈن خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە خىيالىغا كەلگىنىچە ئىش قىلىدىغان بولمايدۇ. بۈگۈنكى ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى دۆلەت ئامىلىدىن باشقا ئامىللارنىڭ رولىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ كۆ - رۇشى كېرەك. ناۋادا دۇنيا بانكىسى ئارىلاشمايدىغان ئىش بولسا، دۆلەتنىڭ خەلقئارا مالىيە سىياسىتىنى ئەسلا تۈزۈپ چىقالمايمىز؛ نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر ئورتاق قاتناشمايدىغان ئىش بولسا، دۇنيا ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ مۇۋاپىق تەمىنلىنىشى ۋە تەقسىملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ؛ خىمىيەلىك قو - راللارنى چەكلەيدىغان تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشتا، ھۆكۈمەت خىمىيە سانائىتىگە ئارىلىشىشى كېرەك؛ خەلقئارالىق مۇھىت ئاسراش سىياسىتىنى تۈزۈشتە، بەزى ئىلىم - پەن تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق ئېكولوگىيەنى قوغداش تەش - كىلاتى (مەسىلەن: يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى) نىڭ تۈرتكىلىك رو -

لغىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇلار ئارقىلىق شۇنى بايقايمىزدىكى، ھەر خىل «پائالىيەتچى» سالاھىيىتى ۋە قىياپىتىدىكى «ئىجتىما-ئىي» ئامىللار (ۋاسىتىلىك، شۇنداقلا ئىمكانىيەتلىك يوسۇندا) بۇ-گۈنكى كۈندە سۆھبەت ئۈستىلىگە چىقتى ھەمدە بارغانسېرى مۇ-ھىم رول ئوينىماقتا.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارالىق سىياسىدا ئىجتىمائىي كۈل-لېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىككىنچى خىل يول ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. دېمەك، جامائەتچىلىك ۋە مەن-پەئەت گۈرۈھلىرى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سىياسەتلىرىنى بەلگىلەش جەريانىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بىرقانچە مىسال كەلتۈرد-مىز: ناۋادا 80 - يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى كەڭ كۆلەمدە قىسقارتىش توغرىسىدىكى جامائەت پىكىرنىڭ چاقىرىقى ۋە تىنچ-لىق ھەرىكىتى بولمىغان بولسا، جاھىل رېگان ھۆكۈمىتى «پىلان-تالار ئۇرۇشى»دىن ئىبارەت تەلۋىلەرچە خىيالىدىن ۋاز كېچىپ، بۇنداق تېزلا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش سۆھبىتىگە چۈش-مىگەن بولاتتى؛ زۇڭتۇڭ كىلىنتوننىڭ توساتتىنلا شىمالىي ئاتلان-تىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىگە پايدىلىق قارارنى چىقىرىشى كەم دېگەندىمۇ پولشا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۈنۈملۈك پائالىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئاز - تولا ئۇچرىماي قالغان، پولشا كۆچمەنلىرى ئاساسلىقى دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ مۇھىم بازى-لىرىدىن بىرى بولغان چىكاگو ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان؛ سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارالىق ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداشقا نىسبەتەن قوللاش سىياسىتىنى قوللىنىشىمۇ ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ دۆلىتىد-ە كۈچى زور مۇھىت ئاسراش تەشكىلاتىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھۆكۈمەت سىرتقا قارىتا ۋەكىللىك قىلغان «خەلق مەنپەئىتى» ئاساسەن دېگۈدەك ئىجتىمائىي كول-لىكتىپ مۇھاكىمىسىنىڭ نەتىجىسى. جەمئىيەت جامائەتچىلىك-نىڭ بەس - مۇنازىرىسى، پارلامېنتنىڭ قارارى ۋە تەدبىر بەلگىلىگۈچى ھەم بىيوروكراتلارنىڭ ۋائىزلىق قىلىشى قاتارلىق شەكىل-لەر ئارقىلىق ئۆز تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئا-تالمىش «دىپلوماتىيە سىياسەت ئىمتىيازى» ئەمدى ئۆزىنى كۆر-سىتەلمەيدۇ^①.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، پەقەت دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىلا يۇقىرىقى تەھلىلىمىزگە ماس كېلىدۇ، دېموكراتىك بولمىغان ھۆكۈمەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جەمئى-يەتنىڭ رولى بۇنچە كۈچلۈك بولمايدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىكتە ئۇچىغا چىققان ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، جەمئىيەتنى تۆمۈر تاپىنى ئاستىغا بېسىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەتلا جەمئىيەتتە بولۇۋاتقان جامائەت پىكىرىگە قارىماي، ئۆز خاھىشى بويىچە دىپلو-ماتىيە سىياسىتى يۈرگۈزىدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىك بىلەن ھو-قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان ھۆكۈمەتمۇ، جامائەتچىلىكنىڭ ئىرا-دىسىگە خىلاپ سىياسەتنى زورلۇق بىلەن يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى ھەر ھالدا ئويلىشىپ ئىش قىلىدۇ. گەرچە مۇستەبىتلەر «جەمئى-يەت»تىكى جامائەت پىكىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆزىنىڭ دېگەن پىرىنگە ئەكەپ، ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرسىمۇ، بىراق ئۇلار جامائەت پىكىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرمەسكە سېلىشقا پىتىنالا-مايدۇ.

① نۇكلاس لۇخمان: «ئىجتىمائىي تۈزۈم — ئومۇمىي نەزەرىيە ھەققىدە دە ئومۇمىي بايان»، فىرانكفورد 1984 - يىلى نەشىرى.

سودا دۆلىتى ۋە جامائەت پىكرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى
 ھازىرقى جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (سىياسىي
 تەشكىلات) ۋە سودا تەشكىلاتى بارغانسېرى كەڭ دائىرىلىك بولۇۋات-
 قان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەريانىدا ئايرىلىپ چىقتى،
 «لۇخمان سىستېمىسى» نەزەرىيەسىدە بۇنىڭغا ئېنىق چۈشەنچە بې-
 رىلگەن، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى بېقىندى سىستېما، مەسىلەن، قا-
 نۇن - تۈزۈم سىستېمىسى، مائارىپ سىستېمىسى، ئىقتىسادىي ۋە
 سىياسىي سىستېما قاتارلىقلار ئۆز سىستېمىسىنىڭ قانۇنىيىتىگە
 ئەمەل قىلىپ، ئۆز ئىشلىرىنى بىخەتەر يۈرگۈزىدۇ ھەمدە ئۆز
 سىستېمىسى ئىچىدە ئۆزىنىڭ سىستېما شىغىرى ئارقىلىق ئالاقە
 قىلىدۇ، بۇ شىغىرلارنى باشقا بېقىندى سىستېمىلار «پېشەلمەيدۇ»^①
 دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇشۇنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغاندا، كى-
 شىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ نىس-
 پىي ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقان ماس مۇناسىۋىتىنى چۈشەنمىكى تەسكە
 چۈشىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئىشنى نەدىن باشلاشنى بىلمەيدۇ، شۇنداقلا
 بىز ئۇلارنىڭ شىغىرىنى ئەسلا بىلمەيمىز. گەرچە بۇ خىل چۈ-
 شەندۈرۈشتە بەزى ئېغىپ كېتىش ئەھۋاللىرى بولسىمۇ، بىراق بۇ-
 نى يولسىزلا چۈشەندۈرۈش دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، بۇ نەزەردە-
 يەدە تەكىتلەنگىنى ھازىرقى جەمئىيەتتە سىياسىي كوللېكتىپ بى-
 لەن سودا تەشكىلاتىنىڭ پەرقلىنىشى ۋە كەسىپلىشىشى بولۇپ،
 بۇلار ئىنتايىن پايدىلىق نۇقتىئىنەزەرلەردۇر.^②

① ئۇۋې سىچانك: «ئىجتىمائىي پەرق نەزەرىيەسى»، 1996 - يىلى
 نەشرى.

② فىرىتس شارف: «20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەردە-
 كەت ئىقتىدارى»، 93~115 - بەتلەر.

ناۋادا بۇنداق تۈزۈلمە ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسا، ھوقۇق مەر -
 كەزگە مەركەزلەشكەن دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەكلىدىن ۋاز كېچىش
 كېرەك، شۇنداق بولغاندا «دۆلەتنىڭ سېھرىي كۈچىنى يوقىتىد -
 شى» دەك ۋەزىيەت زامانىۋىلىشىش جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللىنىد -
 دۇ، ئىقتىساد ئۈزۈكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان، «ئالاقە تورى» ئارقى -
 لىق ئۈچۈر تېز تارقىلىۋاتقان ۋە ئالماشتۇرۇلۇۋاتقان ئېلېكترون
 دەۋرىدە، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى بېقىندى سىستېمىلارنىڭ جاز -
 لىقلىقىمۇ ئۈزۈكسىز تېز تەرەققىي قىلىدۇ. بىراق، جەمئىيەتتىكى
 بېقىندى سىستېمىلارغا قارىتا ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆكۈم -
 رانلىق قىلىشتىن ۋاز كېچىش شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، يېڭى
 تۈزۈلمىدە جەمئىيەتتىكى بۇ بېقىندى سىستېمىلار سىياسىي تەد -
 ىر كۆرۈشكە تەسىر كۆرسىتىدىغان كۈچكە ئىگە بولۇپ، ئارقاق
 تور سىستېمىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنى تىزگىنلەشنىڭ پۈتكۈل
 جەريانىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بۇنداق قاتنىشىش سىنىپ
 بىلەن ئىجتىمائىي قاتلام ئارىسىدىكى ھوقۇق تەقسىمات مەسىلى -
 سىلا بولۇپ قالماي، بەلكى دۆلەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ رولىنى جا -
 رى قىلدۇرۇشىدىكى ماھىيەتلىك «زۆرۈر بۇيۇم» بولۇپ قالدى.

ھازىر ئېغىرلىق مەركىزى «جەمئىيەت» كە پايدىلىق يۆنىلىش -
 كە قاراپ سىلجىماقتا، شۇڭا ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ دۆلەت
 سىياسىتىگە ئارىلىشىشى ۋە سىياسەت تۈزۈشىگە چوقۇم كاپالەتلىك
 قىلىش كېرەك. دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقلۇقى ھەمدە مۇ -
 قىملىقى «سادىق چاكارلار» ياكى «بۇرۇندىن ئەگىشىپ كەلگەن -
 لىر» گە باغلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنىڭ
 ئوچۇق - ئاشكارا بولۇشىغا، ئۆلچەپ بېكىتكىلى بولىدىغان سىيا -
 سىي نەتىجىگە، يەنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەر -
 نىڭ قانائەتلىندۈرۈلۈش دەرىجىسىگە تېخىمۇ بەكرەك باغلىق بولىد -

دۇ. بۇ تەلەپلەرنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە ھەرقايسى ئەزالارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى ئاشۇرۇشتىن باشقا مەقسىتى يوق. شۇڭا، دۆلەتنىڭ ھەرىكەتتىكى مۇھىم نۇقتىسى زوراۋانلىق سىياسىسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە تاشقى كېڭەيمىچىلىكتىن پۈت-كۈل جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيەسىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىدۇ. بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇساپىسىگە بىۋاسىتە كىرسۈن - كىرمىسۇن، يەنىلا لايىقىدا تەدبىر قوللىنىپ، خۇسۇسىي ئىگىلىك پائالىيىتى ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك ئىقتىسادىي مۇھىت (يەنى يېڭى لىبېراللىزم ئوتتۇرىغا چىقارغان مۇھىتتەك)نى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يارىتىش ئىنتايىن مۇھىم، چۈنكى بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ مەقسىتى بىردەك.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقى سىياسەت جەھەتتە تۈرلۈك ئامىللارنىڭ رەت تەرتىپىدەمۇ ئۆزگىرىش بولدى. زېمىن كېڭەيمىد - چىلىكى قىلىش تامامەن ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىمۇ مۇھىم بولغىنى بىلەن دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى مەركەزنى ئىنگىلىيەلەيدىغان قوشۇمچە شەرتكە ئايلاندى. ئەكسىچە، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە پەن - تېخنىكا قاتارلىق ئامىللار تاشقى سىياسەت تىزىملىكىدە ئالدىغا تىزىلىدىغان بولدى. بۇ جەرياننىڭ زادى قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى مېنىڭچە شەرق، غەرب لاگېرلىرىدىكى توقۇنۇش ئۈزۈل - كېسىل ئا-خىرلاشقاندىن كېيىن چوقۇم ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

شۇڭا، ھازىرقى زامان خەلقئارا سىياسىي سىستېمىسىدىكى تىپىك يەككە گەۋدە زومىگەر دۆلەتلەر ئەمەس، بەلكى سودا دۆلەتلىرىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي تەلەپكە بولغان «سەمىمىيلىك دەرىجىسى»؛ مەنپەئەت

گورۇھلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ۋە ھەمكارلىشىشى؛ تاشقى سىياسەتنىڭ نىشانى جەھەتتە، ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرىگە قارىغاندا، ئىقتىسادنىڭ روشەن ئالدىدا تۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى؛ ھەربىي ھازىرلىقلار خامچوتىنىڭ بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدە ساقلىنىشى، تاشقى سودىنىڭ ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ توپلىنىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان رولغا ئىگە ئىكەنلىكى، بېكىتىمچىلىكتىن ھامان ۋاز كېچىلىدىغانلىقى، بىر - بىرىگە تايىنىۋېلىشنىڭ ئەمەلىيەت ئىكەنلىكى، يەنە كېلىپ ئاجىزلىق دەپ قارالماستىن، مۇۋەپپەقىيەت دەپ قارىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتى خەلقئارالىق قانۇنلارنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە يولغا قويۇلۇشىنى كۈچەيتىلىدۇ، ئەگەر خەلقئارا قانۇن بىخەتەرلىكىنىڭ دائىرىسى كېڭەيسە، ھەرقايسى ئەل ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىدىكى سۈركىلىشلەرمۇ مۇناسىپ ئازىيىدۇ. شۇڭا، سودا دۆلەتلىرى كۆپ تەرەپلىك سودا تۈزۈلمىسى ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلار سىستېمىسىغا ناھايىتى خۇشتار. «قورقۇتۇش»نى دىپلوماتىيە سىستېمىسىدىكى بىر خىل ۋاسىتە قىلىۋېلىش ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى، قويۇق پۇقراۋى دىپلوماتىيە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

ھازىرقى زامان سودا دۆلەتلىرى ئىچكى سىياسەتلىرىنى پۇقرا ۋە كۈچلەر ئارقىلىق تولۇقلاپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي قىممەتنى با- ھالاشتا ھەربىي ئىشلار نىسبەتەن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىيەت- تە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بىر خىل ساقلانغان قېلىش پوزىتسىيەسى نامايان بولۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭدا ھەربىي ئىشلاردىكى تەۋەككۈلچىلىككە قارشى كەيپىيات تازا ئېنىق ئىپادىلەنگىنى يوق، بىراق بۇنداق كەيپىيات ھەربىي ھازىرلىقلارغا كېتىدىغان سېلىنما جەھەتتىكى

غايەت زور خەۋپ - خەتەر ۋە زور چىقىمغا نىسبەتەن ئىنتايىن سەزگۈر. ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر تىنچلىقپەرۋەرلىك يوشۇ - رۇن ئېقىمى جامائەت پىكىرىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلەپ، خەلقئارالىق پائالىيەتلەر ئۈچۈن توپلانغان ۋە ھازىرلانغان زور بايلىقلار ئاساسلىقى پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. فىرانسىيەلىكلەرنى چۆچۈتكەن «گېرمانىيەنىڭ ئاتوم بومبىسى - گېرمانىيە فېدېراتسىيە مەركىزىي بانكىسى» بۇ تارىخىي رېئاللىقنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگدى. ھازىر ياپونىيە ۋە گېرمانىيە زامانىۋى سودا دۆلىتىنىڭ تىپىك مىسالى دەپ قارالماقتا؛ ئۇلارنىڭ تاياغۇدەك قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچى يوق، ئەمما ئۇلار ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچ ۋە پۇقراۋى كۈچكە تايىنىپ، غايەت زور ھوقۇق ۋە پەۋقۇلئاددە خەلقئارالىق تەسىر كۈچىنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭغا قايىل بولماي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە!

سودا دۆلەتلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى

فىزىكىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى پىرىنسىپىنىڭ مەنتىقىسىگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامان خەلقئارالىق سىياسىي سىستېمىسىدا، سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىمۇ ئوخشاشلا تەسىر كۈچ - «ھاياتىي كۈچ» پەيدا قىلىدۇ. ئۇ خەلقئارادىكى ئۆزئارا تايىنىش پىرىنسىپى ئاستىدا پەيدا بولغان سىستېمىلىق ھالەت، بۇ ئوقۇم پۈتكۈل دۇنيا ئىقتىسادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى مىللىي بايلىقىنى كۆپەيتىش، بۇنى ھەرگىز بېكىنمە ھالەتتە ئۆزى يالغۇز ئورۇنلاپ كېتەلمەيدۇ. خەلقئارادىكى ئۆز مەيلىچە رىقابەتلىشىش پەيدا

قىلىدىغان سەلبىي ئاقىۋەتتىن ساقلىنىشتا، مۇۋاپىق خەلقئارالىق پىرىنسىپ كەم بولسا بولمايدىغان ھەل قىلغۇچ شەرت ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئىشلار ئاڭلىماققا ھېچقانچە ئىش ئەمەستەك بىلىنىدۇ، بىراق رېئال دۇنيادا بۇ نىشانغا يەتمەك ئىنتايىن تەس. ھەرقايسى سودا گۇرۇھلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى ئۆز ئىلكىدىكى بايلىقنى ئەڭ تېز سۈرئەتتە كۆپەيتىشكە ئالدىرىغانلىقتىن، دۆلەت ۋاكالىتچىسىنىڭ خەلقئارالىق سۆھبەتلەردە مۇۋاپىق يول قويمىقىمۇ ئىنتايىن تەس، بىراق زۆرۈر كېلىشتۈرۈش ۋە يول قويۇش بولمىسا، سودا، پۇل مۇئامىلە، بانكا، تېلېگراف، ئاۋىياتسىيە قاتارلىق ساھەلەردە خەلقئارالىق ئىقتىساد، سودا كېلىشىمى ھاسىل قىلىش مۇمكىن بولمايدۇ. بۇ مەسىلىدە قىيىنچىلىق زور بولسىمۇ، بىراق نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خەلقئارا سودا ۋە ئالاقە يەنىلا ئۈزۈكسىز ئېشىپ بارماقتا، بۇ ئۆزئارا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ سودا دۆلەتلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە توسىقلىقى بولمايدىغان تارىخىي يۈزلىنىش بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىنىڭ «ھاياتى كۈچى» تۆۋەندىكىدەك قانۇنىيەت بويىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ مەنپەئەتكە ئېرىشىشىدە، دۆلەت ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشى زۆرۈر، شۇنداق بولغاندا ئۇلار خەلقئارالىق سۆھبەتلەرگە ئوخشىمايدىغان شەكىلدە قاتنىشىپ، خەلقئارالىق قائىدىلەرنى تۈزىدۇ، ئادەتتە قانۇنىي شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغان بۇنداق كېلىشىملەر ئارقىلىق رىقابەت جەريانىدا كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئەھۋاللارنىڭ كېلىپچىقىشىدىن

ساقلانغىلى بولمايدۇ. بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بۇ خەلقئارالىق قائىدىلەرگە بويىسۇنۇش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنى ھەمىشە ھاۋالە بويىچە باشقۇرىدۇ ۋە نازارەت قىلىدۇ. ھەرقايسىسىنىڭ بۇ قائىدىلەرنى چۈشەندۈرۈشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ھەمىشە بەزى سۈركىلىشلەر كۆرۈلۈپ، قائىدىگە خىلاپ ئۇششاق ئىشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ قائىدىلەرنى ئۈزۈكسىز تولۇقلاش ۋە تەپسىلىيلەشتۈرۈش ھەم ئۇلارنى كۈنساين مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. خەلقئارالىق تالاش - تارتىشلارنى كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى بېكىتىلسە ھەم خەلقئارالىق جازالاشلار ئارقىلىق بۇ قائىدىلەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ساقلانسا، خەلقئارالىق قانۇن ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەر ئۈزۈكسىز مۇكەممەللىشىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىپ زور بىرىدۇ. كۈچ تەڭپۇڭلۇقى مەنئىقىسىدىن باشقا ئىشلاردا، بىر - بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ تۈرتكىسىدە خەلقئارالىق ھەمكارلىقنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىيىشى خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئىككىنچى مۇھىم جانلاندىرۇش مۇساپىسى بولۇپ قالىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىدىكى چەكلىمىلەر

يۇقىرىقى ئىككى مۇساپىنى ھامان يېقىن ھەمكارلىشىپ كېلىپ - تىمدۇ، دېڭىلى بولمايدۇ. بەزىدە ئۇلار بىر - بىرىگە قارشى يول تۇتۇپمۇ قالىدۇ. ھازىر خەلقئارا جەمئىيەتتە، سودا دۆلەتلىرى ھادىسىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زومىگەر دۆلەتلەر تېخى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگىنى يوق. دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىدا بۇ ئىككى خىل ھادىسە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەنگەن، ئۇ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە ياش رول ئېلىپلا قالماي، دۇنيا ئىقتىسادىي سەھنىسىدەمۇ ئىككىنچى

مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۆتكەن 30 يىلدا ئامېرىكا ئىقتىسادى بىر - بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ ئومۇمىيۈز - لۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى خەلق ئىگىلىكى ساھەسىدىكى ئايرىم تارماقلار بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي سوممىسى مىللىي ئىشلەپ - چىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئاران %6 نى ئىگىلەيتتى؛ ئەمما ھازىر، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە %20 تىن ئېشىپ، ئاكتىپ سودا ۋە پاسسىپ سودا ئامېرىكا ئوخشاشلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا يەنە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى قۇدرەتلىك دۆلەت. دۇنيادا تېخى ھېچقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئامېرىكىدەك يەر شارىنىڭ ھەر بىر بۆلۈكى - پۇچقاقلارغىچە مۇۋەپپەقىيەتلىك كې - گەيتەلگىنى يوق. بۈگۈن ئامېرىكا ئارمىيەسى «21 - ئەسىردە ئۆز قىلىش» نىڭ ئىستراتېگىيەلىك تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالدى، بۇ ئەڭ ئىلغار ئېلېكترونلۇق رازۋېدكا ۋاسىتىسى، ئۆتكۈر ئېلېكترون تېخنىكىلىق ئىستراتېگىيەلىك يادرو قوراللار، نىشانغا دەل تېگىلىدىغان «ئەقلىي ئىقتىدارلىق» باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىستېمىسى، ئېلېكترونلۇق كاشىلا پەيدا قىلىدىغان رازۋېدكىغا قارشى تېخنىكا، رادارغا قارشى (كۆشتۈم تۆت ھۇجۇم) تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە پەقەت ئامېرىكىنىڭلا يېتىشكەن، بۇ ھەربىي تېخنىكا كىنلارنى ئۈنۈملۈك قوللىنالايدىغان كەسىپى قوشۇنى بار. ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى سودا دۆلەتلىرى پەقەت ئامېرىكىدىن ئىبارەت قۇدرەتلىك كۈچنىڭ سايىسىدىلا باش كۆتۈرۈش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

بىراق، بۈگۈنكى دۇنيادا سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىدىيەسى تېخى ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى، كىشىنى خاپا قىلىدىغان تاسادىپىي ۋەقەلەر يەنىلا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت يۈز بېرىشى مۇمكىن؛ ئىناقلىققا ئېرەن قىلىپ كەتمەيدىغان تۇراقسىز رۇسىيە؛ ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن جۇڭگو؛ سادام ھۈسەيىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پارس قولتۇقى رايونىدا تېرىسىگە سىغماي قالغان مۇشتۇم زور دۆلەت ئىراقنىڭ ئىستراتېگىيە چىلىرى بۇنداق خەتەرلىك ئامىللار ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىشماقتا. كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ھەربىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق خەۋپ - خەتەرنى تۈگەتتى، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ۋە بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئارزۇ قىلماقتا.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ياپونىيە ۋە گېرمانىيەنىڭ كەسكىن بەس - مۇنازىرىلىرىدىن شۇ نەرسە ئاپان بولدىكى (ياپونىيە - يە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەت بولۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرى ۋە جامائەت پىكىرى كۆزدە تۇتۇلدى، بۇ دەبدەبىلىك سۆز - ئىبارىلەر - دىن ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە باراۋەر كەلگۈدەك خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەرنى زىممىسىگە ئېلىش ئارزۇسى چىقىپ تۇرىدۇ - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، پۇقراۋى كۈچلەر بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يولىدا ئىزدەنمەكتە. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن بۇيان، بۇ مەسىلىلەرنى ئاددىي يوسۇندا كۆرمەسكە سالىدىغان، پەقەت ۋاشىنگىتوننىڭ «ئاكا» بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەرنىڭ رېئاللىققا ئانچە ماس كەلمەيدىغانلىقى ئايان بولدى. بىراق، بۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ دېڭىز ئارمىيە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسىگە ئوخشاش يەر شارىنىڭ تەرتىپىنى باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ

تەرتىپكە سېلىشقا ئۇرۇنۇش كېرەك، دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا قەتئىي بولمايدۇ. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، گېرمانىيە ۋە تېر-خىمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتىدىغان ياپونىيە كۆپ تەرەپلىك ھەربىي ھەرىكەتلەرگە چەكلىك يوسۇندا قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆز-لىرىنىڭ غەرب (ياكى پۈتكۈل دۇنيا) مىللىي قوغدىنىش قوشۇنىنىڭ ئىشەنچلىك ئەزاسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىزدەند-مەكتە. كۆپ تەرەپلىك تۈزۈلمىنى قوغداش ۋە خەلقئارالىق ئومۇمىي قانۇننى ھۆرمەت قىلىش سودا دۆلەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى ئىككى تۈۋرۈك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەۋپسىزلىكنى قوغداش جەھەتتىمۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىل. پەقەت باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە بىر دۆلەت نىڭ ياكى بىر يەرلىك خەلق-ئارالىق تەشكىلنىڭ ھوقۇق بېرىشىگە ئائىل بولغاندىلا، گېرمانىيە بىلەن ياپونىيە ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئاندىن بىۋاسىتە قاتنىشالايدۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقنى دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلار كۈچىنى ئاشۇرۇش ياكى مەلۇم ھەربىي ئۈستۈنلۈكنى ساقلاش ئەمەس، بەلكى مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى خەلقئارالىق ھەربىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىشتىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپ دېگەندە تىنچلىق ساقلاش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، قوراللىق قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن رايونلارنىڭ تەرتىپىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەييەن چەكلىمە بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلماقتا. ئەمما، غەربتىكى نۇرغۇن ئىستراتېگىيەچىلەر غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەدىكى مىلتاتىزىم ئەرۋاھلىرىنىڭ يادرو قوراللىرىنىڭ قۇتۇرىشى بىلەن يېڭىباشتىن خەلقئارا سىياسىي سەھنىگە چىقىپ، قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ.

ماقتا. بۇنداق ئەندىشە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ياپونىيە، گېرمانىيەدىكى ئاۋامنىڭ كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي-ئىي كولىكتىپلارنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگە قويغان قاتتىق ئىتتىزامچانلىق تەلەپلىرى بۇ پاكىتنى مەلۇم جە-ھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ ھاياتىي كۈچى

تۆۋەندە بىز يەنە ئەلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تېما ئۈستىدە توختىلىپ، ئىجتىمائىي كولىكتىپلار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ خەلقئارا سىياسىيىدىكى تەسىر كۈچ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى. «دۇنيا خاراكىتېرلىك جەمئىيەت» تىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنىڭ مەۋ-جۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى ئۈستىدە، كىشىلەر ئۇزاقتىن بۇيان توختىماي تالاش - تارتىش قىلىپ كەلدى: ھەرقايسى ئىجتىمائىي كولىكتىپلار ۋە تەشكىلاتلار شۇنچە ئوخشىشىپ كېتىۋاتامدۇ - يوق؟ ئۇلار پۈتۈنلەي ئوخشاش يەككە گەۋدىلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقىنى يوق، بەلكى ئۇلار ئارىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان بىر - بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسى-ۋىتى مۇرەككەپ بىرلىككە كەلگەن بىر گەۋدىنى شەكىللەندۈرگەن. سەيمىل خۇنتىنىڭتون ۋە ئاشۇ كوممۇنىزم نەزەرىيەچىلىرى ھەم تەشەببۇسچىلىرى (ئۇلار ھەر خىل مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىنىڭ مۇس-تەقىللىقى، پەۋقۇلئاددىلىكى ۋە ساقلىنىپ قېلىشىچانلىقىنى تەر-غىب قىلىشىدۇ) يۇقىرىقىدەك ئاتاشقا كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۈرۈ-شى مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى زامان جەمئىيەتتىكى سودا، پۇل مۇئامىلە، قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى كۆپلەپ تەتقىق قىلغان مۇتەخەسسس، ئالىملارنىڭ «دۇنيا خاراكىتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىغا گۇمناھىي پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىرى نىسبەتەن

سزىمىپىئېل «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمىنى دەسسىتىش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇ ئاتالما نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، بىر جەھەتتىن «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» نىڭ تەرغىياتچىلىرى تەسۋىرلىگەندەك «كەڭ كۆلەملىك يۇغۇرۇلۇش» تېخى يۈز بەرگىنى يوق، بولۇپمۇ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ھازىر خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى بۆلۈۋېتىۋاتقان پەيتتە تۇرۇۋا. تىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمى يەنە شۇنى ئىپادىلەيدۇكى، ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە ئىككىنچى قاتلام شەكىللىنىپ، ھەرقايسى ئىجتىمائىي كولىكتىپلار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيەسى ياستى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە دۆلەتتىن ھالقىپ ئۆتكەن، مۇستەقىل پائالىيەت قىلىپ ھەم بىر - بىرى بىلەن چىڭ باغلىنىپ، بارغانسېرى مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. CNN تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، ئالاقە تورى ۋە ھۆكۈمەت خاراكتېرىنى ئالمىغان دۆلەت ھالقىغان ئاپپاراتلار دەل مۇشۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىنىڭ روشەن ئىزىنىسىدۇر.

سىز ماشىنىڭىزنى ھەيدەپ تېھران ياكى بېيجىڭنىڭ كوچىسىدىن ئۆتسىڭىز، ئۆگزىلەرگە ئورنىتىلغان سان - ساناقسىز سۈنئىي ھەمراھ ئانتېنالىرىنى كۆرىسىز. بۇ يېرىم بېكىنمە ھالەتتىكى سىياسىي گەۋدىلەر بۇنداق ئىشلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قاتتىق باشقۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدىكى خەلق ئېرىشەلەيدىغان ئوچۇر مەنبەلەرنى نازارەت قىلىپ، تىزگىنلەپ تۇرىشىمۇ، تەكشۈرۈش مۇمكىن

بولمىغان نۇرغۇن ئۇچۇرلار سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق بۇ يەرلەرگە ئۈزۈكسىز كىرىپ، كىشىلەر دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەھ-
 ۋاللارنى كۆرۈپ تۇرماقتا؛ ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپلا ئۆزلىرىمۇ سەزمە-
 گەن ھالدا باشقا مەدەنىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بى-
 لەن ئۆزلىرىنى سېلىشتۇرماقتا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرماقتا. بۇنى
 بىرنەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى بېكىنمچىلىك بىلەن سېلىشتۇر-
 غاندا، غايەت زور تەرەققىيات دېمەي بولمايدۇ. ئەمدىلىكتە پۈتۈن
 دۇنيانى قاپلىغان «ئالاقە تورى شامىلى» بۇ تەرەققىيات سۈرئىتىنى
 تېخىمۇ تېزلىتىپ، دۇنيانى چىڭ باغلاپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئا-
 مىلغا ئايلاندى قويدى.^① بۇ خىل خەۋەرلىشىش شەكلىنىڭ نۆۋەتتە-
 كى ئومۇملىشىش نىسبىتى يەنىلا بىرقەدەر تۆۋەن (1997 - يىلىغا
 قەدەر شۇنداق ئىدى — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، ئەمما
 بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. بىزگە مەلۇمكى، كىشىلەر كۆپ مەدەنىيە-
 لەر ئوقۇشقان، غەرب مەدەنىيىتىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان
 ئىككى ھەرىكەت — ئۆز خاسلىقىنى يېڭىباشتىن بايقاشتىكى گۇما-
 نىتارىزىملىق ھەرىكىتى (يەنى ئەدەبىيات - سەنئەتنى قايتا گۈللەند-
 ۈرۈش ھەرىكىتى) ۋە فېئودال قامال قىلىشلارنى بۇزۇپ تاشلاپ،
 ئىدىيە ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان ئاقارتىش ھەرىكىتىگە دەس-
 لەپتە جەمئىيەتتىكى ئىنتايىن ئاز ساندىكى سەركىلەرلا ئاۋاز قوش-
 قاندى. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش ھەرىكىتى ۋە
 گۇمانىتارىزم ھەرىكىتى لاتىن تىلىنى ۋاسىتە قىلىپ تارقالدى.
 ئەمما، ئەينى چاغدىكى غەرب دۇنياسىدا، كاتولىك دىنى كاھىنلىرى-
 نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاز ساندىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە تەربىيە كۆر-

① نوربېرت ئېلىئاس، «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇساپىسى توغرىسىدا»،
 «ئىجتىمائىي گېئىنى ۋە روھىي گېئىنى تەكشۈرۈش» فىرانكفورد، 1978 -
 1979 - يىللىرى نەشرى.

گەن شەھەر ئاھالىلىرىلا لاتىن تىلىدىن خەۋەردار ئىدى. ئاقارتىش ئىدىيەسى دەسلەپ فىرانسۇز تىلىدا ئالماشتۇرۇلدى ۋە مۇھاكىمە قىلىندى، ئەمما فىرانسۇز تىلىنى باشقا دۆلەتلەردە ئوخشاشلا ئاق-سۆڭەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت تەربىيە كۆرگەن ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەرلا بىلەتتى. بىراق، بۇ ئىككى قەتئىيلىق بۇ-يۈك مەنئى ھەرىكەت شۇ سەۋەبتىن چەكلىمىگە ئۇچراپ قالدى، بەلكى ئۇلار غەرب مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن چوڭ-قۇر تەسىر كۆرسەتتى.

نوربېرت ئېلىئاس «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇساپىسى» دېگەن ئەسەردە، مەدەنىيەت «مىزان» لىرىنىڭ «يۇقىرى» دىن «تۆۋەن» گە تارقىلىش جەريانىنى جانلىق تەسۋىرلىگەن ۋە ئوبرازلىق، كىشىنىڭ ئېسىدىن چىقمايدىغان بىر مىسالنى كەلتۈرگەن. بەزى خان جەمەتتىكى ئاقسۆڭەكلەر تاماق ئۈستىلىدە پىچاق ۋە ۋىلكا ئىشلىتىپ غىزالىنىدىغان بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر بۇنداق يېڭى ئادەتنى ئالدى بىلەن دورىدى. ئارقىدىنلا كاتولىك دىنى كاھىنلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ شۇنداق قىلىدىغان بولدى، ئاخىر بېرىپ بۇ «مىزان» دېھقانلار ۋە شەھەر پىرولېتارىتى ئارىسىغا تارقالدى، بۇنداق ئومۇملىشىش جەريانى بەلكىم بىرقانچە ئەسىردىن ئۇزاق داۋاملاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ نوقتىمىنەزەر پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان بولسا، خۇنتىنگتون ئېپىتەقاندەك، ئىنگىلىز تىلىنى ئىگىلىگەن ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى دۇنيا دائىرىسىدە كىچىكلەپ بارغان بولىدۇ (خۇنتىنگتون كۆرسەتكەن سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۇنياسى ۋە باشقا ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىن ئىككى ئاھالىسى تېز كۆپىيىۋاتىدۇ، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئاھالىسى كېمىيىۋاتىدۇ). ئەمەلىي ئەھۋال خۇنتىنگتوننىڭ ئېپىتەقچى بولغىنىغا ئانچە ئوخشاشمىسىمۇ، نۇرغۇن ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى

ئىنگىلىز تىلىنى ئالدى بىلەن ئۆگىنىدىغان چەت ئەل تىلى قىلىپ تاللىماقتا، مەكتەپلەردە ياشلار ئاتا - بوۋىلىرىغا قارىغاندا ئىنگىلىز تىلى ئۆگىنىشتە تېخىمۇ كۆپ پۇرسەتكە ئېرىشتى. مەسىلەن، جۇڭگودا ئەھۋال شۇنداق بولۇۋاتىدۇ، بىراق نېمىلا دېگەن بىلەن بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يېقىن ھەمكارلىقنىڭ مەدەنىيەتكە كۆرسىتىدىغان چوڭقۇر تەسىرىنى ئىنكار قىلىش خىيالدا بولۇش ئاقمايدۇ. قارىغاندا خۇنتىنگتون نۇرپېرت ئېلىئاسنىڭ بۈيۈك ئە - سىرىنى ئوقۇمىغان بولسا كېرەك، ئەگەر ئوقۇغان بولسا ئۇنىڭ بىزنىڭ نۇقتىئىنەزىرىمىزنىڭ ئەكسىچە قاراشتا بولۇشىمۇ ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە بىر كۆۋرۈكنى شەكىللەندۈرگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ئاپپاراتلار ماددىي مەنپەئەتنى ئانچە قوغلىشىپ كەتمەيدۇ، گەرچە بەزى چوڭراق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ بىيۇروكراتىك مەنپەئەتىنى قوغداش خاھىشىنى ئاشكارىلاپ تۇرسىمۇ، بىراق كۆپ چاغلاردا ئۇلار يەنىلا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن يەرلىك، رايون خاراكتېرلىك ياكى دۆلەت دەرىجىلىك كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلار ئۆز دۆلىتىدە مەقسىتىنى ئۆزى مۇستەقىل ھالدا ئىشقا ئاشۇرالماسلىق تۈپەيلىدىن، بىر ئورتاق نىشان ئۈچۈن چەت ئەللەردىكى مەسلىھەت كۈچىنى كۈچەيتىپ ۋە تەشكىلاتلار بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ ھەمكارلىشىدۇ. مەسىلەن: خەلقئارا قىزىل كىرىست جەمئىيىتى، قىزىل ھىلال ئاي جەمئىيىتى، ئىنسانىي ھوقۇقنى كۈزىتىش تەشكىلاتى، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم ياكى يېشىل تىنچلىق

تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورايمىقتا. ئەڭ يېڭى ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇنداق رايون ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتتىن 2000 غا يېقىن مۇھىت ئاسراش، ئىنسانىيەت تىنچلىقى، ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش ۋە ئىنسانىي ھوقۇق قاتارلىق پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغان. بۇ ساھەدىكى مۇكەممەل سانلىق مەلۇماتقا ئېرىشىش تەس بولغاچقا، يەنە تېخىمۇ چوڭ «قارا سانلىق مەلۇمات» لار بولۇشى مۇمكىن. 150 دۆلەت ۋە رايوننىڭ %80 ىدە كەم دېگەندىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پاراۋانلىق تەشكىلاتىدىن بىردىن بار، بۇلار بىزگە ھەمكارلىقى دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن، كۈنسىرى يۈكسىلىۋاتقان پۇقراۋى جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىۋاتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش مۇساپىسى

دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغان دۆلەتلەردە ھەم مۇشۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر ئارىسىدا، پۇقراۋى جەمئىيەت ئەڭ تېز تەرەققىي قىلىدۇ، كۈچىمۇ ئەڭ زور بولىدۇ. چۈنكى، بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەردە سۆز قىلىش ۋە جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش جەھەتتە ئەركىنلىك بولىدۇ، بۇ پۇقراۋى جەمئىيەتلەرنىڭ پائالىيەتتىگە نىسبەتەن ئەڭ مۇنبەت تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. «دېموكراتىيە» ئىنتايىن ئومۇملاشقان بىر شوئار بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىجتىمائىي كىرىزىس سىياسىي كىرىزىسقا ئايلىنىپ قالسا، چوقۇم بۇنىڭغا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىش چۇقانلىرى ئەگىشىپ كېلىدۇ. 1974 - يىلى پورتۇگالىيەدە سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز

بەردى، شۇنىڭدىن تارتىپ پۈتكۈل دۇنيادا داغدۇغىلىق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا بېرلىن تېمىنىڭ ئۆرۈۋېتىلىشى بىلەن بۇ ھەرىكەت يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 100 دىن ئارتۇق دۆلەت، يەنى دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى دېموكراتىك سايلام ۋە دېموكراتىك كېڭىشىش قاتارلىق سىياسىي مۇساپىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەردىمۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆكتىچىلەر، ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار، سەرگەردان بولۇپ يۈرگۈچىلەر ۋە مەخپىي تەشكىلاتلار ئاز ئەمەس. يېڭى تىپتىكى تاراتقۇلارنىڭ ياردىمىدە، ئۈزۈكسىز كېڭىيىۋاتقان دۆلەت ھالقىغان خەۋەرلىشىش ئىشلىرىمۇ بۇ خىل «دېموكراتىك دەۋر روھى» نى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغۇسى.

تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ئىلگىرى- كىندەك ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ۋە باي جەمئىيەتتىلا «دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ»، بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇستەبىتلەرچە ئىسلاھات ئارقىلىق جاپالىق دېموكراتىيەلىشىش مۇساپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ساقلاند. غىلى بولمايدىغان ھادىسە، دەيدىغان خاتا قاراشنى تەدرىجىي ئۆز- گەرتتى. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ئىلگىرى «بۈيۈك ھېكمەت» بولۇپ، ئىلىم ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيتتى. تۇرمۇشتىكى با- ياشاتچىلىق ئەلۋەتتە دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق، بۇ تەرىپىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ، ئەمما ئۇ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت ئەمەس. بۈگۈنكى كۈندە زامانىۋىلىشىش ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارغا كۈچلۈك زەربە بەرمەكتە، ئۆزىنى چۈشىنىدىغان زىيالىيلار ۋە ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشى ئىنتايىن ئو-

مۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ قالدى، دېموكراتىيەگە بولغان كۈچلۈك تەلەپ ۋە ئارزۇلارمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلدى، بەزى پاي-دىلىق ئەھۋاللاردا، دېموكراتىيە يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى نەرسىمۇ ئەمەس، بەلكى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولغان رېئاللىق. مانا بۇلار بىزنى تېخىمۇ مۇھىم بىر تونۇشقا كەلتۈرىدۇ، يەنى ئىقتىسادىي ئىسلاھات داۋامىدا، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ يۈكسەك جانلىقلىقى ۋە سىياسىي دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. دېموكراتىيە، بازار ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن دۆلەتلەرنى ئوخشاش ئىجتىمائىي بايلىققا ئىگە دېموكراتىك بولمىغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئاۋامنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىقتىدارى %70 كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنىڭ سىياسىي نەتىجىگە باغلىق ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت بىر باسقۇچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور^①.

ئىرانمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدىغان بىر مىسال. ئەسەبىي ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىگەن، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدىلەشكەن بۇنداق دۆلەت — ھۈمەينچە ئىلاھىي ھاكىمىيەتلىك دۆلەتمۇ ئۆزىنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا دېموكراتىيە ئامىللىرىنى كىرگۈزمەي تۇرالمىدى؛ ھازىر بۇنداق قاتمال تۈزۈلمىمۇ ئەسلىدە ھىم ئېتىۋالغان دەرۋازىدىن سىنى ئىسلاھاتقا كەڭ ئېچىۋەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

① خۇنتىنگتون كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇ خىل ئەھۋالغا سەل قارىغان، ئۇ 1992 - يىلى دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنىنىڭ ئۆلچەملىك تۇرۇلۇشى توغرىسىدا ئەسەر يازغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار بىلەن «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»دىكى مەزمۇنلاردا پەرق چوڭ.

كى، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك پىرىنسىپىنىڭ پۈتكۈل دۇنيادىكى تەسىر كۈچى ئەنئەنچىلەر لاگېرىغىمۇ چوڭقۇرلاپ كىردى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ «ئېكسپورت» قىلىنىشى دەسلەپكى ئۈنۈمنى كۆرسەتتى، چۈنكى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى، ئۇنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىدا يەرلىك ۋە رايون خاراكتېرلىك پەرق بولسىمۇ، بۇ پەرقنى يوق دېيەرلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشىنى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سۆھبەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم بەلگە دې-گىلى بولمىسىمۇ، ئەڭ مۇھىم سىمۋوللىرىنىڭ بىرى دېيىشكە تامەن بولىدۇ.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى

ئۆزئارا تەسىر ۋە دۇنيا ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى «ئومۇملاشتۇرۇش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ جەرياندا ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يەر شارى خاراكتېرىنى ئالغان ئالماشتۇرۇش ئەسلا ئوخشاشمايدىغان يولغا قويۇش چارىسىگە دۇچ كەلدى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان ئۆلچەم سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر بۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى ئىمكانىيەت-نىڭ بارىچە ئەنئەنىۋى ئادەت بىلەن بىرلەشتۈرمىسە بولمايتتى، ئەمما يولغا قويۇش چارىسىنى پەۋقۇلئاددە زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندىلا ئۆزگەرتىشكە بولاتتى، شۇغىنىسى ئىجتىمائىي مىزاننىڭ ئۆزگە-رىشى تېخىمۇ ئاستا بولاتتى. بىراق، مەدەنىيەتنىڭ كۆچۈشى يېشى چوڭ كىشىلەر ئارىسىغا قارىغاندا، ياشلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغان بولۇپ، بەزىدە تېخى تەشەببۇسكارلىق تۈسىنى

ئاللاتى. شۇڭا، «زامانۋىلىشىش» نىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى تەسىرىمۇ ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ، بىراق ھەممىسىدە - دىلا ئورتاق بىر يادرولۇق ساھەگە مەركەزلىشىدۇ. زامانۋىلىشىش جەريانى ئۇزاق ۋە چوڭقۇر بولغانسېرى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى شۇنچە قويۇق بولىدۇ، بۇ ساھەنىڭ چېتىلىش دائىرىسىمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ.

شۇڭا، يېڭى مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئارىسىدا، مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن زامانۋىلاشتۇرۇشقا ماسلىشىش تەلىپى ئارىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن بىز مۇنداق ئۈچ جەھەتتىكى مۇھىم تونۇشنى ھاسىل قىلالايمىز:

بىرىنچى، زامانۋىلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش پۇرسىتىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويدۇ. زامانۋىلاشتۇرۇش تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرگە تونۇشلۇق بولغان «قول ھۈنەر - سەنئەت قورالى» ئارقىلىق رويپاچا چىقمايدۇ. زامانۋىلاشتۇرۇش تەلىپىنىڭ خاس ئۇسۇللىرى باشقا شەيئەلەرنى چەتكە قاقىدۇ. شۇڭا، زامانۋىلىشىشنى ئۆزگەرمەس مەدەنىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ماسلىشىشچانلىق ئۆزئارا بولىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى ئۈزۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ.

ئىككىنچى، بۈگۈنكى پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ قويۇق ھەم كۆپ خىل بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، بۇ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش، ئۆگىنىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانىدە

نى نىسبەتەن ئاددىيلاشتۇرغان.

ئۈچىنچى، ھەرقايسى مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن تۈر-
لۈك مەدەنىيەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەممىگە ئايان بولغان
خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسى-
لەن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلىشىش جەريانى، ئىقتىسادىي
مەنپەئەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان سودا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى
ھەمكارلىقنىڭ چەكلىمىسى؛ دۆلەتتىن مۇستەسنا ئىجتىمائىي دۈن-
يانىڭ تۈرلىشىشى دېگەندەك، بۇ ئۈچ ئامىلدا زىددىيەت - توقۇ-
نۇشلار بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ بارماقتا، بىرىنچىدىن، خەۋپسىز-
لىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار دۆلەتلەرنى بىر - بىرىگە ئىشەن-
مەس قىلىۋېتىدۇ، ھەتتا شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن مۇقىمسىزلىق ئا-
مىللىرى كېلىپچىقىپ، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇ-
زۇۋېتىشى مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى
سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيا ۋە ئىقتىسادنىڭ
جانلىنىشى بىزنى «يەر شارى ئىقتىسادشۇناسلىقى» نىڭ كاتېگورىي-
يەسى ئۈستىدە ئويلىنىدۇ، دېمەك بىز بۇنى تېخىمۇ يۇقىرى نۇق-
تىدىن - دۆلەت ۋە رايونلار ئارىسىدىكى بارلىق ئىقتىسادىي ۋە
سىياسىي رىقابەت ئەھمىيىتىدىن چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىمىساق
بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەڭ ياخشى مەنپەئەتكە ئېرى-
شىش لايىھەسىنى تاللاش ئارزۇسى سىياسىي جەھەتتىكى چەكلىمە
ۋە يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان سىياسىي زوراۋانلىقنىڭ بار-
لىق مۇمكىنچىلىكلىرىنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا سىيا-
سىي زوراۋانلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىدىكى كىشىنى بىزار
قىلىدىغان پۈتلىكاشاڭ ئۇنىڭ زىيىنى بولسا باركى، ھەرگىز پايدى-
سى يوق. ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيادىكى جانلىقلىق «يات مە-
دەنىيەت» كە قارشى ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى ئا-

مىللارنى تېزلا كۆپەيتىمۇ ېتىدۇ ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىقتىدارىنى قوزغىتىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر قوشۇلغاندا كەسكىن سوقۇلۇش يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ يەنە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئەركىن ئالمىشىش پۇرسىتىنىمۇ كۆپەيتىدۇ.

ئىجتىمائىي كىرىزىس ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق

مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرق قانداق ئەھۋالدا سىياسىي تۈر - مۇشقا تەسىر كۆرسىتىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئىدىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنى بەلگىلەپ قويدۇ ھەم خەلق - ئارالىق توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟ نېمىلا دېگەن بىلەن خا - نىتگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق سۈب - يېپىكتىپ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانمۇ ئەمەس، ئۇنى قىلچە ئاساسى يوق دېگىلىمۇ بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بەزى نۇقتىئىنەزەر - لىرىنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بار. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا تلغا ئېلىنغان ئىسلام دىنى ۋە ھىندى دىنىدىكى ئەسلى - يەتچىلىك؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى دۆ - لەتلەر بىلەن غەرب دۆلەتلىرىنىڭ «ئاسىيا» ۋە «غەرب» قىممەت قارىشى مەسىلىسىدىكى كەسكىن مۇنازىرىلىرى؛ جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدىكى ئوخشاشمىغان قاراش ۋە تالاش - تارتىشلىرى ۋە ھاكازا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئى - كار قىلغىلى بولمايدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي رېئاللىق. بىز بىر جەھەتتىن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردىكى بۇ پەرقلەرنىڭ بىزگە كەلتۈرگەن ئوبيېكتىپ ئاقىۋىتىگە سىياسىي نۇقتىدىن بەك يۈ - قىرى باھا بېرىشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەتلەردىكى پەرقنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ ئوخشاشلا خاتا.

«مەدەنىيەت ئۈستىدىكى قايتا ئويلىنىش» تىن پايدىدە -

لىنىپ كىرىزىنى يېڭىش

مەدەنىيەت قىممىتىنىڭ مۇھىملىقى ئېغىر ئىجتىمائىي كىرىدە -
زىس دەۋرىدىلا نامايان بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتى ۋە
ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ئۆزىگە ئۈمىد باغلىغان ئاۋامنىڭ ئاساسىي
تەلىپىنى قاندۇرالمىغاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس يۈز بېرىدۇ. ئاۋام -
نىڭ تەلىپى ئالدى بىلەن ماددىي قاتلامدا، يەنى كىشىلەرنى كىيىم -
كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ، يۈرۈش - تۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك
زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە، شۇنداقلا جەم -
ئىيەت ياراتقان ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى، دۆلەت پىلانى ۋە خەلق
تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىر ھۆكۈمەت -
نىڭ بۇ ئاساسىي ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇشقا قۇربى يەتمەسە، ھامان
تەختتىن چۈشمەي قالمايدۇ. ناۋادا ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تۈزۈلمە
بۇ ئاساسىي مەسىلىلەرنى ئۇزاققىچە ھەل قىلالمىسا، ئېغىر كىرىدە -
زىسقا دۇچار بولۇپ، ئۆزىنى ساقلاپ قالمىقى تەسكە چۈشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ماددىي خۇسۇسىيەت بۇنداق كىرىزىسلارنىڭ ئى -
پادىلىنىشىدىكى بىردىنبىر خۇسۇسىيەت ئەمەس. ئېنىقنى ئېيتىدە -
قاندا، كىرىزىسنىڭ بىزگە يەتكۈزىدىغان تەسىرى كەڭ دائىرىلىك
بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا، داۋاملىشىپ كەلگەن
تۇرمۇش ئادىتىگە ۋە بارلىق مەدەنىيەت ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر
سىڭگەن. ئۇ ھەممىلا يەردە مەۋجۇت، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىمۇ ئۇ -
زۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ. كىرىزىس رېئال «ھاياتلىق دۇنياسى» نىڭ
كەينىگە يوشۇرۇنغان كۆرۈنمەس «ماددا» - ئېنىق بەلگىلىنىپ
بولغان ئىشەنچلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى (بىلىم، ئېتىقاد، سېزىم
ۋە تەپەككۈر ئادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) گە تاجاۋۇز قىلىدۇ، رېئال

«ھاياتلىق دۇنياسى» دا كۈندىلىك ئىش - ھەرىكەت پىخەتەرلىككە، شۇنداقلا تەپەككۈرنىڭ قوللىشىغا موھتاج. كىشىلەر ئۆز ئادىتىنى دا- ۋاملىق ساقلاپ قالالمىغان، ئوبىيېكتىپ ئەھۋال «ئەنئەنىۋى» تۇرمۇش ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇشقا يول قويمىغاندا، پىسخىكىلىق بەرداشلىق بېرىش كۈچى ئىنتايىن نازۇكلشىپ زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت سىرتىدىن كەلگەن خىرىس كۈچەي- گەنسېرى مەدەنىيەت ئىچىدىكى جان تالىشىش ئامىللىرى شۇنچە قوز- غىتىلىدۇ، بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىگە يىلتىز تارتقان سالاھىيەت تونۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئۆتىدۇ.

ھازىر سالاھىيەتكە بولغان تونۇش كىشىلەردىكى ئاساسىي ئېھتىياجنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ئۇ كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش نىشانىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشىلەر ھا- زىر «يېگانە پۆرە توپى» ئەمەس، بەلكى ئوخشاش مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە كوللېكتىپ، بىراق تەۋەلىك تۇيغۇسى كىشىلەر- نىڭ بەدەن ئالاھىدىلىكى (مەسىلەن: ئۆڭى، چىراي - شەكلى ياكى تۇرقى) نى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئەمەس، بەلكى كۆپ ھاللاردا مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. شۇڭا، كۈندىلىك تۇرمۇش دۇنياسىدىكى ئىش - ھەرىكەت، ئۆرپ - ئادەتنىڭ ساقلىنىشى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈش- نىڭ ئۇسۇلىغا ئايلىنىپ قالغان.

بىز زامانىۋىلىشىش جەريانىنىڭ بۇنداق كىرىزىسىنى ئەڭ زور دەرىجىدە كەلتۈرۈپ چىقىرايلىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز، زامانىۋىلىشىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان پەن - تېخنىكا تەرەققىيا- تى، دۇنيا ۋە خەۋەرلىشىش تورىنىڭ بەرپا قىلىنىشى، يېڭى بىر نۆ- ۋەتلىك كۆچمەنلەر دولقۇنى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق غايەت زور ئۆزگىرىش كىشىلەرنىڭ

دۇنيا قارىشىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلايدۇ؛ شۇ - نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە كىشىلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە يېڭىباشتىن نەزەر سېلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، چۈنكى رېئال ئەھۋاللارنىڭ كۆپىنچىسى ئەنئەنىگە يات بولغاچقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتكە يەتكە كۈچلۈك سوقۇلىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقتىن ساقلانماق تەس بولۇپ، مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىن سىرتتىن كەلگەن ئامىلغا نىسبەتەن كۈچلۈك ئەكس تەسىر كۈچ گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ياشاش يولىنى ئۆزگەرتىۋېتىدىغان، ئىجتىمائىي پۈتۈنلۈكنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەھدىت سالدىغان ئامىللار ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن بولمىسا كېرەك؛ بۇنداق تەرەققىيات جەريانىنى ھەم ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى تولۇق مۆلچەرلەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تونۇشىدا ئېغىش كېلىپچىققان بولۇپ، مەسىلە چىققاندا ناھايىتى ئاددىي ھەم خاتا بولغان «ئۇستاتلىق نەزەرىيەسى» دىن پايدىلىنىپ، ھەممە سەۋەبىنى «تاشقى ئامىل» — سىرتتىن كەلگۈچىگە يۈكلەپلا قويۇپ ئىشنى تۈگىتىدۇ، خۇددى ئەينى چاغدا 3 - ئىمپېرىيە دۇنيادىكى بارلىق بالايىئاپەتلەرنى «قارغىش تەڭگۈر يەھۇدىيلار» دىن كۆرگەندەك، كىشىلەر ئۆز خاھىشىغا ماس كېلىدىغان دۇنياۋى رولنى پۈتۈن كۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئىزدەشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا يات مىللەت مەدەنىيىتى خەۋپلىك دەپ قارىلىپ، بىر خىل تەھدىتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ^①.

① باسسام تىبى: «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك ۋە ئەسلىيە تېجىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 3 - باب. ھامبۇرگ، 1995 - يىلى نەشرى.

زامانئۆلىشىش جەريانى ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىككى جە -
ھەتتە تەڭلا جارى قىلدۇرىدۇ: بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر ئادەتلى -
نىپ قالغان ماددىي تۇرمۇش ئۇسۇلىنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشىلەرنى
رېئال تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن ئاز - تولا ئۆزگىرىش ياساشقا
مەجبۇرلايدۇ. ئۇلار خالىمىغان تەقدىردىمۇ بۇنداق ئۆزگىرىش بەر -
بىر يۈز بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر كېيىن شەكىل -
لەندۈرگەن ئۆز سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشىغا نىسبەتەن گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. ئۆزگىرىش يۈز بېرىۋاتقان يىللاردا كىشىلەر توسا -
تىنلا نېمە قىلارنى بىلمەي قېلىۋاتقانداك تۇيغۇغا كېلىپ قالىدۇ.
چۈنكى، زامانئۆلىشىش ھاياتلىق دۇنياسىنىڭ ئىپتىدائىي ئارقا
كۆرۈنۈشىنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقتىن، كىشىلەر ئەسلىدىكى تۇر -
مۇش يۆلەنچۈكىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، بۈگۈنكى دۇنيا ئۆزگىرىپ
تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ. ئوخشاشلا
مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئۈنۈملۈكلۈكىمۇ كىشىدە گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ بىر مەيدان ئېغىر كىرىزىسنى كەل -
تۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەم غايەت زور خەۋپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.
ئىنساننىڭ ھايۋانغا ئوخشىمايدىغان بىر تەرىپى شۇكى، ئۇلاردا
خەۋپلىك ئەھۋالغا بىۋاسىتە سېزىم بىلەن تاقابىل تۇرىدىغان ئىق -
تىدار كەمچىل، شۇڭا ئىنسانلار خەۋپلىك ئەھۋالغا يولۇققاندا، ھە -
مىشە ياشاش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا قوللانغان مەدەنىيەت قو -
رالدىن پايدىلىنىدۇ. ناۋادا مەدەنىيەت قورالى يېپىيىشى، ئۆزىگە تو -
نۇشلۇق بولمىغان يېڭى ۋەزىپە ئالدىدا رولىنى جارى قىلدۇرالمى -
سا، كىشىلەر خۇددى كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان
ھايۋانغا ئوخشاش جېنىنىڭ بارىچە چىقىش يولى ئىزدەيدۇ. بۇنداق
ئەھۋالدا، ئەجەل ئالدىدا كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان
بۇ ھايۋان بىر بولسا ئالاقزەدلىك ئىچىدە ۋاسىتە تاللاپ ئولتۇر -

مايدۇ، رەسۋا بولۇشى بىلەنمۇ ھېسابلاشمايدۇ، بىر بولسا دەھشەتلىك ھۈجۇمغا ئۆتىدۇ ياكى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئارىسىدا دېلىغۇل بولۇپ قالىدۇ. ئىنساننىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىكى ئىش - ھەرىكىتىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشە - شىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇنداق ئىشلارنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ زامانىۋىلىشىش ئېلىپ كەلگەن كىرىزىس ئالدىدىكى ئىش - ھەرىكىتىدە روشەن مەدەنىيەت ئىزنالىرى بولۇ - شى مۇقەررەر، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بەش خىل ئىنكار شەكلى بو - لۇشى مۇمكىن:①

بىرىنچى، ئۆزگىرىشكە تامامەن ماسلىشىپ، يېڭى تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىش. مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى مۇرەككەپ، كۆپ خىل بولىدۇ، ئىش - ھەرىكەت جەھەتتىكى بۇنداق تاللاش ئاز سان - دىكى بىر قانچە مىللەتتەلا كۆرۈلىدۇ. بۇ مىللەتلەر ئارىسىدىكى ياخشى تەربىيە كۆرگەن، بىلىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان ياش بىر ئەۋلاد تارىخ ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ ياخشى ماسلىشىپ كېتەلىشى مۇمكىن، ئۇلار يېڭى شەيئەلەرنى قو - بۇل قىلىشقا ماھىر بولۇپ، مەدەنىيەت ئەنگەنسگە بولغان قارشى - نىسبەتەن سۇس، شۇڭا ئۇلارنىڭ يات مەدەنىيەتنى چەتكە قېقىشىمۇ نىسبەتەن ئاجىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەت - لىك تۈردە «ماسلىشىپ كەتكەن» لىرى جەمئىيەتتىكى قابىللار يا - كى مەدەنىيەت ساپاسى جەھەتتىكى خاسلىقى ۋە جانلىقلىقى يۇقىرى دەرىجىدە ماس كەلگەن كىشىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، بۇ مە - دەنىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئۆزۈلمىسى پەيدا قى -

① توماس مېيپېر: «سالاھىيەت تۇيغۇ»، «مەدەنىيەت پەرقىنىڭ سىيا - سىيلىشىش»، بېرلىن، 1997 - يىلى نەشرى.

لىدىغان خەۋپ بىرقەدەر كىچىك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەدەئە - يەتلەردىكى «يېڭى» ئادەت ۋە ھەرىكەت شەكىللىرى ئوچۇق گەۋدە - لىنىدۇ. بىراق، «يېڭى» ھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ ۋەكىللىرى ھە - مىشە شۇ تۈپەيلىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھىمايىچىلىرى نەپ - رەت ياغدۇرىدىغان گۇبېيكتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئىككىنچى، زىخىمۇ كۆيمەيدىغان ھەم كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان بىر تەرەققىيات يولىنى تېپىپ، «كونا - يېڭى» مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا مەلۇم بىر ھەرىكەتچان تەڭپۇڭلۇقنى روياپقا چىقىرىش. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سوقۇلۇش ھەمىشە ھەل قىلماق تەس بولغان نۇرغۇن رېئال مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، كىشىلەر بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلالماي مۈشكۈل ئەھۋالدا قېلىد - شىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا زىيالىيلار ۋە پەن - تېخنىكا جە - ھەتتىكى قابىللارغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلار تىرىشىپ - تىرىشىپ ئىجابىي ھەم كىشىنى ئالغا بېسىشقا يېتەكلەيدىغان ھەل قىلىش يولىنى ئىزدەشى مۇمكىن، جەمئىيەتتىكى بۇ قابىللارنىڭ نىشانى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، يېڭى تەپەككۈر بىلەن كونا ئەنئەنە ئارىسى - دىن مۇۋاپىق بىر مۇرەسسە - مادارا لايىھەسىنى تېپىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنى ياقلايدىغان زىيالىيلار شۇنداق قىلدى، بۇمۇ ئادەمنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان سىناق، ئەلۋەتتە. مىسىرلىق ئەبۇ سەئىد ئۇلار ئارىسىدىكى ۋەكىللىك شەخستۇر. غەربنىڭ مەدە - نىيەت تارىخىدا يات دىن بولغان خىرىستىيان دىنى دەھرىي جەمئە - يەت بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرىككەن، بۇنى قايىل قىلارلىق بىر مىسال دېيىشكە بولىدۇ. شۇغىنىسى ئەڭ تەس يېرى شۇكى، بۇ دانا تەسەۋۋۇرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسىي شارائىتنىڭ بەزى ئوڭ كەلمەيدىغان تەرەپلىرى بولىدۇ، پەقەت شارائىت يار بەرگەن ھەم ئىنتايىن زورۇر بولغان ئەھۋالدىلا مۇشۇنداق مەدەنىيەت بىرىكمە

گەۋدىسى شەكىللىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە تې-
گىشلىك رول ئوينىشى ئۈچۈن، ئۇنى تامامەن ئاممىبىلاشقان ئالا-
ھىدىلىك بويىچە پىلانلاش، لايىھەلەشكە توغرا كېلىدۇ. ناۋادا بۇنداق
ئۇرۇنۇشلار بىر باشقا چىقىمسا، ئۇنداقتا «كونا - يېڭى مەدەنىيەتنى
ئۆزئارا يۇغۇرۇش» نى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ۋە ئالدىدا تىلغا ئې-
لىپ ئۆتكەن «يېڭى مەدەنىيەتكە ماسلاشقۇچى» لار ئاساسىي ئېقىمغا
ئايلىنغان مەدەنىيەتنىڭ سىرتىدا يېتىم قالىدۇ؛ ئەكسىچە، بۇنداق
ئۇرۇنۇشلار بىر باشقا چىقىمسا، ئەنئەنىۋى مەزھەپنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى
چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشنى توسىدىغان ياكى ئۇنىڭ ھوقۇقىنى ئا-
جىزلاشتۇرىدىغان ياخشى پۇرسەت چىقىدۇ.

ئۈچىنچى، كىرىزىس ئىچىدە قالغان، مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلۇش-
نى ئويلىسىمۇ، بىلىم، ماھارەت جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن
سۈبىيىكتىپ جەھەتتە كىرىزىسنى يېڭىشكە ئۇرۇنۇپ باقمىي، ئې-
قىمغا ئەگىشىپ ئەتراپتىكى مۇھىتقا پاسسىپ يوسۇندا ماسلىد-
شىش، شۇنداقلا ئۆزى بىلىدىغان دائىملىق ئىش - ھەرىكەت بىلەن
يېڭى شەيئىنىڭ بېسىمى ئارىسىدىن تەڭپۇڭلۇق نۇقتىسىنى تې-
پىپ، مەدەنىيەت قىممىتىدىن بۇرۇلۇش ياساش. بۇ بىر خىل پاس-
سىپ، ئەمما ئاڭلىق تۈردىكى تاكتىكا بولۇپ، ئىككى قۇتۇپ ئاردا-
سىدا ئېنىق بولمىغان، زورمۇزور يۆتكىلىش كېلىپچىقىدۇ. بۇنداق
ئىنكاس ئادەتتە زامانىۋىلىشىشنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان كەڭ ئام-
مىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇلار سالاھىيەت جەھەتتىكى تونۇشنىڭ توفۇنۇشۇپ
قېلىشىدىن ئىمكانقەدەر ساقلانماقچى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ
ئىدىيەسىنى بىر خىل خەۋپ تۇيغۇسى چۇلغۇۋالىدۇ. روھىي دۇنيا-
سىدىكى يېڭى تەڭپۇڭلۇق بىلەن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت سالاھى-
يىتىگە بولغان تونۇش مۇقىم بولمىغانلىقتىن، ناۋادا ئەتراپتىكى
مۇھىتتا تاسادىپىي ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، بۇ كىشىلەر ئاسانلا

چەكتىن ئاشقان لاگېرنىڭ قايىمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ، يات، يار - دەمىسىز مۇھىتتا بۇنداق «قايىمۇقتۇرۇش» كىشىنى ئەنئەنىۋى مەدە - نىيەتنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى ساختا ئىكەن، دېگەن ئويغا كەلتۈ - رىدۇ.

تۆتىنچى، تۆۋەندىكى ئىنكاس شەكلى ئالدىنقى ئۈچ خىل ئەھ - ۋالغا ئوخشىمايدۇ، بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىمىز ئەنئەنىۋى مەدە - نىيەتنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئاساسىدىكى ئىنكاستۇر. كىشىلەر زا - مانئۇبىلىشىش خىرىسىغا دۇچ كەلگەندە، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تا - رىخنىڭ ئەخلەتخانىسىغا چۆرۈۋەتمەستىن، بەلكى شۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە تايىنىپ ئۆزىنى قوغدايدۇ ھەم شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ شىددەت بىلەن بېسىپ كەلگەن يات مەدەنىيەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا زەربە بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت زامانئۇبىلىققا ۋە كەلگۈسىنىڭ تەلپىگە ماس كېلىدىغان ھەرىكەت ماھارىتىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن تەنقىد نىشانىغا ئايلىنىپ قالمىستىن، بەلكى خىرىس قىلغۇچىنىڭ ئۆزى تېخىمۇ ئاسانلا زەربە نىشانىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەر ئۆز مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن پايدىلى - نىپ سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىغا كۈچلۈك زەربە بېرىش ئارقى - لىق، ئۆزىنىڭ كۈنساين تەھدىتكە ئۇچراۋاتقان سالاھىيەت تونۇ - شىنى ئىسپاتلايدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ. بۇنداق ئىنكاس شەكلى شەخس ۋە كوللېكتىپنىڭ كىرىزىسىنى يېڭىشىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇڭا، كىرىزىس مەزگىلىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئورنى ھەم - شە قىزىقارلىق يوسۇندا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ھەمدە تەسىر كۈچىمۇ ئادەتتىكى ئەھۋالدىكىدىن خېلىلا ئېشىپ كېتىدۇ. مىللەتلەر ئارى - سىدىكى ئالاقىنىڭ كۆپىيىشى ھەمىشە تاپا - تەندىن خالىي بولالا - مايدۇ، ئەمما تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ نەچچە 100 يىلدىن بۇيانقى يۇغۇرۇلۇشىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلار ئارىسىدىكى چەك - چېگ -

رانى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. تارىخىي مۇساپىسىدە يېڭى مىللەتلەر ئۈزۈكسىز مەيدانغا كېلىپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى سان - ساناقسىز قوشۇلۇش ۋە ئاھالىنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق كۆچۈشى ئەڭ ئىپتىدائىي بولغان «ھەقىقىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» نى بىر خىل ئارىلاشما يېڭى مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرغان. دىن جەھەتتىن ئال - ساق، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن پىراۋوسلاۋىيە دىنى قەد كۆتۈرۈپ، ئەنئەنىۋى دىنىي ئەمىرمەرۇپلارغا بولغان ئىخلاس يەنە ئەۋج ئالدى، بىراق بۇ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئاددىيلا قايتا باش كۆتۈرۈشى ئەمەس، بەلكى بۇلارنىڭ ھەممىسى دەھرىيلىشىش، يەرلىكلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، مەدەنىيەتلەر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر خىل يېڭى ئاقىۋەت، روھانىيلار ۋە دىنىي مەزھەپلەرمۇ مۇشۇنداق شانلىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، كىشىلەر خىرىستىيان مۇخلىسلىرى ئىچىدىن شۇنچە كۆپ ئالمى، تەبىئىي پەن ئالىملىرى ۋە ئىنژېنېرلارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقىدىن ھەيران قېلىشىدۇ. مېنىڭچە، ئەھۋال مۇنداق بولسا كېرەك: مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشنىڭ «ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار» غا بولغان زەربىسى ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ. ئادەتتىكى پۇقرالار رېئال مەۋجۇتلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا بەكرەك ئالدىرايدۇ، دېمەك ئۇلارنىڭمۇ ئۆزى كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشلىرى بار. كىشىلەر بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى شەكلەن كۆچۈرۈپ كەلمەستىن، مەدەنىيەتنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان مۇلاھىزىلەر داۋامىدا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى تارقىتىشنى بەكرەك ئارزۇ قىلىشىدۇ. شۇڭا، بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى تونۇش مەسىلىسىدە جاپا - مۇشەققەتنى باشتىن كەچۈرۈشى تۇرغانلا گەپ.

بەشىنچى، بۇ خىل ئىتىكاس شەكلى ئادەتتە تۆتىنچى خىل

شەكلىگە ھەمراھ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، يەنى بۇ يات مەدەنىيەت - كە نىسبەتەن ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدىكى چەتكە قېقىش ھەرد - كىتىدۇر. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تونۇشىغا بولغان خىرىس خۇددى ئادەملەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئوخشاشلا بىر «يات دۈشمەن» نىڭ زىممىسىگە يۈكلەپ قويۇلغان ھەم شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىققان غەرب مەدەنىيىتى، ئامېرىكا، دۆلەت ھالقىغان كونسېرن (كونسېرن - كاپىتالىزىمىدىكى مونوپول تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى)، يەھۇدىي قىساسچىلىقى، ئىسلام دىنى، نۇركۈملەپ كېلىد - ۋاتقان يات كۆچمەنلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى «يات دۈشمەن» نىڭ كونكرېت شەكلىدۇر. بۇ يەردە تولمۇ قىزىقارلىق بىر ئىشنى تىلغا ئېلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. ئامېرىكىدىكى ئېكىستىرمىزىمچىلار مۇنداق بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ قىياسچە ئامېرىكىنىڭ كەلگۈسىدىكى دۈشمىنى كونكرېت دۆلەت ياكى دۆلەتلەر گۇرۇھى ئەمەس، بەلكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىكەن. ئەمەلىيەتتە بىرەر قۇربانلىق تېپىشنىڭ ئۆزى ئېغىر يۈكنى يەلكىسىدىن ئېلىپ تاشلىغاندەك، جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلغاندەكلا بىر ئىش. كىشىلەر ئۆز تۇرمۇشىغا تاجاۋۇز قىلغان خەۋپ - خەتەر ئوچۇق - ئاشكارا بولغاندا، ئۇنىڭغا ھېچنېمىگە قارىماستىن قارشى تۇرىدۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ كۈندىلىك ئادىتى، مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت تونۇ - شىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا بولسا، بۇنىڭدىن ئۆزىنى قاقچۇرۇشقا باھانە تاپىدۇ. ئاشۇ ئېكىستىرمىزىمچىلار نېگىزىدىن ئېيتقاندا، پەرىزىدىكى «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» قوغدىغان ھەم ئەس - لىگە كەلتۈرگەن، نۇرغۇن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ ئۆز لاگېرىدىكى ئاتالمىش «ئاسىيلار» نى ئىزدىگەن، ساتقۇنلارغا دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن، دېگەن جىنايەتنى ئارتىپ سوتلىغان. بۇ ساتقۇنلار پاك دىنىي ئەقىدىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئورتودوكسال ئە -

دىيەنى بۇرمىلاپ، مۇقەددەس ئەمرىمەرۇپلارنى دەپسەندە قىلغان بو - لۇپ، ئۇلارنىڭ ئاسىيلىقى كىشىنىڭ نەپىرتىنى قوزغايدۇ، چۈنكى ئۇلار «ياتلىشىپ كەتكەنلەر» گە قارىغاندا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدە - نىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىدىغان تۇرسا، نېمىشقا ئاسىيلىق قىلىدۇ؟ بۇ مۇنداق بىر غەلىتە ھادىسىنىڭ سەۋەبىگە بېرىپ تاقىلىدۇ چەك - تىن ئاشقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇربانلىقلىرى يات مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئەزالىرىدىن ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن چىقىدۇ.

بۇ بەش خىل ئىش - ھەرىكەتتە مۇنداق بىر ئورتاقلىق بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن «يېڭى مەدەنىيەت» سوقۇلغاندا كۆرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەنئەنىنىڭ ھىمايىچىلىرى «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» نى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ياكى ئەسلىگە كەل - تۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان خام خىيال، خالاس. دۇنياۋىلاشتۇرۇش دولقۇنىغا قارشى ئەنئەنىۋى كۈچلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھېسسىياتى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ دەھ - شەتلىك زەربىسىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئېقىمغا قارشى يول تۈتە - قانلار ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان تارىخ چاقىنى ھەرگىز توسۇپ قالالماي - دۇ. دۇنيا ھازىر دۇنياۋى مەدەنىيەت بىلەن رايون مەدەنىيىتى ئوت - ئورسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇغۇرۇلۇشنىڭ تەسىر كۆرسىد - تىشىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ. ئېنىقلىنى ئېيتقاندا، بۈگۈنكى ئەھۋالنى «يەر شارى خاراكتېرلىك رايونلىشىش» دېگەن سۆز بىلەن تەسۋىرلەش كېرەك.

يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق
كىرىزىسنى يېڭىشتىكى ۋاسىتە
نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى كىشىلەر ئېنىق بىلىپ كەتمەيدۇ،

ئەمەلىيەتتە، تاسادىپىي يۈز بەرگەن ھەرقانداق تارىخىي ۋەقەنىڭ ئۆزىگە خاس مۇقەررەلىكى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى تونۇشنىڭ بىز تۆۋەندە ئېيتىپ ئۆتىدىغان ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى چۈشىنىشكە پايدىسى بار. غەرب تارىخىدا بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىمغا تېخى خاتىمە بېرىلگىنى يوق، يەھۇدىيلار بەزىدە ھەتتا ۋەھشىلىك بىلەن قىرغىن قىلىنغان. بىز يەھۇدىيلار بىلەن خىرىستىيانلار، يەھۇدىيلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەت تىنچ ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى، بۇنداق ئىناقلىقنىڭ نېمەشقا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە تېررورلۇق، زوراۋانلىق تەرىپىدىن يوققا چىقىرىلغانلىقىنى چۈشىنەلمەي كەلگەندۇق. 3 - ئىم - پېرىيەنىڭ پۈتكۈل ياۋروپادا يەھۇدىيلارغا ئىنسان قېلىپىدىن چىققان دەرىجىدە شەپقەتسىزلىك قىلىش، نەسلىنى قۇرۇتۇشتەك ئىرقىي يوقىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش. ئەمەلىيەتتە يەھۇدىي مىللىتىگە قارىتىلغان زوراۋانلىق چەكتىن ئاشقان خاھىش بولسىمۇ، بىراق ئۇ كەڭ تارقالغان بىر خىل تارىخىي ھادىسە، غەرب جەمئىيەتتە يەھۇدىي مىللىتى باشتىن - ئاخىر چەك - چېگرانى ئېنىق ئايرىشقا توغرا كېلىدىغان يات مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ناۋادا جەمئىيەت «نورمال» ئايلىنىۋەرگەن بولسا، ئۇلار ئومۇمەن ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ قانۇنلۇق ئەزاسى دەپ قارىلىپ، قوغدىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالغان بولار ئىدى. شۇغىنىسى، جەمئىيەتتە كىرىزىس كۆرۈلگەندە، نورمال ئەھۋالدا كىشىلەر دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان «ئوششاق پەرق» لەرمۇ گەۋدىلىنىدۇ، شۇڭا يەھۇدىيلار مۇتلەق ياتلار قاتارىغا چىقىرىۋېتىلىپ، خەۋپلىك دۈشمەنگە ئايلانىپ قالغان. شۇنداق قىلىپ كىشىلەر كۆپ ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا (قورال ئىشلىتىش خەۋپىگە تەۋەككۈل قىلىپ) بالايىئاپەتنى يۈكلەپ قويىدىغانغا قۇر -

بانلىق ئىزدەشكە كىرىشكەن (رېئال دۇنيادىكى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى بىرەر كىم زىممىسىگە ئېلىش كېرەكتە). كۆپ باش قاتۇرماي ھەم ھېچقانداق خەۋپكە قارمايلا، ئاشۇ قۇربانلىقنى ئۆز جەمئىيىتىدىن يوقاتقان، بارابارا تۇچمان «تارىخنىڭ سۇنغان نۇرى» دېگەن ماقالىسىدە، 14 - ئەسىردىكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىقلار پۇل ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ۋابانىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن^① دەپ يازغان. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان، يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ياۋروپادا تېخىمۇ كېڭەيدى، فىرانسىيەدە يۈز بەرگەن درېفۇس ۋە قەسى (دېرفۇس، يەھۇدىي ئەۋلادى، 1898 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ باش ئىشتابىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، جاسۇس دەپ - گەن گۇمان بىلەن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلانغان، شۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەدە پۈتكۈل مەملىكەت بويىچە يەھۇدىيلارغا قارشى بىر مەيدان دولقۇن كۆتۈرۈلگەن، ئاخىرىدا گېرمانىيە جاسۇسىنىڭ باشقا بىر كىشى ئىكەنلىكى بايقىلىپ، درېفۇس قويۇپ بېرىلگەن - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) بۇنىڭ گەۋدىلىك بىر مىسالى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدە زور ئۆزگىرىش بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى دەستىلىدى، ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەتنىڭ تەسىرى، زور سوممىدىكى تۆلەم پۇل، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر، تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئىشسىز قىلىۋاتقان شەھەر پىرولېتارىلىرى ھەم خاتا

① بارابارا تۇچمان (Barbara W. Tuchman): «بىراقىمكى يورۇق ئەينەك - كومپىدىيەلىك 14 - ئەسىر»، مېيونخېن، 1982 - يىلى تەشىرى.

ئىقتىسادىي سىياسەت پۈتكۈل جەمئىيەتنى كىرىزىس پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتۇردى، 1929 - يىلى پارتلىغان دۇنياۋى ئىقتىسادىي كىرىزىس گېرمانىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇنداق جىددىي ۋەزىدە يەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، زىددىيەتنى باشقىلارغا يۈك - لەپ چىقىش يولى تېپىش ئۈچۈن ئاخىر تارىختىكى يەھۇدىي مىل - لىتىگە قارىتىلغان ئەڭ دەھشەتلىك ئىرقىي قىرغىنچىلىق پارتلىدى. گىتلىبېر پۈتكۈل ياۋروپادىكى يەھۇدىيلارنى كولىكتىپ يوقىدى. تىش ھەرىكىتىنى تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا يولغا قويدى، يەھۇدىي مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر قېتىملىق تالان - تاراجنى باشتىن كەچۈردى.

يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك بۇنداق زوراۋانلىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تىپىك مىسال، بۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىلەردىن يەنە مەھكىمە شەرىئى (چېركاۋ سوتى) نىڭ كاپىرلار (يات دىن مۇخ - لىسىلىرى) غا زىيانكەشلىك قىلىشى، «بىدئەت ئاپال داخان» غا خۇ - راپىيلارچە ئىشىنىش، 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى جۇڭگو ۋە ھىندىستاندىكى يات مىللەتلەر (ئاساسلىقى ئۇلارنى قۇل قىلغان ۋە ئەزگەن غەرب دۆلەتلىرى - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىل - غۇچىدىن) گە بولغان ئۇچىغا چىققان ئۆچمەنلىك كەيپىياتى قاتار - لىقلارمۇ بار. بۇ تارىخىي ۋەقەلەر ئىچىدە شۇنداق بىر نۇقتىغا ئەتەي دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، يەنى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن توقۇنۇشلار كۆزگە ئانچە چېلىقماي - دۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا سىتالىن ئاتالمىش سىنىپىي دۈشمەنلەر - ئوتتۇرا دېھقان ۋە باي دېھقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «باي دېھقانلار قاتلىمى» نى كۆپلەپ قىرغىن قىلىش ياكى بولشېۋىنكلار پارتىيەسى ئىچىدىكى «شىۋى جېڭچۇيىچىلار (رېۋىزىئونىزمچىلار) ۋە خائىنلار» نى تازىلاش ۋا -

سىتسى ئارقىلىق ئۆزىگە ياقمايدىغان «خەلق دۈشمەنلىرى»، سە -
پىياسىي رەقىبلەر، ھوقۇققا خىرىس قىلغۇچىلار ۋە باشقىچە پىكىر -
دىكىلەرگە پىرولېتارىيات دىكتاتورىسى يۈرگۈزۈپ، يەڭگىلەرگە جا -
زالغانلىرىنى سۈرگۈن قىلدى، ئېغىر جازالىغانلىرىنى ئۆلتۈردى،
سىتالىن مۇشۇ يول بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئېغىر كىرىزىسنى
تۈگەتتى، نەتىجىدە مىليونلىغان ئادەم بىئەجەل ھاياتىدىن ئايرىل -
دى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «دۈشمەن» پۈتۈنلەي ئىدىئولوگىيە
ئۆلچىمى بويىچە ئايرىلغان. پولىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان كامبۇد -
ژادىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولغان، كىمكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن
سوتسىيالىستىك كامبۇدژا ھاكىمىيىتىنى ياقلىمىسا ياكى ھىمايە
قىلمىسا، شۇ ھامان ئۆلتۈرۈلگەن. ئىككى مىليونچە بىگۇناھ پۇقرا
قىرغىنچىلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. جۇڭگودىكى «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى» دىمۇ ئوخشاش پاجىئە يۈز بەرگەن. يىغىپ ئېيتقاندا -
دا، بۇ تارىخىي ھادىسىلەر، بولۇپمۇ يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم يات
مەدەنىيەت بىلەن قارشىلىشىش ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئەس -
لىدىكى مەلۇم بىر پۈتۈن قىسمىنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەتتۇر.

مەدەنىيەت، مىللەت، ئىرق، سىنىپ: كىرىزىس دەۋرىدە
مونوپول خاراكتېرىدىكى كەڭ كۆلەملىك سەپەرۋەرلىكنى
چەكلەش كېرەك

زامانىۋىلىشىش كىرىزىسنىڭ چەتكە قېقىش شەكلىنى يېڭىش
شۈبھىسىزكى، مىللەتچىلىكنىڭ بىۋاسىتە ئاقىۋىتى، يېقىنقى
200 يىلدىن بۇيانقى زامانىۋىلىشىش جەريانىدا، شۇ نۇپەيلىدىن
كېلىپچىققان قانلىق ماجىرالار باشقا ھەرقانداق سەۋەبتىن كېلىپ -
چىققان ماجىرالارنى بېسىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب
شۇ بولۇشى مۇمكىن، مىللەتچىلىكتەك چاقىرىق كۈچى ۋە ئۇيۇش -

تۇرۇش كۈچىگە ئىگە ھېچقانداق سۆز يوق، ئۇ دۆلەتلەرنى مەقسەد-
تىگە يەتكۈزىدىغان ھۆكۈمرانلىق مەنبەسى. چۈنكى، دۇنيادا مۇتلەق
كۆپ ساندىكى تېررىتورىيە ئەللىرىنىڭ بىرلا مىللەتكە تەئەللۇق
دۆلەت ئىكەنلىكىدە شەك يوق، سىياسىي داھىيلار خۇددى ئىجادىيەت
تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان سەنئەتكارلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار مىللەتنى
ياسىغىلى بولىدىغان سەنئەت ئەسىرى دەپ بىلىدۇ، ئەمما ئاتا - بو-
ۋىلىرى ياراتقان كۆپ مىللەت مەدەنىيىتى يۇغۇرۇلغان تارىخقا پەر-
ۋاسىز قارايدۇ.

خۇتسىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىسنىڭ
تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا، مەدەنىيەت مونو-
پوللۇق ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالسا بولمايدۇ، جەمئىيەت، ئەخلاق ۋە
مىللىي ئۇيۇشۇش كۈچىمۇ ئوخشاشلا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇ-
ھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا «تېخىمۇ زور رول» ئوي-
نايدۇ. بۇ ئويىپىكىتپ ئەمەلىيەت دۇنيا مىقياسىدا كەلگۈسى مەدەنى-
يەتنى تونۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭدىن چەتلەش جەريانىغا باھا بېرىشتە
ئىنتايىن مۇھىم، بۇ سەپەرۋەرلىك جەريانى ئىگە بولغان تەسىر
كۈچ، زەربە كۈچى ۋە سىجىللىقنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ئۇ-
چۇن، جەمئىيەتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىش - ھەرىكەتتىكى ئىنكاس
شەكلىنىلا كۆزەتكەن ھەم دەلىللىگەن بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. چۈن-
كى، پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇنداق سەپەرۋەرلىك
ئارقىلىق مۇھىم ئىجتىمائىي بۇرچنى ئادا قىلغىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىيلىقنىڭ بىرلىكى ۋە ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش
كىرىزىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغىنى جەمئىيەتتىكى ئاز
سانلىق يەككىلىكلەرلا بولۇپ قالماستىن، ئەكسىچە پۈتكۈل جەم-
ئىيەتنى شەكىللەندۈرىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە جەمئىيەتتىكى

ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئەڭ زور خەۋپكە، شۇنداقلا ئەڭ چوڭقۇر زەربىگە ئۇچرايدۇ. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ئاساسلىقى «مەدەنىيەت» نىڭ ۋاسىتىلىك تۇتاشتۇرۇش رولىغا تايىدۇ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇلمىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان زۆرۈر كاپالەتكە ئېرىشىدۇ. ناۋادا جەمئىيەتتىكى ئامىللارنى تۇتاشتۇرۇشتىن شەكىللەنگەن كۈندىلىك ھەرىكەت زەنجىرى يېڭى، يات تەسىر كۈچ تۈپەيلىدىن ئۈزۈلۈش خەۋپىگە دۇچ كەلسە، پۈتكۈل جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى قۇرۇلمىلارمۇ بۇنىڭغا قول تىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىرىزىس كىچىك دائىرە بىلەنلا چەكلەنگەن ئايرىم ھادىسە بولماس. تىن، بەلكى ئىجتىمائىي كىرىزىسقا ئايلىنىدۇ. جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر قانچىكى مۇرەككەپ بولغانسېرى، بۇنداق ئومۇميۈزلۈك كىرىزىس شۇنچە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

بۇنداق ئەھۋالدا ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش ئورتاق بىر ئاساسىي تېمىنى چۆرىدەپ قانات يايدۇرۇلىدۇ - دە، جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى سۈنئىي يوسۇندا يېڭىباشتىن روياپقا چىقىرىلىدۇ. بۇ ھالدا يېڭى بىرلىكنىڭ شەكلى مەۋجۇتلۇقنى ساقلاشتا زۆرۈر بولغان شەكىللەر ئىچىدە ئېزىپ يۈرىدىغان ئەھۋال كېلىپچىقىدۇ. دىن، مىللەت، ئىرق ۋە سىنىپقا مۇناسىۋەتلىك ئىدىيە ۋە ئىش - ھەرىكەتلەر نۇرغۇن كىشىلەرنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرايلىدىغان ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق كىشىلەر زەربىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئېزىلىدۇ، بىراق بۇ جەمئىيەتتىكى باشقا كوللېكتىپلارنىڭ بۇ مۇساپىدىكى «مەنپەئەت» گە دەخلى قىلمايدۇ. بۇنداق يېڭى ئىجتىمائىي بىرلىك سۈنئىي يوسۇندا روياپقا چىقىرىلغاچقا، ئۇنىڭ كېلەچەكتىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەڭپۇڭلۇق پىرىنسىپى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى يول تۇتىدۇ. ئۇنى روياپقا چىقىرىشتىكى ئۆسۈلمۇ

دەھشەتلىك ھەم ياۋۇز بولىدۇ، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىرقىي يوقىتىش، چوڭ قىرغىنچىلىق، بىدئەت داخان ئايالنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈش دېگەندەك زوراۋانلىق قىلمىشلىرى ئىجتىمائىي كۈچلەر ئىقتىدارىنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇق دۇنياسىدىكى يوقۇقنى يامايدىغان دائىملىق ۋاسىتىسى بولۇپ كەلدى. كىرىزىس مەزگىلىدە، كىشىلەر ئورتاق ئاساسىي مېلودىيە، ئورتاق مىللىي تۇغ ئاستىدا، تەسەۋۋۇرىدىكى ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بىرلىككە كېلىدۇ، بۇ گەرچە شەكىل جەھەتتىن ئاددىي بولسىمۇ، بىراق مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئىنتايىن ئۈنۈملۈك ئىدىيە ۋە يول ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئىنسانىيەت تارىخىدا كەڭ قوللىنىلغان، ئەلۋەتتە. زامانىۋىلىشىش ۋە دۇنياۋىلىشىش پەيدا قىلىشى مۇمكىن بولغان ئاقىۋەتنى بىر مەزگىلدىكى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش - قازىنالماسلىققا قاراپلا مۆلچەرلەشنىڭ ئۆزىمۇ مۇۋاپىق ھەم تەتراپلىق ئىش قىلغانلىق ھېسابلانمايدۇ.

كىرىزىسنى يېڭىشنىڭ بەدىلى: گېرمانىيە مىسال قىلىنىدۇ

گېرمانىيەنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىز توختالماقچى بولغان بۇ ئىنكاس جەريانى ئۈچۈن جانلىق بىر مىسالدۇر، گەرچە بۇ گەپنىڭ ۋەزنى بەك ئېغىر بولسىمۇ، بىراق تارىخ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىشى بۇنىڭ تېگىگە يېتەلەيدۇ، گېرمان مىللىتى بېسىپ ئۆتكەن يوللارغا توغرا نەزەر بىلەن قارىيالىغىنىمىز بارغانسېرى يېتىلىۋاتىمىز. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگىلىيە بىلەن فىرانسىيە يېقىنقى زاماندىكى سانائەتلىشىشنى ئاساسەن تاماملاپ، دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ۋە چەت ئەللەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، پۈتكۈل دۇنيانى تىزگىن-

لەش ھوقۇقىنى ئاساسەن قولغا كەلتۈردى. ھەممە ئىشتا ئالدىدا مېڭىپ ھەيۋە بىلەن كېتىۋاتقان غەرب جەمئىيىتىدە، گېرمانىيەنىڭ زامانىۋىلىشىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بەكرەك ئەۋجىگە چىقتى، گېرمانىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەگە يېتىشىۋېلىپلا قالماي، بەلكى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ياۋروپانىڭ كىنىدىكىدە قەد كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيەنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە مۇتەئەسسىپ ئىدىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئەمما، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت گېرمانىيەگە ئېغىر زەربە بولدى. جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر جىددىيلىشىپ كەتتى، بىراق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى زىيادە ئۆز قىممىتى تۇيغۇسى چۇلغىۋالغانلىقتىن، بۇنداق تۇيغۇ ئاپەت خاراكتېرلىك مەغلۇبىيەتكە ماسلىشالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ سەۋەبىنى «دۈمبىدىن خەنجەر ئۇرغانلار» — ئارقا سەپتىكى ئاسىيلار (ئىنقىلاب ئېقىمىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كىئېل سۇ قوشۇنى قوزغىلىڭى ۋە باشقا ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر) دىن كۆردى، يىرگىنچلىك «5 - كالوننا» گېرمانىيەگە ساتقۇنلۇق قىلىپ، مىللەتنى ئار - نومۇسقا قويغانىدى. بۇنداق خاتا تونۇش ۋەپىمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىگە قاتتىق زىيانكەشلىك قىلدى ھەمدە كېيىنكى ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقسۆڭەك خى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇبھىسىزكى، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولالمايتتى، گېرمانىيەنىڭ مەغلۇپ بولۇشى 1917 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇشقا ئارىلىشىشى بىلەن ئاللىقاچان جەزملەشىپ بولغان ئىش ئىدى. بىراق، ئىنقىلابنىڭ ئاقسۆڭەك خى بولدىكى، پادىشاھلىق تۈ-

زۇم گېرمانىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇنداقتمۇ گېرمانىيە جەمئىيىتى ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدىغان مۇتەئەسسىپ جەمئىيەت ئىدى. ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ دېموكراتىيە تۈنى بۇ جەمئىيەتنىڭ تۇرقىغا خوپ كەلمىدى، ماھىيەتتە يەنىلا جىمجىتلىق، خاتىرجەملىك، ئىنتىزام ۋە تەرتىپكە ئىنتىلىدىغان گېرمانىيە ئەنئەنىۋى جەمئىيىتى كاپىد-تالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ كەلگەن خاسلىققا يات يۈزلىدى. ئىش بىلەن چىقىشىپ بولالمىدى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كەڭ دائىرىلىكلىكى، ئۇرۇشتا غەلبە قىلغان دۆلەتكە بېرىلىدىغان زور سوممىدىكى ئۇرۇش تۆلىمى، شۇنداقلا ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى مۇقىمسىزلىقى ئاجىز سىياسىي تۈزۈلمىنى باشتىن - ئاخىر قىيناپ كەلدى. 1922 - يىلىدىكى ئاپەت خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقىدىن 1929 - يىلىدىكى زەربىسى تېخىمۇ ئېغىر بولغان ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئىقتىسادىي كاساتچىلىق، ئاھالىلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشىسىز قېلىشى، پۈتكۈل جەمئىيەتنى قاپلىغان ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى «ئالتۇندەك 20 - يىللار» نى خۇددى چۆلىدىكى كۆرۈنۈپلا غايىب بولىدىغان ئالۋۇنغا ئوخشىتىپ قويغانىدى. تارىخىي رېئاللىق ئاجىز دېموكراتىيەگە كۈچلۈك ھەم مۇستەھكەم بولغان ئادىللىق پۇرسىتى بەرمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق يوشۇرۇن ئىجتىمائىي كىرىزىس 19 - ئەسىردىن بۇيان باش كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى^①.

① ھېنرىخ ئاۋگۇست ۋىنكلېر: «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 - 1933». «گېرمانىيەنىڭ تۇنجى قېتىملىق دېموكراتىيە تارىخى» (10 - باب) - 11 (باب) مىيونخېن، 1933 - يىلى نەشرى.

ئاتسىزم كىرىسىنى يېڭىش ئۈچۈن تېخىمۇ ئاسان بازار تاپىد. دىغان ئاددىي نەزەرىيەنى، يەنى ئىرق ۋە مىللەتنى چۆرىدىگەن ھالدا سەپەرۋەر قىلىش؛ «ئۆزىگە يات ئىرقتىن بولغان دۈشمەنلەر، بولۇپ-مۇ يەھۇدىيلارنى چەتكە قېقىش؛ مەجبۇرىي بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، ھەربىيلەشتۈرۈلگەن مەشىق ئارقىلىق يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قالدىغان ئىنتىزامچانلىقنى يې-ئىگىلىش ئارقىلىق يېتىشتۈرۈش، ناۋادا ئىككىلىسى ئاقمىسا، ھەممە يەردە قۇتراپ يۈرىدىغان مەخپىي ساقچى سىستېمىدىن پايدىلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي كىرىس ئىچىدە ئە-تىگىنى ئاخشىمغا كۆزى يەتمەي ياشاۋاتقان، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتى ۋە تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسىنىڭ خورلۇقىنى يەتكىچە تارتقان گېرمانىيەلىكلەر مۇنداق بىر يېڭى نەزەرىيەنى، يەنى «ھۆكۈمران ئىرق» نىڭ تەسەۋۋۇرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، 50 يىلدىن بۇيانقى جاپالىق سەرگۈزەشتە بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان، شۇنداقلا ئاۋامنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قاندۇرىدىغان نۇق-تىئىنەزەرنى تونۇپ يەتتى، گېستاپوچىلار ۋە SS چىلار ھۇجۇم قى-لىشقا تەشنىا بولۇپ تۇرغان كۆپ سانلىق گېرمانىيەلىكلەرگە يەھۇ-دىيلار، بەچچىۋازلار، مېيىپىلار، كوممۇنىستلار ۋە سوتسىيال دې-موكراتلار پارتىيەسىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق كى-شىلەر توپىنى قوغلاپ تۇتۇش ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىش پۇر-سىتى يارىتىپ بەردى ①.

ئەمما، ئاتسىزم دولقۇنىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرمۇ ئۆز رولى-نى جارى قىلدۇردى، ئاتسىت نەزەرىيەچىلىرى، مەسىلەن، روسېن-دېن.

① ھانناخ ئارپىند: «ئومۇميۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئامىلى ۋە كېلىپ-چىقىشى» 3 - نەشرى، 3 - قىسىم، مېيونخېن 1986 - يىلى نەشرى.

بېرگېر، سىتراسسېر ۋە گوببېلار شۇ زاماننىڭ تۆھپىكار ئا-
لىملىرى ئىدى. گىتلىپ ئۆزىنى ئۆزى «رەسمىچى» دەپ مەسخىرە
قىلىپ، ئۆزىنى پىرولېتارلار قاتارىغا قويدى، ئەمەلىيەتتە ئۇنى كۆپ
بولغاندا ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغان بىرەسمى «سەنئەت
ھەۋەسكارى» دېيىشكەلا بولاتتى. ناتسىستلارنىڭ ئىدىئولوگىيەسى
كارل سىمىتتەك ئىدىيەسى ئۆتكۈر مەشھۇر ئالىملارغا، گوتتفېرد-
تەك سىياسىي قارشى ئوخشاشمايدىغان شائىرلارغا، خېيدېگېر دەك
تەپەككۈرى چوڭقۇر پەيلاسوپلارغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا گېرمانىيەنىڭ بىلىم ساھەسىدىكى خېلى كۆپ
قىسىم كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بېرى باشقا لاگېرلارغا ياكى
سىتالىننىڭ كوممۇنىزم لاگېرىغا بۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. لىبېرا-
لىزملىق ۋە سوتسىيالى دېموكراتىزىملىق ئىدىيەگە ئىگە زىيالىيلار
سولچىلىق مەيدانىنى ساقلاپ كەلدى. ئوڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەت-
كەن زاتلار ئارىسىدا ئېنېست جۇڭېرگېنغا ئوخشاش كونا مۇتە-
ئەسسەپلەرمۇ بار ئىدى. ناتسىستلار ئۇلارغا كەڭ قورساقلىق بىلەن
ئالىي شان - شەرەپلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقىلار يە-
نىلا قايىمۇقتۇرۇشلارغا كۆنىمدى.

گېرمانىيە ناتسىستلىرى سۈنئىي يوسۇندا رويلىققا چىقارغان
يېڭى بىرلىككە بەك كۆپ بەدەل تۆلىدى. بىر ئەركىن جەمئىيەتنىڭ
نازۇك ئىچكى قاتلىمى پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى؛ جەمئى-
يەتتە ۋە سىياسىي ساھەدە ئابروى قازانغان خېلى كۆپ كىشىلەر
ئۆلتۈرۈلدى، ئۆلتۈرۈلگەنلەر يەھۇدىي زىيالىيلرى ۋە دېموكراتىك
زاتلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە پىرۇسىيە دۆ-
لىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قابىللىرىمۇ بار ئىدى؛ ئاخىرىدا 3 - ئىمپې-
رىيە نېرى - بېرسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىن گېرمانىيەنى غەلبە
قىلىشتىن ئۈمىد يوق بىر مەيدان ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. ئا-
تە

سىستىلار قىسقا مۇددەت ئىچىدە جەمئىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش - تەك غەلبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ (بۇ غەلبە ئاز سانلىق مىللەت - لەرنى يوقىتىش بەدىلىگە كەلدى)، شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈل گېر - مان مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بالايىئاپەتكە دۇچار بولدى.

كىرىزىس ئۈستىدىن غالىب كېلىش ۋە ھۆكۈمرانلىقى -

نى مۇستەھكەملەش

بىز گىتلىر گېرمانىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلارنى بىر ياق - لىق قىلىشتىكى ۋاسىتىلىرىگە سەپسىلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇ - نىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن شۇنى بايقايمىزكى، كىرىزىس ئۈستىدىن غالىب كېلىش، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىشتەك ئىدىيە ۋە ئىش - ھەرىكەتلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ ھاكىمىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئارزۇسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. بۇنىڭدىن ئىلگىرى كىشىلەر يەككىلىكنىڭ ئېھتىياجى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلارنىڭ فۇنكسىيەلىك ئېھتىياجىنى قانداق قىلىپ تەڭلا قاندۇرۇش توغرىسىدا كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىشاتتى. ئەمدىلىكتە بولسا ئوخشىمايدىغان نەرسىلەرگە، يەنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەپ يۈرگەن مەنپەئەت گۇرۇھلىرىغا، ھازىرقى ھاكىمىيەتنىڭ ھىمايىچىلىرىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كەلدى.

ھاكىمىيەتنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ھۆكۈمرانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس پۈتكۈل دۆلەتنى ئىنتايىن خەۋپ - لىك ھالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. ئاۋام - خەلقنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرى - نىڭ ئورنىنى چۈشكۈنلۈك ئىگىلىگەن چاغدا، ئىجتىمائىي كىرىز - ىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان جاۋابكارلىقنى ئاشۇ ھاكىمىيەت بې - شىدىكىلەر ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ بۇ جاۋابكارلىقنى زىممىسىگە ئېلىشى ھەقىقەتەن زۆرۈر، كىشىلەر ۋە -

زىيەتتە داۋالغۇش بولغاندا قورقۇنۇچ تۈپەيلىدىن تەشۋىشلىنىدۇ،
ۋەھشىيلىك، ئۇرۇشقا قىلىق يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ. بۇنداق چاغدا
سىياسىي رەھبەرلىكنى ئادا قىلىش تولىمۇ تەسكە توختايدۇ، ھۆ-
كۈمرانلار غەزىپى قايىناپ تاشقان ئاۋامنى تولىمۇ دىتلىق يوسۇندا
يېڭىباشتىن تىزگىنلىنىدىغان سىياسىي ۋاسىتىگە ئايلاندۇرۇۋالدى-
دۇ، بۇ ھالدا يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش، ئورتاق دۈشمەنگە
قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك ئارقىلىق ئاۋام
ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشقا يېتەكلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىچكى -
تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بېشىغا بەختسىزلىك ۋە بالايىناپەت ياغىدۇ،
بۇلارنىڭ ھەممىسى سىياسىي مەقسەتكە يېتىشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك
ھۆكۈمرانلىق ماھارىتى، خالاس.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىرىزىس يامان نىيەتلەرنى ھوقۇق
تارتىۋېلىش پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ باسقۇچتا «تۆۋەن
قاتلام» بىلەن «يۇقىرى قاتلام» ئارىسىدىكى ھوقۇق پەلەمپىيىنىڭ
ئارىلىقى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە قىسقىراپ كېتىد-
دۇ، ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش بىلەن ھوقۇققا ئېرىشىش ئارىسى-
دىكى قارشىلىق كۈچ ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە ئا-
جىزلاپ كېتىدۇ. كۆككە كۆتۈرۈلگەن يېڭى سىياسىي چولپانلار ئەل
رايىنى ئۆزىگە تارتالايدىغان ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. ئۇلار-
نىڭ ئاۋام تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشىدىكى ئاچقۇچلۇق ئامىل
بىلەن بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھۆكۈمرانلىققا كاپالەتلىك
قىلىش ماھارىتى بىر قېلىپتىن چىققان، يەنى ئورتاق مەدەنىيەت
ئارقا كۆرۈنۈشىنى تايانچ قىلىپ، قىممەتنى نامايان قىلىش، تونۇش
تۇيغۇسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىش ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق
دۈشمەن كۈچلەر ئايرىلىپ، دۈشمەنگە قارشى بىرلىك سەپ شەكىل-
لەندۈرۈلىدۇ ھەمدە بۇ ھوقۇق ئىستېلاسىدىكى ئەڭ گەپچىل يول

قىلىۋېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋام مۇشۇنداق پاراگەندىچىلىك ئىدى. چىدە توپلىشىپ غايەت زور كۈچ ھاسىل قىلىدۇ، يامان نىيەتلەر بۇ كۈچنى ئۆزلىرى كۆڭلىگە پۈككەن يۆنىلىشكە باشلاپ ماڭىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ھوقۇق تارتىۋېلىش ھوقۇقىنى قوغداشتىنمۇ ئاسان. چۈنكى، ھوقۇقنى قوغداشقا جىق ئىش كېتىدۇ. ئالايلۇق، تاشقى سىياسەتكە كىشىلەر قايىل بولامدۇ - يوق؟ ئىچكى قىسىمدىكى ئىتتىپاق سىناقلارغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ - يوق؟ دېگەندەك، ئەمما ھوقۇق تارتىۋېلىشتا بۇلارنى ئويلاپ يۈرۈش ھاجەتسىز.

بۇنداق زور ئۆزگىرىش جەريانىدىن قورقمايدىغان ھېچقانداق جەمئىيەت يوق. ھۆكۈمرانلىقنى چۆرىدىگەن كۈرەش ئەڭ جىددىي، ئەڭ نېگىزلىك بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك پۇرسەتلەر تامامەن دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنى چۆرىدىگەن ھالدا تەقسىم قىلىنىدۇ. بىر قانچە يۈز يىلدىن بېرى غەرب مەدەنىيىتى تۈرلۈك تۈزۈلمىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ گەۋدە سۈپىتىدە داۋاملىق شىپ كەلدى، ئۇنى يارىتىدىغان ئىجتىمائىي قىممەتكە قاراپ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، قانۇن - تۈزۈم دېگەندەك ئوخشاشمىغان تەركىبىي قىسىملارغا ئايرىشقا بولىدۇ. سىياسىي بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇ قىممەت تەقسىماتىغا كەلگەندە مونوپول قىلىۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس. بۇ غەرب جەمئىيىتىدە كىرىزىس ئالدىدا شەكىللەنگەن ھوقۇق كۈرىشىنى تېخىمۇ قارشىلىق كۈچىگە ئىگە قىلغان، يەنى خۇددى گېرمانىيەدىكى ئەھۋالدىكىدەكلا، زىيانكەشلىكتىن تامامەن خالىي بولالايدىغان ئىشىمۇ يوق، پەقەت بۇنداق زىيانكەشلىكنىڭ دەرىجىسى باشقا ئىجتىمائىي فورماتىسىيەلەرگە قارىغاندا يېنىكرەك بولىدۇ، خالاس. چۈنكى، كاپىتالىستىك دېموكراتىيە ئۈزۈكسىز كۈچىيىپ بېرىۋاتىدۇ.

قان بازار ئىگىلىكىدە، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالىشىش جەريانىدا -
كى ئۆتۈش - ئۆتۈرۈشنى بىر يوللا بەلگىلەۋېتىشنىڭ زۆرۈرىدە -
تى يوق، ئۇ ھەرگىزمۇ ھايات - ماماتلىق كۈرەش ئەمەس.
بۇنىڭ ئەكسىچە، باشقا ئىدىئولوگىيەلەردە «مەنپەئەتدار تە -
رەپ» بىلەن «زىيان تارتقۇچى تەرەپ» نى بەلگىلەيدىغان قورال ھا -
كىمىيەت مەركىزىنىڭ قولىدا بولىدۇ. كوممۇنىزم تۈزۈمىدە، جۈم -
لىدىن نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر، بىرەسمىي سوتسىيا -
لىستىك دۆلەتتە، دۆلەتنىڭ قول تىقىش سىياسىتى يەنىلا ھۆكۈم -
ران ئورۇندا تۇرغان دۆلەتلەردە «ئۇلۇغ» لار دۆلەتنى ئۆز ئولجىسىغا
ئايلىندۇرۇۋېلىپ، مۇناسىپ مەنپەئەتنى مەرتىۋىسى يۇقىرىلار، قا -
بىلار، بەزى ئىرىقلار ۋە دىنىي كولىكتىپلارغا بېرىدۇ.^① دۇنيا
مىقياسىنى قاپلىغان ئەركىنلىك ئىسلاھات ھەرىكىتىمۇ بۇ كونا
يولدىن تېخى چەتلەپ كېتەلمىگەن يوق. ئەكسىچە، كوممۇنىزم، دىن
ۋە مىللەت ئەسلىيەتچىلىرى دۆلەتنى ئاۋۋالقى ھوقۇق مەركەزلەش -
تۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئەندىزىسىگە يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كې -
لىش ئۈچۈن توختىماي تىرىشىدۇ، ئۇلار ناۋادا شۇنداق قىلالسا،
ئۆز مەنپەئەتى بويىچە ئىجتىمائىي قىممەت تەقسىماتىنىڭ مول
مېۋىلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەن بولالايدۇ ھەمدە ئۆز پايدىسىنى
مەركەزلەشتۈرۈپ تەقسىم قىلالايدۇ.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش ۋە ئۆزىگە
يانتايىق بولمايدىغانلارنى جازالاش تاكتىكىسى ئەلۋەتتە تېخىمۇ
مۇھىم. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە،
رەقەبىنى «بىز» (قانداشلىق، مىللەت، سىنىپ، مەدەنىيەت) نىڭ

---

① خارتمۇت ئېلىسېنخانس: «كاپىتالىزمنىڭ بېقىندىلىقى ۋە بىيۇ -
روكراتىزمنىڭ تەرەققىياتى»، «3 - دۇنيا ئەللىرى قىلىۋاتقان سىناقلار»،
فىرانكفورد، نىيورك 1981 - يىلى نەشرى.

لاگېرىنىڭ ساتقۇنلىرى دەپ بولۇشىغا ئەيىبلەش ئارقىلىق ھەمىشە ئويلاپ باقمىغان ئونۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دېمەك، رەقەبىنى يات مىللەت، دۈشمەن كۈچ ياكى تەھدىت سالىدىغان گۇرۇھ دەپ تەسۋىرلەش زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندا رىقابەتكە چۈشكەن رەقەبىنىڭ ئەزالىرى سىياسىي ھوقۇق تەلەپ قىلىش سالاھىيىتىدىن مەھرۇم قالىدۇ - دە، ئىجتىمائىي بايلىق ئېسىۋىسىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن «بىز» گە تېگىدىغان نەپ تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ.

ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى، تەقسىمات تەلىپى، مەدەنىيەت تونۇ - شى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇق تالاشىشتىكى مۇھىم قورال ھەم بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىر جەمئىيەتتە ئىرق، مىللەت، دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور تو - قۇنۇشلار ھەرگىز ئۆزلۈكىدىنلا يۈز بېرىپ قالمايدۇ، بەلكى بەزى نىيەتتى يامان سىياسەتچىلەر ھەمىشە بىر قىسىم ئۇششاق زىددى - يەتلەردىن پايدىلىنىپ ۋە بۇ زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئۇ - نى سىياسىي تۈسكە ئىگە قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھوقۇق كۈرد - شىدىكى نۇرغۇن قۇربان بولغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قىرغىن قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەجەللىك قورالغا ئايلىنىدۇ. ناۋادا ھوقۇققا بولغان بۇنداق ئىنتىلىش خاسلىق ۋە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە مەدە - نىيەت سەپەرۋەرلىك ئىقتىدارغا ئايلىنالمىسا، مەدەنىيەت پەرقىدىن سىياسىي يولدا پايدىلىنىش تولۇق ئىشقا ئاشمايدۇ. پەقەت «سىيا - سى سودىگەر» لەر شەخسىيەتچىلىك ۋە مەنپەئەتخورلۇق ئاساسىدا - دىكى ھوقۇق ئىستىكى تۈپەيلىدىن مەدەنىيەت سىمۋولىغا ئەھمىيەت بەرگەن چاغدىلا، مەدەنىيەت سىمۋولى ئاندىن غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. يات ئىرق، «يات دۈشمەن» ۋە «ئىچكى دۈشمەن» لەرنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى

ئوخشاش بىر مەنتىقىگە ياتىدۇ، شۇڭا بۇلار قوغدىنىش ئىقتىدارى يوق ئۈچىنچى تەرەپنىڭ جىسمىدىكى بارلىق ئاجىزلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلار ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك جىنايى جا-
 ۋابكارلىقىنى يەڭگىللىتىپ بېرىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ھۆكۈم-
 رانلار مەغلۇبىيەتكە دائىر تاپا - تەنلەردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.
 بۇلاردىن سىرت، ئۆچ - ئاداۋەت ئارتۇقچە كۈچ - قۇۋۋەتنى چىقىد-
 رىپ تاشلايدۇ، ھوقۇقنىڭ ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ كۈچ -
 قۇۋۋەتلەر چىقىپ كېتىشى كېرەك. مانا بۇ ھۆكۈمرانلىققا كاپالەت-
 لىك قىلىش بىلەن چوڭ قىرغىنچىلىق ئارىسىدىكى قورقۇنچلۇق
 دىئالېكتىكىدۇر.

ھوقۇق كۈرىشىدىكى ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىشى

مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن كۈرەشنى
 مۇنداق دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، يەنى ئۇ ئورتاق مەنپەئەتتىن پايدى-
 دىلىنىپ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتىكى كۆپ خىل مۇمكىنچىلىك-
 لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كىشىلەر مۇشۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ كىرىد-
 زىس ئۈستىدىن غالىب كېلىشكە، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇق-
 قىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا،
 مەيلى قاپسى خىل ئەسلىيەتچىلەر بولسۇن، بۇلار ئاز سانلىقنى
 تەشكىل قىلىدۇ، پەقەت ئىتتىپاق تۈزۈش، يەنى رادىكالىلارغىمۇ،
 چەكتىن ئاشقانلارغىمۇ ياتمايدىغان ئاشۇ بىر بۆلەك كىشىلەرنى
 جەلپ قىلىشنى بىلگەندىلا غەلبە قىلالايدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈچنى مۇنداق بەش گۇ-
 رۇھقا ئايرىشقا بولىدۇ:

- ① رادىكال ئىسلاھاتچىلار ② مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلار ③ يا
 ئۇيان - يا بۇيان ئۆتمەيدىغان بىتەرەپلەر ④ ئەنئەنىچىلەر ⑤

ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسەپلەر (ئەسلىيەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

بىز كىرىزىسنىڭ تىپىك ئىنكاس شەكلىگە ئاساسەن روياپقا چىقىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىتتىپاق تۈزۈش تىپىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى. بىرىنچى خىلى: ناۋادا «رادىكاللار» بىلەن «ئىسلاھاتچىلار»، يەنى ئىككى مۇھىم ئىجتىمائىي گۇرۇھ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىتتىپاق تۈزلەلسە، مۇقەررەر يوسۇندا بىر خىل ئەركىن ئىسلاھات سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ. بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ كۈچى ھەمىشە ئاجىز كېلىپ، ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ 3 - ئىجتىمائىي گۇرۇھنى يولغا كەلتۈرۈش - كەلتۈرەلمەسلىكى، يەنى يا ئۆيان - يا بۇيانغا ئۆتمەي ئوتتۇرىدا قالغان «مادار اچىلار» نىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش - ئېرىشەلمەسلىكى تولىمۇ مۇھىم ئىش بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق چاغدا ئاشۇ «مادار اچىلار» ھەقىقەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

شۇغىنىسى، كۆپىنچە ئەھۋالدا ئەنئەنىچىلەر (4 - ئىجتىمائىي گۇرۇھ) نىڭ تەسىر كۈچىمۇ ناھايىتى زور بولىدۇ. 2 - خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى، يەنى ئالدىنقى تۆت ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ بىرلىشىپ ئىتتىپاق تۈزۈشىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلار مۆتىدىل، ئەمما ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئىسلاھاتنى يولغا قويۇشى، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنغا تېگىشلىك ھۆرمەت قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ناۋادا 3 - خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى مەيدانغا كېلىپ قالسا، يەنى 2 - ، 3 - ۋە 4 - ئىجتىمائىي گۇرۇھ بىرلىشىپ قالسا، ئەنئەنىۋى ئاساسىي مەقسەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يولغا قويۇلغان ئىسلاھاتقا ماسلاشتۇرىدىغان سىياسىي ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى

مۇمكىن، شۇنداقلا 1 - ئىجتىمائىي گۇرۇھتىكى رادىكاللارغا نىسبەتەن مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭدا «كونسېرۋاتىپ ئىسلاھاتچىلار» ئىتتىپاقى شەكىللىنىدۇ.

4 - خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى مۇنداق: 4 - ۋە 5 - ئىنجىمىمائىي گۇرۇھ ئىتتىپاق تەشكىللەيدۇ، ئاقىۋەتتە ئورتودوكسال دۆلەت ئېكىستىرىمىز يولىغا ماڭىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ سەۋەبىدىن ئوتتۇرىلىقتىكى «مادار اچىلار» خاتىرجەمسىزلىنەن، شۇنداقلا چەك-تىن ئاشقان ئىش - ھەرىكەتلەردە بولسا، ئۇنداقتا بۇ خىل ئىتتىپاقنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشىگە پۇرسەت چىقىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ئەسلىدە مۇرەسسە شەكلى بىلەن ھەل قىلغىلى بولىشىمۇ، بىراق ئەنئەنىچىلەرنىڭ ناۋادا يېڭى ئېقىم بىلەن مادارا قىلىشقا رايى بارمىسا، شۈبھىسىزكى ئەنئەنىچىلەر ئۈچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تەرەپكە ئۆتۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توقۇنۇشتا غەلبە قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكۈدەك بولسا، قورال كۈچىنى ئىشقا سېلىشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ تەپىك بىر ئۈلگىسى خالاس، ئۇلار مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش (ئىرقىي توقۇنۇش، مىللىي توقۇنۇش ۋە ياكى سىنىپىي توقۇنۇش) قا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئاشۇ توقۇنۇشلار ئىچىدىن توختىماي پۇرسەت ئىزدەيدۇ.

ئەلۋەتتە، باشقىچە بىرىكىشلەردىن يۇقىرىقىدەك ئاقىۋەت چەقىشى ناتايىن. 1 - خىل ئىتتىپاق «يات قوۋم» لار بىلەن دوستانە ئۆتۈشكە تىرىشىدۇ؛ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك زامانۋىلىشىش مۇساپىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. باشقا ئۈچ ئىتتىپاق بىرلىشىش ياكى چەت-كە قېقىش، ئۆزئارا بېقىنىش ۋە ئارىلىق ساقلاپ قېلىشتەك ئوخشاشمىغان بىرىكىش شەكىللىرىنى تېخىمۇ ياقتۇرىدۇ. ئەمما، يات قوۋم بىلەن توقۇنۇش ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق توقۇنۇشنى ھەل

قىلىشنى ھەرقانداق بىر خىل ئىتتىپاق ئالدىن بەلگىلىۋالمايدۇ، پەقەت باشقا ئامىللارغا چېتىلغاندىلا، مەسىلەن، دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ھوقۇق رىقابىتىدىلا كىشىنى تەشۋىشلەندۈرىدىغان مۇشۇنداق ئاقىۋەت كېلىپچىقىدۇ. ئىسلاھات ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشىدەك خەتەرلىك ئاقىۋەتنى توسۇپ قېلىشنىڭ بىر خىل ۋاسىتىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، باشقا مىللەت ۋە مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا كىم بىلەن بىرلىشىش ئۈستىدە ئوبدان ئويلىشىپ بېقىش زۆرۈر، چۈنكى ئىتتىپاق تىپى بىلەن ھۆكۈمرانلىق تىپى ئوخشاشلا مۇھىم.

بۇ جەھەتتە ئىراندا يۈز بەرگەن ئىشلار بىزگە ئىلھام بېرەلەيدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى پەھلىۋى سۇلالىسى ئىراندا دەھرىيلەشكەن بىر ھاكىمىيەت قۇرغانىدى؛ 30~40 - يىللاردا ھازىرقى زامان «ئۇسلۇبى» ئىرانغا كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، نېفىت سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى كەم دېگەندىمۇ مۇئەييەن دائىرىدە قەدىمكى پېرسىيە زېمىنىغا كىرىپ كەلدى. پەھلىۋى سۇلالىسىنىڭ ياش پادىشاھى ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا ئىسلاھاتچىلار شىئەلەر ۋە مۇتىدىل ئەنئەنىچىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىتتىپاققا دۇچ كەلدى، ئۇلار قان تۆكمەي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق پادىشاھتىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، مۇتىدىل ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى پارس مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشقا ئۇرۇندى. بۇ سىناق ئارمىيەنىڭ، ئامېرىكىنىڭ قوغدىغۇچى كۈچلىرى ۋە پەھلىۋى سۇلالىسىدىكى بارلىق «مەنپەئەتدار» لارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. يېڭىدىن تەختكە چىققان شاھ رىزا بۇ ئىشتىن سا- ۋاق ئېلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش سىنىقىنى زورلىق يولغا قويدى. ئۇ-

نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئېقىمغا زىيادە ماسلاشقان مەشھۇر كىشىلەر -
 دىن بولۇپ قالدى، ئەمما دېموكراتىك ئىسلاھاتچىلار، شىئەلەر ۋە مۇ-
 تەدىل ئەنئەنىچىلەر داۋاملىق شاھ ھاكىمىيەتنىڭ باستۇرۇش سى-
 ياسىتىنىڭ شەپقەتسىزلەرچە زەربىسىگە ئۇچراپ كەلدى. ئىسلام ئۆ-
 لىمالىرى پەھلىۋى ھاكىمىيەتنى يولغا قويغان زامانىۋىلىقنى ياقىتۇر -
 مايتتى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ مەنپەئەتمۇ ئۈزۈكسىز تەھدىتكە
 ئۇچراپ كېلىۋاتاتتى، چۈنكى شاھ ئىسلاھ ئۆلىمالىرىنىڭ ھوقۇق
 ئاساسى ۋە ئىقتىسادىي كىرىمىنى ئىگىلىۋېلىۋاتاتتى. 40 - يىللار -
 نىڭ ئاخىرىدا، ئۆلىمالار دەھرىيلىك تۈسىنى ئالغان ئىسلاھات ھەرى-
 كىتىنىڭ شېرىكىگە ئايلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىران مەخپىي ساق-
 چىلىرىنىڭ تازىلىشىغا ئۇچرىدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئەھۋال
 تۈپتىن ئۆزگەردى، ئەسلىيەتچىلەر بىلەن ئەنئەنىچىلەر ھوقۇق چەم-
 بىرىكىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلدى، باشقا شىئەلەر، مە-
 سىلەن، بازاغان، ئەركىن ئىسلاھانچىلار، بەنى سەيد قاتارلىقلار
 خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە ۋاقىتلىق بولسىمۇ قوشۇمچە رول ئوي-
 نىدى. شۇنىڭ بىلەن تامامەن كۆپ مەنبەلەشكەن ئىران جەمئىيىتىدە
 ئېكىستىرىمىزم مەنتىقىگە ئۇيغۇن ھالدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى.
 ئىسلاھات دەۋرىدە ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىسنى يې-
 ئىشكە تۇتۇش قىلىۋاتقىنىمىزدا، مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاسا-
 سىي تېما (ئىرق، مىللەت ياكى ئىدىئولوگىيە مەزمۇنلىرىنى ئۆز
 ئىچىگە ئالىدۇ) نى چۆرىدىگەن سىياسىي سەپەرۋەرلىك پەرقلىنىدۇ -
 رۈشكە بولىدىغان مۇنداق ئۈچ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ①
 ئۇ جەمئىيەتتىكى يەككىلىكلەرنىڭ ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىنى يې-
 ئىشاشتىن تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئادەتتىكى مەۋجۇتلۇق دۇن-
 ياسى زۇرۇر خەۋپسىزلىك كاپالىتى بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەندە،
 ئادىشىپ يۈرگەن ئۆزلۈك يېغىباشتىن ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلى-

شېنى تاپىدۇ ھەم ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇۋالىدۇ ② ئۇ جەمئىيەتتە - كى تېرىقتەك چېچىلىپ تۇرغان ھەرقايسى قىسىملارنى يېڭىباش - تىن بىرىكتۈرۈشكە مۇئەييەن دەرىجىدە ياردەم بېرىپ، جەمئىيەت - نىڭ يىمىرىلىشىنى ئۈنۈملۈك ھالدا توسۇپ قالالايدۇ (بىراق، يەنى - مۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆپ قۇتۇپلىشىشقا تۈرتكە بولىدۇ) ③ ئۇ سىياسىي ساھەدىكى مەشھۇر زاتلارنىڭ «كونا تەرتىپ» ۋە ھوقۇققا خىرىس قىلغۇچىلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زامانۋىلىشىش كىرىزىسىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى ئەمەس، بىز ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە مەسلىسى ۋە ھوقۇق ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاشمىغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئويلىشىپ كۆرۈشۈش - مىز كېرەك، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك - چېگرا - سى ئارىسىنى تۇتاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى، بەزىلىرى مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى چەتكە قېقىش ھادىسىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھۆكۈمرانلىقنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

بۇ خىل ھادىسە ۋە فۇنكسىيەلەر خۇنتىنىڭتون ئېيتقانداك يېڭى شەيئىي ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە شەيئىلەردۇر. تارىختا بۇ - نىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىشلار ئاز ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ يېڭى بىلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئىقتىسادنىڭ يەر شارلىشىش مۇساپىسىدە - گە ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئارىسىدىكى ئالاقە كۈندە - ساين قوبۇقلاشتى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش رايون خاراكتېرلىك ۋەقەلەرمۇ چوڭقۇر دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. شۇڭا، يەر شارنىڭ ھەرقانداق بىر يېرىدىكى توقۇنۇش، جۈملىدىن قوشنا رايونلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلاردىمۇ ئەۋجىگە چىقىش خەۋپى مەۋجۇت.

ھازىرقى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار

تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەبلەر ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى تارىخىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلار ئەڭ قەدىمىي بىر خىل تارىخىي ھادىسە، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنى زۈلمەتكە دۇچار قىلىدىغان بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر ئۈستىدىكى تەتقىقات، ئىزدىنىشلەرمۇ كۆپ بولدى.^①

ئەمما، ئاخىرىدا زوراۋانلىقنىڭ ئاساسلىق ئامىلىنىڭ زادى نېمىلىكىنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمىدى. ئۇرۇش يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ خىل بولۇپ، بىر ياكى بىرقانچە ئامىل بىرىككەندە، قەبىلە، مىللەت، شەھەر، دۆلەت ۋە ئىتتىپاقلار ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ئاساسى شەكىللىنىدۇ.

بۇ ئامىللار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

زېمىن تالاش - تارتىشى؛

قىس بايلىقلارنى تالاشش؛

مال - دۇنيانى تالان - تاراج قىلىش؛

دىنىي ئەسەبىيلىك؛

ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىختىلاپ؛

① كىلاۋس جۇئېرگېن گانزېل: «ئۈچىنچى دۇنيادىكى ئۇرۇش»، «ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى ئۈستىدىكى تەتقىق نەزەرىيەسى ۋە ماتېماتىكىلىق مەسىلىلەر» - تۇزاق ئۈستىدىكى تەتقىقات» بادېن - بادېن، 1989 - يىلى نەشرى.

ئىرق، مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش؛
ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان
خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرى ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ ئاۋۋال مۇشت
كۆتۈرۈشىگە تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن؛
دېموكراتىيە ئىشقا ئاشمىغان دۆلەتلەردىكى مەشھۇر شەخسلەر
بىلەن داھىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى.

ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بۇ كۆپ مەنبەلىك ئامىللار
بۈگۈنگە قەدەر يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. مۇ -
رەككەپ ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋەقەلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، زو -
راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب ئۇنداق
ئاددىي بولمايدۇ. زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى ئاددىيلا بىر سەۋەب
بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان نەزەرىيەلەر، جۈملىدىن مارك -
سىزم - لېنىنىزم، ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلايدۇ. ناۋادا بۇ -
نىڭغا چوقۇم بىرەر نەزەرىيەۋى ئاساس تېپىش توغرا كەلسە، رايون
سىياسىي ئامىلىدىن ئىبارەت كونا مۇقامنى توۋلىماي ئامال يوق،
چۈنكى ئۇرۇش كۆپرەك بىۋاسىتە چېگرالىنىدىغان قوشنا ئەللەر
ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ.

بۈگۈنكى دەۋردىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبى
خۇنتىنىڭتون مەنسى چوڭقۇر ئىبارىلەر بىلەن مۇنداق دەيدۇ:
«بۈگۈنكى دەۋردىكى قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك
ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدا يۈز بېرىۋاتىدۇ.»^①
ئەلۋەتتە، ئۇ بۇنىڭدىن سوئالغا جاۋاب تاپقاندا كۆرۈنىدۇ،
بىراق «ئىسلام قانلىق چېگراسى» دېگەن تېمىغا كەلگەندە، ئىستى -

① خۇنتىنىڭتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى».

تستىكىنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتىگە مۇخالپ ئىش قىلىدۇ. باش-
قىچە قارشى يوق ھەرقانداق بىر ئوقۇرمەن بۇ سانلارنى كۆرگەندە:
دە: ئىچكى ئۇرۇش ۋە خەلقئارالىق ئۇرۇشلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپ-
رەكى مەدەنىيەت ئامىلى تۈپەيلىدىن يۈز بېرىدىكەن - دە، دېگەن
يەكۈننى چىقارماي قالمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەنە تا-
سادىپىي تەقسىملىنىش پىرىنسىپىغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

بىز يەر شارىدىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار توغرىسىدا چىقىرىل-
غان 1996 - يىلىدىكى ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قا-
راپ باقايلى. خېيىدېلىپىرگ توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى ئۇرۇش
ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى قەرەللىك ئىستاتىستىكا قىلىش
خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس ئاپپارات، ئۇنىڭ ئىستاتىستىكا
سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن
ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق كىرىزىسى 27 قېتىم يۈز بەرگەن. ئۇلارنىڭ
توققۇز قېتىملىقى خۇنتىنگتون جەزملەشتۈرگەن «مەدەنىيەت ئۇ-
زۈلمە قاتلىمى» دا يۈز بەرگەن، 17 قېتىملىقى ئوخشاش مەدەنىيەت
چەمبىرىكىدىكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۈز بەرگەن. ناۋادا ئىرق
ئامىلىنىمۇ شۇ دائىرىگە كىرگۈزۈپ ئويلىساق، ئەھۋال مۇنداق
ئۆزگىرىدۇ، يەنى ئوخشاشمىغان ئىرق ئەزالىرى، ئوخشاشمىغان قە-
بىلە، مىللەت، ئىرق ياكى دۆلەت 21 قېتىملىق زوراۋانلىق توقۇ-
نۇشىغا قاتناشقان، شۇغىنىسى 27 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئاران
ئالتە قېتىملىقى ئىرق ئامىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. باشقىچە قە-
لىپ ئېيتقاندا، ئىرقىي توقۇنۇش زوراۋانلىق توقۇنۇش ۋەقەلىرىدە
نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن. تېخىمۇ مۇھىمى، ئاتال-
مىش «مەدەنىيەتلەرنىڭ سوقۇلۇشى» دىن كېلىپ چىققان توققۇز
قېتىملىق توقۇنۇشقا ئىرقىي ئامىلمۇ ئارىلىشىپ قالغان. «مەدەنىيەت-
يەتلەر توقۇنۇشى» توقۇنۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ ئوخشاشمىغان

ئىرقى گۇرۇھىغا ئەئەللۇق بولغان ئالدىنقى شەرت ئاستىدا يۈز بەر-
رىدۇ. ئۇ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ئېغىر ئىرقىي توقۇنۇش بىلەن
بىللە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نى دۇنيانى كۆزىتىشتىكى پەۋقۇل-
ئاددە كۆرۈش بۇلۇڭى قىلىۋالغان خۇنتىنگتون كەلگۈسىدىكى تو-
قۇنۇشنى ئالدى بىلەن مۆلچەرلىيەلىشى كېرەك ئىدى، مۇشۇنداق
بولغاندىلا بىز ئۇنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى كۆرەلە-
گەن بولار ئىدۇق. بۇ جەھەتتە، خېيىدېلىپېرگ توقۇنۇش تەتقىقات
جەمئىيىتى چىقارغان ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇمات مەسى-
لىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئۇلار «يوشۇرۇن توقۇنۇش»
نى ئىستاتىستىكا قىلىپ، ئىككى تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپ ئارىسى-
دىكى تالاش - تارتىش ياكى ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن
مەلۇم بىر خىل ئىختىلاپ كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە تامامەن
قورال كۈچىگە مۇراجىئەت قىلىشى مۇمكىنلىكىنى، بىراق نۆۋەتتە
تېخى ئومۇميۈزلۈك توقۇنۇش پارتلىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ
بەردى. مەسىلەن، يۇگوسلاۋىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت -
توقۇنۇشلار تېتو زامانىدىلا مەۋجۇت ئىدى. زىددىيەت - توقۇنۇش
غايەت زور زەربە بېرىش كۈچى بىلەن ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشتىن
ئىلگىرى، ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەزگىلى باشلانغان ۋاقىتنى 80 -
يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. بىز
مۇشۇ كاتېگورىيە بويىچە كېلەچەكتە كەسكىن توقۇنۇش يۈز بېرىش
ئېھتىماللىقى بولغان رايونلارنى پەرەز قىلالايمىز، خەلقئارا جەمئى-
يەت بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، مۇشۇنداق بولغاندا، بىر-
لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكى بەزى ياراشتۇ-
رۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنالايدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن
كىتابتا تىلغا ئېلىنغان يوشۇرۇن 52 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئەھ-

ۋالى زادى قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇلاردىن كۆپ دېگەندىمۇ 18 قې - تىملىقى، يەنى تەخمىنەن 1/3 ى مەدەنىيەت ئۈزۈلمە قاتلىمىدا يۈز بېرىشى مۇمكىن؛ قالغان 34 قېتىملىقنىڭ مەدەنىيەت بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق. يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، 52 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ 36 قېتىملىقى، يەنى 1/3 قىسمىدىن كۆپرەكى ئوخ - شاشمىغان ئىرق گۇرۇھى ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ يەردە ئىرق ئامىلى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.^①

1 - جەدۋەل. 1996 - يىلىدىكى «مەدەنىيەت» ۋە «ئىرق» ئامى - لىنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشتا ئىگىلىگەن نىسبىتى (پىرسەنتى)

نامى تۈرى	زوراۋانلىق توقۇنۇشى	يوشۇرۇن توقۇنۇش
«مەدەنىيەت» ئامىلى	32	35
«ئىرق» ئامىلى	79	71

يۇقىرىقى ئىستاتىستىكا مۇنۇلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ: يۈز بەرگەن زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشلارنىڭ تۈر ئايرىمىسى ئىستاتىستىكىدىن چىققان ئاخىرقى يەكۈنگە تەسىر يەتكۈزەلمىگەن، مەدەنىيەت ئامىلى بىلەن ئىرق ئامىلى ئىگىلىگەن نىسبەت مۇناسى - ۋىتى بۇنداق تۈرگە ئايرىش تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ قالمىغان. بۇنىڭ - دىن سىرت، شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يوشۇرۇن توقۇ - نۇشنىڭ كۆپ سانلىقى، يەنى 30 قېتىملىق توقۇنۇش ئەنئەنىۋى زې - مىن تالاش - تارتىشى تىپىغا مەنسۇپ بولۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنىيىتىگە ياتىدۇ. بۇ نۇقتىنىڭ دىققەتنى قوزغايدىغان يېرى شۇكى، 1996 - يىلى يۈز بەرگەن 27 قېتىملىق زوراۋانلىق

① خېيىدېلېبرگ خەلقئارا توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى، «دۇنياۋى توقۇنۇش بارومېتىرى» 1996 - يىلى، خېيىدېلېبرگ نەشرى.

توقۇنۇشى ئىچىدە، پەقەت ئالتە قېتىملىقى ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش - تارتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەكسىچە 9619 - يىلىدىكى توقۇنۇشنىڭ كۆپچىلىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالاشش ياكى فېدېراتسىيەدىن ئايرىلىشقا ياتىدىغان «ئىچكى» توقۇنۇشتۇر. يوشۇرۇن زېمىن تالاش - تارتىشلىرى ئارىسىدىكى كۆپ قىسىم توقۇنۇش ئوخشاش ئىرق ئىچىدىكى ئوخشاشمىغان ئەزالار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن (مەسىلەن، جۇڭگو تەيۋەن، جەنۇبىي ئامېرىكا، ئەرەب يېرىم ئارىلى)، بۇنىڭدا يوشۇرۇن توقۇنۇش ئىچىدىكى ئىرق ئامىلىنىڭ ئىگىلىگەن ئۈلۈشى سەل تۆۋەنلىگەن، شۇغىنىسى بۇ تەرىپى ئانچە روشەن بىلىنىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، كەلگۈسىدىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر ئىچىدە، «مەدەنىيەت» ئامىلى يەنىلا ئىرق ئامىلىدىن كېيىن تۇرىدۇ، دېيىشكە ئاساسىمىز بار، يەنە كېلىپ دۇنيادىكى ئەمىنلىك ئىشقا ئاشمىغان رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان دۆلەتلەر ئارا ئەنئەنىۋى زېمىن توقۇنۇشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇنىڭ بەك مۇھىم تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى ئېنىق.

ئىرق ۋە مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئامىلى قاتارىغا ئۆتۈشى
 دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدا، «ئىرق ئامىلى» نىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق، ئۇ ھەمىشە مەلۇم شەكىلدىكى مىللەتچىلىككە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ھەم شۇ تەرىقىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ، ئۇ 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ كۆپ قىسىم چاغلىرىدا غەزەپ ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بىز ئامېرىكا، فىرانسىيەلىكلەردە شەكىللەنگەن مىللەتچىلىكنى بۇنداق ئوقۇل مىللەتچىلىكلىكتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ئاساسىي قانۇنلۇق مىللەتچىلىك» دەپ ئاتىدۇق. ھەممە پاكىتلار مىللەتچىلىكنىڭ «تەبىئىي» يوسۇنىدىكى غىرىسىيەت ئەمەسلىكىنى، يەنى ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىدە

«بىيوگېن» جەھەتتىكى ئاساس يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. نېگە - زىدىن ئېيتقاندا، مىللەتچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى زامانىۋىلىشىش جەريانى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مىللەت ئوقۇمى دەل مۇشۇنداق زامانىۋىلىشىش ۋە تەرەققىيات جەريانىدا «ئىجاد» قىلىنىدۇ ۋە پەۋقۇلئاددە ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە بۇ يېڭى ئوقۇم ئارقىلىق، سانائەتلەشتۈرۈش بويىچە يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى سودا ئېھتىياجلىق كەڭ رايونلار ئېچىلىدۇ. جەمئىيەتتىكى قابىللار «رېۋايەت، ئەپسانە» لەرنىڭ قۇد - رەتلىك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئەل ئارىسىغا تارقالغان، ئەسلىدە ئانچە باغلىنىشى بولمىغان تارىخىي رېۋايەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆزگەرتىپ، غايەت زور ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئوخشاش مەنىۋى تونۇشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. پۈتكۈل 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىر - دە، قايىمۇقتۇرۇش خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان گۇمانتارىلىق، جەمئىيەتتەشۋناسلىق نەزەرىيەلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن «بومباردىمان» قىلىشى ئارقىسىدا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «مىللەت» دېگەن بۇ ئوقۇم يېڭى دەۋردىكى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى رويلىقا چىقاردى. بېنىدىكت ئاندىرسون «مىللەت» نى ئېنىق يوسۇندا «تە - سەۋۋۇردىكى جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا، مىللەت ھەم مەدەنىيەتنىڭ بىۋاسىتە مەھسۇلى، ھەم مەدەنىيەت تونۇشىنىڭ پايدىلىنىش نۇقتىسى بولسا كېرەك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت بىرقەدەر كىچىك دائىرىدە خۇددى خۇنتىنگتوننىڭ ئېيتى - قىنىدەك جەمئىيەت مەركىزىدىكى «مەدەنىيەت جامائىتى»، خالاس.

ئەمما، مىللىي دۆلەتلەردە يەنە مىللەت چەك - چېگرىسىدىن ھالقىغان مەلۇم شەكىلدىكى ئىرق تونۇشى بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنداق تونۇش كۆپىنچە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بولىدۇ. ئۇ تارىخ - تىكى بىر قىسىم پارچە - پۇرات ئوقۇملاردىن شەكىللەندۈرۈلۈپ،

سۈنئىي يوسۇندا بىرىكتۈرۈلۈپ ھاسىل قىلىنغان، ئۇنىڭ ئايرى-
لىشى مېدىتسىنا ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ھەقىقىي ئىلمىي ئاساس
ئۈستىگە تۇرغۇزۇلمىغان، شۇڭا «ئىرقىنى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈش-
نىڭ بىر خىل پەۋقۇلئاددە شەكلى قىلىۋېلىش ئىزچىل داۋاملىق-
شىپ كەلگەن ئىش بولماستىن، بەلكى ئالدىنلا توقۇپ چىقىرىل-
غان ياكى ئىجاد قىلىنغان ئىشتۇر».^① شۇڭا، ئىرق كولىپكتىپى يا-
كى قەبىلىمۇ ئوخشاشلا «مەدەنىيەت جامائىتى» بولۇپ، ئۇنىڭ تەت-
بىقلىنىش كاتېگورىيەسى «مىللەت» كە قارىغاندا تېخىمۇ تار.

تەتبىقلىنىش دائىرىسى تار ۋە ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئىر-
قىي ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكى ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىكى مۇھىم
سەۋەبتۇر. يەنى ئىرق جامائىتى (توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل مەدە-
نىيەت توپلىمى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ) تونۇشنىڭ فوكۇس نۇق-
تىسى قىلىنغان ھەم شۇ تۈپەيلىدىن بۇ ئىرق جامائىتى توقۇنۇش-
تىكى بىر تەرەپكە ئايلىنىپ قالغان، بۇنى خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنى-
يەت جامائىتىگە سېلىشتۇرغاندا، ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇن كې-
لىدىغان ئاتالما دېيىشكە بولىدۇ. شەرق - غەرب توقۇنۇشى — ئۇرۇش-
تىن كېيىنكى خەلقئارالىق سىياسىي ئاساسىي شەكىلنىڭ يىمىرى-
لىشى كىشىلەرنىڭ «مىللەت» دېگەن بۇ تەسەۋۋۇردىن گۇمان قىلى-
شىغا تۈرتكە بولدى، ئولې ۋائېۋېر، باررى بۇزان ۋە ئۇلارنىڭ ھەم-
راھلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» ئۇقۇمى ئې-
خىمۇ تار دائىرىدىكى جامائەت مەسىلىسىگە چېتىلىدىغان بولۇپ،
بۇلارنىڭ ياشاش ھوقۇقى كەڭ دائىرىلىك مىللىي دۆلەت (كۆپىنچە-
سى ئىمپېرىيە) تىكى مىللەت تونۇشىدا قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنمە-

① رېناتې كىرىپېلى: «ئافرىقا ئېرقىنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»،
1997 - يىلى نەشرى.

خان ياكى يېتەرلىك ساقلاپ قېلىنمىغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيەدە جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى ۋە مىللىي خەۋپسىزلىك زىددىيەت پاتىقىغا پېتىپ قالغانلىقتىن، مىللەت ئاساسىدا يېڭى مەدەنىيەت تونۇشى بارلىققا كەلگەن. ۋائېۋېر بىلەن بۇزان كەلگۈسىدە ئېغىر توقۇنۇشلارغا قاتنىشىش مۇمكىنچىلىكى بولغان «جانلىق ئۇنسۇر» نى كەڭ دائىرىلىك مەدەنىيەت جامائىتىدىن ئەمەس، بەلكى بىرقەدەر تار دائىرىلىك مەدەنىيەت توقۇنۇشىدىن بايقىغان.

لېكىن، ئۇلار «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» مەسىلىسىنى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىلىنىڭ رولى بىلەنلا چەكلەپ قويغان، يەنى ئاساسلىقى مىللىي تونۇش تۇيغۇسى قالايمىقانچىلىق چىقىدۇ. رىۋاۋىتىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار زامانىۋىلاشقان ۋە زامانىۋىلىشىۋاتقان دۆلەتلەردە ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىرقانچە ئەۋلادنىڭ ئىشى، ئۇ بۈيۈك ئەپسانىلەر ۋە تونۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدىغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد يەتكۈزۈلۈشىگە تايىنىپلا رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەن خاتا كۆزقاراشتا بولغان. ئۇلارنىڭ قارىشى ئەمەلىيەتتىن ئېغىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا بۇ ئامىللار داۋاملىق تۈردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغۇسى، بۇلار - دىن سىرت يەنە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇۋاپىق ئىككى جەريانى ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن، بىز ئۇلارنى فۇنكسىيەلىك ئىجتىمائىيلىشىش ۋە شەرتنامىلىك ئىجتىمائىيلىشىش دەپ ئاتايمىز.

فۇنكسىيەلىك ئىجتىمائىيلىشىش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ، زامانىۋىلىشىش بۇ خىل ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئۈزۈكسىز ئىلگىرى سۈرىدۇ. پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتتىكى تۇرمۇش ھەم تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئاۋام تەك - رار ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان، بۇنىڭ -

دىن مەيدانغا كەلگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلەر مىليونلىغان كىشىلەر - نىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، ئېنىق ئىش تەقسىماتى ۋە تەكرار پائالىيەت ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر جەمئىيەتتە ئۆزى ئالدىن رولىغا ماسلىشىپ، ئېھتىياجغا قاراپ بۇ رولنى ساقلاپ قېلىشى ياكى ئۆزگەرتىشى كېرەك. بونېرت ئېللىئاس بۇ خىل ھا- دىسىنى «ئۆزئارا گىرەلەشكەن پائالىيەت زەنجىرى» دەپ ئاتىغان، بۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى قاتلىمىدۇر.

ئۈچىنچى قاتلام شەرتنامىلىك ياكى قانۇن شەكىللىك ئىجتى- مائىلىشىشتۇر. قانۇن - تۈزۈم نېمىگە يول قويۇلدىغانلىقى ۋە نېمىنىڭ چەكلىنىدىغانلىقى، نېمىنىڭ قانۇنلۇق، نېمىنىڭ قانۇن- سىزلىقىنى ئەڭ كەڭ قاتلامدىن ئايرىغان ھەم شۇ ئاساستا جەمئى- يەت ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەلگىلىگەن، مەيلى دۆلەتنى ھەمىيە قىلىدىغان ياكى دۆلەتكە قارشى تۇرىدىغان ئادەم بولسۇن، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر. شۇڭا، قانۇن دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. قانۇن كۈن- دىلىك تۇرمۇشتا يەنە قانۇن خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە يې- تەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشلارنى ماسلاشتۇ- رۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئەمما، تېخىمۇ تالاش - تارتىش قوزغايدىغى- نى شۇكى، قانۇن نۇقتىسىدا ماجىرا كۆرۈلگەندە، ئۇنىڭ ئەمەلىي فۇنكسىيەسىگە چېتىلىدىغان مەسىلە جىنايىتى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى ياكى خەلقئارا جامائەتچىلىك قانۇنىغا تەتبىقلاش مە- سلىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

سالاهىيەت، تەقسىمات ۋە ھوقۇق: ئىرقىي پەرق قانداق چاغدا توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟
بۇنداق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىگە دائىر ئىستاتىس-

تەكلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قاراپ، ئىرق پەرقى ئامىلىنىڭ ئا -
ساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرسەكمۇ، زو -
راۋانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ھەممىسىگە پەقەت شۇلا بىردىنبىر سە -
ۋەب بولىدۇ، دېيەلمەيمىز، يەنە كېلىپ مەيلى زامانىۋىلاشقان جەم -
ئىيەت ياكى زامانىۋىلىشىۋاتقان جەمئىيەتتە بولسۇن، ئەھۋال ھەم -
مىسىدە ئوخشاش. ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ سالاھىيىتىنى جەزم -
لەشتۈرۈشتە، خاس فىزىولوگىيەلىك بەلگە مۇھىم ئەمەس، مۇھىم -
مى ئۇنىڭ ئەزالىرى تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئورتاق مەنئى مە -
راس، ئۇلارنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرىمۇ دەل مۇشۇ. نا -
ۋادا بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپتا سىياسىي ئامىل پەيدا قىلغان
ئاۋازچىلىكلەر باشقا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارغا سېلىشتۇرغاندا
كۆپ بولسا، يەنە كېلىپ ئۇ سىياسىي، ئىقتىساد ياكى مەدەنىيەتتە
پەرقلىق مۇئامىلىگە ئۇچرىسا، ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ باشقا كول -
لېكتىپلارنى چەتكە قېقىشىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. ئەتۋارلىنىش بىلەن
خارلىنىش ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ۋە باغلىنىشىنى
تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ. ئەكسىچە باشقا
كوللېكتىپلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىش بۇ خىل كوللېكتىپ ئى -
گىنىڭ خاسلىقىنى سۇسلاشتۇرىدۇ.

كوللېكتىپلار ئارىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىپ، ئاخىرىدا زو -
راۋانلىق تالاش - تارتىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار
ئىچىدە، ئىرقىي پەرقىن باشقا يەنە ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ياخ -
شى - يامانلىقى، سىياسىي كەمسىتىش، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۈچىيىپ، «ئۆز» زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىشىدىن كېلىپچىققان نو -
پۇس بېسىمى، شۇنداقلا تەبىئىي مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ -
چىققان «ئېكولوگىيەلىك جىددىيلىك» (ئىچىدىغان سۇ بايلىقىنىڭ
كېمىيىشى، تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازىيىشى ۋە ھاكازا) قاتارلىقلارمۇ بار.

بۇ تەرەققىياتلاردىكى ئورتاق بىر نۇقتا شۇكى، بۇلار ئالاقىدار كۈل-
لېكتىپلارنىڭ توپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پۇرسىتىگە
ئېغىر تەھدىت سالدى. يىۋاسىتە تەھدىتكە ئۇچرايدىغىنى «سالام-
يەت» گەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سۈپىتى، تۇرمۇش سە-
ۋىيەسى، يەنى ئەڭ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي تەلەپنىڭ
قانۇرۇلۇش دەرىجىسى تەھدىتكە ۋە زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەمەلىيەتتە،
سالامىيەتكە قارىتىلغان تەھدىت بىلەن ماددىي تۇرمۇش ئېھتىيا-
جغا قارىتىلغان تەھدىت ھەمىشە بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇپ كې-
لىدۇ، ئۇلار ھەمىشە تەھدىتكە ئۇچرىغان كۈللېكتىپ بىلەن «تاجا-
ۋۇزچى» ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا تۈرتكە بولىدۇ.

توقۇنۇش جەريانىدا ئوخشاشمىغان تەھدىت شەكىللىرى تۈپەي-
لىدىن توقۇنۇشنىڭ شەكلى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسى-
لەن، ئەھۋال ئەڭ ياخشى بولغاندا، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كەم-
سىتىش زىيانغا ئۇچرىغان كۈللېكتىپنىڭ تېخىمۇ كۆپ سىياسىي
ۋە ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىشىغا
تۈرتكە بولىدۇ؛ ئەھۋال ئەڭ ئېغىر بولغاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى
تارتىۋېلىش يولىدىكى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق كۈرەشكە تەرەققىي
قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل يول ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى
يېڭىباشتىن تەقسىملەش ئىستىكى تۇغۇلىدۇ. نوپۇس بېسىمى ۋە
مۇھىت جىددىيچىلىكى مەسىلىلىرى ھەمىشە تېررىتورىيەلىك ئاپ-
تونومىيە تەلەپ قىلىشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ قالىدۇ، ئەھ-
ۋال ئېغىرلاشقاندا، مۇستەقىللىققە ئېرىشىش يولىدىكى ئۇرۇشنى
كەلتۈرۈپ چىقىرىشىمۇ مۇمكىن.

ئۇنداقتا، ھازىرقى زاماندىكى ئۇرۇشلاردا مەدەنىيەت ئامىلى
بىلەن زورۋانلىق تالاش - تارتىشنىڭ مۇناسىۋىتى زادى قانچى-
لىك؟ نۇرغۇن توقۇنۇش ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلغان ئالىم تېد

روبېرت گۇر بىلەن باربارا خارفى ئىككى پارچە تەتقىقات دوكلاتىدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيانقى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئوخشاشمىغان ئىرقىلارغا قارىتىلغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش خاراكتېرلىك مۇئامىلىلەر ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ بېرىۋاتقان زوراۋانلىقلىق توقۇنۇشلارغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك، دېگەن يەكۈننى چىقارغان. سالاھىيىتى جەزملەشتۈرۈلگەن 233 ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى 80% مىللەت ئېغىر دەرىجىدىكى كەمسىتىشلەرگە ئاز-دۇر - كۆپتۈر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، دېموكراتىك دۆلەتلەردە ئۇلار سىياسىي تۇرمۇشقا ۋە يەرلىك ئاپتونومىيەگە ئارىلىشىشقا ئىنتىلىدۇ. مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يولغا قويۇلغان ياكى ھاكىمىيەتلىك دۆلەتلەردە بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇستەقىللىققە ئىنتىلىدۇ ياكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئاندىن ئۆزى باشقا ئىرقىتىكى ھوقۇق تالاشقۇچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. دىننىڭ كۆرسىتىدىغان تەسىرى جەھەتتە، خۇنتىنگتون دىنىنى مەدەنىيەتتىكى ئىنتايىن مۇھىم ئامىل، دەپ قارىغان. يۇقىرىقى ئىككى ئالىم بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىنىڭ قىممەت قارىشى بىلەن دەھرىي قىممەت قارىشى ئارىسىغا دەز كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىرقىي كەمسىتىش كۆرۈلگەن چاغلاردا، ئاتالمىش ئەسلىيەتچىلىك ئىرق ئارىسىدىكى توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەسىلەن، سۇداندىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىچكى ئۇرۇشقا ئوخشاش. بۇنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى شۇكى، ناۋادا ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرغان كولىپكتىپ، ئۆز ئەقىدىسىنى باشقىلارغا زورلاپ تاڭماقچى بولسا، دىن جەھەتتىكى پەرق توقۇنۇش داۋامىدا تېخىمۇ كۈچىيىپ بارىدۇ. بىراق، بۇ 233 ئىرقنى كۆزىتىشىمىزچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ئىرقىي توقۇنۇشقا

نۇشنىڭ پارتلىشىغا بىردىنبىر سەۋەب بولۇپ قالدىغان ياكى ئا -
ساسلىق سەۋەب بولۇپ قالدىغان ئىشلار كەمدىن - كەم كۆرۈل -
دۇ. ئەكسىچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ھەمىشە ئاشۇ ئاز سانلىق
مىللەت ياكى سىنىپىي پەرق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىرقىي توقۇ -
نۇش بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ ... ئورتاق دىنىي ئېتىقاد بۇ كول -
لېكتىپلار بىلەن ئاز - تولا يۇغۇرۇلۇپمۇ كېتىدۇ. ھازىر دىن جە -
ھەتتىكى پەرق كوللېكتىپلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق
مەنبەسى بولۇپ قالدىغان جەمئىيەت ئىنتايىن ئاز.»

ئىرقىي توقۇنۇش توغرىسىدا بۈگۈنگە قەدەر ئېلىپ بېرىلغان
ئەڭ ئەتراپلىق تەتقىقاتلار مېنىڭ 1996 - يىلىدىكى توقۇنۇشقا
ئالاقىدار ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا بولغان چۈشەند -
دۈرۈشلەرنى ئاددىي، ئېنىق ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. خۇد -
تىنكىتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا «مەدەنىيەت ئامىد -
لى» مەدەنىيەت ئۈزۈلمە قاتلىمىدىكى توقۇنۇشنى كەسكىنلەش -
تۈرۈۋەتكەن ھەم شۇ تۈپەيلىدىن زوراۋانلىق تالاش - تارتىشلىد -
رىنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى ئاشقان تەقدىردىمۇ، بىراق
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زوراۋانلىق توقۇنۇشنىڭ بىردىنبىر
سەۋەبى ياكى ئاساسى بولالمايدۇ. كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق تو -
قۇنۇشلىرى ياكى ھازىرقى زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە تۈرلۈك
تالاش - تارتىشلارغا نەزەر سالىدىغانلا بولساق، بۇ ھۆكۈم ئىس -
پاتلىنىدۇ.

سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى ئۇرۇش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تېتو رەھبەرلىكىدىكى
يۇگوسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان مىللەت كوللېكتىپلىرى مۇئەييەن
سىياسىي تەڭپۇڭلۇق ئىچىدە تۇردى. تېتو مەلۇم جەھەتتىكى يەر -

لىككە ھوقۇق بېرىش، ئىقتىسادىي تەڭپۇڭلۇق ۋە رايون ۋەكىللىك تۈزۈمى ئارقىلىق يۇگوسلاۋىيەدىكى مىللەتلەر ئارىسىغا ئۇزاقتىن بېرى يوشۇرۇنۇپ كەلگەن توقۇنۇش مەنبەسىنى تىزگىنلەشكە تىرىشتى. تېتو ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا تارىختىن قالغان جارا-ھەتلەرنى ساقايتىشنى ئارزۇ قىلغان بولسا كېرەك. تېتو دەۋرىدىكى يۇگوسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان رايونلار تىنچ ئۆتمىدىغان ئىشلار ھەم جاھان ئەھلىنى خۇش قىلىدىغان دىن ۋە ئىرق چېگراسىدىن ھال-قىپ نىكاھلىنىدىغان ئىشلار كۆپ بولغان، بۇ ئىشلار تېتونىڭ تاكىكىسىنىڭ ئاز - تولا كۈچىنى كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، تېتو يەنە «ئايرىپ ئىدارە قىلىش» سىياسىي ئەندىزىسى، بىر - بىرىدىن پايدىلىنىشتەك سىياسىي تاكىكا ۋە قارشىلىشىشلارنى ساقلاپ قېلىشتەك ھۆكۈمرانلىق ۋاسىتىلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئىشقا سېلىپ، كۈچلۈك شەخسىيەتچىلىك ۋە مۇستەبىتلىككە ئىگە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىدى. تېتو مۇشۇنداق تەڭپۇڭلۇقنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ زات بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ تارازىنىڭ مۇھىم تېشى ھېسابلىناتتى، ئۇ ئىزچىل تۈردە كەم بولسا بولمايدىغان ئاچقۇچلۇق شەخس ئىدى.

تېتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇگوسلاۋىيەدىن «لاياقەتلىك» ئىز باسار چىقمىدى، سېرىب مىللەتچىلىرى ئۆزىنىڭ مەلۇم «قورال»دىن پايدىلىنىپلا دەلەتنىڭ ھوقۇق تەختىگە چىقالايتتى. مىلوشېۋىچ ئۇ چاغلاردا پەقەتلا بىر تەلۋە ۋە تەنپەرۋەر ئىدى. 1987 - يىلىغا كەلگەندىلا، ئۇ ئاندىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ جىسمىدىكى مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى بايقىدى. دەل مۇشۇ كەيپىيات ئۇنىڭ ھوقۇق يۇقىرى پەللىسىگە چىقىشىغا ياردەم بېرەلەيدىغان ئەڭ مۇۋاپىق قورال ئىدى. «سېرىب» دېگەن بەلگە ئۇنى ئېھتىياجلىق بولغان «سۈيۈرغاللىق ھوقۇقى» بىلەن تەمىن

ئەتتى، شۇنىڭ بىلەن مەلۇشېۋىچ ئەڭ كۈچلۈك ھېسابلىنىدىغان مىللەت كوللېكتىپىنىڭ ۋە زور بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھوقۇق رىقابىتىدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىۋالدى. بىراق، مەلۇشېۋىچ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش داۋامىدا سېرىبلارنى مەركەز قىلغان ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈش ئەندىزىسىنى كۈچەپ يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن باشقا جۇمھۇرىيەتلەر، بولۇپمۇ سلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە ئۆزىنىڭ دىنىي ۋە مىللىي مەنپەئەتى ئۈچۈن تېخىمۇ كۈچەشكە مەجبۇر بولدى. مەلۇشېۋىچ كوسوۋودىكى ئالىبانلار بىلەن ۋوۋوتىنادىكى ۋېنگرىيەلىكلەرنىڭ يېرىم ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، پىرىشتىنا بىلەن ساگرېبۇرادا شۇ ھامان ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى ياغرىدى. 1990 - يىلى 1 - ئايدا يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدىغان، بېلگرادنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىلىق بولغان بىر تۈرلۈك لايىھە قەيەستىن چىقتى، بۇ لايىھە ھەتتا يۇگوسلاۋىيە كومپارتىيەسى ئىتتىپاقىنىڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقىمۇ پۇرسەت بەرمىدى. فېدېراتسىيە ئارمىيەسى پارچىلىنىپ كەتتى، سېربىيەدىكى مونتيگرىنېلار كىرودىيەلىك بىر زۇڭتۇڭنىڭ يۇگوسلاۋىيەدە سېرىبلار بىلەن ئۆۋەتلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تەسەۋۋۇرىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى، ئاخىرىدا سلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە فېدېراتسىيەدىن ئايرىلىش يولىغا ماڭدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش پارتلىدى.

تېتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇگوسلاۋىيەدە تېتونىڭ ئورنىغا چىققان رەھبەر ناۋادا تولۇق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش قارارىنى چىقارغان بولسا، ئەھۋال قانداق بولار ئىدى؟ بىزنىڭ تەسەۋۋۇر

قىلىشىمىزچە، كۆپ پارتىيەلىك بىر دۆلەت (بەلكىم توقۇل ئىرقچىلىققا، دىنغا ياكى يەرلىك پارتىيەلەرگە قارشى پەرمان چۈشەندۈرۈلۈشى مۇمكىن) فېدېراتسىيەنىڭ ئىككى پالاتا تۈزۈمى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېچىۋېتىش سىياسىتى رويپاچقا چىقسا، يۇگوسلاۋىيە ئىس - تۈتەك باسقان جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالماسلىقى، مىللەتلەر تىنچ ئۆتىدىغان ۋەزىيەت يەنىمۇ مۇستەھكەملىنىشى مۇمكىن ئىدى، مەدەنىيەت پەرقى سىياسىي تالاش - تارتىشقا ئايلىنىپمۇ كەتمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ زورلۇق سىياسىي مەنپەئەتى ۋە ئۇلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزئارا دۈشمەنلىشىدىغان ئىرق ئوبرازى قايتىدىن تىكلەندى، بۇ ئوبراز ئۆتمۈشتىكى ئاشۇ تارىخىي كۆلەڭگىلەردىن ئەندىزە ئالغان ھەم پەۋقۇلئاددە زور قىياپەتكە كىرگۈزۈلگەندى.

تۇيۇقسىزلا يۈز بەرگەن بۇ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ئالدىدا، خەلقئارا جەمئىيەت نېمە قىلارنى بىلەلمەي قالدى. ئەنگىلىيە بىلەن فىرانسىيە بىرلىككە كەلگەن يۇگوسلاۋىيەنىڭ رايون سىياسىيىشىۋ - ناسلىقى نۇقتىسىدىن ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ - تى. ئۇلار يەنە باشقا بەزى ئامىللارنىمۇ ئويلىماي قالمايتتى. مەسىلەن، ئۇلار تارىختىن بۇيان ئىزچىل ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەندى، شۇنداقلا بالقان يېرىم ئارىلىدا گېرمانىيە ئۆي - لىمىغان بىرەر ۋەقەنى تۇغدۇرماقچى بولسا، گېرمانىيە بىلەن ئۇ - زەڭگە سوقۇشتۇرايدىغان بىر كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. رۇسىيەمۇ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى قۇۋۋەتلەيتتى. بۇ را - يوندىكى مۇھىم دۆلەت گىرېتسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سېربىيە ئۇنىڭ تۈركىيە ۋە ماكېدونىيە بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇشىدىكى ئىتتىپاقىداشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەنگىلىيە بالقان رايونىدا

شمالىي ئىرېلاندىيەدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن، كىشىلەرنىڭ باشقا دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇشقا ئارىلىشىمەن دەپ ئۆزىنى تارتىۋالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، بۇ جەھەتتە بۇرۇنلا تولۇق تونۇش ھاسىل قىلىپ بولغانىدى. فەرانسىيە ھەمىشە كورسكادىكى بۆلگۈنچى كۈچلەردىن ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى، بەزىدە بىرىتاگنې رايونىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىدە مۇفرانسىيەنىڭ بېشىنى ئاغرىتاتتى، شۇڭا ئۇلار بۇنداق قېلىپ راتسىيەدىن ئايرىلىش ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن ئانچە خۇش بولۇپ كەتمەيتتى. ئىسپانىيە (باسكې رايونى) ۋە ئىتالىيە (جەنۇبىي تىرول ئىشتاتى)مۇ ئۆزلىرىدە شۇنداق يوشۇرۇن خەۋپنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئوخشاش ھېسسىياتتا ئىدى. ئەمما، گېرمانىيە مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى بەكرەك تەكىتلەپ، ھەممىگە ئايان تاجاۋۇزچىغا نىسبەتەن خەلقئارالىق كېسىم چىقىرىشتا چىڭ تۇردى. دانىيە بىلەن گوللاندىيە ئامېرىكىغا ئوخشاشلا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىدى.

مۇستەقىللىققە ئېرىشىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىش ھەم خەلقئارا قانۇن ئومۇمىي پىرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، بۇ تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىش تەسەۋۋۇرىنىڭ گۆدەكلەرچە خام خىيال ئىكەنلىكى ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. ئۇ بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنا رايونىدىكى توقۇنۇشنىڭ سىرلىق پەردىسىنى ئېچىپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۈچ يىلغا سوزۇلغان دەھشەتلىك ئىچكى ئۇرۇش پارتلىدى، ئۇ كىرودىيە بىلەن سېربىيەنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشىنى كۆزلەش يولىدىكى تالاش - تارتىشلارغا قارىغاندا دەھشەتلىك بولدى. بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىغا خەلقئارا جەمئىيەتمۇ بىرلىككە كەلگەن يەكۈن چىقىرىشىغا ئامالسىز

قالغاندەك قىلاتتى، ئوخشاشمىغان دۆلەت جامائەتچىلىكىنىڭ قاراشلىرىدىمۇ ئىختىلاپ زور ئىدى.^①

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇنداق ئىختىلاپ ياۋروپا ئىتتىپاقى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىنى پارچىلىۋېتەلمىدى. ئۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەر، كۆزقاراشلار ئۆزئارا يېقىنلىشىشقا باشلىدى، ئاخىرىدا ئامېرىكىنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا ئورتاق ئارىلىشىش رويپاچا چىقتى، بۇ ئىشلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىت غۇلغۇلا قىلىنغان بولسىمۇ، ئاخىر قارار چىقىرىلدى. بۇ توقۇنۇش ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ئەسلىدە بىر دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇش ئىدى، ئەمما ناھايىتى تېزلا خەلقئارا ئارىلاشقان رايون توقۇنۇشىغا ئايلاندى. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ ھەرگىزمۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ياكى بىرقانچە خىل مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇرۇش ئەمەس. ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا قاتناشقان بىرقانچە پارتىيە - گۇرۇھ ئېچىنىشلىق بەدەل تۆلدى. «غەرب ئەللىرى»، «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى دۆلەتلەر» ۋە «ئىسلام ئەللىرى» بۇنىڭغا ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنادىكى سېربلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق بويسۇندۇرغان ۋە رۇسىيەنىڭ دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ئۆمىكى ئۇلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراشتۇرغاندىن كېيىن، بۇ ئۈچ مەدەنىيەت گۇرۇھى بۇ رايوننىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن

① يوهان گېئورگې رېسۇلېر: «بوسنىيەدىكى تىراگېدىيە»، سە - تۇنگرات 1993 - يىلى نەشرى.

خەلقئارا تىنچلىق ساقلاش قىسمىغا ئۆز قوشۇنلىرىنى قاتناشتۇردى.

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى

1990 - يىلىدىن 1991 - يىلىغىچە پارس قولتۇقى رايونىدا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى، ئەمەلىيەتتە بىر ئەرەب - ئىسلام دۆلىتىنىڭ يەنە بىر ئەرەب - ئىسلام دۆلىتىنى قوپاللىق بىلەن ئىشغال قىلىۋېلىشى ھەم ئۇنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشى بۇ ئۇرۇش. نىڭ پارتلىشىغا تۇتۇرۇق بولدى. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون بۇ نۇقتىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلىپ قويغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىراق قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا كەسكىن تەدبىر قوللىنىلمىسا، مۇنداق ئۈچ خىل ئاقىۋەتنى بىۋا - سىتە كەلتۈرۈپ چىقىراتتى: ① تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تو - سىدىغان خەلقئارالىق شەرتنامىلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايت - تى، شۇ تۈپەيلىدىن خەلقئارالىق قانۇنلارمۇ دەپسەندە قىلىناتتى ② دۇنيادىكى نېفىت زاپىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تىزگىن - لىش ھوقۇقى ئۆكتەم بىر مۇستەبىتنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتەتتى ③ ئۆزئارا كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش جەھەتتە مۇھىم ئىستراتې - گىيەلىك ئورۇنغا ئىگە بۇ رايوندا زومىگەر دۆلەتتىن بىرى ئوتتۇ - رىغا چىقىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ ئۈچ سەۋەب غەرب ئەللىرى، ئەرەب ئەللىرى ۋە «باشقا» دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ، پەۋقۇلئاددە ئىتتىپاق تۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى، ئامېرىكىنىڭ قەتئىي رەھبەرلىكى، رۇ - سىيە، جۇڭگو ۋە ھىندىستاننىڭ كەڭ قورساقلىق قىلىشى ئارقى - سىدا، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى كۆپ دۆلەت قىسىملىرى ئاخىر قورال كۈچىگە تايىنىپ، سادامنىڭ كۈۋەيتكە بولغان ئىشغالىيەت - گە خاتىمە بەردى.

سادام ھۈسەيىن ئاخىرقى باسقۇچتا (بۇ چاغدا كېچىككەندى) ئىسلامىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەنئۇي قىممەت تو- نۇشىنى ئۆزىنىڭ تەشۋىقات قورالى قىلىپ، ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئىسلام دۇنياسىنى تاشقى دۇنياغا قارشى ئورۇنغا قويۇشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ «غازات» دەپ سالغان چۇقانلىرى ئەرەب دۇنياسىدىكى خەلقلەر ئا- رىسىدا (ھۆكۈمەتتە ئەمەس) مۇئەييەن قوللاشقا ئېرىشەلمىدى. شۇ- غىنىسى، بۇ قوللاشلار جەمئىيەتتە ئاساسىي ئېقىمنى ئىگىلىيەل- مىدى. بۇ ھالىنى كۆرگەن كىشىلەر ئىسلام ئەجەبا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئى- راقنىڭ بۇ دۆلەت كىشىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشىدىكى ئەڭ- گۈشتەر بولۇپ قالدىمۇ - قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويماي تۇرالمى- دى. ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنداق ئەمەس ئىدى، تېخىمۇ ئىشەنچلىك پەرەز شۇكى، نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئەرەب ئارمىيەسى ھەربىي جەھەتتە ئۈزۈكسىز خورلۇق تارتىپ كەلگەنلىكتىن، نۇرغۇن كى- شىلەر ئۈمىدسىزلىنىپ مۇرەسسە تاكتىكىسىنى تاللىغانىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكە مەزگىلىدىكى قات- تىق خورلاشلىرىنى، ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان بىرقانچە قېتىم- لىق ئۇرۇشنىڭ ئۇدا مەغلۇبىيىتىنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قى- سىم ئەرەبلەر كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا چىداپ تۇرالماي، ئەرەبلەر- دىن بىر مىللىي قەھرىماننىڭ چىقىشىغا تەقەززا بولغانىدى. شۇڭا، ئۇلار سادام ھۈسەيىندىن ئىبارەت بۇ قاتتىق قول ئەرەب پالۋىنىنى قوللىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىراققا قارشى جەڭ قىلغان ئەرەب ھاكىمى- يەتلىرى (ماراكەش، مىسىر ۋە سۈرىيە) ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئالتە يىلدىن كېيىنمۇ ھۆكۈمرانلىق تەختىدە تەۋرەنمەي ئولتۇرۇۋەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە پارس قولتۇقى رايونىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن سادامنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى،

سادامنىڭ «جۈمەدىكى خۇتبىسى» گە بۇ يەرلەردىن ئاۋاز قوشىدۇ. خانلار چىقىمىدى.

بۇ ئۇرۇش ئاساسەن ئەتەنئۇى سىياسىي نىشان ئۈچۈن پارتا. لىغانىدى. بۇ رايوندىكى ئۇرۇشقا قاتناشقان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئىراقنىڭ مەقسىتى قورال كۈچى ئارقىلىق بۇ رايوندا زومىگەرلىك ئورنىغا چىقىپ، بېشىغا كەلگەن قەرز كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇش ئىدى؛ پارس قولتۇقىدىكى دۆلەتلەر. نىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنكاسىنى نوقۇل ھالدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش پىرىنسىپى ئاساسىدىكى ئىنكاس دېيىشكە بولىدۇ. باشقا ئەرەب ئەللىرىنىڭمۇ «ئۆزىگە تۇشلۇق ئويلىغانلىرى» بار ئىدى. سۈرىيە ئۆزىگە بىۋاسىتە قوشنا بولغان دۆلەتنىڭ كۈنساين قۇدرەت تېپىپ، ئۆز خەۋپسىزلىكىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى؛ مىسىر ئەرەب دۇنياسىغا رەھبەرلىك قىلىشتىكى كۈچلۈك رىقابەت. چىمىنى ئىسكەنجىگە ئالدى. پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدىكى ئوپىراتا. سىيە ماھارىتى ۋە بۇ مەيدان ئۇرۇشىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى تېخىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ بىر خىل يېپيېڭى ئەندىزىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈلۈش مۇمكىن. چىمىكى بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، يەنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلات. تى خەۋپسىزلىك كېڭىشى بۇنى سىياسىي جەھەتتىن بىۋاسىتە تىز. گىنىلىمىسمۇ، بۇنداق ئەندىزىنى قوللىنىشقا ھوقۇق بەردى.

يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقىكى توقۇنۇشلار

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ يېقىن شەرق توقۇنۇشىنىڭ چەت بەلبېغىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ بەلباغ ئىنتا. يىن نازۇك رايون ئىدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق توقۇنۇش داۋامىدا دىنىي مەدەنىيەت ئامىلى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايتتى. بىراق، بىز

سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىپ ئىنچىكە تەھلىل قىلساقلا، بۇ يەر - دىكى ئاساسلىق كۈرەش شەكلىنىڭ يەنىلا پارتىيە - گۇرۇھلار ئا - رىسىدىكى ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان توقۇنۇش شەكلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز، يەنى بۇ يەردىكى كۈرەش ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز - مىزگە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن تالىشىش يۈزىسىدىن بولۇۋا - تدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىسرائىلىيە بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى پەلەستىنلىكلەر ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش يېقىن شەرق ۋە ئوت - تۇرا شەرق رايونىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ توقۇنۇش قۇرۇلمىسى - نىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

يەھۇدىي قىساسچىلىقى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق نىشانى دۇن - ياننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان يەھۇدىيلار ئۈچۈن ئۆز دۆل - ىتى - يەھۇدىي مىللىتىنىڭ تارىخىي بۆشۈكىگە قۇرۇلغان بىر مىللىي دۆلەتنى روپاپقا چىقىرىش ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەھۇدىي قىساسچىلىرى ئەنگىلىيە ھۆكۈ - مىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، بۈگۈنكى ئىسرائىلىيە زېمىنىدا ئەنگىلىيەنىڭ مائىتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى دومىنىۋى قۇرۇلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆ - لەتلەر تەشكىلاتى، يەنى خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە ئەزا بارلىق دۆلەت - لەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، يەھۇدىيلار ئاخىر ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتى ئىسرائىلىيەنى قۇردى.

ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەرەب ئەللىرىگە نىسبە - تەن ئېيتقاندا، قاباھەتلىك چۈشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى، پە - لەستىن رايونىدا نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت ۋە دىنىي ئېتىقادى ئوخشاشمايدىغان ئىرقىلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردە يەھۇدىيلار، شىئە مەزھىپى ۋە سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇل - مانلار، خىرىستىيانلار ۋە دېرۇزىلار ياشايدۇ. ئۇلار ئوسمان ئىم -

پېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىرقانچە يۈز يىل ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرگەن. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى يېقىنقى زاماندا، ئەرەب دۇنياسى ئىزچىل ئوسمان تۈركلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ياۋروپا جاھانگىرلىكىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىر مەيدان بۈيۈك ئازادلىق ھەرىكىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەرەبلەر ئەنگىلىيە ئوفىتسىيەسىنى لاۋرېنتىسنىڭ رەھبەرلىكىدە تۈركىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا ئوسمانىيلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بىراق ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ دۆلەتنى مۇستەقىل قىلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشماي، ئۇلار ئەنگىلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ خەلقئارالىق ئىتتىپاقى ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ، دەپ كەينى نىقابىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ قىلغان ھۆكۈمرانلىققا تىز پۈكۈم تى. ئەرەب دۇنياسى خالىغانچە تارتىلغان چېگرا لىنىيەسىنى بويلاپ ئايرىۋېتىلدى. ئاشۇ چاغلاردا ئەنگىلىيە ۋاقىتلىق باشقۇرۇۋاتقان پەلەستىن رايونىغا يەھۇدىيلار تۈركۈم - تۈركۈملەر كۆچۈپ كەلدى.

گىتلىر گېرمانىيەسىنىڭ يەھۇدىيلارغا قاراتقان زىيانكەشلىكى ۋە قىرغىنچىلىقى بۇ كۆچمەنلەر دولقۇنىنى ئەۋجىگە چىقىرىپلا قالماي، بەلكى بۇ ياش ئىسرائىلىيە دۆلىتى ئاھالىلىرىدە ئۆزگىچە مۇداپىئە ئىرادىسىنى يېتىلدۈردى. 1948 - يىلى بىرىنچى قېتىملىق ئەرەب - ئىسرائىلىيە ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مۇستەقىللىق، يۈز مىڭلىغان پەلەستىنلىكلەر ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئانا ماكانىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئۇلار ئەرەبلەرگە قارىتىلغان

بۇنداق خورلۇققا چىداپ تۇرالماي، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ يەھۇدىي دۆلىتىنى يوقىتىش كويىغا چۈشتى. باشقا ئەرەب ئەللىرى ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، پەلەستىنلىكلەرنىڭ بۇ نىشانىنى ئاز - تولا قوللىغان بولدى. ئەرەب دۇنياسىدا داھىيلار نىشانىنىڭ تىكلەنىشىدە ھەمىشە پەۋقۇلئاددە مۇھىم رول ئوينايتتى. پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئۇرۇشخۇمارلىقى ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دېموكراتىك تۈزۈلمىسى (دۆلەتتە مىللەتلەر باراۋەر ۋە دىنىي ئېتىقاد ئىكەنلىكىگە ئىگە دەيدىغان ئېنىقلىما) تەرىپىدىن ئەكسىچە دەلىللەندى. ئۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان ئەرەبلەر باشقا ئەرەب ئەللىرىدىكى قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بۇ ھوقۇقلار خېلىلا چەكلىمىگە ئىگە ئىدى، شۇڭا پەلەستىن مۇساپىرلىرى ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قايتىشى رەت قىلدى.

بۇ رايوندا جەمئىي بەش قېتىم بىرقەدەر كەڭ كۆلەملىك قانلىق ئۇرۇش بولدى، 1967 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا ئىسرائىلىيە غەززا رايونى ۋە ئىيوردان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن پەلەستىن مۇساپىرلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسرائىلىيە ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قارىتا تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان كۆچمەنلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى، بۇ زېمىننى چۆرىدىگەن توقۇنۇش بۈگۈنگە قەدەر يەنىلا ھەل بولماي، ئۈمىد بىلەن باشلانغان ئوسلو ئىنچىلىق مۇساپىسىدىكى ئەڭ چوڭ پۈتلىكاشاڭ بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇكى، بۇ مەيدان تالاش - تارتىشتا ئىككى تەرەپنىڭ دىنىي ئېتىقاد پەرقى سىياسىي، مەدەنىيەت توقۇنۇشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، بىراق

بۇ توقۇنۇشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەمەس، بەلكى توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى، خالاس.^①

ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى ئۇرۇشلار

رىۋاند، بۇرۇندى ۋە زايىردىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقلار تېخىدە چەھىللا يۈز بەرگەندەك ئېسىمىزدىن چىقىپ كەتكىنى يوق، بۇ يېقىندىن بۇيان يۈز بەرگەن ئەڭ قانلىق قوراللىق تالاش - تارتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار ئەڭ مۇرەككەپ توقۇنۇش تىپلىرىدە نىڭ بىر خىلىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئا - مىلى پەقەت ئادەتتىكىچىلا رول ئوينىغان.

بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرى چوڭ كۆل رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت تۇسلار بىلەن ئىلگىرى بۇ يەردە ئول - تۇرۇۋاتقان يەرلىك ئاھالە خوتۇ دېھقانلىرى ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى مۇناسىۋەت ئەزەلدىن جىددىي ئىدى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگى - شىپ، ئۇلار ئارىسىدا روشەن پەرقمۇ قالمىغانىدى. شۇڭا، كىشىلەر ئىزدىسە ئىسپات تاپقىلى بولىدىغان ئىرقىي تەۋەلىك مەسىلىسىگە قارىغاندا، ئىجتىمائىي قاتلامغا بەكرەك دىققەت قىلغانىدى. مۇس - ئەملىككە دەۋرىدە، غەرب مۇستەملىكىچىلىرى ئۇرۇشقاق تۇسلارغا ئىمتىياز بېرىش ئارقىلىق، بۇ قالدۇق مەدەنىيەت پەرقىدىن تولۇق پايدىلانغانىدى ۋە شۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملىگەند - دى. غەربنىڭ تىزگىنلىنىشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش خوتۇنلار (رىۋاندا ۋە بۇرۇندى دۆلەت ئاھالىسىنىڭ %80

① كىلاۋدىيە سىمىت: «ئىسرائىلىيە - پەلەستىن توقۇنۇشى ۋە ئوتتۇ - را شەرقىنىڭ شەرق - غەرب توقۇنۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خەۋپسىزلىك سىياسىتى يولغا قويۇلىدىغان رايون قىلىنىشىنىڭ ئەھمىيىتى»، ئابادىن - بادىن، 1993 - يىلى نەشرى.

نى ئىگىلەيدۇ) غا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تار -
تەۋەنلىپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن دېرەك بېرەتتى؛ تۈ -
سىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھوقۇقىنى ئىگىلەش ساقلانغى -
لى بولمايدىغان قىساس ئېلىشتىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى زۆرۈر
ۋاسىتە ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ ئىككى دۆلەتتە دۆلەت ھوقۇقى
ئۈزۈكسىز ئالمىشىپ تۇردى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن قىرغىن -
چىلىق پاجىئەلىرى يۈز بەردى. رىۋاندا كۆپ سانلىق ئاۋام سايلى -
غان خوتۇمىللىتىدىن چىققان زۇڭلى خابويا رۇمانا مىللىي يارد -
شىش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەت
يەنىلا مۇقىم بولدى. بىراق، ئۇ 1994 - يىلى ئايروپىلان ھادىسى -
سىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ۋەزىيەت جىددىي تۈردە ئۆزگەردى -
خوتۇمىللىتىدىن بولغان ئارمىيە بىلەن خەلق ئەسكەرلىرى پۈر -
سەتتى غەنىمەت بىلىپ، تۇسىلارغا ئىرقىي ئوخشاپ كېتىدىغان
كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىقنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا -
قتتا ئوگاندا ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن
بىر تۈركۈم تۇسى مىللىتى پارتىزانلىرى رىۋانداغا بېرىپ، خو -
تۇلارنىڭ سابىق ھۆكۈمىتىنى ۋە بۇ ھۆكۈمەت زاپىرىدىكى مۇسا -
پىرلار لاگېرىغا توپلىغان قوراللىق كۈچلەرنى قوغلاپ چىقارماقچى
بولدى. ئالاھىزەل شۇنىڭ بىلەن تەڭلا دېگۈدەك بۇرۇندىدىكى تۈ -
سىلارنىڭ سابىق رەھبىرى بۇيۇيا خەلق سايلىغان خوتۇلار ھۆكۈمى -
تىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، نەتىجىدە ئىككى دۆلەتتىكى تۇسىلارنىڭ
تايانچ ئۇنسۇرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ شىرەم «تۇغقىنى» — ئوگاندا -
نىڭ سايلاپ چىقىلغان زۇڭتۇڭى مۇساۋىنى ئىتتىپاق تۈزدى.

زاپىر ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى مىللەت قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ
بىر چوڭ دۆلەت بولۇپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەر ۋە قەبىلىلەر يەرلىككە
ھوقۇق بېرىشنى تەكىتلەيتتى، ئەمما كىنىشاسادىكى چىرىك ھۆ -

كۈمرانلار، يىلىغا ئالدىنغان ئوبدان تەمىنات بىلەن كۈن كەچۈرۈۋ-
ۋاتقان ئەمەلدارلار ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىققا تې-
خىمۇ مايىل ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككى تەرەپ ئارىسىدا كەسكىن زىد-
دىيەت كېلىپ چىقىشتىن ساقلاماق تەسكە چۈشەتتى. بۇ زىددىيەت-
لەر تۈپەيلىدىن مۇستەقىللىق يولىدا قان تۆكۈشلەر بولغان بولسى-
مۇ، مۇستەقىللىق ئىشقا ئاشمىدى. بىراق كىنىشاسا ھۆكۈمىتىدە
خىيانەتچىلىك، چىرىكچىلىك ۋە خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇش
ئەھۋاللىرى كۈنساين ئېغىرلىشىپ، يەرلىك كۈچلەر بارغانسېرى
ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى.

چوڭ كۆل رايوندىكى كىۋۇ دېگەن جاي ئەنئەنە جەھەتتىن
ئاساسلىقى تۇسلاردىن تەركىب تاپقان كۆچمەنلەر مەھەللىسى ئى-
دى، رىۋاندا ۋە بۇرۇندى مۇستەقىل بولغاندىن بېرى بۇ جايدا نۇر-
غۇن تۈسى كۆچمەنلىرى تۇرۇپ كەلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۈس-
تۈنلۈككە ئىگە بولغان بۇ ئاز سانلىق مىللەت يەرلىكلەرنىڭ ھە-
سەتخورلۇقىنى قوزغىدى. 1993 - يىلى ۋە 1994 - يىلى شىمالىي
كىۋۇدىكى بانىاۋاندا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تۈسى كۆچمەنلەر-
رى ئاپەت خاراكتېرلىك ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن،
1996 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جەنۇبىي كىۋۇ ئۆلكىسىنىڭ
باشلىقى مەركىزىي ھۆكۈمەت 1981 - يىلى ئېلان قىلغان بىر
تۈرلۈك پەرماننى يولغا قويماقچى بولدى، بۇ پەرمانغا بىنائەن شۇ
جايدىكى تۈسى ئاھالىلىرى ۋە بانىا رىنگېلار زاپىرىدىن قوغلاپ چى-
قىرىلىشى كېرەك ئىدى. خۇددى كىشىلەرنىڭ كۈتكىنىدەكلا، بۇ
ئاز سانلىق مىللەتلەر قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، تاشقى
دۇنيانىڭ ياردىمىدە كۈچى ئاجىز يەرلىك ھۆكۈمەتنى ۋە مەركىزىي
ھاكىمىيەتنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تېزلا تەۋرىتىپ
قويدى.

1996 - يىلىدىن تارتىپ بۇ رايوندا تۆۋەندىكىدەك ۋەزىيەت كېلىپچىقتى: مۇساپىرلار لاگېرىغا مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان خو- تۇلار توپلاندى، سابىق خوتۇلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق قىسىملى- رى ۋە خەلق ئەسكەرلىرى بۇ يەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى، رىۋاندا بىلەن بۇرۇندىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى باشلاندى. زاير ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى دۆلەتتىكى تۇسلار ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈزگە ئۈزگە سوقۇشتۇرۇشنى كۆزلەپ، خوتۇلارنىڭ قورقۇنچاق سابىق مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن زايرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇسلارنىڭ ئەۋلادلىرى زاير مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالدى ھەم ئۈنۈملۈك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى- نى يولغا قويدى.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارا ۋەزىيەت يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى: ئۇگاندا ئەسلىدە ساغلام كۈچىيىپ بېرىۋاتقان دۆلەت ئىدى. ئۇ ئې- رىترىيە ۋە ئېفىيوپىيە بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبىي سۇداندىكى يۈز ئۆرۈگەن ئارمىيەنىڭ خارتومدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشىغا مەبلەغ ياردەم قىلدى. خارتومدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى ئۇگاندىنىڭ شىمالىدىكى ۋە باشقا ئىككى دۆلەتتىكى مۇسۇلمانلار ھەم ئورتودوكسال خرىستىيان دىنى مەزھىپىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى قوللاش ئارقىلىق ئەندىنى ئالدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇگاندىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە كۈنسېرى روناق تېپىشىغا ئىشەن- مەيدىغان زاير ھۆكۈمىتى زايرنىڭ شىمالىنى سۇداندىكى مۇسۇل- مانلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇگانداغا قارشى تەش- كىلات ئۈچۈن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بازار قىلىپ بەردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇگاندا زايرنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بەكلا قىزىقىپ قالدى.

بۇ ۋەزىيەت ھەقىقەتەن مۇرەككەپ ئىدى، ئەجەبا ئۇنداق ئەمەس- مۇ - يا؟ ئەمەلىيەتتە، مەن تېخى فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ

زىددىيىتى ئۈستىدە توختالمىدىم، بۇ نۇقتا ئالدىدا تىلغا ئېلىپ
ئۆتكەن مەزھەپ - گۇرۇھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇ-
ھىم، بىراق ئۇلار بۇنداق قىرغىن قىلىشلارنى ئۈزۈل - كېسىل
قوللىمىدى، پەقەت تېخىمۇ كۆپ قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلىدى،
تېخىمۇ ياخشى مەشىقلەندۈردى. دېمەك، تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئادەم
ئۆلتۈرگۈچى ماشىنىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ياردەم بەردى.
ئەلۋەتتە، ئۇگاندا، رىۋاندا ۋە بۇرۇندى ھۆكۈمەتلىرىمۇ بائىامۇر
رىنگې، ئۇگاندا ۋە رىۋاندادىكى قوزغىلاڭچىلارغا مەبلەغ ياردەم قىل-
دى، زۆرۈر تېپىلغان جايلارغا يەنە ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنىمۇ ئە-
ۋەتتى. خولۇقلارنىڭ مۇساپىرلار لاگېرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ،
خەلق ئەسكەرلىرى تارمار قىلىندى، مۇساپىرلارنىڭ خېلى كۆپ
قىسمى رىۋاندا ۋە بۇرۇندىكى تۇسۇلار ھۆكۈمىتى كونتروللۇقىدىكى
رايونلارغا يېڭىياشتىن قوغلىۋېتىلدى، يەنە بىر قىسمى قىرىپ
تاشلاندى. بائىامۇرىنگېلار كۈنساين زورىيىۋاتقان بىر ئاسىيلىق
ئاساسىنى شەكىللەندۈرۈپ، مۇستەبىت مونوپوتو بىلەن ئۇزاق مۇد-
دەت كۈرەش قىلدى. قېرىغان جەڭ تۈلپىرى، سابىق ماركسىزمچى،
مونوپوتوغا قارشى ئېقىمنىڭ تەۋرەنمەس جەڭچىسى لاۋېرىنت كاپ-
پىرا دېموكراتىيە پېشۋاسى بولمىسىمۇ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماس-
تىن لىق «پارتلاتقۇچ» بېسىلغان ئات ھارۋىسىنى سۆرەپ چاپتى.
چىرىك مونوپوتونىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى خۇددى لىڭشىپ
قالغان ئىمارەتتەك، قىسقىغىنە بىر قانچە ئاي ئىچىدە گۈمبۈرلەپ
غۇلاپ چۈشتى.

ئوتتۇرا ئافرىقا تېڭىپلا كەتسە پارتلايدىغان پارتلاتقۇچقا ئايلىد-
نىپ قالدى، دۆلەت چېگراسىنى ھالقىغان ئىرقىي توقۇنۇش، دۆ-
لەتلەر ئارا توقۇنۇش ھەم ھۆكۈمەتكە قارشى ھاكىمىيەتلەر توقۇنۇ-
شى ئۆكسۈمەي يۈز بېرىپ تۇردى، ھۆكۈمەتلەرنىڭ قىلمىش - ئەد-

مىشلىرى «ياخشى ھۆكۈمەت» پىرىنسىپىغا قىلچە ئۇيغۇن كەلمەيدى. چوڭ كۆل رايونىدىكى غايەت زور نوپۇس بېسىمى كۈنساينى ئېغىرلاشتى. مەسىلەن، رىۋاندادىكى نوپۇس زىچلىقى زېمىنى كەڭ زاپىرىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئىر-قىي توقۇنۇش زېمىن تالىشىش يولىدىكى مەۋجۇتلۇق توقۇنۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى. سۇدان تەشەببۇس قىلغان «مەدەنىيەت» لەرنىڭ ئۇچرىشىشىنى ئايرىم ھادىسە دېيىشكىلا بولىدۇ، ئوخشاشلا ئۆت-مۈشتىكى مۇستەملىكىچى چوڭ دۆلەت فىرانسىيە ۋە ھازىرقى دەرىجىدىن تاشقىرى دۇنياۋى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ ماختانچاقلىق بىلەن ئارىلاشتى، بۇلار مۇشۇ رايوندىكى ئاساسىي ئېقىم تۈسگە ئىگە ھادىسىگە ئايلىنالمىسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭمۇ خېلى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق.

ئافغانىستان ئۇرۇشى

ئافغانىستان 1747 - يىلى دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپ، يېقىنقى زاماندىكى ئافغانىستاننىڭ زېمىن دائىرىسى ئاساسەن شەكىللەنگەندى. بىراق، بۇ ئېگىزلىكتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دۆلىتى «جۇغ-راپىيەلىك جايلىشىش» ۋە «مىللەت» تۈپەيلىدىن باشتىن - ئاخىر خۇددى يەكتەك ئۈستىگە سېلىنغان ياماق تەك بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۆكتەملىكلىرى ئالدىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، چەكلىك تۈردىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدۇشى تامامەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى چاررۇسىيە بىلەن بۈيۈك بىرىتانىيەدىن ئىبارەت ئەينى چاغدىكى ئىككى كۈچ - لۈك جاھانگىر دۆلەتنىڭ بۇ رايوندىكى «كەسەن تالاش - تارتىش» تا كۈچى تەڭ كېلىپ قالغانلىقىدىن بولدى. ئافغانىستاننىڭ قاتنىشى قولايىسىز، جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە ئومۇمىي خەلق چەتچى بو-

لۇشتەك ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇش ئېڭى ئالدىدا، ئىككى كۈچلۈك دۆ-
 لەت بۇ رايوننى ھوقۇق ۋاكوئۇم رايونى قىلىپ، توقۇنۇشنى پەسەي-
 تىش بەلبېغى شەكىللەندۈرۈشكە قوشۇلدى. ئۇ چاغدا مۇسۇلمانلار
 ئافغانىستاندىكى بىردىنبىر ئىتتىپاقلاشقان ھەم ئۇيۇشۇش كۈچى-
 گە ئىگە بىر پۈتۈن كۈچكە ئايلاندى، قالغانلىرى بىرلىككە كېلە-
 مەيدىغان مىللەتلەر ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئاساسلىق مىللەتلەرنى
 ئېلىپ ئېيتقاندا، پۈشتۇلار ھازىرقى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن
 40% نى ئىگىلەيتتى (غەربلىكلەر بۇلارنى «پاتان» دەيدۇ ۋە ھەم
 تۈرك، ھەم ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ، بەزى ئالىملار
 ئۇلارنى ئىسرائىلىيەلىكلەرنىڭ چېچىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنىڭ
 ئەۋلادى، دەپ قارايدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، تا-
 جىكلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 25% نى، قازارلار 15% نى
 ئىگىلەيتتى، يەنە ئۆزبېك (5%) ۋە قازاق (5%) لارمۇ بار ئىدى. بىز
 بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقنى ھەرگىزمۇ يۇقىرى مۆلچەرلە-
 يەلمەيمىز. ئۇلار يەنە ئوخشاشمايدىغان، تېخىمۇ تارقاق، كۆلىمى
 نىسبەتەن كىچىك قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، ھەتتا تاغ ئارىسى-
 دىكى جىلغا ۋە ئورمانلىقلاردىمۇ ئۆز ئالدىغا داھىيلار بار. شۇڭا،
 ئافغانىستاننىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى ھەمىشە ھوقۇقنى ئەڭ تۆۋەن
 چەكتىكى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن روشەن يەرلىك ئاپتونومىيە ئا-
 رىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولىدۇ.
 20 - ئەسىردىن بۇيان، زامانىۋىلىشىش يولىدىكى يوق دېيەرلىك
 تەرەققىياتمۇ ھازىرقى ھالەتتىن نارازى بولۇپ يۈرگەن بىر تۈركۈم
 ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى «ئازاد» قىلدى، ئۇلار ئافغانىستان كوممۇ-
 نىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى شەكىللەندۈردى،
 ئەمما كوممۇنىستىك پارتىيە يەنە تېزلا بىر - بىرىگە قارشى بولغان
 ھەم ئىرقىي خاھىشقا ئىگە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر

گۈرۈھ ئاساسلىقى پۇشتۇلاردىن، يەنە بىر گۈرۈھ ئاساسلىقى تا-
جىكلاردىن تەشكىللەندى. 1973 - يىلى كومپارتىيە ھاكىمىيەتنى
تارتىۋالغاندىن كېيىن، دۆلەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆ-
كۈمرانلىقنى يولغا قويۇش ۋە ھاكىمىيەتنى دەھرىيلەشتۈرۈشكە
ئۇرۇندى. ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش يولىدىكى ئىرىشچانلىق نە-
تىجىسىدە، يەرلىك كۈچلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارشى چىقىشقا
باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ دىنغا
قارشى سىياسىتى يەنە يەرلىك كۈچلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى ئاۋامنى
سەپەرۋەر قىلىشتىكى قورالغا ئايلاندۇرۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولدى.
«كاپىر» سوۋېت ئىتتىپاقلىقلار، بىرېژېنېققا سادىق دوڭمىچىلار
قورال كۈچى ئارقىلىق ئارىلىشىپ، قارشىلىققا ئۇچرىغان، غايەت
زور تەھدىت ئاستىدا قالغان ئافغانىستان كوممۇنىستىك پارتىيە-
سىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەم ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەم-
لەشكە ياردەم بەرمەكچى بولغاندا، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ
زورايىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيەسى ئافغانىستاندىن چېكىنگەندىن
كېيىن، قارشىلىشىۋاتقان گۈرۈھلەر ئارىسىدىكى روشەن جىددىي
مۇناسىۋەت ئاخىر پارتلىدى. بۇنداق قالايمىقانچىلىق تاكى 1992 -
يىلىغىچە داۋاملاشتى، قايتا - قايتا بىرىكىشتىن كېيىن، كومپار-
تىيەنىڭ باشلىقى بولۇپ كەلگەن نەجىبۇللا ئاخىر غەلبە قىلىپ،
تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيسى رابانى بىلەن نازۇك بىرلەشمە
ھۆكۈمەت تەشكىللىدى، رابانى سابىق كوممۇنىست ئۆزبېك گېنېر-
رال دوستۇم، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاتامىنى مەسئۇد، ھېرات
ۋىلايىتىنىڭ زومىگىرى ئىسمائىلخان ۋە شىئە مەزھىپىدىن بولغان
قازارلارنىڭ رەھبىرى ئەلى مازار بىلەن كەڭ ئىتتىپاق تەشكىللى-
دى. پۇشتۇ مۇسۇلمانلىرىنىڭ قارا نىيەت داھىيسى ھېكمەتپار بۇد-

داق ئورۇنلاشتۇرۇشقا قارشى چىقىپ، ئەڭ قۇدرەتلىك ئاز سانلىق مىللەتنىڭ داھىيسى سۈپىتىدە ئاساسلىق ھوقۇقنى قولدا تۇتۇش. نى تەلەپ قىلدى ھەم تېزلا يېڭىباشتىن يۈز گۈرۈپ چىققان دوس-تۇمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئەلۋەتتە، بۇ ئارىلىقتا ھېكمەتپارغا تەھدىت پەيدا قىلىدىغان دۈشمەن سىياسىي گۇرۇھ — تالىبانلار (مەدرىسەلەردە «قۇرئان كەرىم» نى ئۆگىنىدىغان تالىپلار گۇرۇھى) مۇ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سەرگەردان بولۇپ پا-كىستانغا بارغىنىدا، دىنىي ۋە ھەربىي تەربىيە ئالغانىدى. ئۇلارمۇ ھېكمەتپارغا ئوخشاش سىياسىي تەلەپنى، يەنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭلا ھەقىقىي ئىسلام دىنىغا ۋە كۆپ سانلىق ھېسابلىنىدىغان پۇشتۇلار-نىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پاكىستان ھېكمەتپارنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي، زىيادە مۇستەقىل بولغان «تالىپلار»، يەنى تالىبانلارغا ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە مەبلەغ جەھەتتىن كۆپ سېخىلىق قىلدى. ئامېرىكىمۇ بۇنداق ياردەمگە يول قويدى، ئۇلار بۇ ئارقىلىق رۇسىيەگە تايانماستىن ئوتتۇرا ئا-سىيانىڭ ئېنىرگىيە كىتىدىكىگە بارىدىغان بىر يول ئېچىشنى ئارزۇ قىلاتتى. يەنە كېلىپ ئامېرىكىنىڭ «گەشەددىي دۈشمىنى» — ئىران تالىبانلارنى ياقىتىرىمىغاچقا، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىراننىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنىمۇ ئاجىزلاشتۇرغىلى بولاتتى. بۇ چاغدا دوستۇمۇ بىرلا بۇرۇلۇپ تالىبانلار تەرەپكە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن 1996 - يىلى 9 - ئايدا يېڭى ئىتتىپاق ئاخىر كابلدا ھاكىمىيەت قۇردى، ئىچكى ئۇرۇشمۇ داۋاملىشىۋەردى، بولۇپمۇ شۇ مەزھىپىد-دىن بولغان قازارلارنىڭ داھىيسى ئەلى مازار قەستكە ئۇچرىغان (1995 - يىلى 3 - ئاي) دىن كېيىن، ئىران تالىبانلارغا قارشى سىياسەتنى تېخىمۇ تەۋرەنمەي يولغا قويغانلىقتىن ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى، چۈنكى، ئىران ئافغانىستانلىق شىئەلەرنىڭ

مەۋجۇتلۇقى سۈننىيەلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى دەپ قارايتتى.

1997 - يىلى قازارلار، راباننىڭ قالدۇق قىسىملىرى، ھېك - مەتيارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى، مەسئۇد ۋە كۆپ قېتىم سەپ ئۆز - گەرتكەن دوستۇم تەشكىللىگەن ئىتتىپاق ئىزچىل كۈچلۈك ئو - رۇندا تۇرۇپ كەلگەن تالىبانلارغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلدى، تا - لىبانلارنىڭ چەكتىن ئاشقان دوگما ئىلاھىي ھاكىمىيەت تۈزۈلمى - سى شەھەرلەردىكى ئىخلاسەن ئافغانىستانلىقلاردىن يىراقلىشىشقا باشلىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، تالىبانلار نۆۋەتتىكى ھەربىي ئۆس - تۈنلۈكىگە تايىنىپ تېخى ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولالمايتتى (كېيىن تالىبانلار ئافغانىستاننىڭ %90 زېمىنىنى ۋە بارلىق چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنى دېگۈدەك تىزگىنلەپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، بۇ ھاكىمىيەت خەلقئارا - نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشمۇ ئاخىرلاشمىدى، ھەرقانداق ئەھۋال يۈز بېرىش مۇمكىن، بۇنى بىزنىڭ كۆرەلەيدىغىنىمىز ئېنىق - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن).

پاكىستان - ھىندىستان ئۈزۈلمە قاتلىمى

پاكىستان بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى توقۇنۇش بۈگۈنگە قەدەر ئۈچ قېتىملىق بىرقەدەر چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى، كىچىك كۆلەمدىكى سانسىز قېتىملىق چېگرا توقۇنۇشلىرىنى ۋە بۇ رايون - نىڭ يادرو ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچى ھۆ - كۈمرانلىرى «ھەرقانداق زىددىيەت» كۆرۈلمەيدىغان ھۆكۈمرانلىققا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جەنۇبىي ئاسىيا سۇپ قۇرۇقلۇقىدىكى مىللەت ۋە دىن پەرقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مە -

مۇرىي جەھەتتە ھىندى دىنى مۇرىتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار توپلىمى - شىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئايرىپ باشقۇرغاندى، ئاخىرىدا بۇ ئىككى دۆلەتمۇ مۇشۇنداق ئايرىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى. ئەسلىدىكى بىرلىككە كەلگەن مۇستەملىكە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە، مۇسۇلمانلار ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئا - خىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ رايوننىڭ مۇستەقىللىقىمۇ مۇقەررەر ئىش بولۇپ قالدى، مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ رايون مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن ھىندى دىنى مۇرىتلىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن بۇ دۆ - لەتتە بۇ خىل ئىمتىيازنى قولدىن بېرىپ قويۇشتىن ئەنسىرىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيىسى ئەمەلىي ئەھ - ۋالغا ئۇيغۇن ئاساستا دۆلەت قۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرغان ئەنگىلىيە - لىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى. ئەمەلىيەتتە، مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە پاكىستاندىن كۆچۈشى بىر مەھەللىك قىرغىنچىلىقنى، كومپىدىيەلىك تۈسكە ئىگە جاپا - مۇشەققەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈردى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئارىسىدا ئىك - كى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان زېمىن تالاش - تار - تىشى ۋە دۆلەت ئىدىئولوگىيەسى جەھەتتىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت ئىككى يېشىلمەس تۈگۈن قالغانىدى. زېمىن توقۇنۇشى دېگەندە كەش - مىر ئېگىزلىكى رايونىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ. ئەنگىلىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، بۇ را - يوننىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ھەل بولمىدى، بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر - نىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولسىمۇ، بىراق بۇ رايوننىڭ ئەينى چاغدىكى ھىندى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھۆكۈمرانى ھىندىستانغا بەكرەك يېقىنچىلىق قىلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇش داۋامىدا،

بۇ رايوننىڭ شىمالىي قىسمى پاكىستانغا تەۋە بولدى، ئەمما جەنۇبىي قىسمىدىكى تېخىمۇ كەڭ رايونلارنى ھىندىستان تىزگىنلىدى. بىر - لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كەشمىر رايونىدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قەتئىي قارشى چىقتى. بىراق، كەشمىر رايونى ھىندىستان فېدېراتسىيەسى بىلەن ئەزەلدىن بىر گەۋدىلىشىپ كې - تەلمىدى. ئەكسىچە 70 - ، 80 - يىللاردا تۇغۇلغان، ياش ھەم ياخشى تەربىيە كۆرگەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر تېخىمۇ كۆپ يەرلىك ئاپتونو - مىيە ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، ھىندىستان مەر - كىزىي ھۆكۈمىتى بۇ رايوندا نۇرغۇن دېموكراتىك ھوقۇقلارغا چەك قويۇپ، تېخىمۇ قاتتىق سىياسىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كەشمىر رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى بول - غان مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى بىخ ھالىتىدە ئۇچۇقتۇرۇش كويىدا بولدى. نەتىجىدە بىزنىڭ كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدەك، قارشىلىق كۆر - سىتىش ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى ھەم پاكىستاننىڭ مەخپىي ساقچىلىرى ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشىدىكى پېشقەدەم ئەس - كەرلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرىدە زوراۋانلىق خاھىشى ۋە تېخىمۇ كۆپ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك تۈسى مەيدانغا كەلگەچكە، ھىندىستان خەۋپسىزلىك قىسىملىرىنىڭ بۇ - نىڭغا قاراتقان ئىنكاسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولدى. بۇ رايوندا ئىنسا - نى ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىدىغان ئىشلار ئۆكسىمىدى. چاشىن مۇزلۇق رايونى تەخمىنەن 1000 كىۋادرات كىلومېتىرچە كېلىدىغان چەت ئېگىزلىك رايونى بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇرۇش توختىتىش ۋە چېگ - را ئايرىش مەسىلىسى ئەزەلدىن ھەل بولماي كەلگەچكە، يېڭى - يېڭى قوراللىق توقۇنۇشلار ئۆكسىمەي، دۈشمەنلىشىۋاتقان ئىككى دۆلەتنى ئۇرۇش گىردابىغا سۆرەپ كەلدى.

ئوخشاشمىغان دۆلەت ئىدىئولوگىيەسى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان ئىككىنچى سەۋەب ئىدى. پاكىستان ئۆزىنى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمان ھېسابلىسا، ھىندىستان ئۆزىنى بارلىق ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ، جۈملىدىن 120 مىلىيون مۇسۇلماننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق خەلقنىڭ دەھرىي دۆلىتى ھېسابلايتتى. ھىندىستاننىڭ قارشىچە، پاكىستان ئەسلا مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك ئىدى؛ پاكىستان ھىندىستاننىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزىگە خىرىس دەپ بىلەتتى. بۇنداق زىددىيەت ئىككى دۆلەتتىكى كۆپ خىل ئىل - يېزىق ۋە كۆپ مىللەت ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ ھەم كەسكىنلىشىپ كەتتى، شۇنداقلا ئىككى دۆلەت مەركىزىي ھۆكۈمەتلىرىنى دۆلەت ئىدىئولوگىيەسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەر تەرەپتىكى كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇنداق دۈش-مەن كۈچىنى ئېنىق تەسۋىرلەپ، ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتنىڭ سەۋەبىنى دۈشمەننىڭ زىممىسىگە يۈكلەيدىغان ھۆكۈمرانلىق ۋاسىتىسىنى ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭ يەنە باشقا بىر مۇھىم ئۈنۈمىمۇ كۆرۈلەتتى، يەنى ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كۆپچىلىكنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ دىتسىزلىقى ۋە مەغلۇبىيىتىگە قاراتقان دىققىتىنى باشقا ياققا بۇرۇۋەتكىلى بولاتتى.

ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى

نۆۋەتتە باشقا رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان قانلىق توقۇنۇشلارنى يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ۋارىيانتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ۋە ئىسرائىلدىكى ئوخشاشمىغان رايونلاردا تۇرۇۋاتقان كۈردلارنىڭ تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە ياكى تولۇق مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش

يولىدىكى كۈرەشلىرىمۇ ئوخشاش بىر مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئاساسى بار. بىراق، بۇنداق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەقىقىي سەۋەبىنىڭ كۆپىنچىسى سىياسىي ئامىل بو- لۇپ، بەزىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش شۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. سۇداندا ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە دىنىي گۇ- رۇھلار ئۆزئارا تىرىكەشتى، شىمالدىكى مۇسۇلمانلار ھاكىمىيىتى (خەلقئارادا سۇداننىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى، دەپ ئېتىراپ قىلىد- نىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، جەنۇبتىكى خىرىستى- يان دىنىغا ۋە تەبىئەت مەبۇدچىلىقى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئافرىقا ئاھالىسىگە ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن تى- رىشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىچكى ئۇرۇش كېلىپ- چىقتى. ئالجزىيەدە دەھرىي كۈچلەر بىلەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىد- رى دۆلەت ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىد- ىكى ئىچكى «ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۇرۇشى» نى قوزغىدى. ئوخشاشلا ئافغانىستاندىكى ھېكمەتپار بىلەن تالىبانلار ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش مۇشتۇ مىللىتى ئىچىدە يۈز بەردى.

قىسقىسى، بۇ توقۇنۇشلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتلىرىمىز شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ھازىرقى زاماندىكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپچىد- قىش سەۋەبىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تونۇشىمىزغا ۋە چۈشىنىشىد- مىزگە توغرا كېلىدۇ، بۇمۇ بىز ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل ئارقىد- ىلىق چىقارغان يەكۈن. نۆۋەتتە ئەڭ خەتەرلىك توقۇنۇش ۋە ئەڭ قات- ىلىق ئۇرۇشلار ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئارقا كۆرۈنۈ- شىدىكى ئوتتۇرا ئافرىقا، ئافغانىستان، كوردىستان، ئالجزىيە ۋە جەنۇبىي - شىمالىي چاۋشىيەن (چاۋشىيەن بىلەن كورېيە) قاتارلىق رايونلاردا يۈز بېرىۋاتىدۇ، ئالدىنقى ئۈچ رايوندىكى توقۇنۇش ئەڭ

روشن ئىرق ئامىلىغا ئىگە. بۇلاردىن سىرت، ئافغانىستان، ئالجد - رىيە، ئوتتۇرا ئافرىقا ۋە جەنۇبىي - شىمالىي چاۋشىيەندىكى تالاش - تارتىش يەنە ھاكىمىيەت تالاش - تارتىشى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى بىلەن ئافرىقىدىكى توقۇنۇشلاردا، چېگرا خەۋپسىزلىكىدىكى مۇشكۈلاتلارمۇ ئىنتايىن جانلىق بىر ئامىل بو - لۇپ قالدى.

جەنۇبىي ئاسىيا، سىربىلانكا، بوسنىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقىدىكى توقۇنۇشلار مەدەنىيەت ئۈزۈلمە قاتلىمىدا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، كۈچلۈك مىللىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە. سىربىلانكا، بوسنىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقىدە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش - مۇ توقۇنۇش پارتلاش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇۋەتتى. بۇ توقۇنۇشلارغا ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش - تارتىشى سەۋەب بولدى. يەنى، تالاش - تارتىش قىلىۋاتقان تەرەپلەر مەلۇم بىر زېمىننى ئۆزىگە تەئەللۇق دەپ قاراپ، ئۇنى تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقىدە، رايون خەۋپسىزلىكىدىكى يو - شۇرۇن خەۋپ توقۇنۇشنى جىددىيلەشتۈرۈش رولىنى ئوينىدى. كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارغا ئىگە بولۇش سەۋەبىدىن ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

بىراق، زوراۋانلىق توقۇنۇشى ھەرگىزمۇ ئاددىيلا يوسۇندا يۈز بەرمەيدۇ، توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەرمۇ 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇم بىر ئالىمنىڭ «يېڭى بايقىشى» غە - مەس. بۇ توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلارغا تۈرتكە بولىدىغان ئەسلىي ھەرىد - كەتلەندۈرگۈچ كۈچ قەدىمدىن تارتىپ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىن - مۇ ھوقۇق تالىشىش يولىدىكى قىرغىنچىلىقلارغا سەۋەب بولۇپ كەلگەن. فىرانسىيەلىكلەردە «چاڭ - توزان بېسىقپ قالغىنى بى - لەن بەربىر چاڭ - توزاندۇر» دەيدىغان ماقال بار، بۇ گەپ بىزگە

ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولغىنى بىلەن قېپقالغان نەرسىلەرنىڭمۇ كۆپ-
پىيىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. كىشىلەر توقۇنۇش يۈز
بېرىشنىڭ سەۋەبىنى ئومۇميۈزلۈك چۈشەنگەندىن كېيىنلا، ھەل
قىلىش يوللىرىنى تاپماقنىڭ تەسلىكىنى ئاندىن تونۇپ يېتىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز توقۇنۇشنىڭ بۇنداق قاتلىمىنى تو-
نۇپ يېتەلسەك، بۇنىڭ قوراللىق توقۇنۇشلارغا خاتىمە بېرىشتىكى
ئۈنۈملۈك ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىشىمىزغا ياردەم بولىدۇ.

ئۈچىنچى قىسىم

تەھلىل

1

بىز كىم؟ — گەپنى «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ
كېلىپچىقىش مەنبەسىدىن باشلايلى

غەلىبىنى ئالدىراپ - تېنەپ جاكارلاش «تارىخنىڭ ئا -
خىرلاشقانلىقى» دىن دېرەك بەرمەيدۇ
«غەرب مەدەنىيىتى» دېگەن نېمە؟ غەربنىڭ «سوغۇق مۇناسى -
ۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى غەلىبە» سىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىنىڭ مە -
رىكە بېگى، قابىل تالانت ئىگىسى فىرانسس فۇكۇيۇما بۇ مەسىلە -
گە ئېنىق جاۋاب بەردى، كۆپ سۆزلىمىسەكمۇ ئۆز - ئۆزىدىن مە -
لۇمكى، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىنسانىي
ھوقۇق، بازار ئىگىلىكى، زامانىۋى تېخنىكا، تىپىك دېموكراتىك
تۈزۈلمە، پۇقرالىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، «غەرب مەدەنىيە -
تى» مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكى، ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرى -
رىش، ئەركىنلىك ۋە كەڭ قورساقلىققا ۋەكىللىك قىلىدۇ. فۇكۇ -
يۇما: ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى پەللىسىنى
بېسىپ ئۆتتى، ئەمما لىبرالىزمنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشى -
نى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.^①

سەيمىل خۇنتىنىڭتون فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب ئاخىر غەلىبە قىد -

① فىرانسس فۇكۇيۇما: «تارىخنىڭ خاتىمىسى: بىز نەدە تۇرۇۋاتىمىز -
مىز؟»، مېيونخېن، 1992 - يىلى نەشرى.

لىدۇ» دېگەن تارىخىي، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزىرىگە ئېھتىياتچان ھالدا قارشى پوزىتسىيە تۇتقان، چۈنكى ئۇ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەھدىتى كۈنساين يېقىنلاپ كەلمەكتە، دەپ قارىغان. بىراق، ئۇ ئىنچىكە ئويلاپ ئولتۇرمايلا فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب مەدەنىيىتى» ھەققىدىكى ئىزاھاتىنى قوبۇل قىلغان. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئوخشاشمايدىغان نۇقتىدىن چىقىپ بىردىنبىر تەكىتلەيدىغىنى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەچىلىكىدۇر، خۇننىڭتون كۆپ خىل مەدەنىيەت غەرب جەمئىيىتىگە زىيان سالىدۇ، دەپ قارىغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، كەڭ دائىرىدە بولۇۋاتقان ئاشكارا مۇلاھىزىدە لىردىمۇ «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئۆزىگە قارىتا ھېچقانداق گۇمان ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، بەلكى ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان ماختىنىش تۈسىدىكى سۆز - ئىبارىلەر كۆپ بولغان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ غەرب جەمئىيىتىمىز مۇ ئوخشاشلا دۇنياۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ سىمىنىڭغا دۇچ كەلمەكتە. بۇ دولقۇن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ كەينىنى تەشۋىشكە سالىدىغان سالاھىيەت توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ۋە تونۇش كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.^①

شۇڭا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بىزنىڭ (غەرب) جەمئىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆز مەنپەئەت - مىزنى ئويلاشقان ئاساستا باشقا بىر نۇقتىدىن چۈشىنىشكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، خەۋپ ئىزنالىرى ۋە ئۇلاردا يۈز بېرىۋاتقان تۈپ ئۆزگىرىشلەردىن چىقىپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ھەققىدە كۆپ جەھەتتىن ئىزدىنىش كەھقلىقىمىز. ناۋادا بۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر (دۇنياۋىلىشىش

① ھانس پېتېر مارتىن، خارالد سچۇمان: «دۇنياۋىلىشىشتىكى تۈزۈلۈش: دېموكراتىيە ۋە جەمئىيەت پاراۋانلىقىغا قارىتىلغان ھۇجۇم»، رېيىن-بېك، 1996 - يىلى نەشرى.

نەزەردە تۇتۇلىدۇ) بىزدىن تەلەپ قىلغان مۇھىم بۇرچىنى ئاڭقىرا - لىساق، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئاسان چۈشىنەلەيمىز. ناۋادا بىز ئۆزىمىزنىڭمۇ ئىزدىنىش يولىدا كېتىۋاتقىنىمىزنى ئونۇپ يېتەلسەك، ئۇنداقتا باشقىلارنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ئالالايمىز. كۆڭلىمىزدىكى گەپنى قىلساق، باشقا بارلىق مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ياكى دۆلەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا غەرب ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان تەلىم بېرىش پوزىتسىيەسىنى قوللان - ماستىن، باشقا مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەر بىلەن تېخىمۇ ئو - چۇق - يورۇق سۆزلىشىدىغان ئۇسۇلنى تاللىيالايمىز.

ئەمما، بۇنداق ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن كېيىنكى چاغلاردىكى ھازىرقى زامان مەدەنىيەت كۆپ مەنبەچىلىكى تەشەببۇس قىلغان ئىختىيارىيلىقى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. «كۆڭلىمىز تارت - مىدى» دەپلا ئۆز قىممەت قارىشىمىزدىن ۋاز كېچىشكە ھەققىمىز يوق، ئەمەلىيەتتە بۇ كېيىنكى مودېرنىزىملىق مەدەنىيەت پەلسەپە - سىنىڭ يۈزلىنىشىگە زىت بولۇپ، ئاتالمىش «ئورۇشقاق» غەرب مە - دەنىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق «سۇندۇرغانلىق» تۇر. ئىنسانىي ھوقۇق، ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى، دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت، سۆز ئەر كىنلىكى، ئەقلىي مۇلاھىزە ۋە بازار ئىگىلىكى تەر - تىپى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى تارىخ بىزگە ئاتا قىلغان غايەت زور بايلىق. شۇڭا، كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلالايدىغان يېڭى يول تاپال - ماي تۇرۇپ، چوڭقۇر ئويلىنىپلا بۇلاردىن ۋاز كېچىشكە ھەققىمىز يوق. غەرب جەمئىيىتى بۇ پىرىنسىپلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاران تەستە ئىشقا ئاشۇردى، ئەمما سىرتقا مەدەنىيەت تارقىتىدىغان چاغ - دا بولسا، ھەمىشە مەدەنىيەت تارقىتىشنى دەپ سىياسىي ياكى ئىق -

تېسادىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتىمىز، بۇ تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەر بىلەن غەربنىڭ قىممەت قارشى بىر - بىرىگە قارشى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ غەرب سىياسىسىغا زىيىنى بارلىقى ئېنىق.^①

قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى

خۇتتىنگتون خۇددى ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئالىملارغا ئوخشاشلا، غەربنىڭ دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق تارىخىنى 1215 - يىلى ئەنگىلىيە ئىمزالىغان تۇنجى نېگىزلىك قانۇن - «بۈيۈك خارىتىيە» گىچە سۈرىدۇ. بۇ مىسالدىن «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تەرەققىياتىدا - مۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ جەرياننى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈ - ۋېلىشقا بولىدۇ، بۈگۈنكى «غەرب مەدەنىيىتى» نى ئۇنىڭ ئىپتىدا - ئىي شەكلىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنى تەلتۈكۈس ئۆزگەرگەن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ماھىيەتلىك ھالقىش. ئەمەلىيەتتە، «بۈيۈك خارىتىيە» پەقەت ئاقسۆڭەكلەر، پادىشاھ ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى كاتولىك دىندارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن تۈزۈملەشكەن قانۇنىي ئەھدىنامە بولۇپ، بۇنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇلارنىڭ ئەمگەكچىلەر سىنىپىدىن بايلىقلارنى توقۇنۇشۇپ، زىددەت يەتلىشىپ قالماي تالان - تاراج قىلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرغان، خالاس. بۇ تەرىپىنى بىز بۈگۈنكى دېموكراتىيەلەشمىگەن جەمئىيەتتىنمۇ ئوخشاشلا بايقىيالايمىز. مەسىلەن، مۇستەبىت پارتىيەلەرنىڭ مەركىزىي كومىتېتلىرى ۋە سىياسىي بىيۇروللىرىمۇ ئا - شۇنداق مەقسەتنى كۆزلەيدۇ. ئەمدى غەربتىكى دېموكراتىك، قانۇن -

① باسسام تىبى: «ئاللاننىڭ سايسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق» دېگەن ئەسەرنىڭ 6 - بايىدىن ئېلىندى.

تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئاخىرىدا ئاشۇ «بۈيۈك خارتىيە» ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن - كەلمىگەنلىكىگە كەلسەك، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىمۇ ئېنىق بىر - نەرسە دېيىلمىگەن. بىراق شۇنىڭدا شەك يوقكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەگرى - توقاي تارىخىدىكى ئاشۇ ئۇلۇغ ھەرىكەتلەر مۇئەييەن جە - ھەتتىن ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان.

كۆزى ئۆتكۈر، ئوي - پىكرى كەسكىن باسسام تىبىنى خا - نىتگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى نەزەرىيەسى» نىڭ گېرمانى - يەدىكى تەشەببۇسچىسى ۋە ھىمايىچىسى دېيىشكە بولىدۇ، ئۇ مۇ - رەككەپ ھەم تەجرىبىلەر بىلەن تويۇنغان بىر خىل نەزەر بىلەن مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: مىللىي دۆلەت غەرب سىياسىي مەدەنىيىتى - نىڭ ئەڭ مۇھىم مەھسۇللىرىنىڭ بىرى، ئۇ «زورغا بىرىكتۈرۈش» ئاساسىدا ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىگە، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىغا قالدۇرۇلغان. چۈنكى، ئۇ يەردە دىنىي پادىشاھلىق ھوقۇقىدىن باشقا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى يوق. ئۇ باشقا ھەرقانداق ئىگىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمىدۇ، شۇڭا بۇنداق ئۇقۇم - نىڭ شۇ جاي شارائىتىدا يىلتىز تارتىپ بىخ سۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ تەپەككۈرغا ئاساسەن شۇنى بايقىيالايمىزكى، غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەر «ئىگىلىك ھوقۇق خەلققە مەنسۇپ» دەيدىغان پى - رىنسىپ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمما، بۇ تۇقتا ئىسلامىيەت جەمئىيىتىگە تامامەن يات.^①

بىراق، ئىگىلىك ھوقۇق خەلققە مەنسۇپ، دەيدىغان پىرىنسىپ يېقىنقى زاماندىكى دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىشقا باشلىغاندىلا بارلىققا

① باسسام تىبى: (Bassam Tibi) «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك بى - لىن ئەسلىيەتچىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 1 - باب، ھامبۇرگ، 1995 - يىلى نەشرى.

كەلمەستىن، بەلكى كېيىنكى چاغلاردا بارلىققا كەلگەن، دەسلەپتە «ئىگىلىك ھوقۇق» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا كىشىلەر ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. كىشىلەرنىڭ ئېغىدا بۇنداق گەپمۇ يوق ئىدى. بۇ دەپن 16 - ئەسىردە ئىگىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنى «بايقىدى»، ئۇ ئىچكى - تاشقى جەھەتتە پۈتۈنلەي مۇستەقىل قارار چىقىرايلىغان بىر ماركىزغا ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزگىچە قارىشىنى شەرھىلىدى. شۇبھى - سىزكى، «ماركىز» لىق مەرتىۋىسىنىڭ قانۇنلۇقى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ دىن ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ جامائەت - چىلىك تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدىغان «پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئىلاھ بەرگەن»، يەنى پەرۋەردىگار مەلۇم كىشىگە ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەرگەن، دېگەن ئۇقۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. گېرمان مىللىتىنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنى قۇرغىنىدىن تارتىپ يېقىنقى زاماندىكى مىللىي دۆلەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىغا قەدەر بۇ ئۇقۇم پۈتكۈل غەرب تارىخىنىڭ باش - ئاخىرىغا سىڭىپ كەتكەن. مەيلى مۇستەبىت فىرانسىيەدە بولسۇن ياكى ھېنرى VIII تەشەببۇس قىلغان مىللىي ئازادلىق دەۋرىدىكى ئەنگىلىيەدە بولسۇن، ھۆكۈمرانلىق نوپۇزىنىڭ پەرۋەردىگار تەرىپىدىن بېرىلىدىغانلىقى ئىنكار قىلىنغان، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەنگىلىيە پادىشاھى شەكىل جەھەتتىن يەنىلا ئېپىسكوپۇمنىڭ باشلىقى سانلىنىدۇ. ھازىرقى زاماندىكى ئاتالمىش ئۆلچەملىك غەرب مىللىي دۆلەتلىرى ئەسلىدە شەخسلەشكەن قورال كۈچى مونوپولىيەسىدىن ئىبارەت ئىدى، كېيىنكى چاغلاردا ئاندىن ھازىرقى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغان، خالاس.

مىللەت ۋە مىللىي دۆلەت

ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەت ئۇقۇمى بىلەن مىللىي دۆلەت ئۇ -

قۇمىنى تەڭ دەپ قاراشقا بولمايدۇ.^①

ناۋادا بىز غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەردە تارىختىلا يەككە مىل-
لەت ئۇقۇمى شەكىللىنىپ بولغان دەپسەك، بۇ ئوبىيېكتىپ ئەمەل-
يەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ئۆزگىرىش دۇنيا يې-
قىنقى زامان تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا باشلانغان، ئەينى
چاغدىكى مىللىي دۆلەتنىڭ فورمىسىنى ھازىرقى ئەخلاق ئۆلچىمى
بويىچە كۆزەتسەك، ئۇ كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان بىر خىل
سىياسىي قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئە-
گىشىپ، بۇ دۆلەتلەر كۆڭۈل قويۇپ پەردازلانغاندىن كېيىن، بىزدە
ئۇلارغا نىسبەتەن تەدرىجىي ئىنتايىن كۆڭۈلدىكىدەك چۈشەنچە
شەكىللەنگەن. يېقىنقى زاماندىن باشلاپ روياپقا چىققان فىرانسىيە
ۋە ئەنگىلىيەدەك مىللىي دۆلەتلەرنى كۆپ دېگەندىمۇ فېئودال خان-
دانلىقلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىشى دەپ ئىشكىلا بولىدۇ.
شۇغىنىسى، بۇ قېتىملىق ئۆزگىرىش ئىلگىرىكىگە سەل ئوخشاش-
مايدۇ، بۇ يېڭى خانىدانلىقلار رەقىبلىرىنى تامامەن مەغلۇپ قىلغان
بولۇپ، بۇ رەقىبلەر بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقان كۈرەش داۋا-
مىدا بىر بولسا ھالسىراپ يىقىلغان، بىر بولسا پۈتۈنلەي يوقىتىل-
غان، ياكى بولمىسا يېڭى خانىدانلىققا بېقىنىپ قېلىپ، كۈچى زور
دەرىجىدە ئاجىزلاشقان. ئاخىرىدا غالىب كەلگەن خانىدانلىق ئالدى-
قاچان شەكىللىنىپ بولغان تېررىتورىيەلىك دۆلەتنى ئۆزىنىڭ ئا-
ئىلىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالغان، يېقىنقى زاماندىكى فىرانسىيە
بىلەن ئەنگىلىيەدىن ئىبارەت مىللىي دۆلەت مۇشۇنداق شەكىللەن-
گەن، شۇغىنىسى ئۇلار مەلۇم بىر جەمەتنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بو-

① باسسام تىبى: «ئەرەب دۇنياسىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى»، «خەلقئارا-
لىق سىياسىيىدىكى رايونلار تەۋەلىكى تۈزۈلمىسى» مانخېيىم، 1996 - يىلى
نەشرى.

لۇپ قالغان. رۇسىيەدىكى «قورقۇنچلۇق ئىۋان» ۋە ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيەسىدىكى ھابۇسبۇرگ جەمەتىمۇ ئوخشاشلا مۇ - شۇنداق يول بىلەن ئۆز دۆلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان.

ئىسپانىيەدە بۇ جەريان ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق تاماملانغان؛ ئالدى بىلەن كاستىللا كىنەزلىكىدىكى ئېزابېللا بىلەن ئاراگون كىنەزلىكىدىكى فېردىناندىنىڭ نىكاھلىنىشى ئارقىسىدا، مىللىي دۆلەتتىن ئىبارەت بۇ ئولجىنى تالىشىۋاتقان ئاساسلىق ئىككى رە - قىب تىنچ يول بىلەن بىرلەشكەن. ئەلۋەتتە، بۇ بىرلىشىش كاس - تىللا كىنەزلىكى بىلەن ئاراگون كىنەزلىكى قورال كۈچىگە تايىد - نىپ نۇرغۇن يوشۇرۇن رىقابەتچىلىرىنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن ئىشقا ئاشقان. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىدىكى دۈشمەن كۈچ - ئاساسلىقى كوردوۋا ۋە گىرانادانىڭ ئەمرى (ئە - مىر - ئىسلام دۇنياسىدىكى قەبىلە باشلىقى ۋە تۆرە، ئاقسۆڭەكلەر - نىڭ نامى) گە قارىتا ئىستېلاچىلارنىڭ دىنىي بايرىقى ئاستىدا كەسكىن ئۇرۇش بولغان، ئاخىرىدا مۇقەددەس ئەھلىسەلىپ (كىرىست قوشۇنى) نىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى دېگەن تۇغ ئاستىدا، مەغلۇپ بولغۇچىنىڭ زېمىنى تەبىئىيلا غەلىبە قىلغۇچىنىڭ زېمىنى دائى - رىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، يېقىنقى زاماندىكى ئىسپانىيەنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى شەكىللەندۈرۈلگەن.

گېرمانىيەنىڭ ئەھۋالىدىمۇ «مىللەت يەككە مىللىي دۆلەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېگەن ھۆكۈم تولۇق نامايان قىلىنغان، بىراق بۇ بىزدە ئاز - تولا گۇمانمۇ قوزغىيدۇ، زىيالىيلار قاتلىمى، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر، بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا تەپرىقچىلىق ھال - دىنى تۈگىتىشىنى كۈچلۈك تۈردە تەلەپ قىلىدىغان خاھىشنىڭ ئو - مۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىسىمۇ، بى - راق كەڭ يېزىلار ۋە كىچىك شەھەرلەردە كىشىلەر يەنىلا يەرلىك

فېئوداللارغا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇنداق ئەھۋال گېرمانىيە - يەنەنىڭ پۈتكۈل جەنۇبىي رايونىدا مەۋجۇت ئىدى، ھەتتا سىلېسۋىگ - خولىستېين، ھاننوۋېر ۋە دانىزىگ ئەركىن بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر بىردىمۇ ئەھۋال ئوخشاش ئىدى، كېيىن «تۆمۈر - قان سىياسىتى» نى يولغا قويغان باش ۋەزىر بىسمارك ئەمەلىي كۈچى زور پىرۇسىيە ھەربىي كۈچلىرىگە تايىنىپ، پىرۇسىيە - ئاۋستىرىيە، پىرۇسىيە - دانىيە ۋە پىرۇسىيە - فىرانسىيە خانىدانلىق ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئاخىرىدا «گېرمان مىللىتى» نى يەككە مىللىي دۆلەتكە ئايلاندۇردى.^①

راتسىيوناللىق، دىن ۋە سىياسىي

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئىنتايىن قويۇق راتسىيوناللىق - لىزم تۈسگە ئىگە، مۇشۇ تەسىر تۈپەيلىدىن تەبىئىي پەن، تارىخ - ۋازىلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق بويىچە دەلىللەش دوگمىسىنى ئىسلاھ - يەتتىرىش ئورنىنى ئالغان؛ دۆلەت بىلەن دىننى جەمئىيەت، سىياسىي بىلەن دەھرىيلىك ئايرىلغان. بىراق، بۇنداق تەرەققىيات ئەسلىدىنلا بولغان ئەمەس، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خىرىستىيان دىنىنىڭ يا - ۋۇزلارچە ھۆكۈمرانلىقىدىكى زۇلمەتلىك دەۋرىنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مىنگىز چاپا - مۇشەققەتتە ئالدىمىزدا پەيدا بولغان. تېخى - مۇئەننىقنى ئېيتقاندا، راتسىيوناللىق پوزىتسىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تارىخ قىسقىراق بولغان. يەنى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزى ئىخلاسەن مۇرىتلار، دىننى ئەقىدىلەرگە تەلۋىلەرچە ئەگەشكۈچى -

① توماس نېپېردېي: «1800~1866 - يىللاردىكى گېرمانىيە تارىخى»، «بۇرژۇئازىيە ۋە كۈچلۈك دۆلەت» 4 - نەشرى، مىيونخېن، 1987 - يىلى نەشرى.

لەر ۋە دىنىي تونغا ئورۇنۇلغان قارا نىيەتلەر يەنىلا جەمئىيەتتە -
مىزنىڭ ئىمىدىكى پۈتۈن قاتلىمغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، پۈرسەتنىڭ
كېلىشىنى كۈتمەكتە.

غەربنىڭ 13 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي
باسقۇچىغا دوگما خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىنى قانداق چۈشە-
نىش ۋە شەرھلەش توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر باشتىن - ئاخىر
سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا بىر ئاساسىي ئۆلچەم نۇقتى-
سى شەكىللەندۈرۈلگەن، بىراق بۇ نۇقتا نۇرغۇن مەزمۇن جەھەتتە
ئەڭ قانلىق سىياسىي تالاش - تارتىشنىڭ مەركىزىي پايدىلىنىش
نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭغا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ -
خان، سىياسىي مەنپەئەتنى چۆرىدىگەن رىقابەت ئويۇنى ياندېشىپ
كەلگەن. ئەمما، زېمىنغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش
رىقابىتىگە قاتناشقۇچىلار ئۆز ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئار -
زۇ قىلغىنىدەك يوسۇندا قانۇنلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈ-
چۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى دىنىي مۇنازىرىلەر بىلەن چىڭ
باغلىشى كېرەك. بۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى مۇھىم تارىخىي ھادىسىلەر
تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئابىلدا يىگانلىرى (ئابىلدا مەز -
ھىپى 11 - ئەسىردە فىرانسىيەنىڭ ئابىلدا بارلىققا كەلگەن خى-
رىستىيان دىنى مەزھىپى بولۇپ، 13 - ئەسىردە خاتا ھالدا يىگان،
يەنى يات دىندىكىلەر دەپ قارالغاچقا، پاپا ۋە فىرانسىيە پادىشاھى
تەشكىللىگەن ئەھلىسەلىپنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان) بىلەن
بولغان بەس - مۇنازىرىدە، ئىنتايىن ياش فىرانسىيە مىللىي دۆلە-
تى 13 - ئەسىردە ئاخىر سىياسىي ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرگەن.
بوخمىيە رايونىدىكى خۇس قوزغىلىڭى (15 - ئەسىردىكى چېخى -
يەلىك ۋە تەنپەرۋەر ۋە دىنىي ئىسلاھاتچى ھۇسنىڭ مۇخلىسلىرى
ئۆزلىرىنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تەلىپىنى ئىشقا ئا -

شۇرۇش يولىدا قىلغان كۈرەش) ھابۇسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرگەن. خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىسپاندىيەنى يېڭىباشتىن بويسۇندۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئىبىرىيە پادىشاھلىقى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە دۇنيادىكى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ تۇرغان. 16 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە، كاتولىك دىنى بىلەن پروتېستانتىزم ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ياۋروپانىڭ يۇقىرى قاتلام سىياسىيىسىغا سىڭىپ كەتكەن. ئاخىرىدا كۈنسېرى قۇدرەت تاپقان، دىنىي ئېتىقادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئاساسىغا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەتلەر ياۋروپا سىياسىيىسىدا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن، زېمىن ۋە دىن مەسىلىسى تۈپەيلىدىن ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان ئاجىز گېرمانىيە بۇنىڭغا نىسبەتەن روشەن سېلىشتۇرما بولغان.

ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئەگرى - توقايلىق ئىچىدە ئىلگىرى - كىشى ئۇلارنىڭ رىقابەت مېخانىزمىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەتسىزلەرچە زوراۋانلىق رىقابەتلىرى شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنى ئىلىم - پەن ۋە سانائەتلەشتۈرۈشنى ئاساس قىلغان زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر قىلغان. ناۋادا كىمكى بۇ جەھەتتە دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمىسە، ياخشى تەرەققىيات پۇرسىتىنى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ ھەمدە ناھايىتى تېزلا سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ كەينىدە قالىدۇ، مىللىي دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىمۇ شۇ تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ.

رانسىيونالىزمنىڭ تارقىلىشىمۇ ئوخۇشلۇق ئىشقا ئاشقان بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بۇ جەريانغا باشتىن - ئاخىر

قىرغىن قىلىش، قان تۆكۈش ۋە جاپا - مۇشەققەت ھەمراھ بولغان. ئاقارتىش ھەرىكىتى دەۋرىدە، ئەنگلىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ئورانىيىدىكى ۋىليام ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئەڭ قانلىق ئۇ - سۇل بىلەن ئىرېلاندىيە كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنى باستۇردى؛ فىرانسىيەدە لۇئىس XIV ھۈگېنو مەزھىپىدىكىلەرگە قارىتىلغان نانتې كەچۈرۈم يارلىقىنى بىكار قىلدى؛ ماريە تىراتسىيە مىليونىدە - لىمغان جەسۇر پىروتېستانتىنى سىلسىيە ۋە پىرۇسىيەگە قوغلىۋەتتى؛ ئىسپانىيەدە دىنىي سوت ئۆز خىيالىدا پاگان (پان دىندىكىلەر) دەپ ھېسابلىغانلارنى رەھىمسىزلىرىچە قىيىندى؛ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا جايلاردا تەلۋە مۇخلىسلار «دا - خان» دەپ ھۆكۈم قىلىنغان ئاياللارنى قىلچە رەھىم قىلماستىن ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى؛ لۇتېر مەزھىپى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پا - دىشاھلار ئۇنىۋېرسىتېتلاردىكى ئاتىمىز مېچلارنى بىر كۈنىمۇ خا - تىرجەم ئۆتكۈزەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى؛ شىۋېتسارىيە، گوللاندىيەدىن ئىبارەت پىروتېستانتىزم دۆلەتلىرىدە، مۇخ - لىسلار تەلۋىلەرچە ئەسلىيەتچىلىك بىلەن جاھاننى بىرلىككە كەلتۈردى؛ شىۋېتسىيە، دانىيە ۋە ساكسون كىنەزلىكلىرىدە «دەللال تىپىدىكى» ئىچى تار لۇتېر مەزھىپىدىكى پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى.

سىياسىي جەھەتتىكى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى ئاساسلىقى دۆلەتنىڭ سىياسىي ئاپپاراتلىرىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىشتا ئىپادىلەندى، ئەمما بۇنداق ئۆزگەرتىش ئاسانغا چۈشمىدى. بولۇپمۇ ئىسلاھات دەۋرىدە، بۇنداق قەدەمنى بېسىش ھەر ۋاقىت ئې - گىزلىك تەھدىت ۋە خىرىسقا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى. كاتولىك دىنى جەمئىيىتى بىلەن پىرۇسىيە پادىشاھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆت - كۈر زىددىيەت 19 - ئەسىردىكى ئاتالمىش «70 يىللىق مەدەنىيەت

جېڭى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى، سابىق فېدېراتىپ گېرمانىيەدە، سىياسىي بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ياراشتۇرغىلى بولماي- دىغان زىددىيەت 60 ~ 70 - يىللاردىكى چېركاۋ مەكتەپلىرىنىڭ ئورنى، رولىغا دائىر مۇنازىرىلەردە نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئىنكاسلار- نى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئەمما، دىنىي ئىسلاھات بىلەن سىياسىي ئىسلاھات ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەممىلا مەسىلىنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى، پروتېستانت دىنىي جەمئىيەتلىرى بۇ جەھەتتە بەزىدە ئائىلاج قال- دى. بۇ نۇقتا غەرب يېڭى زوراۋان كۈچلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى جەريانىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلەندى، بۇ خۇددى ئۈزۈل - كېسىل مۇۋاپىق يوسۇندا ئىسلاھ قىلىنغان ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ يەرنى كۆرگەن كىشىلەر قاتتىق ھەيران قې- لىشى مۇمكىن، ئۇنداق بولسا كۆزىمىزنى يوغان ئېچىپ قاراپ با- قايلى، بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنى ئۇنتۇپ قېلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، يەنى ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا كۆچۈش جەريانى پۈتۈنلەي دىننىڭ تۈرتكىسىدە ئورۇنلانغان بولۇپ، ئاشۇ باتۇر «تاۋاپچىلار» دەسلەپكى كۆچۈش غەلبىسىنى قولغا كە- لتۈرگەن. ئۇلار سىياسىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى دىنىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بول- غان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايدىغان دىنىي ئېتىد- قاد ئەركىنلىكىگە ئىنتىلىدىغان بولغان، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ يېڭى ئېنگلاند رايونىدىكى ھەرقايسى ئىشتاتلاردا بۇنداق ئارزۇ تې- خىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ جۇمھۇرىيەتتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان نۇرغۇن كىشىلەر بىر «يېڭى يېرۇسالېم»نى، ھەممە مۇخلىسلار سىياسىي تەدبىر كۆرۈشكە قان- تىشالايدىغان بىر پروتېستانت دۆلىتىنى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان.

ئامېرىكىنىڭ سىياسىيىسى بۇنداق دىنىي تەسىردىن باشتىن -
ئاخىر تولۇق قۇتۇلۇپ كېتىلگەن ئەمەس، 20 - ئەسىرنىڭ 70 -
يىللىرىدىن بۇيان، سىياسىي بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق
ئىرىمىش - چىرىمىش باغلىنىش تۈسۈپ قالغىلى بولمايدىغان كۈچ -
قۇدرەت بىلەن دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈرمۈشىغا يېڭىباشتىن قايتىپ
كەلگەن. ئەمەلىيەتتە، پروتېستانت ئەسلىيەتچىلىكى ئامېرىكىنىڭ
سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى چوڭ سىياسىي پار -
تىيەنىڭ بىرى بولغان مۇتەئەسسىپ جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنى
خېلى زور دەرىجىدە ئەسىر قىلىۋالغان. دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ
سايلىغۇچىلىرى ئىچىدە %40 كىشى دىنىي تەشكىلاتقا تەئەللۇق
بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچى 18 ئىشتاتتىكى شۇ پارتىيە تەشكىلاتى ئىد -
چىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ ھەمدە باشقا 13 ئىش -
تاتتىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۈچىگە ئىگە. ھامىلە چۈشۈرۈ -
ۋېتىشتىن تارتىپ ئىجتىمائىي پاراۋانلىققىچە، ئىقتىسادىي تەرەق -
قىيات سىياسىتىدىن تارتىپ ئامېرىكا بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر
تەشكىلاتىنىڭ مۇناسىۋىتىگىچە بولغان ھەممە ئىشلاردا، يۈكسەك
دەرىجىدىكى ئىدىئولوگىيەگە ئىگە سىياسىي بىلەن دىن ئامېرىكا
پارلامېنتىدىكى بەس - مۇنازىرىدىن قارار چىقىرىشقا بىرلىكتە
قاتنىشىدۇ. ئەسلىدە «راتسىيونالىزمچىلار» نىڭ قولىدا تەۋرەنمەي
تۇرغان فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى بۇنداق كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۈ -
چۈن بەدەل تۆلىمەي قالمايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ سىمۋول خاراكتېرىد -
دىلا بولماستىن (مەسىلەن، ئاخبارات ۋاسىتىلىرى ئالدىدا زۇڭ -
تۇڭنىڭ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشى)، بەزىدە ماھىيەت خاراكتېرلىك
مۇرەسسەلىشىشتىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيە -
دىكى دېموكراتلار پارتىيەسى خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيەت -
تىگە قارىتا قوغدىنىش تەدبىرى قوللانغاندا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى

بېسىم تۈپەيلىدىن ئۇلارنى قاتتىق تەنقىد قىلدى.^①

بۈگۈن پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدە خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيىتى چېركاۋىنىڭ سانى ئومۇميۈزلۈك ئېشىپ، جەمئىيىتىدە مىزدە غەيرىي ئىدىراكىي ئېھتىياجنىڭ ئاز - تولا ئاشقانلىقىنى روشەن سىگنال سۈپىتىدە ئىپادىلەپ بەردى. 80 - يىللاردىن بېرى، «يېڭى دەۋر»دىكى تىلسىمچىلىقمۇ مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، بۇ ئەۋزەل ئورۇندا تۇرۇۋاتقان راتسىيونالىزمنىڭ كەم دېگەندىمۇ كىچىك بىر قىسىم ھېسابلىنىدۇ. خان مۇھىم ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭ يەكۈنى ناھايىتى ئېنىق: بۈگۈنكى كۈندە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش تۈسىنى ئالغان ئىلمىي، ئىدىراكىي ھۆكۈم چىقىرىش رولىنىڭ دەھرىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر جەھەتتە مەدەنىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇشى ئەمدى مۇقەررەر ئىش ھېسابلىنماي قالدۇ. بىز دۇچ كېلىۋاتقان زور ئىسلاھات دەۋرىدە، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئىدىراك ئۈچۈن يېڭىباشتىن كۈرەش قىلىشى كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، قارىسا مەزمۇتتەك كۆرۈنىدىغان غەرب راتسىيونالىزمى ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنىنىڭ گۇمران قىلىش تەھدىتىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

خاسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كولىپكتىۋىزم

غەرب مەدەنىيىتىدە، خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇش ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، «خاسلىق» بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرۇلغان. يەك -

---

① دامىئان تومپسون: «دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 - يىلى نەشرى؛ كىلاۋس لىگگېئوئېي: «مۇتەئەسسىپ ئىنقىلابنىڭ مەغلۇبىيىتى» فىرانكفورد، 1997 - يىلى نەشرى.

كە ئادەمنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئاساسى دەپ قارىلىشى ھەمدە دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان ھوقۇققا ئىگە بولۇشى بىز ئادەتتە دەپ - دىغان «ئىنسانىي ھوقۇق» نىڭ نەق ئۆزى شۇ. يەككىلىكنىڭ ھو - قۇق - مەنپەئەتى كوللېكتىپنىڭ ئالدىغا تىزىلىشى كېرەك، بۇ غەرب جەمئىيىتىنىڭ باشقا ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ماھىيەتلىك پەرقى بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ئەھمى - يەتكە ئىگە، چۈنكى بۇنداق ئىدىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا نىس - بەتەن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان پاسىل پەيدا قىلغان. يەككىلىكنى تەكىتلەش شەخسنى كوللېكتىپ نامىدىكى باشقۇرۇش - ىنى قوبۇل قىلمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ، ئاتالمىش «كول - لېكتىپ» مەنپەئەتى ھەمىشە ھۆكۈمرانلارنىڭ مەنپەئەتىدە مەركەز - لىك نامايان بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، شەخس بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش مەجبۇرىيەت يۈزسىدىنلا بولماستىن، بەلكى يەككىلىك «ھوقۇق - مەنپەئەت ئىگىسى» سالاھىيىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، كوللېكتىپ ئارىسىغا سىڭىپ كېتىدۇ. «ئۇ» نىڭ بىردىنبىر خاسلىقى، «ئۇ» نىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى ۋە «ئۇ» نىڭ جىسمانىي پۈتۈنلۈكى كوللېكتىپنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىماسلىقى كېرەك.

ئەمما «خاسلىق» ئەسلىدىنلا مەۋجۇت نەرسە ئەمەس، بۇنداق پىرىنسىپنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق كۈ - رەشنى باشتىن كەچۈرگەن، يەنە كېلىپ ئىنتايىن ئۇزاق بىر ۋاقىت ئىچىدە باشتىن - ئاخىر تاپا - تەنگە ئۇچراپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا بۇنداق شەخسىيەتچىلىك يەنىلا مەۋجۇت بو - لۇپ، شەخس بىر جەھەتتىن فېئودال بېقىندى بۇيۇم، فېئوداللارغا بېقىنىدىغان بىر تەركىبىي قىسىم ھېسابلىنسا، يەنە بىر جەھەتتىن خىرىستىيان دىنىي جەمئىيەتلىرى ئەخلاق ۋە دىنىي مۇراسىم ئار -

قىلىق شەكىللەندۈرگەن ئەشكىلنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى. دىنىي جەمئىيەتلەر بۈگۈنكى كۈندە تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش جەريانىنى بەلگىلەپ قوياتتى. ئەينى چاغدىكى بۇنداق ئاساسىي ئېقىمغا قارشى ئىجتىمائىي ئاڭ، ئىنسانلارنىڭ خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشى تەلەپ قىلىدىغان «غەيرىي ئورتودوكسلار» پاگان (پات دىنىدە - كىلەر)، داخان ۋە دەھرىي دەپ قارىلىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرايتتى، ھەتتا ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئۇسۇللار بىلەن يوقىتىلاتتى. مەسىلەن: مەشھۇر تەبىئىي پەن ئالىمى گىئوردانو برونو لاۋۋلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

يېقىنقى زاماننىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شەھەرلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى ئۈزۈكسىز كۈچەيگەن بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئەھۋالدا يەنىلا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئىنسانلار يەنىلا كۆلخوز، شەھەردىكى مەھەللىلەر، كاسىپلار ئۆيۈشمىلىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكتىن، شەخسنىڭ خاسلىق جەھەتتىكى ئېھتىياجى ھېچقانداق ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. بىز بۇنىڭدىن مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى گىزىنالىرىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۈگۈنگە قەدەر، بارلىق غەرب ئەللىرىنىڭ كەڭ يېزىلىرى ۋە كىچىك شەھەر - بازارلىرىدا دېگۈدەك بۇنداق كولىپكتىۋىزىملىق تەلەپ قىلغان يۈكسەك بىردەكلىك يەككىلىككە كەلتۈرگەن بېسىمنى يەنىلا روشەن كۆرگىلى بولىدۇ، ھەتتا خاسلىق جەھەتتىكى ئىرىكىنلىك مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىدا مۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، كولىپكتىۋىزىملىق شەكىلىدىكى بۇنداق دىنىي ئارقا كۆرۈنۈش يىمىرىدىن ئىشكە باشلىدى، بىراق ئۇ كىشىلەرنى ئەسلىدىكى روھىي قامالدىن

ئازاد قىلالمايتتى. ھازىرقى زامان ئاقارتىش پەلسەپىسى خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشنى ۋە خاسلىق جەھەتتىكى ئەركىنلىكنى تەكىتلىسىمۇ، بىراق «بوراندەك شىددەتلىك ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى» ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى كىلاسسىكىچىلىق كۈچلۈك تۈردە نامايان قىلغان شەخسىيەتچىلىك ھەم شۇ ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بەزى مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەر يەنىلا ئۇنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۆسمۈر ۋېرتېرنىڭ قايغۇسى»، «قا-راقچى» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. فىرانسىيە ئىنقىلابى داۋامىدا، قانۇننىڭ ئېنىق كاپالىتىگە ئېرىشكەن شەخسىيەتچىلىكنىڭ زەپەر قۇچقان قوشۇنى يىپيېڭى، شۇنداقلا ئۇچىغا چىققان زوراۋانلىق ئۇسۇلى بىلەن يارىتىلغان «كوللېكتىۋىزم» لىق شەكىل — دۆلەت مەنپەئەتىگە يۈزلەندى. خاسلىقتىن چەتنىگەن بۇنداق قىلمىش ئادەمنى مويۇنغا ئۈستىگە سۆرەپ باردى.^①

نۇرغۇن جايلاردا مىللەتچىلىك جۈمھۇرىيەتچى بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىدىيەۋى نەزەرىيەسىدىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنكى كۈندە تارىخى رو-مانتىكىلىق تۈسگە ئىگىدەك كۆرۈنىدىغان سىياسىي ئاپپاراتلارنى ناھايىتى تېزلا قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت پۇقرالىرى ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىما-ئىي تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى بولماستىن، بەلكى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «پۇقرالار گەۋدىسى» نىڭ بىر ئەزاسى سانلىدىغان يولدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق يېڭى كوللېكتىۋىزم ئىدىيەسى زامانىۋىلىك شىشتىن ئىلگىرىكى غەرب يېزا - بازارلىرىدا كەڭ تارقالغان، شەخسنىڭ كوللېكتىپقا بويسۇنۇشى تەلەپ قىلىنىدىغان نۇقتىدە.

① فىرانكوئىس قۇرپت، دېنېس رېچېت: «فىرانسىيە زور ئىنقىلابى» 7 - باب. فىرانكفورد، 1999 - يىلى نەشرى.

نەزەردىن كۆپ ئىلغار ئىدى، ھېنرىھ مان «بېقىندى خەلق» ناملىق رومانىدا، ھوقۇقدارلارنىڭ قىلچە تەپ تارتماستىن پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىگە بىردەك ئىتائەت قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدەك رەزىل ھادىسىلەرنى چوڭقۇر پاش قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شە-ھەر ئاھالىسى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ نېمە دېسە خوش دەپ تۇرىدىغان، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەلىپىگە كۈچىنىڭ بارىچە ئۇيغۇنلىشىدىغان شۆھرەتپەرەسلىكىنىمۇ مەسخىرە قىلغان، ئەھمىيىتى چوڭقۇر ھەم ئاگاھلاندىرۇش رولىغا ئىگە بۇ ئەسەر ئاپتورنى ئىنتايىن يۇقىرى تارىخىي ئورۇنغا ئىگە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، «يېڭى نۇسخا»دىكى مىللەتچىلىك بارلىق «غەرب» ئەللىرىنى قاپلىدى.^① شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فاشىزم - نازىزممۇ غەرب ئەللىرىگە ئوبدانلا يامردى. ئەمەلىيەتتە، ئىتالىيەدىكى فاشىزم بىلەن گېرمانىيەدىكى نازىسىزمنىڭ ئاۋامغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى كولىپكتىۋىزىملىق قارىشىدىن پايدىلىنىپ، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ئاستىدا، بىز كۆرگەن ئاشۇ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرمىكى تەس ئىدى. شۇنداق دېيەلەيمىزكى، غەرب جەمئىيىتىنىڭ كوممۇنىزم (گېزى كەلگەندە ئەسكەرتىپ قويايىكى، ئۇمۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى!) چە كولىپكتىۋىزىملىق ئىدىيەسىگە نىسبەتەن قىلچە ئىم-مۇنتىپ ئىقتىدارى يوق، بۇنداق ئىدىيە ئاسارىتىدە، مۇستەقىل ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، كولىپكتىپ دېگەن بۇ ئۇقۇم يەككە ئادەمگە تامامەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋالغان.

ئىنسانىي ھوقۇق بىلەن پۇقرالىق ھوقۇقى غەربتىكى نۇرغۇن ئەللەرگە نىسبەتەن يەنىلا خېلى يېڭى شەيئى ھېسابلىنىدۇ، غەرب

① بارابارا تۇچمان: «ھەيۋەتلىك قوڭغۇراق راۋىقى»، «بىرىتچى دۇنيا ئورۇشى (1890~1914) دىن ئىلگىرىكى دۇنيا»، مېيونخىن، 1962 - يىلى.

ئەركىن دېموكراتىيەسىنىڭ ئۈلگىسى ھېسابلىنىدىغان ئەنگەنبۇي غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ، پۇقرالارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ غايىنىڭ ھەقىقىي ئىشقا ئاشقىنىغا تېخى ئانچە ئۇزاق بولمىدى، ناۋادا نۆۋەتتىكى ئەھۋالنى ھەقىقەتەن كۆڭۈلدىكىدەك ئەھۋال دەپ ھېسابلىماق، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تاكى 19 - ئەسىرگە قەدەر، ئەنگىلىيەدە پەقەت بايلارنىڭلا سايلام ھوقۇقى بولغان، دۇنيادا ئاياللارنىڭ ئومۇميۈزلۈك سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىشىمۇ بىز 20 - ئەسىردە قولغا كەلتۈرگەن بىر تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت. ئوخشاشلا ئامېرىكىدىمۇ قانلىق ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن ئاندىن قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىنغان، نېگىرلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقى گەرچە 50 -، 60 - يىللاردىكى خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىسىدا مۇئەييەن ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق رېئال تۇرمۇشتا ئۇلارنىڭ ھوقۇقى تاكى بۈگۈنگە قەدەر تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولغىنى يوق. گېرمانىيە پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئېلىپ تىراپ قىلىش ئەندىزىسىنى ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن، گېرمانىيەدە پاسپورت بېرىشتە تەۋەلىك جايغا ئەمەس، بەلكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە بەكرەك قارىلىدۇ، شۇڭا مۇشۇ يەردە تۇغۇلغان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تېگىشلىك پۇقرالىق ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان.

كىملىرى غەربكە تەئەللۇق — «مەدەنىيەت جۇغراپىيەسى» نىڭ كۆچۈشى

بۈگۈن ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەھدىلىشىپ ئەزا بولغان دۆلەتلەر (تۈركىيە بۇنىڭ سىرتىدا، مەدەنىيەت نوقۇلچىلىقىنى ياقلىغۇچىلار تۈركىيەنى «غەرب دەرىۋازىسى» نىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلانتۇزمىغان)، ئاۋسترالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە، شىمالىي ئامېرىكا ئەللىرى (ئامېرىكا).

رىكا ۋە كانادا)نى كىشىلەر شەكسىزلا «غەرب مەدەنىيەت چەمبىرى» كى»گە كىرگۈزۈشىدۇ، ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرى - نىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلىنمىدى؛ ۋېنگرىيە، چېخ جۇمھۇرىيىتى، پولشا ۋە سى - لوۋىنىيە قىلچە تالاش - تارتىش قىلىنمايلا غەربنىڭ «چوڭ مەمۇ - رىي رايون دائىرىسى»گە كىرگۈزۈلدى، ئەمما بالتىق دېڭىزى بويى - دىكى ئەللەر - سىلوۋاكىيە، كىرودىيە، رومىنىيە ۋە بۇلغارىيەنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدا ئاز - تولا تالاش - تارتىش بولدى. بىراق، بۈگۈنكى كۈندە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبى قىس - مى بولۇپ قالغان ئاشۇ ئەللەرمۇ بۇنداق مەدەنىيەت تونۇشى جەھەت - تە ئۇزاق بىر جەرياننى باشتىن كەچۈردى. گېرمانىيەنى مىسالغا ئالدىغان بولساق، 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا گېرمانىيەدە - كى ئوڭ قانات زىيالىيلار، يەنى ئاساسلىقى مەشھۇر «Die Tat» ژۇر - نىلىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت چەمبىرىكى گېرمانىيەنى «غەرب - لەشتۈرۈش»كە قەتئىي قارشى تۇردى، ئۇلار گېرمانىيە مەدەنىيىتى - نىڭ ئورنى مەسىلىسىدە، ئۇنى غەرب - شەرق مەدەنىيىتى ئوتتۇ - رىسىدا مۇستەقىل تۇرىدىغان سىستېما دەپ بېكىتتى؛ بۇنداق ئى - دىيەۋى ئاڭ گېرمانىيەنىڭ تىياتىر ساھەسىدەمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ھانىس ساكىسىنىڭ ۋاگنېردا ئوينالغان «نۇرنىبېرگتىكى مەشھۇر ناخشىچى» دېگەن تىياتىرىدىكى مەشھۇر مەدەنىيەت كۈيى ۋە «سەرسان گوللاندىيەلىكلەر» دېگەن تىيا - تىرىدىكى «گېرمانىيەچە ئازاب - ئوقۇبەت» نۇرغۇن كىشىلەرگە تو - نۇشلۇق. ئوخشاشلا بۇنداق پەۋقۇلئادە لۇشىيەندىكى ئىدىئولوگىيە 50 - يىللاردا سوتسىيالىستىك دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ بىتەرەپ سى - ياستىدىمۇ كەڭ تۈردە ئەكس ئەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت تىنچلىقپەرۋەرلىكىنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتىدىمۇ داۋاملىق مۇھىم

رولىنى جارى قىلدۇردى. يېقىندا يېڭى ئوڭ قاناتلار توپىدىكى كىم-شەلەرمۇ بۇنداق پەۋقۇلئاددە لۇشىيەن توغرىسىدا ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي گەپ ساتمىدىغان بولۇۋالدى. سىرتتىن قارىغاندا، گېرمانىيە بىلەن غەرب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چەك - چېگرانى ھەقىقىي ئايرىدى، بۇ گېرمانىيەلىكلەر ئانچە ئال-قىشلاپ كەتمەيدىغان بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى: مورگېنتاۋ پىلانى ئەينى چاغدا ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى ئوتتۇرىغا قويغان گېرمانىيەگە قارىتىلغان مۇكەممەل بىر ئىستراتېيە گىيەلىك لايىھە بولۇپ، ئۇنىڭدا گېرمانىيەنى يېڭىباشتىن ئېيتىپ-دائىي يېزا ئىگىلىك دۆلىتى ھالىتىگە قايتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان-ئىدى. ئۇنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزىرىدە بولۇشىغا گېرمانىيەلىكلەر-نىڭ لايىقىدا ئۇسۇل بىلەن نورمال بىر پۇقرالار جەمئىيىتى ۋە دې-موكراتىك دۆلەت تۈزۈمى تۇرغۇزۇشقا ئامالسىز قالغانلىقى سەۋەب بولغانىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ھەتتا گېنى ئۇلارنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە ماسلىشالمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن بولۇشى مۇمكىن.

20 - ئەسىرنىڭ 50 - ، 60 - يىللىرىدا، ياۋروپا ئىلىم سا-ھەسىدىكىلەر ياۋروپانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا غەرب دېموكراتىك جەمئىيەت تۈزۈمىنى تۇرغۇزۇشنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەس-لىكى توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىشتى، بەزىلەر: ئىتالىيە ۋە ئىبىرىيە يېرىم ئارىلى (ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيەنى كۆرسىتىدۇ)دىكى كاتولىك دىنى دۆلەتلىرىنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغۇدەك ئىقتىدارى يوق، شۇڭا كۈنسېرى يۈكسىلىۋاتقان ياۋروپا ئىتتىپاق-قىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر خىل يۈكتىن باشقا نەرسە ئە-مەس، دەپ قاراشتى. ياۋروپا ئىتتىپاقىدىكى يادرو دۆلەتلىرىنىڭ بى-رى بولغان فىرانسىيە كاتولىك دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان

دۆلەت بولسىمۇ، بىراق فىرانسىيەدىكى كاتولىك دىنى جەمئىيەتلىرى دۆلەت قۇرۇشنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە، رىم دىنىي جەمئىيىتىدىن يىراقلىشىپ، «دۆلەت دىنى» ۋەقەسىنى ساقلاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ئەھۋال سانىلىپ قالدى. «تولىق كاتولىك دىنى»دىكى بىر جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغۇدەك ئىقتىدارىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدىكى گۇماننىڭ بۇ خىل قاراشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغانلىقىدا شەك يوق. ئىتالىيەنىڭ ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنى تەۋرىتىپ قويغان كۈندىلىك كىرىزىس ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئالمىشىشى تەقدىمچىلەرنى كاتولىك دىنىدىكى ياۋروپا ئەللىرىدە «زامانىۋى دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش»نىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىگە تېخىمۇ ئىشەندۈردى. بۇ باسقۇچ ئاللىقاچان ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى، تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىبىرىيە يېرىم ئارىلىدىكى زوراۋان فىرانكونىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە ئەگىشىپ، ھوقۇق مەركەزلەش-تۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى ئىسپانىيە ئاخىر دېموكراتىيەنىڭ تاڭ نۇرىنى كۈتۈۋالدى؛ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان ئىتالىيەمۇ ئىسلاھات داۋامىدا كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئۆزىنى قۇددارەت تاپقۇزۇش ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى. بۈگۈن ئۇلار شەك - شۈبھىسىز مۇۋەپپەقىيەتلىك يوسۇندا غەرب دېموكراتىك دۆلىتىگە ئايلاندى.

كۆچۈش جەريانىدىكى مەدەنىيەت — رېئاللىقتىكى مەدەنىيەت

كۆچۈشچى باپتا بىز مەدەنىيەتنىڭ جانلىقلىقى ۋە كۆچۈش خۇسۇسىيىتىنى قايتا تىلغا ئېلىپ، بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمىغا ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سېلىپ

ئوتتۇق، بۇلاردىن مەدەنىيەتنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىنى بايقىمىقىمىز تەس ئەمەس، بۇنداق ھۆكۈم بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا تارىخىي كونا ئەسلىمىلەردىكى مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇشلارغا چىڭ ئېسىلىۋې-لىشىمىزغا يول قويمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىز شۇنىڭغا دىققەت قىل-شىمىز كېرەككى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش ھارپىسىد-ىكى نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىر ئىسلام دىنى ياكى كۈڭزىد-چىلىقتىن بايقاۋاتىمىز ھەم بۇنى ناھايىتى ئۆزگىچە ھېس قىلىۋا-تىمىز، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نىڭ ئاپتورى دەل مۇشۇ ئالاھىدىد-ىلىكلەردىن قورقۇنچلۇق پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يېقىنقى 20 يىلدا، غەرب ئەللىرى ئەسلىدە ياپونىيەگە تەكەللۇق بولغان نۇرغۇن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا قوبۇل قىلدى: دەسلەپتە زىيانسىز بولغان ياپونچە سۇپا «قۇتون» (Futon) نى قوبۇل قىلدى؛ ئارقىدىنلا ئېلېكترونلۇق ئەرمەك بۇ-يۇملار (مەسىلەن، ئېلېكترونلۇق توخۇ، مۇشۇك ۋە ئىت قاتار-لىقلار)، «Walkman»، «Gameboy» قاتارلىقلار كىرىپ كەلدى؛ ئاندىن زوراۋانلىق مەزمۇنىدىكى ئېلېكترونلۇق ئويۇنلار تەلۋىلەرچە ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى. بىز ياپونلاردىن «كىچىكىلىتىلگەن» يېتەكچى پىرىنسىپ (مەسىلەن، يانچۇق رادىيو قوبۇللىغۇچى، دەپتەرسىمان كومپيۇتېر قاتارلىقلار) نى قوبۇل قىلدۇق، ماددىي ئەشيانىلار ئوبوروتى ۋە ئۆمەكلەر ھەمكارلىقىدىكى سانائەت تەشكىللىرىنىڭ شەكىلمۇ يا-پونىيەدىن كىردى. نۆۋەتتە ياپونىيە بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشنىڭ ناھايىتى كۆپىيىپ، جانلىق باسقۇچقا كىرگەنلىكىدە شەك يوق، بۇ قوش يۆنىلىشلىك يول بولۇپ، ئىككى تەرەپ پايدىلىنىدۇ، ھەر-گىزمۇ بارسا كەلمەيدىغان تاق يۆنىلىشلىك يول ئەمەس.

تارىخىي ئۇقتىمىزنى يەنە مۇنداق ئۈچ مۇھىم پاكىتىنى تونۇۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ: بىرىنچى، خىرىستىيان دىنىنىڭ

تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان غەرب مەدەنىيىتى ھازىرقى زاماندىكى ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەت ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى «تەبىئىي» ئاخىر - قى نىشان قىلغان ئەمەس. دەسلەپتە خىرىستىيان دىنى مەدەنىيىتى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھارپىسىدىكى باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتكە غوخشاش كولىپكتىۋىزم ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى تەشەببۇس قىلغان. ئاساسلىنىدىغان ھۆججەت ماتېرىياللارنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەي - لىدىن خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىدە بەزىدە ئۆزئارا زىددىيەتلىك گەپ - سۆزلەر كېلىپچىققان، بۇ ھازىرقى زامان تۈسىدىكى شەرھ - لەشلەرنى بەزى چىقىش نۇقتىلىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن، بۇ جە - ھەتتە خىرىستىيان دىنى باشقا دىنلارغا غوخشىمايدۇ. ئاخىرىدا ئا - قارتىش ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىدىيە تارىخىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىخلاسمەن خىرىستىيان مۇرىتلىرى تەرىپىدىن تەدرىجىي قوبۇل قىلىنغان. چۈنكى ئۇلار كونا ئەقىدىلەردىن بۇنىڭغا جاۋاب تاپقان. بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان، خىرىستىيان دىنى ئىزچىل تۈردە ئاقار - تىش ئىدىيەسىگە قارشى مەيداندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نىشانى ئاخىرىدا يەنىلا ئىشقا ئاشقان. ئەم - ما، بۇلار دىنىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار باشقا مەدەنىيەتلەردىمۇ مۇشۇند - داق نەتىجە كېلىپچىقىشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ.

ئىككىنچى، ياۋروپادىكى مىللىي دۆلەتلەر غوخشىمايدىغان ئىرق بىلەن دىنىي مەزھەپلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمى - دىكىلەرنىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسى، ئەمەلىيەتتە بۇ كۈرەشلەرنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساس - لىق سەۋەب پادىشاھلىق ھوقۇقىنى تەڭرى ئاتا قىلىدۇ دەيدىغان تۈزۈلمىگە قارشى ئىجتىمائىي گومۇمىي تەلەپ، يەنى خىرىستىيان دىنىغا قارشى ئۈنۈپرسالزمىدۇر. ئەمما، دۇنيانىڭ باشقا رايونلى - رىدىكى «مىللىي دۆلەتلەر» دەسلەپتە مۇنداق يوسۇندا بارلىققا كەل -

گەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىش شەكلىدە نۇرغۇن پەرق بو-
لۇپ، ھەتتا بۈگۈنمۇ ھوقۇق رىقابىتىدىكى ئېلىشىش سورۇنى بو-
لۇپ كەلمەكتە، ئەمما بۇنداق ئەھۋاللار ياۋروپا تارىخىمۇ يات ئە-
مەس. بۇ مۇشۇنداق تۈزۈمنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا يولغا قو-
يۇشتا تاللاشقا بولىدىغان كۆپ خىل يول يوقلۇقىدىن دېرەك بەر-
مەيدۇ.

ئۈچىنچى، مەدەنىيەتتىمىزنىڭ زامانىۋىلىشىشتىن ئىلگىرىكى
تەسىرىنى ئەسلىشىمىزنىڭ كۆپ پايدىسى بار، ئۇ ئېسىمىزگە ئىرا-
دىمىزنى قوغدىشىمىز كېرەكلىكىنى سالىدۇ، چۈنكى بۈگۈنكى
ئەركىنلىكىمىزنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يۆلەنچۈكى يوق. بىز ئەركىن-
لىك، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئىنكار قىلىدىغان باس-
قۇچلارنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخىمىزدا
بولغان ئىشلار. دەل بۈگۈنكى دېموكراتىك جەمئىيەتتە، ئاقارتىش
ئىدىيەسىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قالساق بولىدۇ،
ھەتتا ئۇنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشىمىز، تەرەققىي قىلدۇرۇش-
مىز كېرەك، بىراق بىز ئۇنى خالىغانچە بىر ياقلىق قىلىۋەتسەكمۇ
بولىدۇ، 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە دەل شۇنداق
قىلغانىدى. بۈگۈنكى ئىسلاھات، بۇرۇلۇش دەۋرىدە، غەرب مەدەنىي-
يىتىمىز بېسىپ ئۆتكەن تارىخىنى ئەسلەش تېخىمۇ مۇھىم.

تارىخىي نۇقتىدىن كۆزەتكەندە، كېيىنكى زامانىۋى جەمئىيەت-
كە بىۋاسىتە تۇتىشىدىغان يېقىن يول بولغان ئەمەس. ئەكسىچە،
بىزدە زامانىۋى ئەركىن دېموكراتىك جەمئىيەتنى تۈزۈملەشتۈرۈش-
كە كاپالەتلىك قىلىشقا نىسبەتەن ئاكتىپ ئاڭ بولسا، ئىنسانلارنىڭ
ئەركىنلىكى ۋە قەدىر - قىممىتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان ھەرقانداق
ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز. باشقا مەدەنىيەتلەر -
نىڭمۇ غەرب مەدەنىيىتى باشتىن كەچۈرگەنگە ئوخشاش تارىخىي

مۇساپىلەرنى ياشتىن كەچۈرىدىغانلىقى ۋە داۋاملىق تەرەققىي قىلد-
دىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىيا-
تىنى قوغداشقا ھېچقانداق دەخلىسى يوق. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىد-
دىكى كەسكىن بەس - مۇنازىرىدىن كۆپ ئەندىشە قىلىپ كېتىشىد-
مىزنىڭ تېخىمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، پەقەت ئۇ ئىنسانىي ھوقۇق، دىن
ۋە مەدەنىيەت ئەركىنلىكى تۈزۈمىگە پايدىلىق بولسىلا بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئىنسانلار ياراتقان ئۆزگەرمەس مىراس ئەمەس، ئۇ
ھەر كۈنلۈك رېئاللىق داۋامىدا ئۈزۈكسىز تۈردە يېڭىباشتىن
ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ھەم جەزملەشتۈرۈلۈشى كېرەك، زۆرۈر تې-
پىلسا، ئۇنى قوغداشقا ياكى ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. چۈنكى، زامان-
ۋىلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ئاساسىمىز ئوخشاشلا كونا
ھەم ئاجىز بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىسلاھات دەۋرىدە يېڭىدىن
يول ئاچىدىغانلىقىنى، بىراق كىرىزىستىڭمۇ قايتا يۈز بېرىشى
ھەم مەدەنىيەتنى يىمىرىپ تاشلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېنىق ئىس-
پاتلاپ بەردى. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز بەزى تەتقىقات-
چىلارنىڭ نەزىرىدىكىدەك يىمىرىلمەيدىغان پولاتتەك مۇستەھكەم
نەرسە ئەمەس.

پاراۋان دۆلەت، ئادىللىق، ئىتتىپاقلىق — غەرب مەدە -

نىيىتىدىكى پارچىلىنىش

بۈگۈن بىز مۇنداق ئورتاق تونۇشقا كەلدۇق: غەرب مەدەنىيىتى
ئورتاق ئىدىيە بويىچە بېكىتىلگەن پىرىنسىپ ئاساسىغا تۇرغۇزۇل-
غان بىر خىل قىممەتنىڭ نامايەندىسى. يەنە كېلىپ پېرىم ئەسىر -
دىن بۇيان ئامېرىكا يولغا قويغان «مۇلايىم» لارچە زومىگەرلىك سىد-
ياسىتى بۇنداق قىممەت قارىشىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى يەنىمۇ
ئىلگىرى سۈردى، مەيلى بىز يۈزەكى جەھەتتىن كۆرۈۋاتقان سودا

«ماك دونالدزى» بولسۇن ياكى تۈپتىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن كۇنسا- يىن ئېشىپ بېرىۋاتقان خاسلىقلاشتۇرۇش يۈزلىنىشى بولسۇن، ھەممىسىلا بۇ تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. شۇغىنىسى «مەدەنىيەت ئۈزۈلمىسى» نىڭ غۇۋا ئاگاھلاندىرۇشلىرىد- جۇ قولاق تۇۋىمىزدىن كەتمىدى. ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرد- سىدىكى ئورتاق ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئاساسىغا دىققەت قىلىشنى ئەسكە سېلىپ ئۆتۈش تامامەن توغرا، ئەمما ئاتلانتىك ئوكياننىڭ بۇ قىرغىقى بىلەن ئۇ قىرغىقنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەتتىكى «كۆپ تەكىتلىنىدىغان نۇقتىسى» غا سەل قاراش مۆلچەرلىگۈسىز بىر خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.^① بىز ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇ- رىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىچكى قىممەت يۈزلىنىشىنىڭ پەرقىگىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، چۈنكى نۆۋەتتىكى مۇشۇنداق يەر شا- رىلاشتۇرۇش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە، ئۇنىڭدا خەتەرلىك پارچىلە- نىش كېلىپچىقىشى مۇمكىن. جەمئىيىتىمىزدە ئۈمىدسىزلىك نەنگەن، نامرات، ياشاشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن كىشىلەر بارغانسېرى كۆپد- يىپ بېرىۋاتىدۇ، ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قائىدىسىنى قەتئىي قوللامدۇ - يوق؟ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاكتىپ ئۈمىدۋارلىرىلا مۇشۇنداق ئارزۇدا بولۇشقا جۈرئەت قىلالىشى مۇمكىن.

جەمئىيەت ئەزالىرى، ئىقتىساد ۋە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئە- زەلدىنلا سىياسىي مەدەنىيەتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. يەنە كېلىپ ئادالەت، ئىتتىپاقلىق ۋە مەسئۇلىيەت دېگەندەك قىممەت قاراشلار بۇ مەسىلە بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

---

① گېبخارد سچوۋېگېلېر: «ئاتلانتىك ئوكيان ئورتاق گەۋدىسى: تەق- دىر، خەۋپسىزلىك ۋە قىممەت قارىشى»، 1997 - يىلى نەشرى، ۋېرنېر ۋېيدېنخېلد، «ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ تۈزۈلمە قاتلىمى؟»، «ئاتلانتىك ئوكياننى ھالقىغان مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 - يىلى نەشرى.

ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى قارشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ قارشىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىپ كەلمەكتە. ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا مۇنداق بىر نۇقتىئىنەزەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىق بىر - بىرىنى تولۇقلاش خاراكتېرىگە ئىگە، دەپ قارىلىدۇ، ئابستىراكت باراۋەرلىك غايىسى ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئۈزۈكسىز يوقىتىۋاتقاندا، رېئال جەمئىيەتتە گەۋدىلىنىپ چىققان تەڭسىزلىك ھادىسىسى ئىجتىمائىي سىستېمىدىكى بىر كەمتۈكلۈك بولۇپ قالمايدۇ. شۇڭا، بەختسىز ئىجتىمائىي توپ ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتى، كەم دېگەندىمۇ ئەڭ تۆۋەن چەككى ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇق ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتى كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ئەمما، ئاتلانتىك ئوكياننىڭ ئۇ قېتىمىدىكى ئامېرىكىدا، 1934 - يىلى روزۋېلت يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلاپ، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا كۈچلۈك قارشىلىق كۆرۈلگەندىلا، ئاندىن بۇ سىياسەت ئىزچىل يولغا قويۇلدى. پاراۋان دۆلەت ئۇقۇمى ئاتلانتىك ئوكياننىڭ ئۇ قېتىمدا ئەزەلدىن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان، تەسىرى چوڭ، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان ئەمەس. ئامېرىكىدا «چۈۈش خىزمىتى» ئەمدىلا باشلانغاندا، ياۋروپا «قۇراشتۇرۇش خىزمىتى»نى ئاساسەن تاماملاپ بولغانىدى. بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك مىسال كەلتۈرىمىز: ئامېرىكا بىلەن فىرانسىيەدە، ئومۇم ياردەم بېرىش تەدبىرى قوللىنىلمىغان بولسا، 1/4 قىسىم ياللار نامراتلىقتا ياشىغان بولاتتى. ئامېرىكىدا پاراۋانلىق سىياسىتى نامراتلىق نىسبىتىنى %25 تىن %21 كە چۈشۈردى، ئەمما فىرانسىيەدە، ياللار دۆلەتنىڭ مۇشۇنداق ياردىمىدىن بەھرىمەن بول-

لىدىغان بولغاچقا، پەقەت %6.5 بالا نامراتلىق چېكىدىن تۆۋەن سە -
ۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ.

كۆزقاراش جەھەتتىكى مۇشۇ پەرقلەر بۈگۈنگە قەدەر روشەن
ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئامېرىكىدا كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسىدە -
كىلەر (ئەزەلدىن تولۇق ئىشقا ئاشمىغان) ئومۇم بازار ئىگىلىكىدە -
كى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس
قىلغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ؛ لىبېرالستلار پارتىيەسىدىكىلەر ياۋ -
روپاغا سېلىشتۇرغاندا ئوڭ قاناتتىكىلەرگە تېخىمۇ يېقىن بولغان
سول قاناتلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ ئا -
ساسىي پىرىنسىپىنى ساقلاپ قېلىش خىيالىدا بولىدۇ، بىراق
ئۇلارنىڭ كۆپ جەھەتتە يول قويۇشى ياۋروپادىكى سوتسىيال دې -
موكراتلار پارتىيەسى ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىش - ھەردە -
كىتىگە ئوخشاپ قالغان.^① ئەمما، ياۋروپا سوتسىيال دېموكراتلار
پارتىيەسىدىكى بۇ كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى پاراۋان دۆلەتلەرنى تا -
مامەن ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسى -
ۋەت جەھەتتە، ياۋروپانىڭ خەلقئارالىق ئىشلارغا تۇتقان پوزىتسىيە -
يەسى ھامان تاجاۋۇزچى دۆلەتلەرنى ئەيىبلەشتىن ئىبارەت بولدى،
بۇ ئىشتا بارلىق ياۋروپا ئەللىرى خېلى كەڭ دائىرىدە بىرلىككە
كېلىشكە باشلىدى.

سىرتىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى گەپ پەقەت سىياسىي مەسىدە -
لىلەرگىلا چېتىلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئەكس ئەتكىنى
ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا
قارىشىدىكى پەرقىتىن ئىبارەت. بۇ نۇقتىغا سەل قارىساق ھەرگىز
بولمايدۇ. ئامېرىكا مەدەنىيىتى شەكىللىنىشنىڭ ھالقىلىق باسقۇ -

---

① كىلاۋىس لېگېۋېي: «مۇتەئەسسەپ ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبىيىتى»، كە -
رىش سۆز، بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى باب، 1997 - يىلى نەشرى.

چىدا، دەھرىيلەشكەن كالۋىن مەزھىپىنىڭ تەقدىرچىلىك نەزەردە - يەسەننىڭ گەۋدىلىك تەسىرىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەم - ئەيىتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىلىم - پەندىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى پەرۋەردىگارنىڭ ئالاھىدە شاپائىتى دەپ قارايدىغان بولدى. ماكس ۋېبېرنىڭ دېيىشىچە، جەمئىيەتتىكى ھەربىر يەككىلىككە بولغان بۇنداق ئىززەت ۋە ئېتىبار خاسلىقىنى يەنىمۇ ئازاد قىلىدىكەن، يەنە كېلىپ بۇ نۇقتا غەرب كاپىتالىزىمىنىڭ غەلبە قىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەن. ئىنسانلاردىكى بۇنداق تىپىك ھا - دىسە، دەسلەپتە خىرىستىيان دىنىدىكى «پاراۋەرلىك، مېھرىبانلىق» ئەقىدىسى ئارقىلىق تولۇقلانغان بولۇپ، بارلىق مۇخلىسلارنىڭ تې - خىمۇ نامرات دىنداشلىرىغا ياردەم بېرىشىدە ياكى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كىشىلەرنىڭ خەير - ساخاۋەت قىلىشلىرىدا ئەپادىلەت - گەن. بۈگۈن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى قوغلىشىدىغان شەخسىيەت - چىلىك ساقلاپ قېلىنغان بولسىمۇ، بىراق شەخس بىلەن كولىپكە - تىپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق تەدرىجىي ئاجىزلاپ كەتتى. نامراتلىق شەخسنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ياكى بول - مىسا ئىرسىيەت جەھەتتىكى كەمتۈكلۈك دەپ قارىلىدىغان بولدى؛ نامراتلىق كولىپكتىپىنىڭ ھېسداشلىقىنى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇ - سىنى قوزغىيالمايلا قالماي، بەلكى يەنە يەككىلىكنىڭ پېشانىسىگە خورلۇق تامغىسىنى بېسىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ بۇ بۈگۈنكى دۇنيادىكى روشەن ئالاھىدىلىككە ئايلىنىپ قالدى؛ تېخىمۇ كۆپ يا - پېش ۋاستىچىلىرى ئىنتايىن باي خەير - ساخاۋەتچىلەردىن بو - لۇشنى، ئەڭ ياخشىسى ئاندرېۋ كارنىگى ياكى جون روكتېفېلېر - دەك بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇشتى.

ياۋروپادا بۇ ئىككى خىل ئاساسنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى باي - قىغان، بىراق يەكۈنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇشۇنىڭغا

ئوخشاش نۇقتىئىنەزەرنى بايقىدۇق. كاتولىك دىنىنىڭ پاراۋانلىق تەلىماتى ۋە ماركسىزىمدىن ئىلھام ئالغان، ئىسلاھ قىلىنغان سوتسىيالىستىك دېموكراتىچىلىق تەلىماتى «نامراتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش» نى جەمئىيەتنىڭ بىر خىل بۇرچى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خرىستىيان دىنىدىكى «مېھرىبانلىق» ئەقىدىسى ۋە ئىنسانلارنى پەرۋەردىگار ياراتقان، شۇڭا تېگىشلىك ئىززەتلىنىشى كېرەك دەيدىغان ئەقىدە كاتولىك دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى دەلىللىشىدىكى ئاساس. ناھايىتى قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا بىز بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئىسلام دىنىنىڭ خەيرىيەت ئەقىدىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، بۇنىڭ يەكۈنى مانا مەن دەپلا مەلۇم بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دېموكراتىچىلىقنىڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى ئاقارتىش ئىدىيەسىدىكى «ئادەمنىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى» ئۇقۇمى ۋە سىنىپىي ئىتتىپاقلىقتىن ئىبارەت. كاتولىك دىنىنىڭ پاراۋانلىق تەلىماتى ۋە سوتسىيالىستىك دېموكراتىچىلىق تەلىماتى ئوخشاشلا پاراۋانلىق سىياسىتىنىڭ غەيرىي دۆلەت شەكلىنى، يەنى مېھرىبانلىق ھەرىكىتى ۋە ھەمكارلىق تۈزۈمىنى روپقا چىقارغان. بۇ جەھەتتە ئىككىسىنىڭ ئىنتايىن بىردەك قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكىمىدە گەپ يوق، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەكىلى بولغاندەكەن، ئۇنىڭ جامائەت پاراۋانلىقى جەھەتتە باش تارتىپ بولالمايدىغان مەسئۇلىيىتى بار.

غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەدەنىيەت ھەققىدە بولۇۋاتقان بۇنداق بەس - مۇنازىرىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش دەۋرىدە ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، بولۇپمۇ «روزۋېلت يېڭى سىياسىتى» ئامېرىكىنىڭ پاراۋانلىق سىياسىتىنى ياۋروپادىكى پاراۋان دۆلەتلەرنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ يېتەكلىگەندىن كېيىن، غەربنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى ئاساسەن بىردەكلىككە قاراپ يۈزلەندى. بىراق، بۇ -

گۈنكى دۇنيادىكى رېئاللىقتا بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، جەمئىيەت، دۆلەت ۋە ئىقتىسادنى يەر شارلاشتۇرۇش ئېلىپ كەلگەن جىددىيلەشتۈرۈش بېسىمى ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىدىلا بار «ھاڭ» نى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ بارماقتا.

بۇنداق قارمۇقارشىلىق ئاتلاندىكى ئوكياننىڭ ئىككى قىرغىقىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماي، بەلكى جەمئىيەتتىمىزنىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ - پۇچقاقلرىدىمۇ كۆرۈلمەكتە. ياۋروپادا ئۇچىغا چىققان لىبېراللىزم ئىدىيەسى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۆلۈنۈشمۇ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، باي - كەمبەغەللىك پەرقى چوڭىيىپ، قاتلاملار روشەنلەشمەكتە. كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغىنى شۇكى، سىياسىي سىنىپىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىلەر «ئىجتىمائىي ئادىللىق» دېگەننىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي ھەسەتخورلۇق» ئوقۇمىنى دەستىشىشكە ھەمدە قىلچە تەپ تارتماستىن بۇ خىل ئىدىيەنى يولغا قويۇشقا ئۇرۇنماقتا. بۇنداق بولغاندا، نەپسىنى تىزگىنلەش، نامراتلىقنى تۈگىتىش دېگەندەك ياخشى تەشەببۇسلار تارقىلىشقا ئۈلگۈرمەي تۇرۇپلا، بەزى كىشىلەرنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر جەھەتتىن نامراتلارغا بېرىلىدىغان قۇتقۇزۇش سوممىسى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ باي قاتلامدىكىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ سىياسىتىنى قىلچە تەپ تارتماستىن داۋاملىق يولغا قويۇشقا پايدىلىق. مەسىلەن، غەرب جەمئىيەتىدە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان نامراتلىق ھادىسىسىنى نەزەردە تۇتقاندا، ھۆكۈمەتنىڭ «خۇسۇسىيلار مۈلۈك بېجى» نى كېمەيتىشىنىڭ تامامەن زۆرۈرىمىتى يوق. بۇ چاغدا بىز ئويلىشىدىغان مەسىلە پەقەت بىر سىياسىي مەسىلە بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر مەدەنىيەت مەسىلىسى

بولدۇ. ① ئىشنىڭ بۇ دەرىجىگە يېتىشى، شۈبھىسىزكى ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ تامامەن يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىممەتنىڭ سۇلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە «مەدەنىيەت ئوقۇمى» كېڭىيىپ كەتكەن بولۇپ، سىياسىي تەشەببۇسۇ «مەدەنىيەت» دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن. شۇڭا، «پارتىيە - گۈرۇھلارغا باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىدىغان» ئىشلارغا ئاھ ئۇرۇپ كېتىش ئۆتۈپ كەتكەن ساختىپەزلىك بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك غەم - ئەندىشىلىرىدىن سىياسىي سىنىپىلاشتۇرۇش خاھىشىنى چىقىرىپ تاشلاش توغرىسىدىكى تەكلىپلەرگە سىياسەتۋازلار ئەسلا قىزىقمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بىز بون شەھىرىدىكى ھەرقايسى پارتىيە - گۈرۇھلارنىڭ بايانلىرىدىن 1788 - يىلى ياكى 1988 - يىلىدىكى ئاشۇ چىرىك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ پۇرىقىنى يەنىلا سېزلەيمىز.

پەقەت سىياسىي قاتلامدىكى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدىكى بۆلۈنۈش ئالامەتلىرىمۇ ئىنتايىن روشەن. كۈندە دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان نامراتلىق ھادىسىلىرىمۇ كۆرمەسكە سېلىنىۋاتىدۇ؛ كۈنساين كۆپىيىۋاتقان جىنايى قىلمىشلارغىمۇ پەرۋا قىلىنمايۋاتىدۇ؛ بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان ئىجتىمائىي رېئاللىق. بۇنىڭدىن سىرت، ئومۇمىي پىلانغا قارشى تۇرىدىغان مەھەللىۋازلىق ھەمىشە مۇھىت ئاسراشنى دەستەك قىلىپ، ماھىيەتتە ئۆزىنىڭ قىسمەنلىك مەنپەئەتىنى جې - نىنىڭ بارچە قوغدايدۇ، ئوخشاشلا بۇمۇ ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشنىڭ بىر خىل شەكلى. نۇرغۇن جەمئىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

① توماس ئېككارد: «گېرمانىيەدىكى نامراتلىق ھادىسىسى»، «ئىجتىمە - مائىي سىياسىي شۇناسلىقتىكى مەۋجۇتلۇق ئىنكاسى»، مېيونخېن، 1996 - يىلى نەشرى.

تەشكىلاتلىرى ئاغرىنىپلا يۈرۈشىدۇ (خالسانە پائالىيەت ۋە ئىچىم-ئىچىم پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالايدىغانلار بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. مۇتەئەسسىپ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى بۇنداق ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشتىكى شۇملۇق ئالامەتلىرىنى قورقماي كۆرسىتىپ بېرەلمىمۇ، بىراق بۇ ئالامەتلەرنىڭ كېلىپچىقىشىدا كىچىك چوڭقۇر قاتلاملىق سەۋەبلەرگە جىددىي مۇئامىلە قىلىشنى خالايمىز (ئىنتايىن)، يەنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي قائىدىلىرى ھېچقانداق «قىممەت» قارىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماستىن، ھېچقانداق توسالغۇسىزلا ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللىشىدۇ. ئەمما، بۇنداق «پىشىپ يېتىلمىگەن ئەخلاقىي بۇرۇلۇش» ئاخىر بېرىپ يەنىلا ئاق-ماس ئىش بولۇپ قالىدۇ.

شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئىتتىپاقلىققا بولغان بۇزغۇنچىلىقىدىن سىرت، كولىكتىۋىزممۇ بەزى ئۆزگىرىشلەرنى، يەنى ئەسلا ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئىدىئولوگىيەنى، يەنى كېيىنكى مودېرنىزىم بىلەن فاشىسىزمنى، ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنىغا بولغان ئەلۋىلەرچە ئېتىقاد بىلەن دۆلەت سوتسىيالىزمنى پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ، ئامېرىكىدا ئىلىم ساھەسىدىكى بىر قىسىم ئاتالمىش «ئا-ۋانگارت»لار فۇلكورت بىلەن دېرىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئامېرىكا توغرىسىدىكى ئاساسىي پىلاننى چۆرۈپ تاشلاپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى بىر ئىدىيەۋى نەزەرىيەنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى. ئامېرىكىدىكى ھەر بىر ئاز سانلىق مىللەت تەشكىلاتلىرى ئومۇمىي مەنىدىكى بۇنداق جەمئىيەتكە قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى ساقلاپ قېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇلار مەسخىرىلىك يوسۇندا: بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۆزىمىزگە تەئەللۇق بىر پاك زېمىنغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت، دېيىشتى. ئۇلار ھەقىقەتەن

مۇنداق شەكىل ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ «توغرا سىياسىيىسى» نىڭ تىل تەكشۈرۈشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ماھىيەتلىك تەنقىدلەردىن قۇتۇلماقچى ئىدى، مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق كىشىلەر ئۆزىنىڭ كىچىك كولىپكتىپىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش - ھەرىكەتتە ھېچنېمىدىن تەپ تارتىمىدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ گۇرۇھنىڭ پارچىلىنىشى ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرۈۋالماق ناھايىتى تەس بولسىمۇ، بىراق بۇ ھەممىگە ئايدىڭ رېئاللىق. ئەمەلىيەتتە ئامېرىكىدىكى ئورتو- دوكتىرالى خىرىستىيان دىنى مەزھىپىمۇ باشقا دىنىي ئېتىقادنى چەتكە قېقىش، ئىجتىمائىي ئىشلاردا شەكىللەنگەن جامائەت ئەخلاق، مىزاندىن ئۆزىنى قاچۇرۇش دېگەنگە ئوخشاش ئىش - ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ھەرىكەتلەر - نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بىز ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەسلىيەتچى - لىكىگە ئائىت باشقا بايانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر ئۇلار - نىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق تەلىپىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىراق بۇلار نېمىلا دېگەنبىلەن پاراۋان دۆلەت پىرىنسىپى بىلەن قارىمۇ - قارشى. ئۇنىڭغا لازىمى پەقەت «ئەخلاقىي» دۆلەتنىڭ نازارەتچىلىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنىڭ چەتلەش ھەرىكىتىگە بولغان ئېتىراپ قىلىشىدۇر. بۇ ھەرىكەت ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى قوبۇل قىلىشىنى خالىمايدىغان ھەرقانداق كىشىنى مەتسىتمەيدۇ ھەم پەس كۆرىدۇ. 1992 - يىلى ۋە 1996 - يىلىدىكى رىقابەتتە، پات بۇكاننېن بىلەن پات روبىنسوننىڭ بايان قىلغانلىرى ئەمەلىيەتتە بىلىم تىپىدىكى تەلۋىلەرچە ئېتىقاد، باشقىلارنى چەتكە قېقىش كەيپىياتى، پاراۋان دۆلەتكە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق خاھىشىنى ئالغان مۇستەبىت - چىلىكنىڭ داشقانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنداق خاھىش خە -

تەرلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاسانلا جاننى ئالدى.①

ياۋروپادا بۇنداق ئىدىيەۋى ئېقىم تېخى مەدەنىيەتنىڭ كەڭ كۆلەملىك يىمىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئەمما، بۇ يەردە بىز ئۇچىغا چىققان ئوڭ قاناتلارنىڭ باشقىلارنى چەتكە قېقىشلىرىدىن كۆللىكتىن بۆلۈنۈش يۈزلىنىشىنى بايقىيالايمىز. باشقىلارنى چەتكە قېقىش ھەرىكىتىدە، مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى مەغلۇبىيەتچىلەر ئۆزىنىڭ ئاچچىقىنى «يات» رىقابەتچىلەردىن ئالدى. يېقىندا باۋارىيە ئىشتاتى داۋالىنىش ھەققى، ئىشسىزلىق سۈمۈرۈش غۇرتىسى ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن پەرقلىق بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۈبھىسىزكى، بۇ دۆلەتنىڭ بىردەكلىكىنى يوقىتىش جەھەتتە ئوخشىمايدىغان يەرلىك نۇقتىدە ئىنەزەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كىرىزىس ھەر ۋاقىت بىزگە ھەمراھ، ھەر خىل ھادىسىلەر شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، غەرب ئۆزىنىڭ روھى ئۈچۈن جەڭ قىلىشى كېرەك. ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزگىرىپ كېتىش تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق قانۇنىي كاپالەت ئاساسىغا تۇرغۇزۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئاۋامنىڭ ئاكتىپ، جانلىق قوللىشىدىن خىمىمۇ ئېھتىياجلىق. ناۋادا بىز كەڭ قورساقلىق بىلەن ئىتتىپاقلىقنى مۇقىم، ئالدامچىلىق خۇسۇسىيىتى بولمىغان قىممەت مىزانى قىلالمىساق، جەمئىيىتىمىز ۋە جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ پۈتۈنلەي رەپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ئالدىنقى شەرتلىرى زىيان - زەخمىگە ئۇچرىسا، ئۇنداقتا ھالاكەتتىن باشقا

① كلاۋس لېگگېۋى: «مۇتەئەسسىپلىك ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبىيىتى» ۱ - 5، 7 - باب، فىرانكفورد، 1997 - يىلى نەشرى.

يول قالمايدۇ. شۇڭا، ئاسىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام ئەللىرىنىڭ غەربكە قارىتىلغان كەسكىن تەنقىدلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتىنى چىدە قىلىش قىلغان تەلەپلىرىنى يامان غەرەزدە يېپىپ كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، دەپ قارىساق بولمايدۇ، بۇ يامان نىيەتلەرنىڭ تۇتۇرۇق-سىز سەپسەتسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلىپ كېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق؛ بۇنداق ئەيىبلەشلەر بىزنىڭ ياردەمىزغا ئۆز سەپكەنلىك، ئۇنى غەيرىي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىردەك ھەرىكەت مۇددىئاسى دەپ قارىساق بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ بۇ يارىسىنى ئەسلىيەتچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ مۇستەبىتلىكى بىلەن داۋالاپ ساقايتىش مۇمكىن ئەمەس. غەربتە تۈرلۈك مەدەنىيەت زاۋال-چىلىق ئىدىيەۋى ئېقىملىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زاماندا ۋىلاشتۇرۇش دەۋرى ئاخىرلىشىشتىن تېخى خېلى يىراق، بىزگە جىددىي لازىمى شەرەپلىك تاۋاپ قىلىش شەكلىدىكى ئەسلىمە ئەمەس، بەلكى زامانىۋى مەدەنىيەت قىممىتىگە نەزەر سېلىش ۋە شۇ توغرىدا ئۆز دىنىشتىن ئىبارەت.

غەرب — خەلقئارالىق سىياسىدىكى ئۈمىد ئەلچىسى

«غەرب» كە مۇناسىۋەتلىك ھەق - ناھەق مەسىلىلىرى ئۈستىدىكى بەس - مۇنازىرە ئەلۋەتتە كەڭ تۈردە تەنقىدىي تۈس ئالغان، بولۇپمۇ سەيىمىل خۇنتىنىڭتون ئەپەندىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئامېرىكىچە شەرھىلىرى تېخىمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇ غەرب مەدەنىيىتىنى بىر بايراق سۈپىتىدە باشقا مەدەنىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئارقىسىدا جەۋلان قىلغۇزغان. بىز بىر جەھەتتىن غەرب مەدەنىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نۇرغۇن «ئەرزىمەس كەيپ»لەرنى ئىنكار قىلالمايمىز، يەنە بىر جەھەتتىن مۇنداق بىر پاكىتقا تېخىدە مۇسەل قارىيالمايمىز، يەنى خەلقئارالىق سىياسىغا نىسبەتەن

ئېيتقاندا، دەل غەرب مەدەنىيىتى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تىنچلىق ۋە سىجىل تەرەققىيات ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك قورال. نى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ تۈزۈملەر دېموكراتىيەنىڭ قايتا گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي كولىكتىپلارنى تەدرىجىي بىردەكلىككە يۈزلەندۈرۈشتە ئەڭ ياخشى نەزەر سېلىش ۋە تەييارلىق بولۇپ قالدى.

ھازىرقى زاماندىكى پاراۋان دۆلەتلەر ھۆكۈمەتتىن ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى مۇۋاپىق پىلانلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆز مەنپەئەتىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان دۆلەت پۇقرالىرى دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسەت جەھەتتە دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارنى ئەڭ زور دەرىجىدە قوغدايدىغان مۇناسىۋەتلىك پاراۋانلىق شەرتلىرىنى ھازىرلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئىچىۋېتىلگەن جەمئىيەت ۋە بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى قورال كۈچى ئىشلىتىشنى رەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ (چۈنكى بۇنىڭدا كۆپ تەۋەككۈل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغا تۆلىنىدىغان بەدەلمۇ چوڭ بولىدۇ)، يېقىندىن ھەمكارلىشىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. چۈنكى، بۈگۈن خەلقئارالىق ئىقتىساد، خەۋەرلىشىش ۋە ئېكولوگىيەلىك ئىچكى باغلىنىش دۆلەت چېگراسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ كەتتى. ناۋادا شەخس ۋە دۆلەتنىڭ تەرتىپسىز يوسۇندا يامراپ كەتكەن ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن كېلىپچىققان كەمتۈكلۈك ۋە كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىشلارنىڭ نەتىجىسى پاراۋانلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرمىسا، پەقەت خەلقئارالىق قائىدىلەرنى تۈزۈش ئارقىلىقلا كۆپچىلىككە پايدىلىق ئىشلارنى رويپاچقا چىقارغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنداق ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك خەلقئارالىق قانۇن كېلىشىملىرى، خەلقئارالىق تۈزۈم، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋە زىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ.

شۈبھىسىزكى، تىپىك غەرب ئەللىرى (مەسىلەن، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فىرانسىيە قاتارلىقلار) بۇ تۈزۈملەرنىڭ پېشىۋاسى ۋە ئىجادچىسىدۇر، شۇنداقلا ئۇلار مۇشۇنداق پائالىيەتلەرگە باشقا ئەللەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئاكتىپ قاتنىشىدۇ.^①

40 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن بۇيان، غەرب ئەللىرى ھەمكارلىق پىرىنسىپى ئاساسىدا، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تور سىستېما قائىدىسىنى تەدرىجىي نۇرغۇزدى ۋە مۇكەممەللەش-تۈردى، بۇ پىرىنسىپلار گەركىن سودا، ئورتاق باشقۇرۇش، ئىچكى ئىشلاردىكى مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تۈزۈملىرى، قانۇن - تۈزۈملەشكەن خەلقئارالىق مۇناسىۋەت مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلقئارالىق ئىشلارنىڭ تەرتىپلىك يۈرگۈزۈلۈشىنى قوغدايدىغان بۇنداق پىرىنسىپلار كۈندە-كۈندە سايىم قۇيۇقلىشىۋاتقان بىر - بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا يۈزلەندۈرگەن بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا غەرب بىلەن شەرق جىددىي توقۇنۇشۇۋاتقان يىللاردىمۇ تاكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر ھېچقانداق چوڭ زىددىيەت كۆرۈلمىدى؛ يەنە كېلىپ ئۇ ئۆز تەسىرىنى دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىغىچە كېڭەيتتى (مەسىلەن، ASEAN، يەنى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بارلىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. ئەلۋەتتە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تۈزۈلمىشى ھەمىشە خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنىڭ تۈزۈلمىشى بىلەن دېگەندەك بىردەك بولۇپ كېتىۋاتىدۇ. خەلقئارا

① خارالومۇللىپەر: «ھەمكارلىق پۇرسىتى»، «خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى سىياسىي گەۋدە»، 1993 - يىلى نەشىرى.

سودا تەشكىلاتى ۋە رادىيو ئىستانسىلىرى ھەم سۈنئىي ھەمراھ چاستوتىسى توغرىسىدا ھاسىل قىلىنغان چۈشىنىش ئاساسىدىكى بەزى ئومۇمىي رامكا كېلىشىملىرى بولمايدىغان بولسا، ھەقىقىي يەر شارلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئىش شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، سودا قورۇقچىلىقىدىن ئىبارەت بۇ كونا يولغا يېڭىباشتىن ماڭماي ئامالسىز يوق، پاراۋان-لىق ئۈنۈمنىڭ بۇ كۈشەندىسى داموكرىسنىڭ بېشىغا توغرىلاپ ئېسىپ قويۇلغان شەمشەردەك (باشقا ئېغىر كۈن چۈشكەنلىكىنى تەسۋىرلەشتىكى ئوخشىتىش بولۇپ، ئەسلىدە يۇنان خەلق ئەپسانە-سىدىن كەلگەن، ئافىنا پادىشاھى دىئوششس مەرتىۋىسى يۇقىرى بولسا خەتەرنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن داموكرىسنى ئاتنىڭ بىر تال قىلىغا چېكىلگەن شەمشەر ئاستىدا ئولتۇرۇشقا بۇيرۇغان — تەرجىماندىن) خەلقئارالىق ئىقتىسادنى ئىنتايىن خەۋپلىك ھالغا چۈشۈرۈپ قويدۇ.

يەنە دەل مۇشۇ غەرب ئەللىرى خەلقئارا خەۋپسىزلىك سىستېمىسىنى ئەڭ كەڭ دائىرىدە تەرەققىي قىلدۇردى، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ھەمكارلىقنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىك دەرىجىسى مىللىي دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىق ساھەلىرىگىچە يېتىپ باردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەربىي جەھەتتە بىر گەۋدىلىشىشى مۇشۇنداق شەكىلدىكى ھەمكارلىقنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. يەنە بىر جەھەتتىن، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈش تەسەۋۋۇرىنىمۇ غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەمدە غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇ-نۇشىدا، ئۇلار مۇشۇنداق ئىدىيەنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرگەن. خەلقئارادىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى غەرب ئەللىرىنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى

تەدرىجىي ئاشكارىلىشىغا قەدەر، يەنى ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى - نى سىرتقا ئاشكارا ئۇقتۇرۇشىغا قەدەر سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ، بۇ تەرىپى ھەقىقەتەن ئىنقىلابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، مىللىي دۆلەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەخپىيەتلىك ساقلاش ۋە ئۆزىنى قوغداشتەك دۆلەت خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپى ئىس - پاتلاش پىرىنسىپىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بىز ھازىرغىچە دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنىلا سۆزلەپ كەل - دۇق، مېنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى (NGOs) گە مەدھىيە ئو - قۇش ئويۇم بولمىسىمۇ، ئەمما «جەمئىيەتنىڭ تاشقى سىياسە - تى» گىمۇ يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ. قاراقول پارتىيە - سىمۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى، بۇنىڭدىن سىرت «دۆلەت مىل - تىقلىقلار جەمئىيىتى» مۇ بولۇپ، ئۇ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى تاپانچا تەكشۈرۈشنى چەكلەشكە ئۇرۇنغان تەشكىلات، لېكىن تاپانچا زامانىمىزدىكى ئەڭ خەتەرلىك «قىرغىن قىلىش قورالى». مەدھىيە - لەشكە تېگىشلىك بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار، مەسىلەن، يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى قاتارلىقلار ئۈستىدە توختالماقۇمۇ، كۆرسە - تىش، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىر خەلقئارالىق بىيوروكرات تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى جەھەتتىكى بېسىمنىڭ ئەڭ دەسلەپتىكى ئۇلۇغۇزار نىشانلارنى قانداق سۇسلاشتۇرۇۋەتكەن - لىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايمىز.

بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى يە - نىلا خەلقئارالىق سىياسىي ئىمارەتنىڭ مۇھىم بىر يېڭى تۈۋرۈكىد - نى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى قىممەت ئۆزگىرىشنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، غەرب جەمئىيىتىدىكى زامان - دىنلاشتۇرۇشنىڭ داۋاملىق ياخشى تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەن. بولۇپمۇ، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ئوتتۇرا، يۇقىرى

قاتلامدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەر يېڭى قىممەت ئەندىزىسىنىڭ تەسىرىگە ئومۇميۈزلۈك ئۇچرىغان. قاتنىشىش، ئىلگىرىلەش، ئىتتىپاقلىشىش دېگەندەك قىممەت قاراشلار ئۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ماددىي ئىستېمالنىڭ ئالدىغا تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىتىدىغىنى «كېيىنكى ماددىي قىممەت» تىن ئىبارەت. نۇرغۇن ساھەلەر دە غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى تاللاش خاراكتېرىنى ئالغان مۇشۇنداق يېڭى قىممەت قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىمۇ شۇ تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە. مەسىلەن، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە، ھۆكۈمەت دىپلوماتىيەسى بۇ جەھەتتە قاتتىق ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدۇ. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئىجتىمائىي كولىكتىپلار ئارا تور سىستېمىسى تۇرغۇزغان بولۇپ، مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بۇنداق ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلماق ھەقىقەتەن تەس. «ئاقىللار كولىكتىپى» («Epistemic communitieies») ھەر خىل چەك - پاسىللاردىن ھالقىغان بولۇپ، ئۇ مۇتەخەسسسلەر، بىيوروكراتلار ۋە «سىياسىي كارخانىلار» دىن ئىبارەت جەمئىيەتنىڭ سەرخىللىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئۇلار خەلقئارالىق ئىشلارنى كۈنتەرتىپكە قويۇپ، دۇنياۋى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى پەقەت دېموكراتىيەنىڭ ئەركىن ھاۋاسىدىلا گۈللەپ ياشىيالايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتلىرىنىڭ چەك - چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن؛ شەرقىي

جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت بۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ زورىيىشى مۇھىم بىر بەلگە ئۇ ئالدى بىلەن غەربتە يىلتىز تارتقان مەدەنىيەت تۈزۈمىنىڭ باشقا رايونلارغىمۇ كۆچكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

غەربنىڭ ئۆزى ئۈستىدىكى ئەسلىمىسى

ئىسلام دۇنياسى ۋە ئاسىيا جەمئىيىتى غەربنىڭ «يېتەرسىز تەرەپلىرى» نى كۈچلۈك تۈردە ئەيىبلەپ كەلمەكتە، يەنە كېلىپ ئۇلار دەل «مەسىلە چىققان پەيت» نى تۇتۇۋېلىپ سۆكمەكتە. بىزنىڭ ئىجتىمائىي كوللېكتىپلىرىمىز يەنىمۇ بۆلۈنۈشكە يۈزلىنىۋاتىدۇ، ئاقارتىش ھەرىكىتى ۋە ھازىرقى زامان خىرىستىيان دىنى ھەرىكىدىكى تىكىلىگەن زامانىۋىلاشتۇرۇش بىناسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ، ئىززەت - ھۆرمىتى، ئىقتىدارىنى ئۆتۈ - تۈپ بېرەلمەيدىغان يەككىلىكلەر ئاچا يولدا قايىققا مېڭىشنى بىلمەي يۈرۈۋاتىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار چوڭ كونسېرن ۋە بېرژىلارغا تايىنىپ ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مەمۇرىيەت يۈرگۈزگۈچىلەر تەدبىر بەلگىلەشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى خەلقئارالىق سودا سورۇنلىرى (بېرژىلار) غا يۆتكەپ، مۇشۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى ھوقۇق چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان زىياننى تولدۇرۇۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ، ئەمما سايلاپ چىقىلغان خەلق ۋەكىللىرىمۇ تەسىر كۆرسىتىش پۇرسىتىنى بارا - بارا قولىدىن بېرىپ قويمىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەردىمۇ پارتىيە - گۇرۇھلار ۋە دېموكراتىيەدىن بىزار بولۇش كەيپىياتى كۆرۈلىدۇ. لېكىن، يەر شارلاشتۇرۇش ۋە باشقا ئىنتىلىشكە ئەرزىيدىغان خەلقئارالىق ھەمكارلىق بىزنى

دېموكراتىيەدىن ئۆزىمىزگە كېرەكلىك ئوزۇقلارنى ئېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ،^① يەنە كېلىپ يەر شارلاشتۇرۇش ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ سىياسىي ئېكىستىرىمىزنىڭ نۇرغۇن ھىمايىچىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئەجەبا بىز 1929 - يىلىدىكى قاباھەتلىك ئەسلىمىلەرنى ئۇتتۇپ كېتەلەيمىزمۇ؟

خۇرسەن بولۇشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، دېموكراتىيە بىلەن ئىنسانىي ھوقوق ئۇقۇمى كىشىلەر قەلبىگە يەنلا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا سىڭىپ كىردى: 1993 - يىلى قىشتا تەخمىنەن 10% تىن ئارتۇق گېرمانىيەلىكلەر كوچىلارغا چىقىپ، ئىرقچىلىققا قارشى پائالىيەتكە — ئىنسانلار ئارا ئەپ ئۆتۈش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن ئۈنۈلغۇسىز بىر قېتىملىق ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتناشتى، پائالىيەتكە قاتناشقانلار شام كۆتۈرۈشۈپ، ئۆزئارا قول تۇتۇشۇپ زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلدى. بىراق، غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىدە، زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى قانداق ئىشقا ئاشۇرۇش مەسىلىسىگە تېخى جاۋاب تېپىپ بولالمىدۇق، نىسپىيچىلىك، ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۇچىغا چىققان لىبرالىزىمنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن بىز ئاخىر جەمئىيەتتە ئىتتىپاقلىقنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتتۇق، ئۇ غەربنىڭ يەر شارلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى بۇرچى، ئەمما بۇ مەسىلە چىتىلىدىغان «ئىچكى بۇرچ» بىلەن «تاشقى بۇرچ» ئوخشاشلا مۇھىم.^②

① جېئان ماربېي گۇئېفېننو: «دېموكراتىيەنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1995 - يىلى نەشرى.

② باسسام تىپى، دېپتېر ئوبېرندو ئېرفېر: «سىياسىي ۋە زامانىمىز تارىخى».

«خەلقئارالىق مۇناسىۋەت» كە يېڭىباشتىن تەبىر بېرىش غەرب قولغا كەلتۈرگەن ئەڭ زور تەرەققىيات. ياپونىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرالىيە، كانادا، سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى ئەللەر ۋە گوللاندىيە ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋى سودا دۆلەتلىرى خەلقئارالىق ئالاقىدە ئالدى بىلەن ھوقۇقنى قوغلاشماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى قوغلىشىدۇ، ئۇلار خەلقئارا-لىق قانۇنلارنى يولغا قويۇشقا ھەقىقىي كۆڭۈل بۆلىدۇ، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بەلگىلىگەن مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىدۇ، ھازىر ھەر-بىي زور پاراۋانلىق ۋاسىتىسىنى «پۇقرالارنىڭ مەسئۇلىيىتى» دەپ قا-رايدىغان ئەھۋاللارنى ئەيىبلەيدىغان غەرب ئەللىرى بارغانسېرى كۆ-پەيمەكتە.

بۈگۈنكى كۈندە دۆلەتلەر ھەرقانداق ئىشتا خەلقئارادىكى چېتىلىش دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ بېرىۋاتقان قائىدىلەرگە تەدرىجىي ئەمەل قىلىدىغان بولدى، ئىگىلىك ھوقۇق ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. غەرب سىياسىيسى زور كۈچ بىلەن كۆككە كۆتۈرۈۋاتقان مىللەتلەرنىڭ قايتىدىن گۈللىنىش ھەرىكىتىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلمىلاشقان رېئاللىققا بويسۇندى. خەلقئارالىق قائىدىلەرنىڭ مۇشۇ تەرىقىدە پۈتكۈل يەر شارىغا كېڭىيىشى جەرياندا، بىز دۇنيا تىنچلىقىغا ئەڭ زور ئۈمىد باغلىيالايمىز، بىراق غەرب ئەللىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشى ئۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىنىدۇ.

بۇنداقتا، بىز كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان مۇنداق يە-كۈنگە ئېرىشىشىمىز مۇمكىن: غەرب مەدەنىيىتى پەرۋەردىگارنىڭ نۇقسانسىز كەشپىياتى ئەمەس، ئۇمۇ ئوخشاش يوشۇرۇن كىرىزىسقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇمۇ رېئال خىرىسقا تاقابىل تۇرۇش-

تا ھەقىقىي ئەسقاتىدىغان بىرەر چارىنى تاپالغىنى يوق، بىراق ئۇ
نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇۋاپىق چىقىش يولى، چۈنكى باشقا مەدەنىيەتلەر -
گە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئوچۇق -
ئاشكارا، ئەمەلىيەتچىل، تېخىمۇ ئەركىن ۋە تېخىمۇ ھەمكارلىق-
شەخىچان بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

2

«سېرىق تەنلىكلەردىن كېلىدىغان خەتەرلىك ئاپەت؟» — ئاسيانىڭ قەد كۆتۈرۈشى

20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئۇزاقتىن بۇيان دۇنيا تارىخىدىكى ئوبىيېكت بولۇپ كەلگەن ئاسيا غەربكە يېتىشمۇنۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە باشلىدى، ھەتتا دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ تەشۋىشلىنىپ، بۇ بىپايان زېمىندىن پارتلاپ چىققان غايەت زور ئېنېرگىيەنى تىزگىنلەپ كېتەلمەيدىغان - كېتەلمەيدىغانلىقىمۇ - نى بىلەلمەي قالدى. ئاسيادا ھازىر نوپۇس شىددەت بىلەن كۆپەي - مەكتە، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇ - رىدۇ، ئۇنىڭ يىللىق ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېشىش نىسبىتى 5% تىن ئېشىپ كەتتى، كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەتتا 10% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولدى. بۇ رايون ئېخنىكىدا يېڭى - لىق يارىتىش جەھەتتە كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىراق سەل قاراشقا بولمايدىغىنى شۇكى، بۇ رايونغا ئىنتايىن خەتەرلىك زېمىن تالاش - تارتىشلىرى ۋە ئاپىئاشكارا زو - راۋانلىق قىلىشتەك سىياسىي قارانىيەت يوشۇرۇنغان.^①

① ۋېرنېرادراگوخىن: «ئاسيادىكى چېگراداش دۆلەتلەر: ئۈچىنچى دۇنيادىكى ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان رايونلار؟» ھامبۇرگ، 1991 - يىلى نەشرى؛ ئادولفى كىمپېل: «تىنچ ئوكيان ئەسىرىگە يۈزلىنىش؟» بادېن - با - دېن، 1996 - يىلى نەشرى.

1997 - ۋە 1998 - يىللىرىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرىد - زىسى ئاسىيا ئىقتىسادىغا بەزى يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ بىزگە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى غا - يىپەرەسلەر ياراتقان ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭمۇ يېتەرسىز جايلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. 21 - ئەسىرنىڭ ھەقىقەتەن ئاسىياغا تەئەللۇق بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىمۇ ئېنىق بىرىد - مە دېمەك تەس بولۇپ قالدى. بىراق، پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى شۇنداق بىر پاكىتنى يوشۇرمايدۇكى، بۇ دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇ - رۇش يولىدا خېلى ئۇزاپ كەتتى، ئۇلار غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بازار ئىگىلىكى دۆلەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تارىخىي سەۋەب - لەر تۈپەيلىدىن، غەرب ئەللىرىمۇ ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىلەن كىرىزىسنىڭ دەۋرلىك بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان، شۇڭا بۇ قېتىملىق كىرىزىس تۈپەيلىدىنلا ئاسىيادىكى كاپىتالىزم - نىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئاساسسىز ھۆكۈم چىقارساق بولمايدۇ. ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ناۋادا ئاسىيا ئەللىرى زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى داۋاملىق يولغا قويسا، بىراق كەلگۈسىدە ئەڭ گۈزەل تەرەققىيات ئىستىقبالىغا چوقۇم ئېرىشەلەيدۇ.

ناۋادا كىمكى «غەرب» بىلەن «ئاسىيا» بىر - بىرىگە قارشى يوسۇندا توقۇنۇشىدۇ دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ ئالدى بىلەن دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ قىتئەدىكى كۆپ خىللىقنى چۈشىنىپ ئاندىن گەپ قىلىشى كېرەك. شەرقىي ئاسىيادا ياپونىيە، چاۋشىيەن، كورېيە ۋە تەيۋەن رايونى قىتئەلەر ئارا چوڭ دۆلەت جۇڭگو ۋە رۇسىيە بىلەن چېگرالىنىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونىدا مۇھىملىق جەھەت - تىن ئالغاندا ياۋروپا ئىتتىپاقىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان رايون خا - راکتېرلىك تەشكىلات شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى

بار؛ ھىندىچىنى رايونى ئىلگىرى ئۇرۇش ئوتلىرى لاۋۇلداپ يانغان ۋىيېتنام، لائوس، كامبودژا ۋە تايلاندى بېسىپ ياتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھىندونېزىيە، فىلىپپىن ۋە مالايسىيادىن ئىبارەت ئارال دۆلەتلىرىمۇ بار، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەرلەر جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ مەنپەئەتلىرىنى تاقىلىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككى كىچىك چوڭ قۇرۇقلۇققا ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش يوشۇرۇنغان. يېقىندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالتە مۇسۇلمان جۇمھۇرىيىتى شەكىللەندى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن غەربىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان نېفىت بازىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك رايونغا ئايلاندى. ئاسىيادا پەقەت جۇڭگولا بۇ جاينىڭ ئىشلىرىغا ئىپتىخارلىق يوسۇندا قول تىقىپ، ئىسمى - جىسىمغا لايىق «مەركىزىي دۆلەت» بولۇپ قالدى. ھازىر پەقەت ئامېرىكىلا دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقالغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە، ئەسلىدە ھەممە ئىشلاردا دېگۈدەك ئۆزىنى قالىتىس چاغلان كەلگەن رۇسىيە ئەمىلىكتە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق رايونلاردا ئەسلىدىكى تەسىر كۈچىنى يوقىتىپ قويدى.

ئاسىيا ئەللىرى دۇنياسىنىڭ مەنىقىسى: گىگانىت ئا - دەمىنىڭ جۇڭگوغا بولغان تەڭپۇڭلاشتۇرۇش رولى
دۇنيادا ئاسىياغا ئوخشاش شۇنچە كۆپ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا زېمىن تالاش - تارتىشى بولۇۋاتقان رايوندىن يەنە بىرى بولمىسا كېرەك (يېقىن شەرق رايونىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). ئۆزبېكىستان بىلەن تاجىكىستان ئوتتۇرىسىدا پەرغانە جىلغىسىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش ئىزچىل توختىماي كەل -

ىدى، شۇڭا بۇ يەر ھازىر پۈتكۈل ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق را-
 يوننىڭ بىرى بولۇپ قالدى؛ 50 يىلدىن بېرى پاكىستان بىلەن
 ھىندىستان كەشمىر رايونىغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالى-
 شىپ كەلدى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن ھىندىستان بىلەن پاكىستان
 ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش پارتلىدى؛ بېنگال بىلەن بېرما
 ئوتتۇرىسىدىمۇ زېمىن تالاش - تارتىشى مەۋجۇت، بېرما بىلەن
 تايلاندىمۇ چېگرا مەسلىسىدە تالاش - تارتىش قىلىپ كەلمەكتە؛
 تايلاندى بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنا دۆلەت مالايشيا ئوتتۇرىدە -
 سىدىمۇ چېگرا تالاش - تارتىشى بار؛ مالايشيا بىلەن ھىندونېزىيە
 (سالاكات ئۆلكىسى)، فىلىپپىن (ساباھ ئۆلكىسى) ئوتتۇرىسىدىمۇ
 شىمالىي بوزبېئو ئىشتاتىنىڭ تەۋەلىك مەسلىسى توغرىلۇق تالاش -
 تارتىش بولۇۋاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مالايشيا بىلەن بىر -
 رۇنېي (بورنېئو ئىشتاتىغا يېقىن بولغان تاشقى رايونلار) ئوتتۇرىدە -
 سىدىمۇ تەۋەلىك مەسلىسى توغرىلۇق تالاش - تارتىش بار، مالايا -
 شىيا يەنە ۋىيېتنام بىلەنمۇ دېڭىز چېگراسى مەسلىسىدە بىردەك
 پىكىرگە كېلەلمىدى، ئۇنىڭ سىنگاپور بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ
 پۇلاۋ باتۇ بۇدىنىڭ تەۋەلىك مەسلىسىگە مەركەزلەشكەن، ھىندونېزىيە
 بىلەن سېلېبېس دېڭىزىدىكى سىپپادان، ئۇ يەنە سابات ۋە
 لىگتان ئاراللىرىنىڭ تەۋەلىك مەسلىسىدە تالاش - تارتىش قىلد -
 ۋاتىدۇ؛ ۋىيېتنام بىلەن كامبودژانىڭ قۇرۇقلۇق چېگرا تالاش -
 تارتىشلىرىمۇ توختاپ باقمىدى، ۋىيېتنام يەنە ھىندونېزىيە بىلەن
 ناتۇنا ئارىلى (مول تەبىئىي گاز بايلىقى بار) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
 دېڭىز چېگراسى ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلىۋاتىدۇ؛ ياپونىيە
 رۇسىيەدىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىشغال قىلىۋالغان
 مىناچىمورى ئارىلى (يەنى شىمالدىكى تۆت ئارال، ئۇ كۇناشىرى -
 تۇ، خابوماي، شىكوتان، ئىتۇرۇت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاراللارنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ — تەرجىماندىن) غا نىسبەتەن زېمىن تەلپىتى قويۇۋاتىدۇ، ياپونىيە بىلەن كورېيە لىيەتەن يارى ۋە جەنۇبىي ياپون دېڭىزىدىكى تاكىدو تاقىم ئاراللىرىغا نىسبەتەن زېمىن تەلپىنى قويۇۋاتىدۇ.

جۇڭگو شەرقىي ئاسىيا رايونىدىكى زېمىن تالاش - تارتىشلىق رىنىڭ يادروسى بولۇپ، ئۆزىگە قوشنا ھەممە دۆلەتلەر بىلەن دېڭۈ - دەك ھەل بولمىغان چېگرا مەسىلىلىرى بار؛ جۇڭگو رۇسىيەدىن 19 - ئەسىردىكى «تەڭسىز شەرتنامە» بويىچە ئايرىپ بېرىلگەن شەرقىي سىبىرىيەدىن تىنچ ئوكيانغىچە بولغان چېگرانى تۈزىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ياپونىيەدىن دياۋيۇ ئارىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ تەيۋەندىن ئىبارەت بۇ تەرەققىي تاپقان، دېموكراتىك ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مول مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئاتال - مىش «دۆلەت» نى جۇڭگو ئاسىي ئۆلكە ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئۆز قوپىنىغا قايتىپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ناۋادا تەيۋەنلىكلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇش ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ قالسا، جۇڭگو قورال كۈچىگە تايىنىپ بويىسۇندۇرۇشتىنمۇ باش تارتمايدۇ. جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ھىمالايا تېغى رايونىدىكى نەچچە مىڭ كىلومېتىرلىق چېگرا توغرىسىدا تالاش - تارتىش قىلىپ كېلىۋاتىدۇ؛ جۇڭگو ۋە يېتىنچى بىلەن تەيۋەننىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە قارىماي پالاسار تا - قىم ئاراللىرىنى قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى (مۇستەملىكىچىلەر ئېلىمىزنىڭ شىشا تاقىم ئاراللىرىنى شۇنداق ئاتىغاچقا، بەزى چەت ئەللىكلەرمۇ شۇنداق ئاتاپ كەلگەن — تەرجىماندىن)؛ ئەڭ تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقىنى جۇڭگو تارىخىي سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ، بېيجىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدىغان پۈتكۈل جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى بولۇپ، سىپراتىل تاقىم ئاراللىرى (يەنى نەنشا تاقىم ئاراللىرى) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن

كى دېڭىز تەۋەلىكىدىكى مەخسۇس قاراشلىق ئىقتىسادىي رايونلار ھوقۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇنداق بولغاندا جۇڭگو ئۆزىنىڭ دې-ڭىز قىرغىقىغا 1500 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوكياندا «تەسىر دا-ئىرسى» نى تىكلەپ، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىگە توغرىسىغا چۈشۈپ، ئەڭ مۇ-ھىم بىر خەلقئارالىق دېڭىز قاتناش يولىنى ئىگىلىۋالىدۇ. سىپرا-تېل تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى پۈتكۈل دېڭىز تەۋەلى-كىنى تەيۋەن، ۋىيېتنام، فىلىپپىن، بىرۇنىي ۋە مالايشىيالىار ئۆز زېمىنىمىز دەپ جاكارلىغان، ماتېرىياللاردا مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ رايوندا نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى مول ئىكەن، لېكىن بۇ نۇقتا تېخى ئىسپاتلانغىنى يوق.

ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر: رۇسىيە، ياپونىيە ۋە ھىند-دېستىن

ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدىكى توختىمايۋاتقان زېمىن توقۇنۇشلىرىغا چېتىشلىق ھەقىقىي ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن چوڭ دۆلەتتىن تۆتى بار، ئۇ بولسىمۇ رۇسىيە، ياپونىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگودۇر. ئەمما، ئېنىقنى ئېيتقاندا رۇسىيە ئاسىيا دۆلىتى ئەمەس، بەلكى ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەت؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ تىنچ ئوكيان گىرۋىكىدىكى ۋارىسلىق ئورنى ئاجىزلاپ كەتتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە ئاسىيادىكى ھوقۇق رىقابىتىدە پەقەت ئۈچىنچى ئورۇندىلا تۇرالايدۇ.

ياپونىيە تۆت ئەۋلاد رەھبەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگى-رىلا زامانىۋىلىشىش سېپىگە قوشۇلۇپ بولغانىدى، 20 - ئەسىر-نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ياپونىيە ھەربىي كېڭەيمىچىلىك ۋە جاھان-گىرلىك باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى، ئاخىر بېرىپ گېرمانىيەگە

ئوخشاشلا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقمۇۋەتكە قالدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ ھامىيلىقىدا پۇقراۋى جەمئىيەت بەرپا قىلدى، ياپونىيە جەمئىيىتى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تەڭپۇڭلۇقنى شەكىللەندۈردى ھەمدە ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇنىڭ ھەربىي كۈچى ئۇنىۋېرسال ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھەر-بىي كۈچلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىمۇ، بىراق جەمئىيەتتە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرمايدۇ، ئەلۋەتتە. سىياسىي جەھەتتە ئالغاندا، بەلگىلەمە بويىچە ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرى خىراجىتى سوممىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %1 نىلا ئىگىلەيدۇ.^① بۇ مەزگىلدە، ياپونىيە ئارمىيەسى بەزى رايونلارنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكەتلىرىگە ئاندا - ساندا قاتناشتى، بىراق ئومۇمىي جەھەتتە قارىغاندا، ھازىرقى ھەربىي كۈچى ياپونىيەنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ياپونىيە دۆلەت خەۋپسىزلىكى جەھەتتە ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشىغا تايىنىدۇ.

ياپونىيەنىڭ يىراق - يېقىندىكى قوشنىلىرى ئۇنىڭدىن قورقۇش كەيپىياتىدىن تاكى بۈگۈنگە قەدەر قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى، ياپونىيە ئارمىيەسىنىڭ 30 - ، 40 - يىللاردىكى ۋەھشىيلەرچە قانلىق تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى شۇ جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. ياپونىيەنىڭ مەدەنىيىتى ئۇنىڭ ئۆتمۈشكە تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا قوشنا ئەللەر ئۇنىڭغا يەنىلا گۇمان بىلەن قارايدۇ. گېرمانىيەگە ئوخشەم.

① بېرىخارد ماي: «ياپونىيە كىرىزىسگە دۇچ كەلدى؟»، «ياپونىيەدىكى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنىڭ ئۈچ گىگانىتقا بولغان خىرىسى»، 1996 - يىلى نەشرى.

مايدىغان يېرى شۇكى، ياپونىيە ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى مىلتازىم -
لىق قىلمىشلىرىنى ھېساب - كىتاب قىلىپ باققان ئەمەس، ھەتتا
ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئۈستىدە ئويلىنىپ باققان ياكى زد -
يانكەشلىككە ئۇچرىغان ئەللەردىكى خەلقتىن رەسمىي، ئاشكارا ئە -
پۇ سوراپ باققانمۇ ئەمەس. ياپونىيەدە تارىخنى تەتقىد قىلىش ئاتا -
ئانىسى ۋە بوۋا - مومىلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق ھېسابلىد -
نىدۇ، ئەمما ئەجدادلىرىغا چوقۇنۇش ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنى مەدە -
نىيىتىنىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى. پەقەت ياپونىيەدىكى يۇقد -
رى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، ئېسىلزاڭلىق ياشۇكۇنى ئەرۋاھخاند -
سىنىڭ بۇت تەكچىسىگە باش ئۇرۇپ، تارىختىكى سىرتقا قارىتىلغان
ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرگە ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ، ئاشۇ ئۇرۇش جىنا -
يەتچىلىرىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپلا تۇرسىلا، بۇنداق مىللىي ئوچ -
جەنلىك كەيپىياتى پەنلا داۋاملىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ياپونىيەگە قوشنا
ئەللەرمۇ ياپونىيەنىڭ ئىقتىساد ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى يوشۇرۇن
ئىقتىدارىغا يېقىندىن دىققەت قىلىۋاتىدۇ، بۇ توكيونىڭ قىسقا ۋا -
قت ئىچىدە ئىنكاس قايتۇرۇش ئەمەلىي كۈچى بار ھەربىي كۈچ
ھاسىل قىلالايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ياپونىيە پۇقرالىرى ياد -
رو قوراللىرىغا كۆڭلىدە قارشى تۇيغۇدا بولسىمۇ، ياپونىيەنىڭ ئا -
توم ئىقتىسادى يەنلا ئاسىيادىكى باشقا ئەللەرنى پات - پات ئەس -
كەرتىپ تۇرماقتا، ناۋادا سىياسىي شارائىت يار بەرسىلا، ياپونىيەمۇ
تامامەن يادرو چوڭ دۆلىتىگە ئايلىنالىشى مۇمكىن. ئەھۋالنىڭ
شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئىتتىپاقىغا
ئەزا ئەللەر يەنلا تەدرىجىي ھالدا: ياپونىيە ئىقتىسادى ۋە سىياسىي
جەھەتتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇقىملىق ئامىلى، بولۇپمۇ جۇڭ -
گونىڭ ئومۇميۈزلۈك قەد كۆتۈرۈشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياپونى -
يە شۈبھىسىزكى بىر تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ، دېگەن ئورتاق نو -

نۇشقا كەلدى. يەنە بىر جەھەتتىن، كىشىلەر يەنە ياپونىيەنى ئۇزاق-قىچە ئامېرىكىنى يادرو قىلغان غەرب ئىتتىپاق سىستېمىسىغا كىرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرۈپ يەتتى، بۇنداقتا ياپونىيە مەلىكەتلىرىمىزنىڭ تىرىلىشىدىن ساقلانغىلى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ دۆلەت رېۋىزىيۇنىمىزنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولاتتى.

دۇنياغا خوجا بولۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بارلىق يوشۇرۇن رىقابەتچىلەر ئىچىدە، ھىندىستان ئاسىيادىكى ئۈچىنچى گىگانت ئادەم بولۇپ، ئۇنى رايون خاراكتېرلىك بىر چوڭ دۆلەت ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ھىندى ئوكيان قىرغاقلىرى ھىندىستاننىڭ «تەسىر دائىرىسى»گە كىرىدىغان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلدىن بېرى ھىندىستاننىڭ تەسىرى كۈچى مۇشۇ دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى، ئەمما ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون جامائەتچىلىكىگە قوشۇلۇشىغا ئاساسلىقى ھىندىستاننىڭ ئىچكى سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەلىپى تۈرتكە بولدى، ھىندىستاننىڭ سودا ساھەسىدىكى قابىللار ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھاياتىي كۈچكە تولغان بۇ رايون بىلەن كەڭ ئالاقە باغلىشىنى بارغانسېرى كۈچلۈك تۈردە تەلەپ قىلدى، بىراق ئادەتتىكى ئەھۋالدا، سىياسىي ئارىلىشىش تەلىپىنى قويغانلار ئىنتايىن ئاز بولدى.

90 - يىللارنىڭ دەسلەپىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي دېئىنسىلاھات ھىندىستان ئىقتىسادىنى دەسلەپتە ئويلاپمۇ باقمىغان جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈردى. بازارنىڭ سىرتقا ئومۇميۈزلۈك ئېچىۋېتىلىشى ئويىڭىنى جەھەتتە ئىقتىسادىي پائالىيەتكە توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىيۇروكراتىزمنى ئۈنۈم-

لۈك تىزگىنلىدى. ھىندىستان ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىدەك
مىسلى كۆرۈلمىگەن دەۋرنى باشتىن كەچۈردى، يېقىنقى بەش يىل -
دىكى ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتى 5% ~ 7% لىك سەۋىيەگە
يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەلنىڭ نۇرغۇن كاپىتالىدە -
مۇھىندىستانغا كىردى. ھازىر بۇ دۆلەت كومپيۇتېر يۇمشاق ماتېرىياللىرىنى
ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئەڭ
ئىلغار بولۇپ، يېقىنقى ئون يىلدا ئۇنىڭ يىللىق ئېكسپورتى 50%
ئەتراپىدا ئاشتى. زۇڭلى گۇجرەل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە -
دە، ھىندىستان ئىچكى ئىسلاھاتنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا،
بارلىق قوشنا ئەللەرگە جىددىي ھالەتنى پەسەيتىش مەقسەت قىلدى.
لىنىغان سىياسەتنى قوللاندى. جۇڭگو بىلەن ئىككى دۆلەت چېگرا -
سىنى ئايرىش توغرىسىدىكى سۆھبەتنى باشلىدى؛ بېنگال بىلەن
گانگ دەرياسىنىڭ سۇ بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىش كېلىشىمى
ئىمزالىدى؛ نېپال ۋە سىرىلانكا بىلەن يېڭى سودا كېلىشىمى ھا -
سىل قىلدى. پاكىستان بىلەن سۆزلىشىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆر -
دى، خەۋەر قىلىنىشىچە، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ھەتتا نازۇك
بولغان كەشمىر مەسىلىسىنىمۇ سۆھبەت مەزمۇنىغا كىرگۈزگەن.
1997 - يىلى 5 - ئايدا سىنگاپوردا چاقىرىلغان ئاسىيا - تىنچ
ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ باشلىقلار
ئۇچرىشىشى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەر -
نىڭ رايونلار بويىچە چۈشىنىش ھاسىل قىلىشىدا يېڭى دەۋرنىڭ
باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئەمما، يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان
ھىندىستاندا ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە رايون خاراكتېرىدىكى ئىرقىي
بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتتى.

مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھىندىستان
سىياسىيىسى ئۆتكەن يۈز يىلدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى باش -

تىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، تارىختىكى ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىش تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدىن باشتىن - ئاخىر قۇتۇلالىمىدى. بۈگۈنكى كۈندە، «سېنىپ» نىڭ تېزلىكتە ئايرىلىشى ۋە بىرىكىشى پەقەت ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا ئورۇنلىنىپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەت «ئايرىلىپ يەنە يې-ئىباشتىن بىرىكتى». بىر قىسىم ئىمتىيازلىق ئىجتىمائىي قاتلامدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئورنى، سىياسىي ھوقۇقىنى ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان ئومۇميۈزلۈك سايلام تۈزۈمى تۈپەيلىدىن «تېگى پەسلەر» نىڭ دەخلى - تەرۇزىغا ئۇچرىدى دەپ قاراپ، ھىندى دىنىدىكى ئېكىستىرىمىزم خەلق پارتىيەسى (BJP) نەزەپكە بۇرۇلۇپ كەتتى؛ ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدىكى چىرىكلىك قىلمىشلىرىغا قاتتىق نەپرەتلەنگەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالار ھىندى دىنى ئېكىستىرىمىزمغا قويغان سىياسىيغا قاتنىشىشنى دەرىجىلەشتۈرۈش تەشەببۇسىدىمۇ ئىنتايىن ئېھتىياتچان ۋە سەگەك بولۇپ، ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىدىكى سىياسىي ئوڭ قاناتلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا ھوقۇق - مەنپەئەتتىمىز ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، زىددىيەت - ئىختىلاپلار توختىمايۋاتقان، چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسى يېڭىدىن ھاياتلىققا ئېرىشىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالالايدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى سىياسىي توقۇنۇشۇمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. ھىندى دىنى مۇرىتلىرى زامانىۋىلىشىش تۈپەيلىدىن مەنپەئەتتى زىيانغا ئۇچراپ ئۈمىدسىزلىنىپ يۈرگەن كىشىلەرنى توپلاپ، ئۇرۇشقاق، كەڭ دىنىي ئاساسقا ئىگە مىللەتچىلىك تۇغى ئاستىغا يېڭىياشتىن ئويۇشتۇرماقچى بولدى. 1992 - يىلى 12 - ئايدىكى ئايود يابا بەررى مەس-

چىتىگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى دۈشمەن ئويىپىكت ئېنىق بولغان بىر سىگنال بولۇپ، ھىندىستان ئاھالىسىنىڭ %12 نى ئىگىلەيدىغان مۇسۇلمانلار ۋە ئۇلارنىڭ پاكىستاندىكى تۇغقانلىرى ھىندىستاننىڭ «دۈشمىنى» ھېسابلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) «ئاز سانلىق مىللەت» لەرگە ھەرقانداق جەھەتتە يول قويۇشقا قارشى ئىدى. دېمەك، بۇ پارتىيە كەشمىر مەسىلىسىدىكى ھەرقانداق «مۇ-رەسەلىشىش» ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي رەت قىلاتتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش-كىمۇ قارشى ئىدى، ھەتتا دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشكىمۇ قارشى چىقتى، بىراق دۆلەتنىڭ يادرو قوراللىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشىنى تەلەپ قىلدى. باشقا ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالارنى سەپەرۋەر قىلىشتا مۇئەييەن قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي ئەقىدىسى قاتتىق ئىجتىمائىي تەبىقە تۈزۈمى كاتېگورىيەسىگە كىرەتتى، يەنى پەقەت بىراخمانلار ۋە تۆرە - ئاقسۆڭەكلەرلا دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا قاتنىشىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇپ، ئانالىمىش «تېگى يەسلەر» قاتلىمى چەتكە قېقىلاتتى.

خەلق پارتىيەسى (BJP) زامانىۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە زامانىۋىلىشىشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدۇق دەپ ھېس قىلغان كىشىلەر توپىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ مۇسۇلمانلار، جۇڭگولۇقلار ۋە «غەربلىكلەر» دىن قورقۇش پىسخىكىسىدىن پايدىلاندى؛ ئۇلار سودا قورۇقچىلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشىنى قوللايتتى؛ ئۇلار زېمىننى كېڭەيتىپ، دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. شۇڭا، خەلق پارتىيەسى (BJP) ياۋروپا فاشىستلىرىغا خاس

نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلدى. ئەلۋەتتە، ھىندىستاندىن ئىبارەت بۇ ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ تالاش - تارتىشلىرى توختىمىدى. مايدىغان دۆلەتتە، ئوبىيېكتىپ جەھەتتىن ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىناتتى، چۈنكى ئىجتىمائىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى بۆلۈنۈشتىن تاشقىرى، دۆلەت يەنە يەرلىك بۆلگۈنچىلەرنىڭ تەھدىدى - تىگىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى؛ ھىندىستاننىڭ شەرقىي قىسمى (ناگالاند ئىشتاتى ۋە پادما ئىشتاتى)، كەشمىر رايونى، ھەتتا ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى زاكاند ئىشتاتىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش سادالىرى ياڭرىماقتا ئىدى.

شۇڭا، ھىندىستان جۇڭگوغا ئوخشاشلا دەل تارىخىي بۇرۇلۇش - نىڭ پاسىل نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ بىر بولسا زۆرۈر ئىسلا - ھاتلارنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، كۈنساين كۈچىيىۋاتقان ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنى تايانچ قىلىپ، ئۈنۈملۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار ئارقىلىق، نامراتلىق ھادىسىلىرىنى ئازايتىشى ھەم باي - كەمبە - غەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تىرىشىپ كىچىكلىتىشى لازىم؛ ئېھتىياچانلىق بىلەن ھوقۇقنى يەرلىككە بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلشى؛ قوش - نا ئەللەر بىلەن ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشى ۋە سىياسىي جەھەتتە مەلۇم بىر خىل «مۇرەسسەلىشىش» نى يولغا قويۇشى؛ دۇنيا ئىقتىسادىنى يەر شار بىلەنلاشتۈرۈش دولقۇنىغا داۋاملىق قوشۇلۇپ، كۈنساين كېڭىيىۋاتقان كۆپ تەرەپلىك سودا سىستېمىسىدا ئاڭ - تىپ رول ئوينىشى لازىم ياكى بولمىسا ھىندىستان خەلق پارتىيە - سى (BJP) تاللىغان يولدا مېڭىشى؛ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئىچكى قىسمىدىكى بېسىشنى كۈچەيتىشى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويۇشى؛ قاتتىق قول تاشقى سىياسەت ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى

لازىم. ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، كېيىنكى بىر خىل ئەھۋالنىڭ جەنۇبىي ئاسىيا رايونى، پۈتكۈل ئاسىيا، ھەتتا دۇنيا ۋەزىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئاسانلا قىياس قىلالايمىز. 1998 - يىلى 5 - ئايدا ھىندىستان دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ 19 - مۇمىۈزلۈك ئەيىبلەشگە قارىماي يادرو سىنىقى قىلدى، بۇ يوشۇ - رۇن شۇملۇقنىڭ ئالامىتىدۇر.

كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان جۇڭگو

بۈگۈنكى جۇڭگو پەقەت نامدىلا بىر كوممۇنىستىك دۆلەت، ئۇ دېڭ شياۋپىڭ دەۋرىدە باشلانغان بازار ئىگىلىكى ئىسلاھاتىدا زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىراق تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان بولۇپ قالدى. ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر ئىچىدە، جۇڭگونى چۈ - شەنمەك ئەڭ تەس. ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئەڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئەڭ كەڭ دائىرىلىك مىل - لەتچىلىك نىشانىنى بېكىتكەن. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (1840 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە)دا تارتقان خورلۇقلار كىشىلەرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئور - ناپ كەتكەن؛ جۇڭگو جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىنلا ئىسمى - جىسمىغا لايىق مەركىزىي ئىمپېرىيە دەپ قارالماستىن، بەلكى ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل تۈردە ئەۋزەل ئاڭنى ساقلاپ كەلدى، بىراق 1840 - يىلىدىكى ئەپيۈن ئۇرۇشىدىن تارتىپ، ئۇ غەربتىكى كۈچلۈك مۇستەملىكىچى ئەللەر ۋە ياپونىيەنىڭ تاجا - ۋۇزچىلىقى، دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى، ھەتتا بۆلۈۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. كىشىلەر تارىختا ئىگىلىك ھوقۇقى ئۆزىمىز - گە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى بېغىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش جۇڭگودا مۇنازىرىلىشىش كەتمەيدۇ.

خان ئومۇميۈزلۈك تەلەپ. مىللەتچىلىك ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسى (ياكى كېيىنكى ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسى) ئەمەس، ياكى ئاز - تولا ماركسىزم ئارىلاشقان ئىدىئولوگىيە مەزمۇنى جەمئىيەتتىكى بارلىق مەركەز - دىن قاچما كۈچلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي بىرىكمە كۈچىنى بىردەكلىككە يۈزلەندۈرۈشى مۇمكىن. بۇ جۇڭگو بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان كۆپ سانلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا زې - مىن تالاش - تارتىشلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ توقۇنۇشلارنىڭ مۇتە - لەق كۆپ قىسمىنى قانۇن ۋە تارىخىي ئىسپاتلارغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق، 1995 - يىلى ۋە 1996 - يىلى تە - ۋەن بوغۇزىدا ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي مانېۋىر، 1988 - يىلى ۋە 1994 - يىلىدىكى ۋىيېتنام دېڭىز ئارمىيەسى بىلەن ئېتىشىش، 1995 - يىلىدىكى فىلىپپىننىڭ زېمىن تەلىپى بولغان مېيچى - مارجان خادا تاشلىرى تەۋەسىنى ئىشغال قىلىۋېلىش قىلمىشلىرى قوشنا ئەللەرگە جۇڭگونىڭ زۆرۈر ئېپىلغاندا ھەربىي كۈچتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تامامەن تەييارلاندىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. 1962 - يىلىدىكى جۇڭگو - ھىندىستان چېگرا توقۇنۇشى ھىندىستاننىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر چىقىپ كەتكىنى يوق؛ 1968 - يىلى موخې دەرياسى بويىدىكى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي توقۇنۇشى رۇسىيەنىڭمۇ ئې - سىدە بار (يەنى جېنباۋداۋ ئارىلىدىكى ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشى — تەرجىماندىن).

جۇڭگونىڭ نەگە بېرىپ نەدە توختىشىغا ئېنىق بىرىنمە دەپمەك تەس. ئۆزىنى تۆۋەن چاغلايدىغان مۇرەككەپ ئىدىيەۋى ھالەت بىلەن ھوقۇققا بولغان تەلەپ، ھەمكارلىشىش مۇددىئاسى بىلەن ساددا مىللىي مەنەتچىلىك، ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى بىلەن ھەربىي ئىشلاردا ھەيۋە كۆرسىتىشنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ كېتىشى

كىشىگە ئىمپېراتور ۋىلھېلىم زامانىدىكى گېرمانىيەنى ئاز - ئولا ئەسلىتمەي قالمايدۇ. 19 - ئەسىردىكى غەرب خەلقئارالىق سىستېمىسىنىڭ زوراۋانلىق سىياسىي پىرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شۇنداق قىلىۋاتقان جۇڭگوغا ئوخشاش چوڭ دۆلەتتىن يەنە بىرى يوق دېيەرلىك. جۇڭگونىڭ مۇنداق قىلىشى يېغىلىق دەۋرى (مىلا - دىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 - يىلى - غىچە)دىكى ئۆزىگە تارتىش ۋە پارچىلاش تاكتىكىسىنىڭ تەسىرىدىن بولغان دەيدىغان گەپلەرمۇ بار. بۇلاردىن سىرت، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى خەلقئارالىق قانۇن - مىزانلىرىغا ئەمەل قىلىشىمۇ تازا خالاپ كەتمەيدۇ، چۈنكى بۇ قائىدە - مىزانلارغا ئۇ قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا تۈزۈلگەن. جۇڭگو سودا سىياسىتىدىن تارتىپ دېڭىز - ئوكيان قانۇنغىچە، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىن تارتىپ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش پىرىنسىپىغىچە ئۆزىنىڭ قائىدە ئەندىزىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا ئۈزۈكسىز ئۇرۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرىدىن ئەتراپتىكى قوشنىلىرى، جۇڭگونىڭ كۈچى زورايدىغاندا، ئەتراپتىكى رايونلارنى ئۆزىنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىشقا زورلاپ قالارمۇ؟ جۇڭگو ئاسىيادا خۇددى ئىمپېراتور ۋىل - ھېلىم دەۋرىدىكى گېرمانىيەدەك زور كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك قىلارمۇ؟ دەپ تەشۋىشلەنمەكتە.^①

جۇڭگو ئارمىيەسىنىمۇ تىرىشىپ زامانىۋىلاشتۇرماقتا، ئۆزى - نىڭ يادرو قورال - ياراغ ئامبىرىنىمۇ پائال تەرەققىي قىلدۇرۇۋا - تىدۇ، بىراق بۇ تەرىپىدىن ئانچە ئەنسىرەپ يۈرمىسىمۇ بولىدۇ، چۈنكى چەكلىكلا بولغان بىرقانچە يادرو چوڭ دۆلىتى ئىچىدە، پە -

① كاي موللېر: «جۇڭگونىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە تۈرتكە بولغان ئامىللار». «مۇددىئا ۋە ئۇسۇل». 1997 - يىلى نەشرى: تېخىمۇ ئۈمىدسىز - لەرچە قاراش.

قەت جۇڭگولا باشقا بىر يادرو چوڭ دۆلىتى ئۆزىگە يادرو ھۇجۇمى قوزغىغاندا، ئۆزىنىڭ زادى ئۈنۈملۈك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئىقتىدارىنىڭ بار - يوقلۇقىدىن ئەندىشە قىلىدۇ، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يادرو قورالى ئاز ھەم ئاسان زىيان - زەخمىگە ئۇچرايدۇ. خەۋپسىزلىكنى كۆپرەك ئويلاش ۋە تەيۋەننىڭ مۇستەقىللىق يولىغا مېڭىشىدىن ئەنسىرەش جۇڭگونىڭ ئارمىيەنى زامانەۋىلاشتۇرۇشتا كۆپ تەرەپلەردىن بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە تۈرتكە بولغان، يەنى دېڭىز ئارمىيەسى ۋە دېڭىز - ھاۋا ئارمىيە خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىغا يىراق جايلاردا ئەركىن ھەرىكەت قىلغىلى بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىن سىرت، دېڭىزدىمۇ، قۇرۇقلۇقتىمۇ جەڭ قىلالايدىغان قىسىملارنىڭ جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنىمۇ ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگو رۇسىيەدىن ھاۋادا ماي قاقىلىغىلى بولىدىغان SU - 27 كۈرەشچى ئايروپىلان، مىڭى 29 تىپلىق بومباردىمانچى ئايروپىلان ۋە كىلومېتىر دەرىجىلىك «تۆۋەن سونار»لىق سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىقلارغا ئېرىشتى، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ياپونىيە، تەيۋەن ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، ئازادلىق ئارمىيەنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشى جىددىي ئەھۋالدا بېيجىڭنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ زېمىن تەلپىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يەنە بىر جەھەتتىن، جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتە ئۇنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت خامچوتى تەخمىنەن 36 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ياپونىيە - نىڭكىدىن ئاز، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە خامچوتىدىن سەل كۆپ، ئامېرىكىنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت

چىقىمىنىڭ تەخمىنەن 1/7 نىڭ توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى يىرقانچە يىلدىن بۇيان، جۇڭگونىڭ ھەربىي خىراجەت خامچوتى سەل يۇقىدىرىلاپ، يىلىغا %10 تىن ئارتۇق ئاشقان بولسىمۇ، بىراق پۇل پاخاللىق نىسبىتى بىلەن يېيىشىپ كېتىدىغىنىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئېشىش نىسبىتى ئانچە كۆپ ھېسابلانمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە جۇڭگونىڭ يېڭى تىپتىكى قوراللىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر ۋە رايونلارنىڭ قوراللىرىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، نەيۋەن ئارمىيەسى قوراللانغان $F - 16$ تىپلىق كۈرەشچى ئايروپىلان، ئامېرىكا تايلىنى بىلەن فىلىپپىنغا ئېلىپ كەلگەن $F - 16$ ۋە $F - 18$ تىپلىق كۈرەشچى ئايروپىلانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە، جۇڭگو تېخى ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىدىن يىراق جايلاردا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلەشمە ھەربىي كۈچى بىلەن جەڭ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس، بولۇپمۇ ئامېرىكا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ توقۇنۇشتا تامامەن بىتەرەپ ھالەتنى ساقلاپ قالالمىغان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇنداق. ئامېرىكىنىڭ تەيۋەن بوغۇزىدىكى ئاۋىيومانكا فىلوتى جۇڭگونىڭ دېڭىز ۋە ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ بىر قىسمىنى ئىسكەنجىگە ئالالىشى مۇمكىن. بىراق، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ دۆلەت مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇشىنىڭمۇ قىلچە پايدىسى يوق ئەمەس، بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇنداق قىلىشى ئىنتايىن زۆرۈر ۋە ئىنتايىن مۇھىم. بىر مەزگىلدىن بېرى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىزچىل ئاڭلىق تۈردە ھەربىي كۈچىنىڭ ئۈزۈكسىز ئېشىشىغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ، بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى شۇكى، ئۇلار كۈرەشچى ئايروپىلاننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارى

رى ۋە دېڭىز قىرغىقىدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى؛ دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ دائىملىق پاراخوتلىرى، مەسىلەن، تورپېدالىق پاراخوت، قوغلىغۇچى پاراخوت، سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىق قوراللارنى زامانىۋىلاشتۇردى. تايلاندىنىڭ ھەتتا تىك ئۇچار ئايروپىلان ۋە تىك كۆتۈرۈلۈپ قونالايدىغان ئايروپىلانلارنى ئېلىپ يۈرەلەيدىغان كىچىك ئاۋىيما تىكىسى بار، بۇ ئىلغار قورال - ياراغلار شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ دېڭىزدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. يېقىنقى بىر قانچە يىلدا، شەرقىي ئاسىيا رايونىدا دائىملىق قوراللارنى كۆپلەپ ئىمپورت قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى.

شەرقىي ئاسىيا رايونى 1997 - يىلىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ رايوننىڭ «ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش» قەدىمى توختاپ قالغىنى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى يەنە شەكىلى كۆپ خىل بولغان كۆپ تەرەپ ۋە قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى؛ ياپونىيە، كورېيە ۋە ئامېرىكا ئايرىم - ئايرىم قوش تەرەپ خەۋپسىزلىك كېلىشىمى ئىمزالدى؛ ئامېرىكا تەيۋەننى مۇداپىئە كاپالىتىگە ئىگە قىلىشقا ۋەدە بەردى (ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى 1998 - يىلى ماقۇللىغان «تەيۋەن بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قانۇنى» بۇنىڭ بەلگىسى، بۇ قانۇن لايىھەسىدە جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۈچ بىرلەشمە ئاخباراتقا قاتتىق خىلاپلىق قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن قول تىقىلغان - تەرجىماندىن)؛ بۇ بىر قانچە شەرتنامىلەر ئارقىلىق بۇ ئۈچ دۆلەت ياكى رايوننىڭ خەۋپسىزلىك سۈبىيەكتى ئايرىم - ئايرىم تۇرغۇزۇلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان ياپونىيە -

ئامېرىكا خەۋپسىزلىك كاپالىتى سىستېمىسى ياپونىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا توختىماي يۈز بەرگەن سودا توقۇنۇشلىرى تۈپەيلىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ دەسلەپىدە نامدا بار ئەمەلدە يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى، بىراق بۇ خىل ئەھۋال زۇڭ-تۇڭ كىلىنتون 2 - نۆۋەت ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ياخشىلىنىشقا باشلىدى. 1997 - يىلى بېيجىڭ شۇنداق بىر ئەمەلىي پائالىيەت كىتىنى قول قوۋۇشتۇرۇپ قوبۇل قىلماقتىن باشقا چارە تاپالمىدى، يەنى ياپونىيە بىلەن ئامېرىكا خەۋپسىزلىك توغرىسىدا يېڭى ھەربىي كېلىشىم ھاسىل قىلدى، ئۇنىڭدا نۇرغۇن يېڭى پىرىنسىپلار بەلگىلەندى؛ بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ياپونىيەدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى نىسبەتەن تارىمىدى ھەم ياپونىيەنىڭ تاقىم ئاراللىرى خەۋپسىزلىكىنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالمىغانىدى، ئەمما يېڭى شەرتنامە كۈچكە كىرىگەن بولغان كۈندىن تارتىپ ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ياپونىيەدىكى بازىسى ئېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلاردا رولىنى جارى قىلدۇرايلىغان، يەنە كېلىپ ياپونىيە بۇنداق ۋەقەلەردە ھەربىي جەھەتتىن ھەمكارلىشىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى؛ شۈبھىسىزكى، ئۇ تەيۋەن رايونىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. نۇرغۇن كۆزەتچىلەر بۇ يېڭى ماددىلار جۇڭگونىڭ كۈنساين كۈچىيىۋاتقان ھەربىي كۈچىگە قايىتۇرۇلغان بىر ئىنكاس، دەپ قارىدى.

ئامېرىكا فىلىپپىندىكى ھەربىي بازىسىنى تاقاشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىدا بىر مەھەل خەتەرلىك ھوقۇق ۋاكوئۇم ھادىسىسى كۆرۈلدى. ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يېقىن ئالاقە ئىلگىرىكىدەك رولى شەن بولمىسىمۇ، ئەمما كۆپ مەنبەلەشتى. ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى

فېلىپپىندىكى بازىنى قولدىن بېرىپ قويۇشنىڭ تۆلىمى ھېسابىغا سىنگاپور ئايرودۇرۇمىنى ئىشلىتىدىغان، ھەتتا جىددىي ئەھۋالدا «ئاسىيا خاراكتېرى» ياكى «ئىتتىپاق تۈزمەسلىك»نى تەكىتلەيدىغان مالايشيا ۋە ھىندونېزىيەنىڭ ئارقا سەپ ئۈسكۈنىلىرى، رېمونت ۋە باشقۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى ئىشلىتىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكىنىڭ تايلاندى ۋە فېلىپپىن بىلەن بولغان قوش تە - رەپلىك مۇداپىئە كېلىشىمىمۇ داۋاملىق رولىنى جارى قىلدۇردى، 1998 - يىلى 1 - ئايدا ئامېرىكا بىلەن فېلىپپىن دائىم ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. بىراق، ھەممىلا ئىش ئامېرىكىنىڭ ئارزۇسىدەك بولمىدۇ؛ ئۇ تايلاندى بىلەن فېلىپپىننىڭ دېڭىز تەۋەلىكىدە نۇرغۇن ھەربىي مۇ - ئەسسەسەلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى، ئەمما شۇ جايدا دىكى ھۆكۈمەتلەر ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ رەت قىلدى (1994 - يىلى). بىراق، ئامېرىكا بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق ھەربىي مانېۋىر يىلمۇيىل ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ باردى.

بىرۈنۈي بىلەن ئەنگىلىيە ئوتتۇرىسىدىمۇ خەۋپسىزلىك كېلىشىمى ئىمزالاندى. بۇنىڭدىن سىرت، ئەنگىلىيە يەنە ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، مالايشيا ۋە سىنگاپوردىن ئىبارەت ئەنگىلىيە ئىتتىپاقىغا ئەزا بۇ بىرقانچە دۆلەت بىلەن ئورتاق ھالدا «بەش دۆلەت مۇداپىئە كېلىشىمى» ئىمزالىدى، بۇ ھازىرغا قەدەر ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى بىردىنبىر نورمال ئايلىنىۋاتقان رايون خاراكى - تېرلىك كۆپ تەرەپ مۇداپىئە تەشكىلى ھېسابلىنىدۇ. 1995 - يىلى ھىندونېزىيە بىلەن ئاۋسترالىيەدىن ئىبارەت تىنچ ئوكياندىكى يو - شۇرۇن ھەربىي رەقىب ھېسابلىنىدىغان بۇ ئىككى ئارال دۆلەت قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. شەرقىي جەنۇ -

بى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەربىي ئىتتىپاقىتىن گۇمانلىنىدىغان تەسەۋۋۇرلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات بىلەن قاچۇرۇپ، تاپلاند، سىنگاپور، ھىندونېزىيە ۋە مالايشىيالاردا بولۇۋاتقان جامائەت پىكىرلىرىنى ئاڭلىماسقا سېلىپ يۈرۈۋەردى، ئەمما ئۇلار قوش تەرەپلىك ھەربىي مانېۋىر، ئارمىيەنى تەربىيەلەش، ئوفىت-سىپىرلار ئۇچرىشىشى، قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ۋە چېگرا ھەم دېڭىز پاسسىلىنى ئورتاق نازارەت قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېخىمۇ يېقىن ھەربىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتتى.

شەرقىي ئاسىيا بىلەن شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غايەت زور يوشۇرۇن كۈچىنى تەڭشەپ، پۈتۈنلەشتۈرۈشى كېرەك، بۇنداق يوشۇرۇن كۈچنىڭ قانداق مۇددىئىدا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى نۆۋەتتە مۆلچەرلەپ كېتەلمەسكە، شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار. زامانىۋى سىنگاپورنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىكى بۈيۈك پېشۋاسى لى گۇاڭياۋ جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، ئۇنىڭ ئىز باسارى ۋۇ زودۇڭ — جۇڭگولۇقلار دۆلىتىنىڭ زۇڭلىسى (سىنگا-پوردىكى جۇڭگولۇقلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن %75 نى ئىگىلەيدۇ) — «جۇڭگوغا بېقىندى دۆلەت» بولۇش ئەندىزىسىنى ئېنىق ئىنكار قىلدى. ئاسىيا ئەللىرى جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىزدەنمەكتە، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۇرۇشتا قۇدرەتلىك جۇڭگو ئارمىيەسىنى يېڭىش ئىمكانىيىتى بولمىسىمۇ، كەم دېگەندە ئۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقۇدەك ئەمەلىي كۈچ ھازىرلىمىسا بولمايدۇ - دە؛ شۇنداق قىلالسا كىشىلەرمۇ بۇ تەھدىت كۈچى ئۈستىدىن غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ئامېرىكا بۇ رايوننىڭ خەۋپسىزلىكىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك.

رەك، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن چېكىندۈرۈپ كېتىشنى ھېچ-كىم ئارزۇ قىلمايدۇ. بىراق، ئۇ رايون خەۋپسىزلىكىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالماستىكى كېرەك، كىشىلەر ئامپ-رىكىنىڭ خەۋپسىزلىك مەسىلىسىدە مونوپول شەكىلدە ھەممىگە چات كېرىۋېلىشىنىمۇ خالىمايدۇ، بۇنداق قىلغاندا زىيادە بېسىم بولۇپ قالىدۇ ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ئەنگىلىيە بىلەن ئاۋسترالىيەنىڭ بۇ رايونغا قول تىقىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈشى مۇمكىن، بۇنداق بولغاندا بۇ رايوندا كۆپ خىللاشقان ھەربىي ھازىرلىقلارنى ئىمپورت قىلىش ئەھۋالى كېلىپچىقىدۇ. قورال - ياراغ باھاسىغا چېتىلىدۇ. خان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبىدىن سىرت، يەنە شۇنىمۇ چۈشىنىپ يېتىشىمىز كېرەك: جۇڭگو بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ-نىڭ نىشانى ئېنىق بولسىمۇ، بىراق ئېھتىياتچان بولۇشقا توغرا كېلىدۇ ھەم ئىخچامچىلىق قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ «مەركىزىي ئىمپېرىيە»گە مۇناسىۋەتلىك خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى جەھەتتە، بەزى ئىختىلاپلىق چەكلەش سىياسەتلىرى تۈپەيلىدىن ھەمكارلىق يوللىرىنى توسۇپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۆزئارا تايىنىش مەنتىقىسى: شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى رايون مۇنبىرى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 40 - يىللاردىن 60 - يىللارغا قەدەر مىللىي ئازادلىق دولقۇنى ئاسىيا ۋە ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قاپلىدى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا-يادا نۇرغۇن مىللىي دۆلەتلەر يېڭىدىن قۇرۇلدى، بىراق شۇ تۈپەيلىدىن تۈگىمەس زېمىن تالاش - تارتىشلىرىمۇ كېلىپچىقتى (تەپ-سىلاتىنى ئىلگىرىكى بايانلىرىمىزدىن بىلىۋالالايسىز). بۇنداق

چېگرا ئوقۇنۇشلىرىنىڭ خەۋپى 60 - يىللاردا ئەڭ روشەن بولدى؛ بۇ رايوندىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ھىندونېزىيە زۇڭتۇڭ ئەھمەد سوئېكارنو ھاكىمىيەت تۇتقان دەۋردە جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، قارشىلىشىش سىياسىتى ئارقىلىق «دۈشمەن كۈچلەر»گە تاقابىل تۇرۇشقا ئۇرۇندى. 1963 - يىلى ھىندونېزىيە بىلەن مالايشيا ئوتتۇرىسىدا بورنېو ئىشتاتىدىكى بەزى رايونلارنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى تۈپەيلىدىن چېگرا تالاش - تارتىشى يۈز بەردى ھەم ئىككى دۆلەتنىڭ دىپلوما - تىك مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. ئەينى چاغدا پۈتكۈل رايونغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگو - ھىندىستان ئۇرۇشىدىن سىرت يەنە بىر مۇقىمىزلىق ئاممىلىمۇ بار ئىدى. سوئېكارنونىڭ ئورنىغا دەسسەگەن زۇڭتۇڭ سوخارتو تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرا تالاش - تارتىشلىرىنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو - ھىندىستان ئۇرۇشىغا بىر ۋاسىتە قاتناشمىغان دۆلەتلەر ۋە رايونلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر سىياسىي كېڭىشىش مۇنبىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى؛ بۇ دەل كېيىنكى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. ئۇنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقى، ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىدىن ئىبارەت ياۋروپادىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدا ئىخچام بولغان دائىملىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى ۋە تەشكىلى كەمچىل، ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتى ھەر يىلى قەرەللىك تۈردە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى يىغىنى ئۆتكۈزگەندىن سىرت، ساھىبخانا دۆلەتتە يەنە باش ئەلچى دەرىجىلىك كېڭەش ۋە بىر قاتار مەخسۇس كومىتېتلار تەسىس قىلىنىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائىم -

مىي كېڭەش مۇنبىرى ھەر يىلى ئوخشىمايدىغان دەرىجىلىكلەر بولۇپ، يىپچە كۆپ بولغاندا 200 قېتىمدىن ئارتۇق سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ توقۇنۇشلارنى ھەقىقىي تۈردە ئۈنۈملۈك مۇرەسسە قىلىپ بولالمايدۇ، بىراق ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىشنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىيىپ بېرىشى بىلەن بۇ توقۇنۇشلارمۇ ئىش كۈنتەرتىپىدىن تەدرىجىي يوقايدۇ ھەم بۇ رايوننىڭ سىياسىيىسىغا رېئال تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئورتاق خەۋپسىزلىك مىزانغا رىئايە قىلىدۇ، يەنى رايون مۇقىملىقى، ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى كۈچەيتىش بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى كۈچەيتىش بىر - بىرىگە چىڭ باغلىغان بولىدۇ. ھىندونېزىيە «دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈچى» ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق باغلىنىش دەپ بىلىدىغان بۇ مىزان ئاخىر تەرەققىي قىلىپ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ ئورتاق ئىدىيە پەلسەپەسىدە، بۇ تەشكىلاتنىڭ ھەرىكىتى، نىشانى ۋە يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشىنى بەلگىلەيدىغان ھەرىكەت ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. ياۋروپا ئورتاق گەۋدەسىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دۆلەت ئالاھىدىلىكىدىن ھالقىغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلى ئەمەس، بەلكى سىياسىي رامكا شەرتلىرىنى تۈزىدىغان ۋە ياخشىلايدىغان ماسلاشتۇرۇش كومىتېتى. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۇشۇ قائىدە ئاساسىدىلا ئۈنۈملۈك رول ئوينىيالايدۇ.^①

① سۇساننى فېكسى: «رايون خەۋپسىزلىك ئەندىزىسى»، بادېن - با - دېن، 1991 - يىلى نەشرى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى توسۇش جەھەتتە بەزى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بۇلار شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ 1976 - يىلى مۇھىم بىر قەدەمنى بېسىدۇ. شىنجاڭغا تۈرتكە بولدى، ئەينى چاغدا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىش ئۈستىدە تىرىشىپ، ئەسلىدىكى ئاساستا نۇرغۇن يېڭى مېخانىزىملارنى ئورناتتى. زورۇر تېپىلغاندا، ئەزا ئەللەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى جىددىي كېڭىشىپ، باشلىقلار يىغىنى ياكى مىنىستىر دەرىجىلىك - لەر يىغىنى ئۆتكۈزۈلدىغان بولدى؛ ئەزا ئەللەرنىڭ ئىقتىساد مىنىستىرلىرى قەرەللىك خىزمەت يىغىنى ئاچىدىغان بولدى ھەم شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا كىچىك كۆلەمدىكى كاتىبات باشقارمىسى بار بولدى. «شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىتتىپاقنىڭ ئاساسلىق تەشكىلى ئىشلىرى، يەنى تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش ۋە ئۆزئارا ماسلىشىش تۇنجى قېتىم ھۆججەت شەكلىدە ئېنىق بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئومۇمىي شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنى باشقا ئەللەرنى ئىتتىپاققا كىرىشكە جەلپ قىلىدىغان قورالغا ئىگە قىلدى، چۈنكى بۇ كېلىشىم ئىتتىپاققا ئەزا بولمىغان ئەللەرگىمۇ ئوچۇق بىلدۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ شەرتنامىگە قاتنىشىش شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ نامزاتلارنى رەسمىي ئەزالىققا قوبۇل قىلىشىدىكى تەييارلىق باسقۇچى ئىدى. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى 1984 - يىلى تۇنجى قېتىم كېڭەيدى، سىنگاپور، مالايسىيا، تايلاندى، ھىندونېزىيە ۋە فىلىپپىننىڭ ئىمزا قىلىشى ئارقىلىق قۇرغۇچى بۇ بەش ئەزا دۆلەتتىن كېيىن، بىرۋىچە مۇشۇ تەشكىلاتقا

ئەزا بولۇپ كىردى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ۋە -
يېپتەننىڭ كامبودژاغا تاجاۋۇز قىلىش مەسلىسىدە باشتىن -
ئاخىر بىردەك مەيداننى ساقلىدى، بۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا
ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى يىللاردىكى مۇھىم بىر تۈرلۈك سە -
ياسىي نەتىجىسى. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ دەسلەپ -
دە، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، 1991 - يىلى كامبودژا مە -
سلىسى ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇ -
بى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئەڭ ئاخىرىدا ساقلىنىپ قالغان
بەش كوممۇنىستىك دۆلەت (جۇڭگو، كۇبا، ۋيېتنام، چاۋشيەن ۋە
لائوس - تەرجىماندىن) نىڭ بىرى بولغان ۋيېتنامنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ۋيېتنامنى ئەزا -
لىققا قوبۇل قىلدى، ۋيېتنام 10 مىڭ كۈنلۈك ئۇرۇش (ئىككىنچى
دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن 1945 - يىلى ۋيېتنام مۇستەقىللىق
جاكارلىغاندىن تارتىپ 1976 - يىلى ۋيېتنامنىڭ جەنۇبى بىلەن
شىمالى بىرلىككە كەلگۈچە بولغان 30 يىلنى كۆرسىتىدۇ، بۇ مەز -
گىلدە ۋيېتنام - فىرانسىيە ئۇرۇشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ۋيېتنام -
نىڭ ئىچكى ئىشىغا ئارىلىشىشىغا قارشى ئۇرۇش جەمئىي 10 مىڭ
كېچە - كۈندۈزدىن ئارتۇق داۋاملاشقان - تەرجىماندىن)، كامبود -
ژاغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، خا -
رابىگە ئايلانغان بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسى شەرقىي
جەنۇبى ئاسىيادىكى باشقا ئەللەردىن كۆپ ئارقىدا قالغانىدى. بۇ
ھالدا ۋيېتنام قوشنا ئەللەرگە ئەگىشىپ، تېزدىن بازار ئىگىلىكى
تەرەققىيات يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدى. شۇنىڭ بى -
لەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىل -
گىرى ئۆزلىرى بىلەن ئىناق ئۆتمىگەن بۇ قوشنىسىغا قارىتا ئۆز -

ئارا تايىنىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش مەنتىقىسىنى قوللاندى؛ بىر گەۋدىلەشتۈرۈش پىرىنسىپى ۋە يېتىنچى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەندۈرۈلدى. دۈرەتتى. كۆپچىلىك بۇنداق يۈزلەندۈرۈشنىڭ ۋە يېتىنچى رەھبەرلىك رىنىڭ قىزىقىشىنى ئېدىئولوگىيە ۋە زېمىن تالاش - تارتىشى قا - تارلىق مەسىلىلەردىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىققا بۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى زىددىيەتلىك سىياسىتىدىن ۋاز كېچىشىگە ياردىمى بو - لۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئوخشاشلا بۇ «پەرىشتىخانا» كامبودژا، لائوس ۋە بېرمىلا رىغىمۇ ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋەتتى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئەھۋالنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ «بېشىنى قاتۇرىدىغان مەسىلە»گە ئايلىنىپ قالغانىدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ياۋروپا ئىت - تىپاقىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈشىنى يولغا قويۇشى بەزى دۆلەتلەرنىڭ دېموكراتىيەلىشىشىنى كۈچەيتىشى ئۈچۈندۇر (مەسىلەن، ئىبىرىيە يېرىم ئارىلى ۋە گىرېتسىيە)، ئەمما شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىت - تىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈزۈكسىز كېڭىشىشىنى ئىلگىرى سۈ - رۇپ، دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىنى يوقىتىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ، شۇ - نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە سىياسىي ئىشەنچ تۇيغۇسىنى تۇرغۇزۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە يۈزلىنىشىمۇ يەنە بىر مۇھىم ئام - مىل، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى كېڭىيىش ئار - قىلىق ئۆزىنىڭ نىسپىي ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ، ئەمما جۇڭگو كامبودژا ۋە بېرمىلا بىلەن پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەلۋەتتە بۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە مەدەنىي - يەتتە ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكىش كۈچى نەزەردە تۇتۇلماستىن، ئىستراتېگىيە نەزەردە تۇتۇلغان. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن سەۋەب -

لەرنىڭ ئورتاق تەسىر كۆرسىتىشى كېڭىيىش مەسىلىسىدە ئۇزاق-تىن بۇيان دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقان تايلاندى ۋە فىلىپپىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئاخىرىدا يەنىلا كىشىنى قاتتىق چۆ-چۈتىدىغان ئىنسانىي ھوقۇق رېكورتىغا قارىماي بېرمىنىڭ ئىتتى-پاققا كىرىشىگە قوشۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى بۇ قېتىملىق كېڭىيىشتىن ئىلگىرى ئەزا ئەللەر بۇ رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-لەر تەشكىلاتىنىڭ تارىخىي بۇرچى ئۈستىدە 1992 - يىلى سىنگا-پوردا ئېچىلغان باشلىقلار يىغىنىدا يېڭىباشتىن مۇزاكىرە قىلدى. كۆپچىلىك ئورتاق بىر ئىقتىسادىي، سىياسىي نىشاننى، يەنى 2008 - يىلىدىن ئىلگىرى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىت-تىپاقى ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇشنى تۇنجى قېتىم بېكىتتى. يەنە بىر مۇھىم قارار خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە ئالاقىدار مەسىلە بولۇپ، رايون خەۋپسىزلىكى مەسىلىسى ئاخىر شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئىش كۈنتەرتىپىگە رەسمىي قو-يۇلدى. بۇلاردىن سىرت، ئىتتىپاقنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە تۈ-زۈلمىسى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى دۆلەت باشلىق-لىرى ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى قەرەلسىز ئۇچرىشىپ تۇراتتى، ئەمدى كەم دېگەندە ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئۇچرىشىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مالىيە ۋە خادىملارنى سەپلەش جەھەتتە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ كۈندىلىك يادرو-لۇق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى — كاتىبات باشقارمىسىنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك كۈچەيدى.^①

① سۇساننى نىكو پېتېنكلېين، بارا بارا درېيس: «مەھەللىۋازلىق ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ئاسى-يادىكى ھەمكارلىقى».

ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئەييەن دەرىجىدىكى بىردەك-لىك ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن تاشقى كۈچلەرنىڭ مۇناسىۋىتى مە-سىلىسىگە تۇتۇش قىلىندى، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەۋپ-سىزلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى نەزەرگە ئې-لىشقا توغرا كېلەتتى، ياپونىيەنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا ئەلۋەت-تە بولمايتتى، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا توغرا كېلەتتى. كېيىنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە، بىر جەھەتتىن ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە «قويۇق ئالاقە قىلىش» (ئامېرىكا بىلەن ياپونىيەنىڭ خەۋپسىزلىكىنى قوغداش شەرتنامىسى تۇتۇپ تۇرغان ئامېرىكا - ياپونىيە ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن) ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى شەرقىي ئا-سىيا سامۇرايلىرىنىڭ تەھدىتىنى تۈگەتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئىتتىپاق شەكلى ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق جۇڭگو چوڭ قۇرۇق-لۇقى بىلەن تەڭپۇڭ ھالەتنى ساقلىدى؛ ئەمما، رايون خەۋپسىزلىك-كىدە بۇنداق خەۋپسىزلىك كاپالەت ئەندىزىسىنى بىردىنبىر ئاساس قىلىۋېلىشقا بۈگۈنكى كۈندە تولۇق ئىشەنچ قىلىپ كەتكىلى بول-مايدۇ. سىياسىي كېڭىشمەش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ئىشەنچ مېخا-نزمىنى رايون سىرتىغىچە كېڭەيتىش كېرەك، 1994 - يىلى مەي-دانغا كەلگەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنەرى (ARF) دەل مۇشۇ مەقسەتتە قۇرۇلغان. بۇ قېتىملىق ئۈچ-رىشىشقا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر-نىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرىدىن سىرت، ئامېرىكا، كانادا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، ياپونىيە، جۇڭگو، كورېيە، لاوس، كامبودزا ۋە پاپۇئا يېڭى گىنېيەسى قاتارلىق ئەللەرنىڭ دىپلوما-

تىيە مىنىستىرلىرىمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتناشتى. ياۋروپا ئىتتىپاقىمۇ يىغىنغا ۋەكىل ئەۋەتتى. بۇ مۇنبەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ھازىر ھىندىستانمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتناشماقتا. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرى كېڭىشىش شەكلى ئارقىلىق تىنچ، پۇختا ھەم ئالدىن كۆرۈلۈپ يۈزۈندە ئىستراتېگىيەلىك قاتلام شەكىللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلدى. جۇڭگونى بۇ كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرگە جەلپ قىلىش ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ بولدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو بەزى جەھەتلەردە زومىگەرلىك خاھىشىنى ئىپادىلىگەن، قوشنا ئەللەر بىلەن تالاش - تارتىش قىلىۋاتقان زېمىن مەسىلىسىدە، بولۇپمۇ ئىككى تەرەپ توقۇنۇشىدا، كۈچلۈك تەرەپ ھېسابلىنىدىغان جۇڭگو ئەلۋەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرنىڭ تەسىر كۈچى ئالدى بىلەن 1995 - يىلى 12 - ئايدا ئىپادىلەندى، ئۇ چاغدا جۇڭگو ئارمىيەسى ئەمدىلا مېيجى مارجان خادا تاشلىرى تەۋلىدىكىنى ئىشغال قىلغانىدى، ئەمما مۇنبەردىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تەلىپىنى نەزەردە تۇتۇپ، جۇڭگو دىپلوماتىيە مىنىستىرى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرىدە تەلەپكە ماقۇل بولماقتىن باشقا چارە قىلالىدى، شۇنداق قىلىپ جۇڭگو زېمىن تالاش - تارتىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، يېڭى دېڭىز - ئوكيان قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ جۇڭگو - نىڭ كۆپ تەرەپلىك رامكا ئىچىدە بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشقا تۇنجى قېتىم قوشۇلۇشى بولۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر ئىلگىرىلەش دېمەي بولمايدۇ.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرى

رى بۇ ئارىلىقتا ئاچقان خىزمەت يىغىنلىرىدا، يىغىنغا قاتناشقان ئەللەر كېڭىشىدىغان مەسىلىلەر كۆپ ساھەگە چېتىلىدىغان بو. لۇپ، ئۇ ئۆز ئارا ئىشىنىدىغان ھەمكارلىق مېخانىزمىنى قانداق تۇرغۇزۇش، تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇللىرى، ئۆز ئارا تىنچ ئۆتۈش، سودىغا مەبلەغ سېلىش ئەركىنلىكى ۋە تالاش - تارتىشنى ياراشتۇرۇشتىكى تىنچلىق ۋا. سىتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1997 - يىلى جۇڭگو تۇنجى قې. تىم ئۇنىڭدىكى بىر خىزمەت كومىتېتىدا رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئادەم ئىشىدىكى بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش ئەنئەنىۋى دىپلوماتىيە قائىدە - يوسۇنلىرى ياكى ئادەتلىرى بويىچە بولسىمۇ، بىراق ئۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇن. بىرىنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا «ئىككىنچى خىل يول» نى ئې. چىپ بەردى. بۇ خىزمەت كومىتېتى ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئاۋسترالىيەدىن كەلگەن بەزى ئاپپاراتلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، بىرقاتار مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەزا ئەللەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىيە ئەمەلدار. لىرى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئوفىتسىرلىرىنى قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ سۆھبەتلەرنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ مەزمۇنلۇق بولغان ماھىيەتلىك مۇلاھىزىلەرنى مۇمكىنچە. لىككە ئايلاندۇردى، بۇ تەرىپىنى مەن چوڭقۇر ھېس قىلدىم. شەر. قىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر مۇشۇنداق يول ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مىللىي ئىمپېرىيە قۇرۇش خاھىشىنى تەدر. جىي يوققا چىقىرىشىنى ياكى ھېچبولمىغاندا نۆۋەتتىكى زېمىن تالاش - تارتىشلىرىغا ئالاقىدار زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشىنى توسۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، جۇڭگونىڭ قىزىقىشىنىڭ تەدرىجىي دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا، خەلق.

نىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا ئۇنىڭ مىللىي ھوقۇق كېڭەيمىچىلىكىگە بولغان ئۈمىدىدە - مۇبەرچەتكە قايرىپ قويۇلدى.

بۇ گەپنىڭ ھېچقانداق ئاساسىمۇ يوق ئەمەس، چۈنكى زېمىن توقۇنۇشى جەھەتتىكى تەسىرلەر پەقەت جۇڭگو سىياسىيىسىنىڭ بىر تەرىپى، خالاس. بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىلدا، جۇڭگو قوشنا ئەللەر بىلەن خەۋپسىزلىك سىياسىتى قاتارلىق مەسىلىلەر جەھەتتە چۈشىنىش ۋە ئىشەنچ ھاسىل قىلىش ئۈستىدە ئىزدەندى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرىگە قاتناشتىش كۆپ باسقۇچ ئىچىدىكى بىر تۈر. 1997 - يىلى 5 - ئايدا، جۇڭگو بىلەن رۇسىيە چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنى ئازايتىش ئىدىيىسىدا بىردەك پىكىرگە كەلدى، موسكۋا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى ئەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىگە قارىتىلغان «يېڭىچە ئىستراتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى» دەپ راسا ماختاپ ئۇ - چۇرغان بۇ ئىش جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چېگراسى نەچچە مىڭ كىلومېتىرغا سوزۇلغان قوشنا دۆلەت بىلەن يارىشىش سىياسىتى ئاساسىدا ئۆز ئارا گەپ يۈزلىشىشنىڭ بىر باسقۇچىلا بولۇپ، بۇ ئىككى دۆلەت شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئەمدى ئۆزئارا سۆزلىشىش ئۈستىدە، بىراق بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپ ھېچقانچە پەسەيگەندەك قىلمايتتى. ھىندىستان بىلەن 3840 كىلومېتىرلىق چېگرانى ئايرىش مەسىلىسىدە، جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئۇزاق مەزگىللىك مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. 1996 - يىلى 11 - ئايدا ئىككى تەرەپنىڭ كېلىشىشىگە ئاساسەن، چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ئازايتىلدى ھەمدە چېگرا رايون قوماندانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققىچە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش بولمىغان مەخسۇس تېلېفون لىنىيەسى (قىزىل تېلې -

فون) تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېيجىڭ ياپونىيە بىلەنمۇ چۈشىنىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى، ئىككى تەرەپ خەۋپسىزلىك مەسىلىسىدە دائىم مەسلىھەتچىلىك خاراكتېرىدە سۆزلىشىپ تۇرۇشقا قوشۇلدى. ياپونىيە - جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى تارىخىي قالدۇق مەسىلىلەر ۋە ياپونىيەنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگونى ھەربىي يادرو ھازىرلىقلار مەسىلىسىدە ئاشكارا تەنقىد قىلىش پوزىتسىيەسىنى نەزەرگە ئالغاندا، جۇڭگونىڭ بۇنداق يول قويۇشىنى ئەمەلىيەتتە ئېغىزغا ئالغۇچىلىكى يوق ئىش دېگىلى بولمايدۇ.

بۇلاردىن سىرت، جۇڭگو يەنە كۆپ تەرەپلىك ئىشىنىش مېخانىزمىنى تۇرغۇزۇشقا ئائىت بىرقاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى؛ جۇڭگو رەھبەرلىرى 1996 - يىلى 4 - ئايدا رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاننىڭ دۆلەت باشلىقلىرى بىلەن شاڭخەيدە ئۇچراشتى، يىغىنغا قاتناشقان تەرەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى چېگرادا تۇرۇۋاتقان ئارمىيەنىڭ سانىنى ئازايتىش، چېگراغا يېقىن رايونلاردا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشتە قاتنىشىدىغان ئادەم سانىنى چەكلەش ھەمدە ئالدىنقى قوشنا دۆلەتكە مەلۇم قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردە كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن سىرت، ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (APEC) مۇ كۆپ تەرەپلىك سودىدىكى ئىككىنچى ئىنتىلىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇلۇغۇزار نىشانى 2020 - يىلىدىن ئىلگىرى تىنچ ئوكيان رايونىنى قاپلىغان بىر ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنداق بىرىگە قاتناشقان دۆلەتلەر (ياۋروپا ئەللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) بىلەن بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاسىيا، تىنچ ئوكيان ئىقتىد-

سادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ يىللىق يىغىنىدا، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى كېڭەشكەندىن سىرت، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئوت-تۇرا ئامېرىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئەللەرنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ يىللىق يىغىنىغا قاتنىشىش ئەھۋاللىرى ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ بارماقتا. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە قىزىقىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى؛ ئېكسپورت سوممىسى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %40 نى ئىگىلەيدىغان جۇڭگو (بۇ نىسبەت گېرمانىيەنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى) ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىنىڭ %40 نى ئامېرىكىغا چىقىرىدۇ، گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگونىڭ رىقابەتچىسى ئاساسلىقى ئاسىيادىكى ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارۋارلىرى ئامېرىكا بازارلىرىدا بىر - بىرىنى يەكلەپ، ئۆزئارا رىقابەتلىشىدۇ؛ بۇنداق ئەھۋالنىڭ غەربكە قارشى ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىدا كۆرۈلۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. بۇلاردىن سىرت، ئامېرىكا (كانادانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇ ئۆزىنىڭ ياۋروپادىكى مەنپەئەت دائىرىسىنى ئۈزۈكسىز كېڭەيتىشكە ئىنتايىن قىزىقىدۇ. مالايسىيانىڭ ئامېرىكا، كانادا ۋە ئاۋسترالىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرىنى يەكلەيدىغان، تامامەن «ساپ ئاسىيا ئىقتىسادىي تەشكىلى» قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە بىر تەرەپتىن، ياپونىيە قاتتىق قارشى چىقتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مالايسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھەمراھ دۆلەتلىرى بۇ تەكلىپكە تازا قىزىقمىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تەكلىپمۇ روياپقا چىقمىدى. 1997 - يىلى 12 - ئايدا ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكا قاتناشمىغان ئەھۋالدا بىر يەرگە جەم بولدى، ئەمما يىغىندا مالايسىيا دىپلوماتىيە مىنىستىرى ئالدى بىر -

لەن جىددىي تەلەپپۇزدا بايانات ئېلان قىلىپ، «ئاسىيا» نىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىنى قۇرۇش پىلانى يوقلۇقىنى بىلدۈردى.

ئاسىيا ئۇسلۇبىدىكى مەھەللىۋازلىق ۋە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش نۇرغۇن جەھەتتىن ياۋروپانىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ شەكىلگە تېخى - مۇئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەمما ماھىيەتلىك مەزمۇن كەمچىل، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قانۇنىي ئاساستا بېكىتىلگەن تۈزۈملىرىمۇ بىرقەدەر ئاز بولۇپ، بىرەسمىي تۈس ئالغانلىرى تېخىمۇ كۆپ. را - يوننىڭ كۆپ تەرەپلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت دائىرىسىدە، ئىككى تەرەپنىڭ سۆزلىشىشى يەنىلا مۇھىم نۇقتا ھېسابلىنىدۇ، شۇغىنىسى يۈز بەرگەن مەسىلىلەر ھەمىشە كەينىگە سۈردۈلىپ، ۋاقىتتا ھەل قىلىنمايدۇ. بىز يۇقىرىدىكى پەرقلەرنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك، ئۇنىڭ مەسىلىلەرنى تېگى - تەكتىدىن چۈشەنشىمىزگە كۆپ ياردىمى بار. ئەمما، ئىككىسىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئۇسۇلى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، سىياسىي جەھەتتىكى بىردەكلىكنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ سودا دۆلەتلىرىدىن نىڭ تۈپ ئارزۇسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ مەنپەئەتىنى خورىتىدىغان سىياسىي توقۇنۇشلاردىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا ۋە قاتناشنىڭ رامكا شارائىتىنى ياخشىلاش ئىدەكلىكىنى؛ ئەڭ ياخشىسى رايون ئىچى سىرتىدىكىلەر بىلەن ئۈزۈكسىز كېڭىشىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش ئارقىلىق بۇ نىشانلارنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەكلىكىنى؛ ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىي سىستېمىگە ئائىت مەسىلىلەردىكى تونۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي مۇھىت خەۋپسىزلىكنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئەمما خەۋپسىزلىك سىياسىي مەسىلىسى ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈمگەن ئەھۋالدىلا خەۋپسىزلىك ھەقىقىي ئىشقا ئاشىدۇ. بۇ نۇقتا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى مەھەللىۋازلىقتا تامامەن بىردەك.

ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ مەنتىقىسى: ئاسىيادىكى ئەللەر -

نىڭ ئىچكى ھاياتى كۈچى

ئاسىيانىڭ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بېرى خەلقئارالىق ھەمكارلىق يۈزلىنىشىنىڭ بارغانسېرى روشەنلىشىشى (ئاساسلىقى ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىسى جەھەتتە) بۇ قانۇنىيەتنىڭ بىۋاسىتە ئىنكاسىدۇر. خەلقئارالىق ھەمكارلىق سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، سو-دا دۆلەتلىرى ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي پايدىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. بىراق، ئاسىيامۇ ياۋروپاغا ئوخشاش ئۈچىنچى قېتىملىق دولقۇننىڭ سىنىقىنى، يەنى ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشى كېرەك.

غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز مىليونلىغان ئاۋامنىڭ بىر دەۋرىدىن يەنە بىر دەۋرگە ئۆتۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا مۆلچەرلىنىشىچە، نۆۋەتتە ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنىڭ سانى 200 مىليوندىن ئاشقان ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن؛ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلاشقاندا (1976 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ يېزا نوپۇسى 850 مىليوندىن ئاشىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى نامراتلىقتا ياشايتتى، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى كۆپ ياخشىلاندى؛ بۈگۈنكى كۈندە، جۇڭگودا كەم دېگەندە 120 مىليون ئىشلەمچى يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى يولدا ئالدىراش يۈرمەكتە، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ سان گېرمانىيە نوپۇسىنىڭ 1.5 ھەسسىسىگە توغرا

كېلىدۇ؛ ئوخشاشلا ئاسىيادىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر، مەسىلەن، ۋيېتنام، ھىندىستان ۋە ھىندونىزىيەنىڭ شەھەرلىشىش قەدىمىمۇ تېزلىشىپ، نۇرغۇن يېزا ئاھالىسى شەھەرگە كىردى، بۇ «يېڭى كۆچمەنلەر» كوممۇنىستىك پارتىيە (جۇڭگو، ۋيېتنام)نىڭ ئورگان كادىرلىرى ياكى دۆلەت بىيۇروكراتلىرى (ھىندىستان، ھىندونىزىيە)نىڭ ھامىيلىق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئەسلىدىكى جەمئىيەت مۇقىملىقى مېخانىزمى زەربىگە ئۇچرىماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن، يېڭى ئىقتىسادمۇ يۈز مىليونلىغان ئاۋامغا يېتىشى پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. جۇڭگونىڭ كېيىنكى ئىسلاھات قەدىمى، يەنى دۆلەت كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى كېيىنكى نۆۋەتلىك غايەت زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى پەرەز قىلماق تەس. دۆلەت بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك يوسۇندا داۋاملىق تىزگىنلەيدىغان دۆلەت كارخانا-نىسىنى ئەسلىدىكى 300 مىڭدىن 3000 ئىخچاملاشتا، 110 مىليون ئادەم شۇ تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ.

دەلىل - ئىسپاتلار شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەنى ئىلگىرىكىدەك قاتتىق، ئوڭاي تىزگىنلەپ بولالماي قالىدۇ. ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي بىيۇروكراتلىرىنىڭ ئېزىشى ۋە ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرىدۇ؛ جۇڭگودىكى ئىقتىسادى ئالاھىدە رايونلارمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ، مۇئەييەن يەرلىك ھوقۇققا ئېرىشمەكچى بولۇۋاتىدۇ؛ خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ كارخانا قۇرۇپ سودا قىلىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت نازارەت قىلماسلىقى مۇمكىن، بۇ ھەربىي ئىشلاردا ئېھتىد.

ياچلىق بولغان ماددىي ئەشيا لارنى ئېكسپورت قىلىشنى تىزگىن -
لەشنى كۈچلۈك ئارزۇ قىلىدىغان غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتى -
قاندا، نېمىدېگەن قانداقلاشمىغان، قورقۇنچىلۇق نەتىجە - ھە! (ئاپتور
جۇڭگونى تازا چۈشىنىپ كەتمىگەچكە شۇنداق يازغان، ئەمەلىيەتتە
جۇڭگونىڭ ئارمىيەدىكى كارخانىلىرى بارلىققا كەلگەن كۈندىن تار -
تىپ باشتىن - ئاخىر ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكى ۋە نازارىتىدە بو -
لۇپ كەلدى، دۆلەتنىڭ سىياسەت - فاڭجېنلىرىغا بويسۇندى، شۇڭا
تىزگىندىن چىقىپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. 2000 - يىلى
ئارمىيەدىكى كارخانىلارنىڭ ھەممىسى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىد -
لىپ، جۇڭگو ئارمىيەسىدىكى كارخانىلار مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى.
ئاپتور بۇ يەردە ئوشۇقچە ئويلاپ كەتكەن — تەرجىماندىن).

ئىقتىسادىي پائالىيەتنى سىياسەت ئارقىلىق چەكلەيدىغان دۆ -
لەتلەر، مەسىلەن، شىمالىي چاۋشيەن ۋە بېرما چوڭقۇر يارنىڭ
گرۇپكىگە كېلىپ قالدى، ئۇلار ئۆزىگە قوشنا ئەللەردىن كۆپ
ئارقىدا قېلىشى، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرىد -
گە ئوخشاش ئەڭ تەرەققىي قىلىمىغان دۆلەت قاتارىغا چۈشۈپ قېلىد -
شى مۇمكىن. ئاسىيادا باشقا رايون ۋە دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى زېھنىي
كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بازار ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي
قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتلىرىنى ياراتتى
ھەمدە مۇناسىپ يېڭى باج سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى
ئىلگىرىكى مونوپول خاراكتېرلىك دۆلەت كارخانىلىرى كىرىمىنىڭ
ئورنىغا دەسسەتتى، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىد -
لىش ئاسىيادىكى بۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ سىياسەت نە -
شانىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار دۇنيا سودا سىستېمىسىغا ئوڭۇشلۇق
كىرىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بىرقاتار ئېتىبار شەرتلىرىنى
ئوتتۇرىغا چىقاردى ھەم بۇ جەھەتتە ئۆزئارا رىقابەتلەشتى. بۇ

ئىشلار غەرب جەمئىيەتتىمىزگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. بىر ئاسىيا ئىقتىسادىدىكى قالىتىس نەتىجىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىدا نىڭ تاشقى ئىقتىسادىي پارامېتىرلارنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا قولغا كېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق. شۇ تۈپەيلىدىن بۇنداق تەرەققىيات نۆۋەتتە مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ، كىشىلەر غەربتىكى مۇھىم سودا ھەمراھلىرىنى «خاپا» قىلىپ قويۇشنى خالىمايدۇ، «ئادىل بولمىغان ئۇششاق» ئىشلار سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نەتىجىلىرىگە تەۋەككۈل قىلغۇسى كەلمەيۋاتىدۇ، ياپو-نىيەدىن تارتىپ جۇڭگوغىچە ھەممىسى شۇنداق قىلىۋاتىدۇ.

ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بەزى ئوبيېكتىپ ئالدىنقى شەرتلەر بىلەن چىڭ باغلانغان بولۇپ، ئىلگىرىكى تىپىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات يولىغا ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىزمنىڭ كېيىن يېتىلگەن سەركىلىرى بولغان گېرمانىيە، ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «يېتىشىۋېلىش ۋە ئېشىپ كېتىش تىپىدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئاسىيانىڭ بازار ئىگىلىكى ئۈچىنچى قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنلىرىدا تەرەققىي قىلغان. دۇنيا ئىقتىسادى بىر - بىرىگە تايىنىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ دەۋردە، رايون ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي دائىرىسى ئۇچرايدىغان چەكلىمە بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلىدى. ئېلېكترون، تارقىتىش ۋە خەۋەرلىشىش تېخنىكىسى ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندى، تۆمۈريول، كۆمۈركان، پولات - تۆمۈر، نېفىت ۋە ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسىدىن ئىبارەت بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئىقتىسادىي تارماقلار ئەمدى يادرولۇق ساھە ھېسابلانماستىن، كەسىپ خاراكتېرىنىڭ ئايرىلىشىغا ئاساسەن مەركەزلەشش خاراكتېرى بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە

مۇلازىمەت تارماقلىرى يادرولۇق ئورۇنغا ئۆتتى. دېمەك، يېڭىچە ئىقتىساد ۋە يەر شارىلاشتۇرۇش ئاسىيا ئىقتىسادىدا قالىتىس نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئەمما، بۇ ئويىپىك-تىپ ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلامغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى. ئىجتىما-ئىي قاتلام ھەقىقەتەن ئىجتىمائىيلىق، رايون خاراكتېرى ۋە ئىقتىدار خاراكتېرى جەھەتتە ئۈزۈكسىز ئايرىلىپ، سان جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ۋە ئۈزلۈك-ئې-ئى ئۈزۈكسىز كۈچەيگەن بىر ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى تەدرىجىي شەكىللىنىۋاتىدۇ. كاسپىلار قاتلىمى، مەسىلەن، ئەركىن كا-سىپلار، كارخانا دىرېكتورلىرى، باشقۇرغۇچىلار ۋە تېخنىكلار كار-خانا بايلىقىغا ئىنتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپقا ئوخشىمايدىغان سىياسىي ئىدىيەنى تەرەققىي قىلدۇرىۋا-تىدۇ. بىراق، «غەيرىي ئەقىدىدىكىلەر» نىڭ ئىشىغا قول تىقىپ ئا-دەتلىنىپ قالغان دۆلەت ماشىنىسى بۇنىڭغا قارىتا ھەرىكەت قوللانماي، بەلكى بۇنداق قىلمىشلارغا سەۋر قىلىپ تۇرماقتا. چۈن-كى، بىيۇروكرات ھۆكۈمرانلار (دۆلەتنىڭ ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان) ئىقتىسادنى سىجىل ئاشۇرۇشتا ھەرقانداق مەمۇرىي ئىس-كەنجىگە ئېلىشلارنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەندى. دەل مۇشۇنداق شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەندىزىسى دۆلەتنىڭ ئىش ھەرىكىتىگە پەۋقۇلئاددە بىر خىل مەنە بەرگەندى. ئەلۋەتتە، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يەنىلا ئىقتىسادىي تە-رەققىيات ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتى يارىتىپ، ئىقتى-سادنىڭ يادرولۇق ساھەلىرىدىكى تەرەققىيات ۋە يېڭىلىق يارد-تىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ئاستىدىكى

ئىقتىسادىي تىزگىنلەش ۋە پىلان ئارقىلىق چەكلەشنى ئۈزۈل - كېسىل بىكار قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك ئا - قىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش بولمايدۇ، يەنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سۈبېكتلار قول ئاستىدىكى ساھەلەرگە نىسبەتەن تەدبىر كۆرۈشتە تېخىمۇ كۆپ كېلىشىش ئىمكانىيىتىگە ۋە تېخىمۇ كۆپ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۇنداق ئايرىلىش يەنە ئاۋامنىڭ ئوخشىمايدىغان ئىدىيە - ئېڭىنى ئۈزۈكسىز تۈردە سىياسىي تەلەپكە ئايلاندۇرۇشىغا ئۈرتكە بولىدۇ، ھازىر كەسىپلەر ئىتتىپاقى، رايون ئىتتىپاقى ۋە ساھەلەر ئىتتىپاقى دېگەنلەر ئا - سىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا باش كۆتۈردى، جۇڭگومۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا نىشانى ئوخشاش بول - مىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچىمۇ ئۈزۈكسىز زو - رىيىپ بارماقتا. ئەمما، جەمئىيەتتىكى بۇ تەرەققىياتلار ھۆكۈمران - لىق قىلىنىغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا - كى كۆڭۈلدىكىدەك بىردەكلىك ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، كاپىتالىزم تەرەققىيات جەريانىدا يۇقتۇرۇۋالغان بارلىق «ئۇششاق كېسەللىكلەر» دىن خالىي بولالمىدى. جەمئىيەت نۇرغۇن ئىشسىز ئاھالىلەر بىلەن تولۇپ كەتتى، ئىشسىزلىق نىس - ىتى تۆۋەنلىمىدى؛ پۇل پاخاللىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى؛ باي - كەمبەغەللىكنىڭ پەرقى روشەنلەشتى؛ ھەشەمەتلىك قەسىر - ساراي پاسوندىكى ئالىي دەرىجىلىك تۇرالغۇلار بىلەن ئۆي قىسلىقى روشەن سېلىشتۇرما بولدى؛ ئەڭ ئاساسلىقى نۇرغۇن دۆلەت ئەمەل - دارلىرى چىرىكىلىشىپ، كۆپلەپ مال - دۇنيا توپلىدى، ئۇلار ئۆز - لىرى ياراتقان شەك ۋە كەلتۈرگىلى بولمايدىغان نەتىجىلىرىگە بەك ئىشەنگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي مول ھوسۇلنىڭ مېۋىلىد -

رىدىن ئېتىشقا ھەقىق دەپ ھېسابلىدى.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئاۋامنىڭ سىياسىيغا بولغان تەلىپى ئۇ - زۇكسىز كۈچىيىپ بارماقتا، بۈگۈنكى كۈندە ئاسىيامۇ ئوخشاشلا ئەنئەنىۋى سىياسىي قاراشنى، يەنى تەبىقە تۈزۈمى ۋە ئاتالمىش دۆ - لەتنىڭ ئىززەت - ئابروۋىدىن تەپ تارتىش يۈزىدىن پىكىردە بىردەكلىكنى ساقلاشنى ئەمدى قوبۇل كۆرمەيدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسى ئارقىلىق ئۆلچەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق «ياخشى ھۆكۈمەت» تەلىپى ئالدى بىلەن مۇۋەپپە - قىيەت قازانغان ئىقتىسادىي سىياسەتتە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئاللىقا - چان جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم سۈپىتىدە تامامەن قوبۇل قىلىندى. ئۆتمۈشتە ئانچە كۆپ ئۆزگىرىش بولمىغان ھۆكۈمەتلەر بۈگۈنكى كۈندە ئاۋامنىڭ زادى قايسى «يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلى - رى» نىڭ سىياسىي نەتىجىسىگە ئائىت ئۇچۇرلارنى ئىگىلىگەنلىكى - نى ئۆزۈل - كېسىل نازارەت قىلىشقىمۇ ئامالسىز قالدى. ئەمما، بۇ ئارىلىقتا، دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسىم ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ كۆپ خىللىشىپ، ئېلېكترونلۇق يەتكۈزۈش ۋاسىتى - لىرىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن جانلىنىپ، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلې - ۋىزىيە ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشمەك ئىنتايىن ئاسانلىشىپ كەتتى. گەرچە ئاشۇ ھۆكۈمەتلەر سۆز ئەركىنلىكىنى ئىلگىرىكىدەكلا قات - تىق تىزگىنلەپ، بويۇنئاۋلىق قىلغان يەتكۈزۈش ۋاسىتىلىرىنى قاتتىق باسقان بولسىمۇ، ئاۋام يەنىلا كەم دېگەندە مۇستەقىل يوللاردىن كەلگەن قىسىمەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى جۇڭگودا كومپيۇتېر ئالاقە تورىغا كىرگەنلەر 100 مىڭ ئىدى، 1997 - يىلى بۇ سان 300 مىڭغا كۆپەيدى، 2000 - يىلىغا كەل - گەندە ئىككى مىليونغا يەتتى. بەزى چوڭ شەھەرلەردە، تورخانىلار -

نىڭ سانىمۇ ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ بارماقتا، تەكشۈرۈش ئورگانلىرى رىمۇ بۇنىڭغا ئىلاج قىلالىدى، ئۇلار توردا ئېلان قىلىنغان تۇنجى مەخپىي ژۇرنال «تونېل» نىڭ مەيدانغا كېلىشىنىمۇ توسۇپ قالالىدى. دى، بۇ ژۇرنال دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىپلا قالماستىن، بەلكى تور ساقچىلىرىنى قورقماستىن مەسخىرە قىلدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، ئۆزۈك ئېڭى بولغان، مۇستەقىللىق تۈسگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلامنىڭ شەكىللىنىشى، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسىگە ئاساسەن تەكشۈرىدىغان يېڭى سىياسىي قاراشنىڭ تىكلنىشى، مۇستەقىل ئۇچۇرلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە يەر شارى ئۇچۇر ساھەسىدىكى راۋان، گەركىن ئالماشتۇرۇشلار ئەگىشىپ كېلىدۇ، بۇلاردىن شۇنداق ئىقتىدار ۋە ھوقۇق بار دەپ قارايدىغان ياكى ھۆكۈمەتنى يېتەرلىك سىياسىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى، دەپ ھېسابلايدىغان «قا-بىللار» ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا قاتنىشىش تەلىپىنى قويۇپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى بايان قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولدى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا بولغان بۇنداق كۈچلۈك ئارزۇنى ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي قاتلىمىدا كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان گۇرۇھلارنىڭ نىسبىتىدىن بايقىۋالغىلى بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ يەنە دۆلەت سىياسىي سىستېمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ئاسىيادىكى بەزى ئىلغار دۆلەت ۋە رايونلار، مەسىلەن، كورېيە، تەيۋەن، جۇڭگونىڭ قوينىغا قايتقان شياڭگاڭ قاتارلىقلار ياپونىيە - نىڭ يېقىنقى ئون يىلدا ماڭغان دېموكراتىيە يولىغا ئەگىشىپ ماڭماقتا. فىلىپپىندىن ئىبارەت بۇ بىرقەدەر قالاق دۆلەتتىمۇ دېموكراتىيە ھەرىكىتى ماركوسنىڭ ئىستىدات ھۆكۈمرانلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىپ،

پەقىيەتلىك ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ھازىر ئۇلار ئىقتىسادنى كىشىنى ھەيران قالدۇرغان سۈرئەتتە ئاشۇرۇپ، ماركوسنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن بىھۆدە ئۆتۈپ كەتكەن ياخشى پۇرسەتلەر - نى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئۇرۇنماقتا. تايلاندا ھەربىي تەرەپ دېموكرا - تىيە مۇساپىسىنىڭ چاقىنى كەينىگە ياندۇرۇشقا ئۇرۇنغانىدى، بى - راق ئاخىرىدا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ بىردەك دېگۈدەك قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ھەرىكىتىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. مالايشيا ۋە سىنگاپوردا شەكىل جەھەتتىنلا دېموكراتىيەنىڭ مۇ - ھىم ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ناھايىتى زور دەرىجىدە نىسبىي مۇستەقىل ئورۇنغا ئىگە ئاخبارات ۋاسىتى - لىرى بار. ھىندونېزىيەدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، نۇرغۇن كۆ - زەتكۈچىلەر ئۇنى ئاددىيلا يوسۇندا ئوقۇل ھەربىي ئىستىبدات دۆلەت قاتارىغا چىقىرىۋېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھىندونېزىيەدە جانلىق پائال - يەت قىلىۋاتقان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خېلى كۆپ بو - لۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قىلچە قورقماستىن ئاشكارا يوسۇندا قوغدىماقتا. 1995 - يىلىدىن 1996 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ھىندونېزىيەدىكى «زوراۋان شەخس» سوختونىڭ ئۆزى يېقىنلىرىدىن بولغان نامزاتنى ئۆز ئارزۇسى بويىچە ئورتاق كېڭەشنىڭ رەئىسلىك ئورنىغا ۋە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى نەزىرەتۈل ئۆلىمانىڭ رەئىسلىك ئورنىغا چىقىرىلمىغانلىقى ھەمدە 1996 - يىلى 7 - ئايدا جاكار ئادا ئۆتكۈزۈلگەن ئۆكتىچىلەر پارتى - يەسىنىڭ رەھبىرى مېفاۋاتىغا پايدىلىق بولغان چوڭ نامايىش بۇ - نىڭ ناھايىتى ياخشى ئىسپاتىدۇر. 1998 - يىلى 5 - ئايدا سوختار - تونىڭ ئاغدۇرۇلۇشىمۇ ھىندونېزىيە دېموكراتىيەسىنىڭ ئالغا باس - قانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. جۇڭگودىمۇ يەرلىك سايلاملاردا كۆپ نامزاتلار ئارا رىقابەتلەشتۈرۈپ سايلاش باشلاندى. ئىلگىرىكى ھو -

قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان، خىيانتچى، چىرىك يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىدى ياكى ئۇلار قاتتىق جازالاندى. يەرلىك ۋە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىمۇ شەكلەن ئورگاندىن مەسلىنى ھەقىقىي مۇھاكىمە قىلىدىغان كوللېكتىپقا ئايلاندى، ئۇلار بەزىدە كادىرلار ئىشلىرىدا قارار چىقىرىش جەھەتتە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىدەك بولمىغان ئاۋاز بەردى. جىنايىتى ئىشلار قانۇنى ۋە جىنايىتى ئىشلار دەۋا قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، يېڭى جىنايىتى ئىشلار قانۇنىنى ئېلان قىلدى. جاۋابكارلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە قىلدى، سوت مەھكىمىسى تەپتىش مەھكىمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئۈزۈل - كېسىل ئايرىدى. يېقىندا پۇقرالار ھوقۇقى قى مەمۇرىي تارماق تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىسا، ئەرز قىلىش ھوقۇقىمۇ ئىگە بولدى. ① 1995 - يىلى 70 مىڭ ئادەم مۇشۇ تۈرلۈك ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، بۇنى بىر رېكورت دېمەي بولمايدۇ. 1997 - يىلى جىلىن ئۆلكىلىك يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئىلگىرى تىنەنئەنمېن ۋە قەسىگە قاتناشقان بىر توپ كىشىلەرنىڭ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىغا ئىسپات تېپىلمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدلىيەنىڭ مۇستەقىللىق باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى، قانۇن - تۈزۈملۈك دۆلەتنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنىڭ شەرقتىكى بۇ چوڭ دۆلەتكە تەدرىجىي بارلىققا كېلىپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس بۇنداق يۈزلىنىشى تېخىد -

① سېياسىي ئىتتىپاق خېلىمان: «جۇڭگونىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىش»، ھامبۇرگ، 1996 - يىلى نەشرى.

مۇ تېزلەشتۈرۈۋەتتى. گەرچە سىياسىي مۇئەددىكى بەزى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشلىرى مۇئەييەن قوللاشقا ئېرىشكەن، بولۇپمۇ قاتتىق سۆز - ئىبارىلەرنى ئەپ-چىللىك بىلەن ئېيتىدىغان مالايشيا زۇڭلىسى ماخاتىر ئاۋامنىڭ غەزىپىنى تەسەۋۋۇردا ئاسىيا ئىقتىسادىدا مۆجىزە خاراكتېرلىك تەتىجىلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە قارشى بولغان «سۇيىقەست پىلانلىغۇ - چى» لار (گامپىرىكا، غەرب ئەللىرى، يەھۇدىيلار، خەلقئارا پۇل مۇئا - مىلە تەشكىلاتى، گېئوركى سورروۋس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئال - لىدۇ) غا بۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق ئىسلاھاتنى تېزدىن چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى يەنىلا تېخىمۇ مۇناسىپ يول دەپ ھېسابلىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چۈشەنچىلىرى مەزكۇر دۆلەت پۇلىنىڭ كۇرسىنى يەنىمۇ چۈشۈرۈۋېتىشكە تۈرتكە بولغاندىن كېيىن، ئىسلاھاتنى تې - خىمۇ زۆرۈر ھېسابلايدىغان بولدى. ئاۋامنىڭ ۋە چەت ئەللىرىنىڭ ئىنكاسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەرىقىدە بولدى. دېموكراتىك نازارەت - چىلىكىنى كۆپرەك، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئازراق تەكىتلەشكە، سىياسىي، پۇل مۇئامىلە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇرەككەپ، قالايىمقان ۋەزىيەتنى زور كۈچ سەرپ قىلىپ ئۈزۈل - كېسىل تەرتىپكە سېلىشقا توغرا كەلدى.

ئەمما، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى بەزى قالاق رايونلار، مەسىلەن، ھىندىچىنى (لائوس، ۋىيېتنام، كامبودژا) ۋە بىرما بۇنداق دېموكراتىيە دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە تېخى ئۇچرىمىدى. كامبودژىدا ھەتتا روشەن چېكىنىش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى. ئەلۋەتتە، بىرىمىدىكى نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن جەسۇر ئاڭشەنسۇجىدىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىمۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسى ئىپادە - لەندى. بىراق، كومپارتىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگو چوڭ قۇرۇق -

لۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرگەن ھاكىمد-
يەتلەر يەنىلا ئاساسلىقى قاتتىق بېسىم قىلىش ۋاسىتىلىرىنى
قوللىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋەردى.^①

ئاسىيانىڭ قىممەت قارىشى

ئەمدى بىز ئىلگىرى كۆپ تالاش - تارتىش قىلىنغان «ئاسىيا-
دىكى قىممەت قارىشى» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىپ
كۆرەيلى. بۇ ئۇقۇمنى ئەڭ دەسلەپتە سىنگاپور، مالايشىيا ۋە ھىند-
دونېزىيە جەمئىيىتىدىكى قابىللار ئوتتۇرىغا قويغان، بەزىدە جۇڭ-
گو بىلەن ياپونىيەمۇ ئاسىيا ھازىر «غەرب» نىڭكىگە تامامەن ئوخ-
شىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈۋاتىدۇ، دېيى-
شىدۇ، ئۇلار قەدىمكى سانائەت دۆلىتىدىكى ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك
ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ناچار، رەزىل قىلمىشلار، مەسىلەن،
زوراۋانلىق خاھىشى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ ئۈزۈكسىز
يۇقىرىلىشى، زەھەر چەككۈچىلەر يېشىنىڭ كىچىكلىشىشىگە يۈز-
لىنىشى ۋە قىلچە چەكلىمىسىز ھالدا خۇسۇسىي ھۈزۈر - ھالاۋەت
قوغلىشىش قاتارلىقلارنى غەربنىڭ قىممەت قارىشى ھېسابلىشىدۇ.
ئاسىيادىكى تەنقىدچىلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا، غەرب
«قىممەتتىكى نۇقسانلار» نىڭ يادروسى خۇسۇسىي ھوقۇق - مەنپە-
ئەتنى خالىغانچە كۆپتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەجەللىك يې-
تەرسلىك سىياسىي ۋە تۈزۈم جەھەتتە زىيادە دېموكراتىيە خا-
ھىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

① جۇڭبۇرگىن رۇئبلاند: «ئاسىيادا دېموكراتىيە يوق دېيەرلىكمۇ؟»،
1996 - يىلى نەشرى؛ رايئالدى سىمون: «جۇڭگودىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيە-
لەش ئورۇنلىرى. تۈرمە؛ دۆلەتنىڭ بېسىشى ۋە سىياسىي ئۆكتىچىلەر»،
رېننېبېك، 1996 - يىلى نەشرى.

بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاسىيا جەمئىيىتى يەنە بىر خىل قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىسى نوپۇز ۋە تەبىقە تۈزۈمىگە بولغان ئىززەت - ئىكرام، كۈچلۈك ئائىلە - نەسەب قارىشى، ئاتا - ئانىلار ۋە ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمەت، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل بولۇش، تىرىشىپ ئۆ - گىنىدىغان ۋە ئالغا باسىدىغان بولۇش، جاپا - مۇشەققەتتىن قورق - ماي تىرىشىپ كۈرەش قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بىراق «كوللېكتىپ ھامان شەخستىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيدىغان قاراش ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇنداق قاراش غەرب - نىڭ قىممەت قارىشىغا تامامەن ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىدا ئىنتايىن ئاچقۇچلۇق رول ئوينىدى ھەمدە ئاسىيا جەمئىيىتىنى غەرب ئەللىرىنىڭ «چۈشكۈن - لىشىش يولى»غا مېڭىش ئىمكانىيىتىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلاپ قالدى.^① كىشىلەر مۇشۇنداق سەۋەبلەرگە ئاساسلىنىپ غەرب ئەل - لىرى (غەربىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ پۇقرالىرى ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دې - موكراتىيەدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، دەپ تەنقىدلەشلىرىگە رەددىيە بېرىشىدۇ. 1997 - يىلى ئەتىيازدا مالايشيا زۇڭلىسى ماخاتىرنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامە - سىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇ - شى مۇشۇنداق يەكلەش كەيپىياتىنىڭ ئۇچىغا چىققان ئىپادىسىدۇر. ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ 90 - يىللاردىكى «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ تەرەققىيات يۈزىدە -

① رۇئىدگېر ماچېتزاك: «شەرقىي ئاسىيادىكى خىرىس».

نىشى يەنىلا ئەيىبلەشلەردىن خالىي بولالمىدى. غەربتىكى نۇرغۇن كۆزەتكۈچلەر ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تامامەن ئوخشە- مايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تازا چۈ- شنىپ كېتەلمەي، «بىرلىككە كەلگەن ئاسىيا قىممەت قارىشى» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى ھەمدە شۇنداق تەرغىب قىلىشتى. مالايشيا دەھرىيلىك تۈسى قويۇق بولغان ئىسلام دۆلىتى، ھىندو- نېزىيەدىكى ئىسلام دىنى تارىختىكى ھىندى دىنى بىلەن پان ئىلاھ- چىلىق ئامىللىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى. سىن- گاپورنىڭ قۇرغۇچىسى، ھازىرقى مىنىستىر لى گۇاڭياۋ ئەپەندى ئەسلىدە جۇڭخۇا كۇڭزىچىلىق ئەنئەنىسىنى ئىنكار قىلاتتى، ئەمما 80 - يىللاردىن بۇيان تۇبۇقسىزلا يېڭى كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ تەشەببۇسچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگو ئەزەلدىنلا ئۆزگىچە غەيرىي رەسمىي ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى يولغا قويۇپ كەلگەنىدى، ئەمما يېقىندىن بېرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان تۈستە «سوت- سىيالىستىك مەنئۇ مەدەنىيلىك»نى زور كۈچ بىلەن تەرغىب قى- لمۇۋاتىدۇ. ياپونىيە شىنتو دىنى - بۇددا دىنى دۆلىتى. ناۋادا يۇقىد- رىقى دۆلەتلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەت قارىشى تارىخىي مەدە- نىيەتنىڭ شەكىللىنىشى داۋامىدا ئىكلىنىپ بولغان دېسەك، ئۇد- داقتا مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشلىرى قارىشىغا قانداق بويۇنسۇن؟ ئاسىيالىقلاردا ئەزەلدىنلا بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈ- نۈشى، بىرلىككە كەلگەن يېزىق، ھەممىگە ماس كېلىدىغان مۇزىكا نوتىسى ياكى زامانىۋى مەدەنىيەت ئۇسلۇبى، يەنى ياۋروپادىكى گوت- چە ئىمارەت ياكى ئەدەبىيات - سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرد- كىتى بولۇپ باققان ئەمەس. ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ چەك - چېگرىسى دۆلەت ۋە مىللەت بويىچە ئايرىلغان.

بىز بۇ قاراشلارغا تايىنىپ، ئاسىيا قىممەت قارىشىنىڭ ئەمە -

لىيەتتە بىر داشقايىناق ئىكەنلىكىنى بايقىيالايمىز. بەزى جەھەتتە ئۇ 19 - ئەسىردىكى ياۋروپا بۇرژۇئا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى. لىرىگە ئىگە، ئەمما باشقا نۇرغۇن جەھەتلەردە، 50 - يىللاردىكى فېدېراتىپ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى تەشەببۇس قىلدى. دىغان بەزى ئىدىيەلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە. كۇڭ فۇزىنىڭ كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسى ئاسىيا جەمئىيىتىگە غايەت زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، بىراق كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسى ئاسىياغا ئومۇميۈزلۈك بولغان قىممەت قارىشى ئەمەس. گەپنىڭ ئېنىقلىنىشى ئېيتقاندا، ئاسىيا قىممەت قارىشى بىر پارچە مۇتەئەسسىپ قىممەت قانۇنلىرى قامۇسىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئامېرىكا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسى سودىيەلىرى تەرىپىدىن ھېچقانچە كۈچىمەيلا ئىمزالاپ كۈچكە ئىگە قىلىنىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە ئۇنىڭ بىرقەدەر گەۋدىلىك بولغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك: ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ۋە ئاتالمىش ئومۇميۈزلۈك «ئاسىيا قىممەت قارىشى» نىڭ ئىجتىمائىي تەبىئەتتە زۈمىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى بىردەك ئەمەس، بۇ غەربنىڭ ئادەتتە كىچۈشەندۈرۈشلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ قارىشىدا، كولىكتىپنىڭ قىممىتى رو-شەن ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا شەخسنىڭ يادرولۇق قىممىتى ئالدىغا تىزىلماستىن، ئىككىسى باراۋەر ئورۇنغا قويۇلغان. ئەنئەنىۋى جىسمانىي قوغدىنىش قىممىتىدە چىڭ تۇرۇش دەرىجىسىدىن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى غەربتىكى كەسىپداشلرىدىن قېلىشمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىق سوراق قىلىشقا، خالىغانچە قولغا ئېلىشقا قەتئىي قارىشى تۇرىدۇ؛ خۇسۇسىي تۈرالغۇنىڭ دەخلى - تەرۈز قىلىشقا بولمايدىغان

ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرىدۇ، ۋەھاكازا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى «ئاسىيا قىممەت قا-رىشى» نىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ قوغدىغۇچىلىرىغا ئوخشاش «كوللېك-تىپ» بىلەن دۆلەتنى ئارىلاشتۇرۇۋالمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئىشلىرىغا دۆلەتنىڭ قول تىقىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاتالمىش «ئور-تاق ھوقۇق» نى تېخىمۇ كۆپ تۈردە جەمئىيەت ۋە ئاسىيا ئىجتىما-ئىي گۇرۇھلىرىنىڭ نامىدىن ئەيىبلەيدۇ.^① فىلىپپىن ئىنسانىي ھوقۇق توغرىسىدىكى مۇھاكىمە جەھەتتە «غەرب» كە تېخىمۇ يې-قىنلاشتى؛ تەيۋەن بىلەن تايلاندى «قىممەت توغرىسىدا مۇھاكىمە» گە قاتناشمىدى؛ جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقمۇ ئوچۇق - ئاشكارا يوسۇندا «ئاسىيا قىممەت قارىشى» غا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئورۇندا تۇردى-دى، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومۇميۈزلۈكلۈكى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلاردىمۇ بىردەكلىك ھاسىل قىلىنمىدى، چۈنكى كۆپچىلىك بۇنداق تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ نىسپىيلىكى ۋە چەكلىمىلىكىنى تونۇپ يەتكەندى.

ئۆۋەتتە ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى زامانىۋىلىشىشنىڭ بۇ رايون تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىك بولۇپ قالغانلىقىنى ئىپادىلىدى. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۈزۈكسىز ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋامىدا كېلىپچىققان نەتىجە ئى-دى. جۇڭگودىكى بىر «دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى» خۇن-تىنگتون بىلەن بولغان مۇنازىرىدە، ئوبىيېكتىپ يوسۇندا: «يېڭى كۆڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ جۇڭگولۇقلاردىكى تەسىرىگە يېقىنقى

① تانجا ستېلېزېر: «ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومۇميۈزلۈكلۈكى ۋە پەۋقۇل-ئاددىلىكى — ئاسىيا قىممەت قارىشى ھەققىدە مۇلاھىزە» ماگىستىرلىق سىسسىپراتسىيەسى.

20 يىلدىن بۇيانقى غەرب ئىدىيەۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى تەڭلەش - تۈرۈش مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ غەرب ئەللىرى بۇ - گۈن ئۇچراشقان «ئاسىيا قىممەت قارشى» ئاسىيادىكى بەزى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەشھۇر بەدىئىي ئىجادىيىتىدىن باشقا نەرسە ئە - مەس، دەپ قارايدۇ. ئەمما تېخىمۇ قىزىقارلىق يېرى شۇكى، «مەدە - نىيەتتىكى غەرب جاھانگىرلىكى» (تەۋرەنمەس كىشىلىك ھوقۇق - سىياسىيىسى) گە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتىدىغان، مەدەنىيەت نىس - پىيلىك نەزەرىيەسى ۋە كېيىنكى مودېرنىزمنى تەشەببۇس قىلىدى - ىغان تەنقىدچىلەر «ئاسىيا قىممەت قارشى» دەپ ماركا چاپلانغان يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرلەرگە شەك كەلتۈرمەيلا ئىشىنىدۇ. 80 - يىللاردىن بېرى، سىنگاپورنىڭ قۇرغۇچىسى لى گۇاڭياۋ، مالايشىيا رەھبىرى ماخاتىر مۇھەممەد ۋە ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈ - نۈشىگە ئىگە ئەللەر بىرلىكتە مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى ئاكتىپ پائالىيەتچىلەرنىڭ قارشى ھەرىكىتىگە ۋە غەربنىڭ تەنقىد - دىگە ئىنكاس قايتۇرۇشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن يېڭى دۆلەت ئىدىئولوگىيەسىنى تۇرغۇزدى.

تۆۋەندە بىز «ئاسىيا قىممىتى» گە ئالاقىدار كۆپ خىللاشقان ئىقتىدارنى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى، پەقەت بۇنى تولۇق چۈشەنگەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىجادچىلىرىغا قارىتا قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويساق، ھەرھالدا ھەق گەپ قىلغان بولىمىز. ئۇنىڭ بىرىنچى ئىقتىدارى: ئاسىيا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ باھاسى جەھەتتە ئىنتايىن كۈچلۈك رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە، بولۇپمۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونى تېخىمۇ شۇنداق، بۇ ئىنتايىن مۇھىم بولغان، ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشتا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئامىل. شۇڭا، «ئا - دەم كۈچى باھاسى» تۆۋەن بولۇشتەك بۇنداق ئەۋزەل ئورۇننى

ساقلاش ئۈچۈن، «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دا ئىنتىزامنى تىرىش-
چانلىقنى، جاپا - مۇشەققەتكە چىداشنى ۋە نوپۇزغا بويسۇنۇشنى
تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىقتىدارى: سىنگا-
پوردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بۇ شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ
ھەممىسى كۆپ مىللەتلىك، كۆپ تىللىق جەمئىيەت بولۇپ، دۆلەت-
لەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى
گەۋدىلىك بولماقتا. «ئاسىيا قىممەت قارىشى» توغرىسىدىكى تە-
سەۋۋۇرلار ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان
ئىچكى زىددىيەت، توقۇنۇشلارنى پەسەيتىپ، جەمئىيەتتىكى ھەر-
قايسى قاتلامنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. مەسىلەن، مالايسى-
شىيانى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ كۆپ سانلىق ئاھالىسى مۇسۇل-
مان، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ
ئەۋلادلىرى ۋە كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن %32
نى ئىگىلەيدۇ)، ھىندىستان ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن بارغان
كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن %8 نى ئىگىلەيدۇ)نى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنە ياۋروپالىقلار ۋە يەرلىك ئاھالىلەرمۇ بار.
جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەر ئىقتىد-
سادىي تەرەققىيات موتورنى شەكىلەندۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئىقتىد-
سادىي جەھەتتە بىرقەدەر باياشات ياشايدىغان يۇقىرى كىرىملىكلەر
قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ. ھۆكۈمەت ئۇزاقتىن بېرى ئەمەل قىلىپ
كەلگەن پۇرسەت تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى ماھىيەتتە مالايسى ئاھالىد-
لىرى ئۈچۈن ئالايىتەن «ئىمتىياز پۇرسىتى» يارىتىپ بەرگەن،
ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىس كۆرۈلگەندە
ھەمىشە ئىرقىي چەك - چېگرانى بويلاپ سىياسىي جەھەتتە بۆلۈ-
نۈش كېلىپچىقىدۇ، ئىرقىي پەرق شۈبھىسىزكى زىددىيەت ھەممە-
دىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغان مەركىزىي نۇقتا بولىدۇ، خۇتسىنگتون

تەكىتلەپ ئۆتكەن دىنىي ئامىلىنىڭ زىددىيەتنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ قېلىشى ناتايىن. شۇڭا، مالايشيا رەھبىرىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇرۇشى مالايلارنىڭ «ئىمتىيازى» نى ئاجىزلاتماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەلپىگە پايدىلىق بولغان بىر خىل ۋاسىدە تىدۇر. شۇنداق بولغانىكەن، مالايا يېرىم ئارىلىدىكى مەسىلە مۇ - سۇلمانلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەرنىڭ «كۇڭزۇچىلىق مەدەنىيىتى» ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم خىل توقۇنۇش ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەمەلىيەتتە، مالايشيادىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان كۇڭزۇچىلىق ئېتىقادىنىڭ مۇخلىسلىرى بولماستىن، بەلكى بۇددا دىنىي مۇرىتلىرىدۇر.^①

ئۇنىڭ ئۈچىنچى ئىقتىدارى: «ئاسىيا قىممىتى» نىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلەش ئارقىلىق بىر - بىرى ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدىنلا ناھايىتى چوڭ پەرق ساقلىنىپ كەلگەن ھەم ئۆزۈڭسىز تۈردە زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ كەلگەن دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. غەربكە قارشى سىياسىي دۈشمەنلىشىش ئارزۇسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «ئاسىيا قىممەت قارشى» كۆز - كۆز قىلغان غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان قارشىلىقنىڭ ئەھمىيىتى رايون بويىچە بىر - بىرىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىگە ئىنتىلىشكە قارىغاندا كۆپ كىچىك بولۇشى مۇمكىن. ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئۇلاردا

---

① گىربگور پاۋل: «جۇڭگو ئەنئەنىۋى پەلسەپىسى»: ئومۇمىي ئىنسان - نى ھوقۇقىنىڭ جۇڭگودىكى ئاساسى».

يەنە نۆۋەتتە دۆلەت ھوقۇقىنى قولدا تۇتۇۋاتقان ئاشۇ ھۆكۈمرانلار - نىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان تۆتىنچى مۇددىئامۇ بار. چۈنكى، «ئاسىيا قىممەت قارشى» نى دەل شۇلار تۇرغۇزغان. شۈبھىسىزكى، ئۇلار ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ يېقىنقى ئون يىللىق تەرەققىياتى داۋامىدا ئەڭ كۆپ پايدا ئالغان مەنپەئەتدارلاردۇر (خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچرىمىغىنىدىن پەقەت سىنگاپورلا بار). دېمەك، ئۇلار ئېرىشكەن پايدىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قولىدىكى ھوقۇقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مەھكەم تۇتۇپ تۇرمىسا بولمايدۇ. قىممەت قا- رىشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراش- تىكىلەر، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ قوغدىغۇچىلىرى، ئىشچىلار ئۇ- يۇشمىلىرى، ئاخبارات ئەركىنلىكى، ھەتتا قانۇنلۇق ئۆكتىچىلەر- گە قارىتا قوللىنىلغان ئىستىبدات تەدبىرلىرىنى «مۇۋاپىق» ئاقلاشقا ياردەم بېرىدۇ، ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئاسىيا قىممەت قارشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر بۇنداق قاراڭغۇ تەرەپلەردىن خالىي بولالمىدى. دېموكراتىيەنىڭ تەيۋەندىكى مۇۋەپ- پەقىيىتى، بىرىمىدىكى ئەركىنلىك سادالىرى ۋە جۇڭگونىڭ تىيەن- ئەنمېندە يۈز بەرگەن دېموكراتىيە ھەرىكىتى ئانالىمىش «ئاسىيا خەلقى تېخى دېگەندەك يېتىلمىدى، ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەشكە قات- نىشىشنى خالىمايدۇ» دېگەندەك سەپسەتلەرنىڭ ئەل - جامائەتنى ئالدايدىغان باھانە ۋە يالغانچىلىق ئىكەنلىكىنى مەلۇم جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بەردى.

ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ رەھبەرلىرى قەستەن قوزغىغان «ئاسىيا قىممەت قارشى» توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئاسىيانى زاما- نىۋىلاشتۇرۇشتا بېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان بىر باسقۇچ، خالاس. ئاسىيا پەلسەپىسى ۋە ئاسىيادىكى دىننى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان

ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ قارشى خېلى ئەمەلىي بولۇپ، ئۇلار ئاسىيا-يادىمۇ مۇئەييەن شەخسىيەتچىلىك، لىبېرالزىملىق، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە نىشانى باغلاپ تۇرىدىغان ئامىللارنىڭ مەۋجۇت-لۇقىنى كۆرسىتىشىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيەسى ۋە قىممەت سىستېمىسىدا، ئاسىيانىڭ باشقىچە يول تۇتۇشى مۇمكىن ئەمەس؛ ناۋادا كۆپ خىللاشقان (ھەتتا ئۆز ئارا زىددىيەتلىك) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) چۈشەندۈرۈشلەر بولمىسا، يەنى تېرىشچانلىق ماسلىشىش ئىقتىدارى بولمىسا، ئۇنداقتا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەت سىستېمىلىرى بىرنەچچە يۈز يىل، ھەتتا بىرنەچچە مىڭ يىل مابەينىدىكى سانسىزلىغان ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان بولاتتى. بۇ خىل «باغلىنىش ئىقتىدارى» نىڭ ئالامەتلىرى «ئاسىيا» بىلەن «غەرب» قىممەت قارشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن ھاڭغى تىندۈرۈۋەتكەن.

ئاسىيا مەنزىلىك قاين؟

ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتمۇ رېئال-لىق داۋامىدا تەدرىجىي پەسەيدى. ئاسىيادىكى «تىرىشچان چۈمۈلە» ھەققىدىكى رىۋايەتلەرمۇ ئاخىر بىر چەتكە قايرىپ قويۇلىدىغان بولدى. 1987 - يىلى كورېيە ئىشچىلىرى جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئاخىر ئۆزىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش ئەركىنىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىش ھەققىنى ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ ئاشۇرۇش نىزامى يولغا قويۇلدى. ھۆكۈمەت 1996 - يىلى ئەمگەك قانۇنى ئارقىلىق بېسىم ئىشلەتمەكچى ھەمدە بۇنداق تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرماقچى بولغاندا، ئىشچىلار كەڭ كۆلەملىك ئومۇمىي ئىش تاشلاش ئارقىلىق

ئاخىرىدا ھۆكۈمەت بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۈنتۈلغۈسىز غەلبىدە - گە ئېرىشتى، ھەتتا ھۆكۈمەتكە سادىق بولغان ھۆكۈمەت تەرەپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىمۇ بۇ ھەرىكەتنى قوللاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. ئاخىرىدا ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇش كورپىيەدە چەك - لىمىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى، ياپونىيەدىمۇ ئىستېمالچىلار گۈرۈ - ھى ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى قىممەت يۈزلىنىد - شىگە قارىتا ئۆز گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ ئەۋلادلارنى تەربىيە - لەشتە ئىنتىزامى قاتتىق بولغان ئوقۇتۇش سىستېمىسى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆلۈۋېلىش ۋە ئۆلتۈرۈلۈش ھادىسىلىرى ئۈزۈك - سىز كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالدا نېمە قىلارنى بىلمەي گاڭگىراپ قال - دى. پۈتكۈل شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ ئىق - تىسادىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۈچ ئەۋلاد بىللە تۇرۇۋاتقان چوڭ ئائىلە («ئاسىيا قىممەت قارىشى» نىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى) چاڭ - چېكىدىن بۆلۈنۈپ، پارچىلىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى. شۇ - نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ ھەرقايسى ئەللەرنى «بىر تۇتاش قىممەت سېپى» دە بەدەل تۇ - لەشكە مەجبۇر قىلدى.

ئاسىيا ئاساسلىقى دۆلەتلەر دۇنياسىدا ئاكتىپ ئورۇندا تۇرۇ - ۋاتقان ئۈچ چوڭ ھەرىكەت لوگىكىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. بى - رىنچىدىن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ لوگىكىلىق تەلپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، رايون دائىرىسىدە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىنچىلىكى ئەڭ چوڭ بولغان دۆلەتكە قارىتا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش تاكتىكىسى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىد - نى دەل جۇڭگو. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ناۋادا ئامېرىكا كۈچلىرىنىڭ ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدا جۇڭگوغا قارىتا تەڭ - پۇڭلاشتۇرۇشى ۋە ئىسكەنجىگە ئېلىشى بولمايدىغان بولسا، نېمە

ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنتىقىسى دەل مۇشۇ يول ئارقىلىق غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى بەزىدە ئانچە ئىناق بولماي كېلىۋاتقان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. جۇڭگودا ئۆزلۈك ئېڭى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە، ياپونىيە، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە ھىندىستان «غەرب ئەللىرى» نىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىشىنى بارغانسېرى ئارزۇ قىلماقتا. ئەكسىچە، جۇڭگونىڭ تەھدىتى ناۋادا تەدرىجىي ئاجىزلاپ قالسا، ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا ئىشلىرىدا ئوينىدىغان رولىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرىدۇ. قىزدىن قارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا جۇڭگو تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىشىپ، تېخىمۇ دېموكراتىيەلىشىپ كەتسە، مۇنداقچە ئېيتقاندا، جۇڭگو تەرىققىي قىلىپ تېخىمۇ «غەربلەشسە»، ئۇنىڭ تەھدىتى شۇنچە كىچىك بولىدۇ. بۇ گەپچە بولغاندا، ناۋادا كەلگۈسىدىكى جۇڭگو «غەربلىشىپ» كەتسە، ئاسىيا بىلەن «غەرب» ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى يۈز بەرمەيدۇ. شۇڭا، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرىققىياتى بىزنى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئالدىغا ماڭغىلى، يا كەينىگە يانغىلى بولمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا!

ئىككىنچىدىن، ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ساھەسىدە تېخىمۇ كۆپ بولغان رايون ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلىش بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر بىلەن رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇئەييەن ھەمكارلىقىنى ساقلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ گۈن ئاسىيادا بۇنداق ھەمكارلىق تەسەۋۋۇرنىڭ ئىزناسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئەمما، بىز ئۈچۈن جۇڭگونىڭ بۇنداق سودا دۆلەتلىرى لوگىكىسىنىڭ تەلىپىگە قانچىلىك ئارىلىشىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلمەك ئەس. شۇبھىسىزكى، ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ

سانلىق دۆلەتلەرنىڭ نىشانى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتت - تىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىنىدا، ئامېرىكا (باشقا غەرب ئەللىرى) بىلەن مەلۇم مەنىدىكى ھەمكارلىق ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. يېقىندا قۇرۇلغان رايون پۇل مۇئامىلە تەش - كىلاتىنىڭ مەقسىتى 1997 - يىلىدىن بۇيانقى ئاسىيا پۇل مۇئامى - لى كىرىزىسىنى توسۇش ھەم ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش داۋا - مىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىدى. ناۋادا بۇنىڭغا ئا - مېرىكا قاتناشمىسا، ئىشنىڭ قانداق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى تە - سەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. غەرب (گەرچە ئال - قىشلانمىسىمۇ) ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلىگەن خەلقئا - را پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ياردىمى بولمىغان بولسا، پۇل مۇئامى - لى كىرىزىسىدىن كېيىن، ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر پۇلى نىس - چىي مۇقىملىقىنى ساقلاپ قالالمىغان بولاتتى. يەنە غەربنىڭ تىز - گىنىدىكى دۇنيا بانكىسىمۇ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى ئارقىلىق يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئېغىر ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈردى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، بىر مۇستەقىل ئاسىيا تەشكىلاتى قوللىغان «مالايشيا تۈرى» نىڭ تىلغا ئالغۇچى - لىكى يوق. بۈگۈن ئاسىيا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى بىلەن ئاپ - پارا ئاتلاشقان ھەمكارلىقنى بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا.

ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيا لوگىكىسىنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى تەرەققىياتىنى نەگە باشلايدىغانلىقىغا ئېنىق بىرنەرسە دې - يەلمەيمىز. بىراق، بۇ ئاساسلىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن مۇھاكىمە مەزمۇنىغا باغلىق. ئاسىيانىڭ تەرەققىياتىدا ئوخشىمايدى - غان مۇنداق ئۈچ خىل ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن: بىرىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، بۇ خىل دېموكراتىيە «ئاسىيا» چە ئالاھىدە -

لىكىگە ئىگە بولسىمۇ، دېموكراتىيە بۇ رايوندا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشى ھەمدە جەمئىيەتتىكى بۇرمىلانغان ئىشلار ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشى مۇمكىن. ئاتالمىش «نوپۇز»غا بولغان ھەقىقىي كۈچ-لىۈك ئېھتىياجنى ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بىر رەھبەرلىك ئورنى ياكى ئىنتايىن كۈچلۈك بىر پارتىيە تەشكىلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، دېموكراتىيە بېسىمغا ئۇچراپ، ھۆكۈمرانلار ئاۋام خەلقىگە ئۈزۈكسىز تۈردە كۈچلۈك بېسىم ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا يۇقىرى قاتلامدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ «تولۇقلاپ سايلىشى» بىلەن يۇقىرى قاتلام سىنىپىغا قېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋامنىڭ سىياسىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قاتنىشىش يۈزسىدىكى تىرىشچانلىقلىرى ۋە شەخسىنى ھەم پۇقرالىق ھوقۇقىنى ھۆرمەت قىلىش جەھەتتە قويغان تەلەپلىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ تېخىمۇ بەتتەر بېسىمغا ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئاسىيادا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ئۇزاققا بارماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق جەمئىيەت مۇقىم بولمايدۇ، كەلگۈسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى قىلچە جەلپ قىلالمايدۇ، ئېچىۋېتىلگەن بىر جەمئىيەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە چىداپ قول قوشۇش تۇرىدۇرۇپ تۇرىدىغان ۋاقىت خۇددى قەبىرە بېشىدا بىردەم ھەقىقىي سۈكۈتتە تۇرغاندىكىدەك ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئاسىيا جەمئىيەتلىرىدە بۆلۈنۈش ۋە تىزگىنلەش تەس بولۇش ۋەزىپىسى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۈچىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، ئۇرۇش-رۇشقاچلىق ۋە مۇستەبىتلىك ئاساسىدىكى مىللەتچىلىك بايرىقى ئاستىدا جەمئىيەتتە بىرلىك ھاسىل بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ئىش كۆپ سانلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە روشەن كۆرۈلمەك.

تە، ھىندىستان، كورېيە، ياپونىيە، ھەتتا ۋىيېتنام، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال يوق ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىگە ھەممە كىشى يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، چۈنكى مىللەتچىلىك ئاسىيەت يادا ئەڭ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا خەتەرلىك بولغان كۈچلۈك زوراۋانلىق ئېڭى يوشۇرۇنغان. بىراق، ئۇ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمىدۇ، بەلكى ئۇ ئاسىيانى 1914 - يىلىدىكى ياۋروپا ئۇچرىغان ئەھۋالغا بىۋاسىتە دۇچار قىلىشى — پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇقنى ئۇرۇش ئوتلىرى ئىچىگە يېڭىباشتىن تاشلىشى مۇمكىن، بۇنداقتا چەت ئەللەرنىڭ قول تىقىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. بىز ئاسىيانىڭ بۇنداق «قوغلاشما شەكىلدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلىنىپ، دىققەت - ئېتىبارنى «غەرب»نى ئۈزۈكسىز ئالغان ئىلگىرىلەشكە ئۈندەيدىغان «ئەڭگۈشتەر»گە، يەنى كۆپ تەرەپچىلىك بىلەن دېموكراتىيەلەشتۈرۈشكە مەركەزلەشتۈرۈشنى ئۈمىد قىلىمىز، ئاسىيالىقلار بۇنداق توغرا ۋە چوڭقۇر چۈشەنچىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويالمىسىمۇ، ھامان شۇنداق بولۇشى مۇقەررەر.

ۋىنا شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىيە بىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى — ئىسلامىيەتنىڭ كۆپ ياقلىمىلىقى

1997 - يىلى 3 - ئايدا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەردىن گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ زۇڭلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇ-تەئەسسۇپ خىرىستىيان دىنىدىكى بەش دېموكراتىك پارتىيەنىڭ رەھبىرى كېڭىشىش ئارقىلىق تۈركىيەنى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئە-زالىققا قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇنىڭغا تۈر-كىيە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىدىن بەك كۆپ پەرق-لىنىدىغانلىقى سەۋەب بولدى. قىزىق يېرى شۇكى، تۈركىيەنى ياق-تۇرمايدىغانلىقى بىلەن نامى مەشھۇر بولغان گىرېتسىيە دىپلوماتى-يە مىنىستىرى پانگروس بۇ باياناتقا ئوچۇقتىن - ئوچۇق قارشى چىقتى. بۇ قاراردىن ياۋروپانىڭ ئىستېلاغا ماھىر بولغان «ھىلال ئايىسىمان ئىسلام قىلىچى» دىن يەنىلا قورقىدىغانلىقى روشەن ئىپا-دىلىنىپ تۇراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەنە خۇننىڭتون ئىمىدىيەسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي ئەمەلىيىتىدە بۈگۈنگە قەدەر قولغان كەلتۈرگەن ئەڭ زور غەلبىسى ئىدى. ئىسلام مەدەنىيىتى ياۋرۇپا ئەللىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. شۇڭا، بىز غەربلىكلەرمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل كۆرمەيمىز. دەل مۇشۇنداق ئەڭ ئاد-دىي، نادانلارچە تەپەككۈر ئەندىزىسى سولنىڭگىن (گېرمانىيەدىكى شىمالىي رىين - ۋېستفالېن ئىشتاتى — تەرجىماندىن) ۋە باشقا رايونلاردا چەت ئەل كۆچمەنلىرىگە قارىتىلغان ئوت قويۇش ۋەقەلى-

رىنىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولغان. ئەلۋەتتە، بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بۇ پارتىيە - گۇرۇھلار رەھبەرلىرى دىققەت قىلىدۇ. ۋاتقان ۋە ئەنسىرەۋاتقان ئىش ئاشۇ لۈكچەكلەرنىڭ ئويلىغىنىغا تا. مامەن ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ دۇنيا قاراش جەھەتتە غەرب بىلەن سىغىشالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان؛ ئار. قىدىنلا ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەللەرنىڭ دېموكراتىيەسى مۇسۇلمان ئەللىرىدە تا بۈگۈنگە قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يولغا قويۇلغىنى يوق؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە قوللانغان ياۋۇزلارچە قىلمىشلىرىنى ھەمىشە ئەيىبلەيتتى. شۇڭا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەم. راھى تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىيالمىدى.

دۇنيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ئېتىبارغا ئېلىنماي.

دىغان بالا

غەرب جەمئىيىتىمۇ بىكاردىن - بىكارغىلا ئەندىشە قىلىپ يۈرمەيتتى. ئىسلام دۇنياسى كىرىزىس پانچىقىغا پېتىپ قالدى، يەنە كېلىپ بۇ يېقىندا يۈز بەرگەن كىرىزىس ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇنى 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولاتتى، ئۇ بولسا غەربچە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلام دۇنياسى (بولۇپمۇ غەرب ئەللىرى) غا شىددەتلىك، قانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىك تا. زىلاشنى يولغا قويۇۋاتقان دەۋر ئىدى. 1798 - يىلى تارىختىكى مۇھىم بىر يىل بولۇپ، ئۇ چاغدا ناپولېئون قوشۇنلىرىنىڭ مە. سىرغا تاجاۋۇز قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىۋاتاتتى. ^① مەملۈك

① ئۇلرىچ خارمان: «غەرب دۇنياسىنىڭ تارىخى»، 81 - باب، مىيون - خىن، 1987 - يىلى نەشرى.

سۇلالىسى (ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مىسىر ۋە سۈرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالە بولۇپ، دەمەشقنى پايتەخت قىلغان — تەرجىمان-دىن) نىڭ فىرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا قۇربى يەتمەيتتى، ئىستانبۇلدىكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ سۇلتانى نامدا مىسىرنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ قۇرۇق نامىلا بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ نامىدا ھىمايىسىدە تۇرۇۋاتقان پۇقرالىرىغا ياردەم بېرىشكە قۇدرىتى ئەسلا يەتمەيتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دىتسىزلىقى كەڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئاۋام — پۇقرا-رانى قاتتىق ھەيرانەتتە قالدۇردى.

تاجاۋۇزچىلىق ئارقىسىدا غەرب دۇنياسى غەرب مىللىتىنى بىر ئەسىرگە يېقىن ئەزدى، قىيىندى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئەنگىلىيە، فىرانسىيە، ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئىبارەت مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي نەتىجىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. مىسىر «پىلانلىق» قەرز تۆلەيدىغان دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى؛ سۇۋەيش قانىلىنىڭ قېزىلىشى سوممىسى غايەت زور بولغان بىر قېتىملىق پۇل مۇئا-مىلە ئالدامچىلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەينى چاغدىكى مىسىر پادىشاھىنى ھەر ھالدا ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىدىغان پادىشاھ دېيىشكە بولاتتى، بىراق ئۇ شۆھرەتپەرەسلىك ۋە بىر تەرەپنىڭلا گېپىگە ئىشىنىشتەك فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئورتاق بولغان بەزى خاھىشلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ھۆكۈ-مەت تۈزگەن مالىيە نىشانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئۇلۇغۋار پىلانلار بولۇپ، كىشىلەر ئاشۇ مەۋھۇم مىقدارلارنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان — دۆلەتكە نۇرغۇن ئاشلىق، چارۋا مال، گەزىمال ۋە باشقا مەھسۇتاتلارنى بېرەلمىگەندە، ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق جازاسى-غا ئۇچرايتتى. پادىشاھلىق تاجىنى كىيگەن پادىشاھ جېنىدا ئەنگ-

لمىيەنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاتال باشقۇرۇش ئورگىنىدىن سۈۋەپىش قانلىغىغا ئائىت ھەرقانداق بىر ئىشنى سۈرۈشتە قىلىشقا پېتىنال. -
مايتتى. مىسىرنىڭ دۆلەتلىك بانكىسى ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، پۈتكۈل مەملىكەت ئىلاجىسىزلىقتىن ئەنگلىيەنىڭ مالىيە جەھەتتىكى مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان ھۆكۈمرانلىق. -
نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. مىسىر پۇقرالىرى قارشىدى. -
لىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغاندا باستۇرۇلدى، ھەتتا مىسىرنىڭ دۆ. -
لەتلىك ھەربىي كۈچىمۇ ھامىيلىق ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. پۈتكۈل مەغرىب رايونى قىسقىغىنا يېرىم گەسىردىلا ئۈزۈل - كېسىل مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ ئالجىرىيە دەھشەتلىك ھەم قانلىق مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا دۇچار بولدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا پەلەستىن، لىۋان ۋە سۈرىيەدىن مې. -
سوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىگىچە بولغان «قورقۇنچىلۇق ھىلال ئاي» را. -
يونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېقىن شەرقنىڭ كىندىك رايونلىرىدىكى ئەرەبلەر «ئەرەبلەرنىڭ لاۋرېنتىسى» نىڭ رەھبەرلىكىدە، تۈركلەر. -
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي قوزغىلاڭنى تەشكىللەپ، ئوسمان تۈركلىرىنىڭ ئىمپېرىيەنىڭ شەرقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالدى، ئەمما ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى گېرما. -
نىيە، ئاۋستىرىيە - ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيەسى (ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىتتىپاقىدا. -
داش ئەللىرى ئىدى - تەرجىماندىن) ياۋروپا جەڭگاھلىرىدا ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، يىراقتىكى غەربىي ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا ئۈنۈملۈك ئارىلىشىشقا چامى يەتمەي قالدى. ئەرەبلەرنىڭ مىللىي قوزغىلىشى ۋە ئەنگلىيە يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ غە. -
لىبىسى ئارقىسىدا تۈركىيە ئەڭ ئاۋۋال ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقتى. -
ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىن بۈيۈك ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ

ئەرەب ئىتتىپاقداشلىرىغا بەرگەن ۋەدىلىرى ۋەپىسى سۇلھى شەرتە - نامىسىدە ئەمەلىيلەشمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ئەللىرى مۇستە - قىللىق ۋە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇيىقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەنگلىيە، فىرانسىيەنىڭ مانداتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھامىيلىق دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەل - گىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئامېرىكا زۇڭتۇڭى ۋېلسون بۇنداق ۋەدىگە ۋاپا قىلمايدىغان قىلمىشنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئەيىبلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە مىسىر، لىۋان، ئىيوردان - نىيە، سۈرىيە ۋە ئىراقنىڭ مانداتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇش يولىدىكى ھەرىكەتلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىلاجسىزلىقى ئارقىسىدا ئاران دېگەندە ئىشقا ئاشتى. ئەمما، ئەرەب دۇنياسى خەقنىڭ ئىرادىسى بويىچە پارچە - پارچە قىلىپ بۆلۈۋېتىلدى، بۇنداق بولغاندا كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە جاھانگىر - لىك ئۆزىنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا خالىغانچە قول تىقالايتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلىشىپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ياش ئەرەب ھەربىيلىرى قوزغىغان ھەربىي ئىنقىلاب سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق بېقىندى مۇناسىۋەتنى خېلى زور دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلىيالىدى.

بۇ تارىخ ئەسلىدە «ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدىغان» بىر رېئال - لىقنى، يەنى نۇرغۇن ئەرەبلەرنىڭ ئوي - پىكىرىدە «غەرب ئەللىرى» گە نېمە ئۈچۈن شۇنچە چوڭقۇر ئۆچمەنلىكىنىڭ ئورناپ كەتكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇتتى. مەن ئومۇميۈزلۈك نۇقتىئىنەزىرىنىڭ دەل ئەكسىچە شۇنداق قارايمەنكى، بۇنداق ئۆچمەنلىك ھەرگىزمۇ ئىسلام دىنى بىلەن خىرىستىيان دىنى، مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى بىلەن

غەرب ئاقارتىش ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىرسىيەت خاراكتېر - لىك دۈشمەنلىك ئاساسىدا پەيدا بولغان ئەمەس. بۇنىڭ مەنبەسىنى شۇنىڭدىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە ئۆزىگە تولۇق ئىشەنچ باغلىغان ئىسلام دۇنياسى زامانىۋى غەرب جەمئىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدىكى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت مابەينىدە، بەش ئەۋلاد كىشىنىڭ چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەت ۋە خورلۇقلارنى باش - تىن كەچۈرۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. مەسىلەن، بۈگۈنكى ئىسرائىلىيەنى ئېلىپ ئېيتساق، ئاۋادا گىتلىر رەھبەرلىكىدىكى ئۈچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ يەھۇدىي مىللىتىنى يوقىتىش خاراكتېر - رىدە زور كۆلەملىك قىرغىن قىلىشىدەك ئازاب - ئوقۇبەتلىك كە - چۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى قىلىشى - ئەتمىشلىرىنى ئەسلا چۈشىنەلمىگەن بولاتتۇق، ئەرەب (تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى ئىسلام دۇنياسى) دۇنياسىدىكى غەربكە قارشى بۇنداق سىياسىي، مەدەنىيەت كەيپىياتى دەل مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىكى جاراھەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەر تۈپەيلى - دىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن.

شەرقىتىكى ئەرەب دۇنياسى ئىلگىرى خەقنىڭ خالىغانچە تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇپ، سەلتەنەتلىك دەۋرىنى باش - تىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال تۈركىيەگە يېقىندى بولۇپ قالدى، ئارقىدىن غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مانداتلىق ھۆ - كۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. ئۇلار دەسلەپكى مەدەنىيەت ئۈستۈن - لۈكىنى يوقىتىپ قويۇپلا قالماي، بەلكى مۇستەقىل دۆلەت قۇ - رۇش ھوقۇقىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ھازىرقى زاماندىكى ئەرەب دۇنياسى بىلەن ياۋروپانىڭ تەرەققىيات - مۇساپىسىمۇ ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان - دىن كېيىن، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مىللىي دۆلەت قۇرۇش شاد -

خۇراملىقى ئىچىدە مەستخۇش بولۇپ يۈرۈشكە سەۋەپ تاپالمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ دۇچ كەلگىنى مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ناھايىتى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە غەرب دۇنياسى ئىدى. ئەمما، بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە روھىي جاراھەتنى كۆرگىنىمىزدە، ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە قارشى كەيپىياتنىڭ كۈچەيمىگەنلىكىدىن ھەيران بولماي تۇرالمىمىز. دېمەك، ھەممە بىردەك غەزەپكە كېلىپ غەربكە قارشى تۇرىدىغان مۇسۇلمانلار لاگېرى شەكىللەنمىگەن بولۇپ، ئۇلار غەرب بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش داۋامىدا، 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىردىكى ئاپەت خاراكتېرىلىك كەچۈرمىشلەر پەيدا قىلغان جاراھەتلەرنى ساقايتىش ئۈچۈن ھەر خىل ئۇسۇللارنى سىناپ باققان.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قايتۇرغان

ئىنكاسى

مۇستەبىتلەرچە مىللەتچىلىك ئىسلام دۇنياسىنىڭ غەربنىڭ خىرىستىغا قايتۇرغان جاۋابىدۇر. ئۇ پۇقراۋى ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسىدە ياۋروپانىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تېخنىكىلىق ئامىللىرىنى كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پىرىنسىپال مەنىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتلارغا يول قويمىدى. شۇنداق قىلىپ ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي جەھەتتىكى يەرلىك ئايرىم - ئايرىم دارىجىلىق خاھىشى تامامەن ئېتىراپ قىلىندى، ئەمما ئۇلار ئاۋام - پۇقرانى ئۇيۇشتۇرۇش جەھەتتە ياۋروپانى ئۆزىنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى قىلغان مىللىي دۆلەتلەر ئىدى. ئىسلام ئەللىرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشتا، دىنىي قاتلامنى ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى دەھرىيلىكنى ئاساس قىلدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق مىللەتچىلىك ئەرەب مىللىي دۆلىتىنى ئا-

ساس قىلماستىن، ئەرەب ئەمەس مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن تومۇرداش بولۇپ كەتكەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىسسىر ھۆكۈمرانى مۇھەممەد ئەلى قوزغىغان ئىسلاھات ھەرىكىتى مۇشۇ جەھەتتىكى تۇنجى قېتىملىق سىناق بولۇپ، ئۇ ئۆز دۆلىتىنى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىپ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىغا غوجا بولۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىدا، ئارمىيە، مالىيە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئىسلاھاتلارنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ ئەنگىلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مىسىردىكى تەسىرىنى تۈگىتىشكە ئۇرۇندى. ئەنگىلىيە ھىندىستان بىلەن ئوق مەركىزى شەكىللەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان بۇنداق قىلمىشنى بىر خەتەرلىك سىگنال دەپ بىلدى. ئاخىرىدا مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئۆرۈ - نۇشلىرى جاھانگىرلىكنىڭ زورلۇق كۈچى بىلەن ئارىلىشىشى ئار - قىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركىيەدە يۈز بەرگەن مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنى ئىككىنچى قېتىملىق سىناق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇ ئىنقىلاب تەۋرەنمەس دەھرىيلىك جەھەتتە تېخى - مۇكۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال سىياسىي، قانۇن ۋە مائارىپ ساھەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ غايەت زور تەسىر كۈچىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى ھەمدە تۈركىيەنى ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ «يۇقىرى قاتلىمى» دىن باشلاپ ياۋروپا دۇنياسىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە يول تۇتۇشقا يېتەكلىدى. ئەمما، تۈركىيە جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى بىلەن سىنىپىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشىدا ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگىرىش بولماي (ھازىرقى زامان شەھەر بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئوسمانىيلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى

يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. تۈركىيە ئۆزىنى بىر مىللىي دۆلەت ھېسابلىدى، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇشۇ جەمئىيەتكە سىڭىپ كەت-مەكتىن باشقا چارە بولمىدى. پۈتكۈل دۆلەت مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى بېسىپ بولدى، ئەمما دۆلەتنىڭ مۇستەبىت پىرىنسىپى قۇدرەتلىك ھەم ئۆزىگە ئىشىنىدىغان بىر سىنىپنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇن-لۇق قىلدى. ئەمەلىيەت بۇ ئىنقىلاب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دېموكراتىك سىناقلارغا قارىغاندا دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ بەكرەك زىيان سالدى. تۈركىيەدىكى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يولغا قويۇلغان دېموكراتىك ئىچىۋېتىش بىلەن ھەربىي ئىستىبادات-لىقنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى داۋامىدا سىياسىي بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ يۆلىنىۋېلىش خاراكتېرىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا، سىياسىي سىنىپ ئۆز ھامىيلىقىدىكى يۇمران «قوزىلار» نى بىخەتەر جايغا ئېلىپ بېرىۋالغۇدەك كۈچكە ئىگە بولالدى، ھۆكۈمرانلىق قورالى ئۇلارنىڭ قولىدىلا بولسا ھامان شۇنداق قىلالايتتى، بىراق ئۇلارنىڭ خىزمەت ئۈنۈمى بەك تۆۋەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىيەدە خۇددى ئۆ-چەككە كىرگەن جانلىقلاردەك نىسپىي تۇرغۇنلۇق ئىچىدە تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى، بۇ ئارىلىقتا ھەربىيلەرنىڭ تىز-گىنىلىشىدىكى ھۆكۈمەت دىنىي خادىملارغا تەمىنات بېرىشنى رەت قىلدى. جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن كامالىزم كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق تەلىپىگە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-دىگەن ئاساستا ئادىمگەرچىلىككە ئۇيغۇن ھەل قىلىش لايىھەسىنى قوللىنىشنى رەت قىلدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى تۈركىيە دەل ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇنتىزىملىشىشقا يۈزلىنىۋاتقان ھاللىق پەيت ئىدى، بىراق كوردلار بىلەن بولغان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ھۆكۈمەتنىڭ چىقىمى كۈنساپىن ئېشىپ كەت-

تى، مىللىي دارامەت ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% كېمىيىپ كەتتى، چىقىم ھەتتا ئاشكارا مالىيە قىزىل رەقىمىنىڭ ئىككى ھەسسىسىدە - گە باراۋەر كېلىپ قالدى، شۇ تۈپەيلىدىن ئىجتىمائىي زامانىۋىلاش - تۇرۇش مۇساپىسىنىڭ ئىنتايىن جىددىي پەيتتە چېكىنىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى.^①

ئىراندىكى پەھلىۋى سۇلاسىنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتىنى، بو - لۇمۇ ئاخىرقى شاھ يولغا قويغان كەسكىن ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئۈچىنچى مىسال دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. نېفىت ئىشلەپچىقىرىش - تىن كىرىۋاتقان مول كىرىمدىن مەنپەئەتدار بولۇپ كېلىۋاتقان پەھلىۋىچىلەر «يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە» دۆلەت مەركەز قىلىنغان زا - مانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنى پىلانلىدى. مىسىر ۋە تۈركىيەگە ئوخشاشلا ئىراندىمۇ دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پىكىرى ئېقىمى بىلەن رايوندا ئەۋزەل ئورۇنغا چىقىش تەلىپى ئۆز ئارا چىڭ باغلاندى. بىراق، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى يۈز بېرىۋاتقان خەلقئارالىق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، رىزا پەھلىۋى غەرب ئەللىرى بىلەن توقۇنۇشماي تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دۆلەتچىلىك نىشانىنى ئىشقا ئاشۇردى. ئۇ جەھەتتە - تىن بۇ بىتەلەي مۇھەممەد ئەلىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ ھەربىي ھازىر - لىقلارنى زور مىقداردا كېڭەيتتى ھەم قىلچە ئەيمەتمەستىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قارا نىيىتى بويىچە ئىش كۆردى. مەسىلەن، پارس قولتۇقىدىكى تالاش - تارتىش ھەل بولماي كېلىۋاتقان ئەرەب ئا - راللىرىنى ئىشغال قىلدى، چۈنكى ئۇ يەر ئارقىلىق ھورمۇز دېڭىز بوغۇزىنى (ئىران بىلەن ئەرەب يېرىم ئارىلى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ،

① ئۇدو ستېپىتياج: «20 - ئەسىردىكى تۈركىيە، ياۋروپانى ئەندىشىگە سېلىپ كېلىۋاتقان ھەمرا»، 1996 - يىلى نەشرى.

پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئەرەب قولتۇقى ۋە ئوممان قولتۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم — تەرجىمىدىن) تىزگىنلىگىلى بولاتتى؛ ئۇنىڭدىن سىرت، ئىراننىڭ ئەينى چاغدىكى يادرو قورال پىلانى ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى قارا نىيىتىنى ئوچۇقتىن — ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، بۇ ئىشلار بۈگۈنكى سادام ھۈسەيىننىڭ تۇتقان يولىغا ئوخشاش بولۇپ، كىشىنى بەكلا ھەيران قالدۇراتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، غەرب ئەللىرى يەنىلا ئىشنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، سۈكۈت قىلىپ تۇرىۋەردى، بەزىلەر يەنىلا بۇ ئىشقا ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتتى. چۈنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە، رىزا پەھلىۋى «بىز غەربلىكلەر» تەرەپتىكى شاھ دەپ قارالغانىدى. بەختكە قارشى ھۈمەينى رەھبەرلىكىدىكى ئىران ئىسلام ئىدىيەسى قىلابى بۇ ئاخىرقى پادىشاھنى قوغلىۋەتتى، بۇ پادىشاھ سەرسانلىق ئىچىدە غەم — غۇسسە بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. رىزا پەھلىۋى يولغا قويغان ئىسلاھاتنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھاسىل قىلالىدى، كۈچكە توغرا يېتەكچىلىك قىلىپ كېتەلمىدى، بۇ كۈچ ئەكسىچە ئۇنىڭ مۇتلەق پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى.

پان ئەرەبىزىم ۋە يېقىن شەرقىتىكى توقۇنۇشلار

پان ئەرەبىزىم دېگەنلىك ئەرەب خەلقى ئورتاق ئىنتىلىدىغان سىياسىي ئازادلىق يولىدا زېمىنى كەڭ، سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن بىر ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيەۋى ئېقىمى بولۇپ، ئۇ 20 — ئەسىرنىڭ 30 — يىللىرىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساسلىقى تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسى

سەۋەب بولغان. پارىژدىكى سولھى كېڭىشىدە، غەرب مۇستەملىكى - چى ئەللىرىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئىشلىرىدىكى ئاسىيلىقلىرى بۇ يەر - دىكى ئاۋام - پۇقرانى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزىگە تايىنىپ مىللىي ئازادلىق يولىنى ئىزدەشكە كىرىش - تى، شۇنداق قىلىپ پان ئەرەبىزم ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بار - لىققا كەلدى، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرى «ۋېرسال شەرتنامىسى» دىكى ئەرەب دۇنياسىنى بۆلۈۋېتىش ماددىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا پايدىلىق ئىدى. پان ئەرەبىزم يەنە لىۋان، سۈرىيە ۋە پەلەستىن را - يونىدىكى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئى - گىلىگەن نىسبىتى جەھەتتىمۇ ئاز سانلىق ھېسابلىنىدىغان دىنىي مەزھەپتىكىلەرنى قوغداش ئىدىئولوگىيەسىنى ئىپادىلىدى؛ 30 - يىللاردا قۇرۇلغان مۇسۇلمان قېرىنداشلار دوستلۇق ئۇيۇشمىسىمۇ پان ئەرەبىزمگە ئوخشاشلا جەمئىيەتكە زەربە ئېلىپ كېلەلەيدى، ئۇ تاللاشقا بولىدىغان دىنىي ئاساس ۋە چېگرادىن ھالقىغان سىياسىي ئىدىيە ئۈستىگە قۇرۇلغان تەشكىلات بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدا ئېيى - تىلغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن چەتكە قېقىش پوزىتسىيە - يەسىنى تۇتتى.

1948 - يىلى ئىسرائىلىيەنىڭ دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇشى ھەم شۇنىڭدىن كېيىنلا يۈز بەرگەن تۇنجى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پان ئەرەبىزمنىڭ تارقىلىشىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ھەرىكەت - لەندۈرگۈچ كۈچ بولدى. بۇ مەيدان ئۇرۇش غەربنىڭ ئەرەب دۇنيا - سىغا داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلالايدىغان - قىلالايدىغانلىقىنى بىر قېتىم سىناپ بېقىشى بولۇپ، بۇ قېتىمقىسى ئەلۋەتتە ئىلگى - رىكى قېتىمىدىكىلىرىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى، ئۇلارنىڭ تايى - نىدىغىنى يېڭى مۇستەملىكىلەردىكى «تسرويا ئېتى» (ياغاچ ئات ھىيلىسى) بولۇپ، ئىسرائىلىيە بۇ ئالدىنقى سەپتىكى باش قورغان

ئىدى. بىراق، كىشىلەر ئىسرائىلىيەنىڭمۇ جاپالىق كۈرەشلەر ئار- قىلىق ئەنگلىيەنىڭ ۋاكالىتىن باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولغانلىقىدەك بۇ پاكىتقا قىلچە دىققەت قىلمىدى. شۇنىڭدىن كې- يىن غەرب زومىگەرلىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا قوللانغان ئىسرائىل- يەڭگىلا پايدىلىق سىياسەت ياشىر ئەۋلاد ئەرەبلەرنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس تەسىر قالدۇردى.

پان ئەرەبىزمنى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان ئۇل تاشنىڭ ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىزم ئىدىئولوگىيەسى ئىكەنلىكىنى بايقىمىقىمىز ئانچە ئەس ئەمەس. بىرىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى ئاياغلاش- قاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كې- ئىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىسرائىلىيەنىڭ زورلۇق بىلەن دۆلەت قۇرۇشىدا خېلى جاۋابكارلىقى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكا - ئىسرائىلىيەگە قارشى ئىتتىپاققا كىرىپ، پان ئەرەبىزمنىڭ ئىتتىپاقىدىشى بولۇشىنى خالايدىغانلىقىنى بىل- دۈرگەندە، كوممۇنىزم بىلەن پان ئەرەبىزمنىڭ بۇنداق بىرلىشىشى تېخىمۇ پايدىلىق ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. ماركسىزم - لېنىن- نىزم پەقەت جەنۇبىي يەمەندىلا يىلتىز تارتالغان بولسىمۇ، سوت- سىيالىستىك ئىگىلىك، سودا ۋە تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش پى- رىنسىپى، كۆلىمى چوڭ بولغان دۆلەت كارخانىلىرى، پىلانلىق ئى- گىلىك، يېزا ئىگىلىكىنى كولىكتىپلاشتۇرۇش قاتارلىق قاراشلار ئالجزىيە، لىۋىيە، تۇنىس، مىسىر، سۈرىيە ۋە ئىراقتا كەڭ قول- لىنىلدى. ناسىرىزم ۋە بەدرىزمنىڭ تەسىرىدە ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ بىرىكىشىنىڭ بىر خىل يېڭى، پەۋقۇلئادە ئىدىيە سىستېمىسى شەكىللەندى.

بۇ خىل سىناق ئاخىرىدا ئىككى ئامىلىنىڭ تەسىرىدىن مەغلۇ- بىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەق-

قىياتى ئەسلىدىنلا تۈگەتكىلى بولمايدىغان نۇقسانلاردىن خالىي ئە - مەس ئىدى. چوڭ تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى ئۈنۈمسىزلىكى ۋە پارازىتلىق خاراكتېرىنى ئالغان دۆلەت بىيۇروكرات قاتلىمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۈپەيلىدىن زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ بارلىق نەتىجىلىرى ئىجارە سوممىسى سۈپىتىدە ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالمايدىغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ساھەسىدىن شەپقەتسىزلەرچە ئېلىپ كېتىلدى. بۇنداق ۋەزىيەت جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي كاساتچىلىقنى ۋە ئۆۈن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ تۇرمۇشىدا كۈنساين نامراتلىشىشى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىككىنچىدىن، بىرلىككە كەلگەن ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئارزۇسى بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى تۈگەتكىلى بولمايدىغان يەرلىك ئايرىم ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدا ئاتلاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان چوڭقۇر ھاڭ بار ئىدى. «ئىسرائىلىيەلىكلەرگە قارشى تۇرۇش» بۇ يەردە ئىنتايىن ناباب بىر شوئارغا ئايلىنىپ قالغانىدى، ئەمما بۇنداق شوئارنى ئەرەب ئەللىرىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان سىياسىي پروگرامما نىشانغا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ھەمدە ھەربىي جەھەتتىن ئۈنۈملۈك ماسلاشتۇرۇشتىمۇ چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلى مىسىر بىلەن سۈرىيە ئەرەب بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، ئەمما ئۈچ يىلدىن كېيىن ئىلاجسىزلىقتىن پارچىلانغانلىقىنى جاكارلىدى؛ لىۋىيەنىڭ مۇستەبىت داھىيىسى كازافى ئوتتۇرىغا قويغان قوشۇلۇش تەشەببۇسى غىمۇ ھېچقانداق بىر قوشنا دۆلەت ئاۋاز قوشمىدى. بۇ پاكىتلار تىراگېدىيە خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل كىنايەلىك مەنىدە، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پان ئەرەبىزىمدىن ئاخىرىدا ھېچقانداق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. «پان ئەرەب» يولىنى تۇتقان سۈرىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىمۇ سۈرىيەدىكى

دۆلەتچىلىك تەرەپدارلىرى بىلەن ئىراقپەرەسلەردىن ئىبارەت زادىلا
سىغشالمايدىغان ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە چاك -
چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى

خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چېركاۋ سوتى كاتولىك دىنىدىكى
ئەسلىدە بار خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولمىغاندەك، شۇنداقلا تېلېۋىزىيە
زىيەدە ئەكسىيەتچىل تەرغىبات قىلىش مۇپىروتىستانت (يېڭى دىن)
نىڭ ئالاھىدىلىكى بولمىغاندەك، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆ -
كۈمرانلىق قىلىشنى ياقلايدىغان ئەسلىيەتچىلىكمۇ ئىسلام دىنىنىڭ
تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئەمەس. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسلام دىنىدىكى
ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ ئەپۇچانلىقىنى ھەممە كىشى
ماختىشىدۇ. مەسىلەن، تارىختا ئىسپانىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
ئەمىر بۇنىڭ مىسالى. زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن بولغان ئىختىلاپتا،
ئىسلام سىياسىي دىنشۇناسلىقى جەھەتتە «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى»
تەلىماتى تەدرىجىي شەكىللەندى ھەمدە تالاشقا بولىدىغان بىرقانچە
تارماق مەۋجۇت بولدى، ئۇلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاش -
تۇرۇش (ئۇنىڭ ئىچىدىكى غەرب مەدەنىيەت ئامىللىرىنىمۇ ئۆز ئى -
چىگە ئالىدۇ) نىڭ يارىشىشنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈردى؛ ئۇنىڭ
ئەكسىچە، ئاشۇ ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قىلغان ئىشى زامانىۋىلاشتۇ -
رۇشقا مۇناسىۋەتلىك بارلىق نەرسىلەرنى «قۇرئان كەرىم» دىكى سۇ -
رە - ئايەتلەر ۋە ئىسلام شەرىئىتىدىكى ئىشەنچلىك ئىزاھلار ئىچىدە -
دىن ئۈزۈل - كېسىل چىقىرىۋېتىش بولدى.^①

① ئاندرېس مېيىر: «ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي ۋە زىيىسى، پىلان،
ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە»،
«ئىسلام دۇنياسىنىڭ يۈرەك ساداسى» 1994 - يىلى نەشىرى.

«ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى» تەلىماتىنى ئەل ئافغانى بىلەن ئۆزىنىڭ تالىپى مۇھەممەد ئابدۇل 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىگە ئوخشاشلا ئاتال-مىش غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى مەنستىمەي، ئىسلام-نىڭ ئالىي پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلدى. بىراق ئەسلىيەتچىلىك-گە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار سانسىزلىغان دىنىي كىلاس-سىك ئەسەرلەردىن تىرىشىپ دەلىل - ئىسپات تېپىپ، غەربنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان زامانىۋى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئىسلام دە-ئىدىكى مەنبەلەر بىلەن ئاللىبۇرۇن بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقلارنىڭمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى. بۇ غەرب مەدەنىيىتى ئىسلامىيەت دانىش-مەنلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دىنىي ئەقىدىلىرىدىن كۆچۈرۈپ كې-لىنگەن دېگەنلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇبھىسىزكى، ئىسلام ئىسلا-ھاتچىلىقى تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تەرەققىيات ئىمكا-نىيىتىگە ئىگە: بىرى، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئۈزۈكسىز تۈردە نوقۇل ھەم ئەسلىي مەنىسىگە ئەڭ ئۇيغۇن شەرھەش ئاساسىدا، روشەن ھالدا ئىسلام سىياسىي ئىسلاھاتىنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىدۇ؛ ئىككىنچىسى، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەر ھاياتىي كۈچكە ئىگە ھەم ئۆزگەرتكىلى بولىدىغان بىر خىل دىنىي ئەقىدە قىلىنىپ، ھازىرقى جەمئىيەتتىكى كۈنساين يېڭىلىنىۋاتقان ئىسلاھات ئامىللىرى نەزەردە تۇتۇلۇپ، دىنىي جەھەتتە چوقۇم ئى-تائەت قىلىنىدىغان ئامىللارغا يېڭى مەنە بېرىلىپ، يېڭىباشتىن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

باشقا ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق تەلىماتلىرى ئەل ئافغانى ۋە مۇ-ھەممەد ئابدۇلنىڭ ئىدىيەسى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار

تۆۋەندىكى جەھەتلەردە، يەنى دىن تارىخىي نۇقتىئىنەزىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتنى دانىشمەنلەرنىڭ سۆزلىرى ئارقىلىق مۇتلەق، تامامەن جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ؛ دەپ قارىغان؛ كىشىلەرنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋردە ئۆزىنىڭ تارىخقا بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئىقتىدارىغا ئاساسەن بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئۆزۈندە-لىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىنىڭ كۆپ خىل مۇمكىنچىلىكى بار-لىقىنى يېڭىباشتىن شەرھلەپ، بۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەربىر تارىخىي دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ «قۇرئان كە-رىم»نى ئۆز مەيلىچە چۈشەندۈرۈش ھوقۇقى بولىدۇ. ئىسلام دىنى ناھايىتى زور ماسلىشىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش-قىممۇ ئوخشاشلا ماسلىشالايدۇ. ئىدىيەدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى ھۈمەينىنىڭ ئىراندىكى رىقابەتچىسى ئايەتۇللا (ئايەتۇللا دېگەنلىك ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ئاتاق بولۇپ، خىرىس-تىيان دىنىدىكى باش ئېپىسكوپقا باراۋەر — تەرجىماندىن) شەررۇت مەدارى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ دىن بىلەن دۆلەت ھۆكۈمران-لىقىنىڭ چىڭ باغلىنىپ قېلىشىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، چۈنكى سىياسىي سودىنىڭ زۆ-رۈرلۈكى تۈپەيلىدىن دىنىي ياراشتۇرۇش كېلىپچىقىشىدىن ساقلان-غىلى بولمايدۇ. ئەمما، بۇ دىننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە مۇقەددەسلى-كىگە نىسبەتەن داغ كەلتۈرىدۇ؛ بۇنداق «تىمتاس» دىنىي پەلسەپە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئەنئەنىسى بولسىمۇ، بىراق ھۇ-مەينى تەشەببۇس قىلغان ئىسلام پائالىيەتچانلىقى تەرغىباتىنىڭ تەسىرىدە ئىزچىل داۋاملىشالمىدى، كەم دېگەندىمۇ ئىراندا ئەھۋال شۇنداق بولدى. مىسىردا پىراۋوسلاۋىيە روھانىيلىرى تەرىپىدىن كۇررىدا چېگراسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئەبۇ سەيىد سۈننىي

مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ قالدى. نۇرغۇن پاكىتلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى يارە-ششنىڭ ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى

غەربنىڭكىگە قارىمۇقارشى يەكۈننى 30 - يىللاردا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەسەنۇل بەننا ئوتتۇرىغا چىقارغان. ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ دۇنيانى ئۆز-گەرتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ رولىنى ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتە جارى قىلدۇرماقچى بولغان. بۇ بىر جەھەتتىن، غەرب مۇستەملىكىچى ئەللىرىنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا قىلچە ئەيمەندە-مەستىن، ئۆز مەنپەئەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش قىلمىشلىرىغا قا-رىتىلغان ئىنكاس؛ يەنە بىر جەھەتتىن، دۆلەت مۇستەقىللىققە ئې-رىشكەندىن كېيىن ياش ئەرەب دۆلىتىدە چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان لىبېرالىست رەھبەرلەرنىڭ ئاۋام - پۇقرا ئالدىدا كۆز-بويامچىلىق قىلىشلىرى، دۆلەتتە ھەمىشە غەرب بىلەن ھەمكارلى-شىدىغان سىياسەتنى قوللىنىشلىرىغا بولغان گۇماندىن ئىبارەت ئىدى. ھەسەنۇل بەننا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملاردا دىنىي ئېتىقادنىڭ كۈچىنى يېڭىياشتىن ئۇرغۇتۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق سىرتتىن كەلگەن، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن سىغىشالمايدى-غان ئامىللارنى تۈگەتمەكچى بولغان. بىراق ئۇنىڭ سىياسىي پەلسە-پىسى زىددىيەتلىك بولۇپ، ئۇ ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ئەقىدىلى-رىدىكى دېموكراتىك نۇقتىئىنەزەر (بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئەگەشكۈ-چىلەردىن دەھرىي مەسىلىلەر ئۈستىدە «كېڭىشىش» نى تەلەپ قى-لىشىنى كۆرسىتىدۇ) لەرنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر جەھەتتىن،

ئۆزىنىڭ ئىلاھىيەت نەزەرىيەسىنى چىقىش قىلىپ، كۆپ پارتىيە - لىك تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي سىستېمىدىن نەپەرەتلىنىش كەيپىيا - تىنى قىلچە يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى، ئۇ مۇتلەق ئەمىرمەرۇپلار ئى - چىدىن ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىمۇ سىياسىي جەھەتتە ئەمەلگە ئا - شۇرغىلى بولىدىغانلىقى، ئىككى پارتىيە ئىچىدە كەم دېگەندە بىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان نۇقتىئىنەزەرنىڭ مۇقەررەر خاتا بولىدىغانلىقى - قىمىدەك يەكۈننى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقاردى.

ھەسەنۇل بەننانىڭ ئەڭ دەسلەپكى بايانلىرىنى كەڭ سىياسىي تۈرمۈش يەنىلا چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان جەمئىيەتتە، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرغان ئاۋام - پۇقرالارنىڭ سىياسىيغا قاتنى - شىشنى تەلەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ چىقىش يولى ئۈستىدە ئىزدە - نىشتىكى بىر خىل ئۇرۇنۇش دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. بەزى گەرەب ئەللىرىدە مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىدىيەلىرى تاكى ھازىرغا قەدەر يەنىلا مۇئەييەن ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. ئا - ساسلىقى ئالجزىيە، مىسىر ۋە ئىيوردانىيە قاتارلىق بىرقەدەر مۇ - تىدىل ئىسلام ئەللىرىدە گەھۋال شۇنداق. بىراق، نېمىلا دېگەنىلەن ئۇ كەسكىن، زورلۇق خاھىشنى ئۈزۈكسىز ھازىرلاۋاتقان بۇرۇ - لۇشنىڭ باشلىنىشىدۇر. ھەسەنۇل بەننادىن سىرت، بۇنداق تەلىمات - نى ئوتتۇرىغا قويغان مۇتەپەككۈرلاردىن يەنە پاكىستانلىق مۇسۇلمان ئەل مەۋدۇدى ۋە مىسىرلىق سەيىد قۇتبىلار بار. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ئۇلار مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ئۆۋەتتىكى مەدەنىيىتىدىكى بارلىق «ئىسلام دىنىغا يات نۇقتىئىنەزەرلەر»نى راسا تەنقىد قىل - غان، ئەمما ئۇلارنىڭ تەنقىد قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتىسى غەرب مەدەنىيىتى بولماستىن، بەلكى ئاساسلىق مۇسۇلمانلار ھۆكۈمران - لىقىدىكى ھۆكۈمەت ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا قارىتىلغان. ئۇلار بۇ ئاپپاراتلار ئاللىبۇرۇنلا ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە خىلاپلىق قى -

لىپ، ئەمەلىيەتتە كۇپارلار ھۆكۈمرانلىقىغا ئايلىنىپ قالغان، دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا، ئۇلار پاك مۇسۇلمانلار ئۆزىنى دانىشمەنلەرگە ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشى، دانىشمەنلەر دۈشمەنلىك بىلەن تولغان بىر جايدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشىشى كېرەك دەپ قارالغان ۋە بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىن قوغلىۋېتىلگەنلىكىگە قارىتىپ ئېيتقان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غايەت زور «ئىسلام ئىمپېرىيەسى» دەپ پەقەت ئاز ساندىكى مەسلىكداش ئەنئەنىدىكى چىلەرلا ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر يەرگە جەم بولغان. ئۇلار باشقا دۇنيانى، بولۇپمۇ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ۋە دۆلەتنى رەزىل «ئۇرۇشقا ئىمپېرىيە» دەپ ئاتىغان. ئەلۋەتتە بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ ئۆز نەزەرىيەلىرىنى شەكىللەندۈرۈشى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلغان، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەمىرىمەرۇپلارغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئۇسۇللارنى قىلچە تەپ تارتماستىن قوللىنىشى ئۈچۈن سەۋەب ھازىرلاپ بەرگەن. ئىش چىڭداشقا چىققاندا، ئۇلار: ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ تەلىپىگە بويسۇنۇشنى خالىمايدىغان بارلىق مۇخلىسلارنى ئۆلۈم جازاسىغا تارتىشقا بولىدۇ، دەپ جاكارلىشىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئۆلتۈرۈش قىلىمىشلىرى قانۇنلۇق ئىش دەپ قارىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ۋەدىگە ۋاپا قىلمىغان كىشىلەر بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە ھەقلىق. شۇبھىسىزكى، ئالجزىيەدىكى GIA تەشكىلاتى مۇشۇ ئەسەبىي نۇقتىئىنەزەرگە ئەمەل قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى 20 - ئەسىردىن باشلاپلا ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە قاراپ يول ئالغان ئەمەس. ۋەھىيەتچىلىكى (ئىسلام دىنىدىكى بىر مەزھەپ — تەرجىماندىن) 18 - ئەسىردىنلا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقىلىشقا باشلىغان، 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا سەئۇدى

ئەرەبىستاندىكى يېڭى خانىدانلىق ۋە ھەبەبىيە ئېقىمىنى دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئەقىدىسى قىلغان. ۋە ھەبەبىيە ئېقىمى ھۈمەينى تەرغىب قىلغان شىئە مەزھەبىدىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە قارىغاندا خېلى بۇرۇنقى مەنبەلەرنى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخىمۇ مۇتەئەسسەپ، تېخىمۇ مۇستەبىت بولۇپ، ھازىرقى زامانغا لايىق ھېچقانداق دېموكراتىيە تۈسىنى ھازىرلىمىغان، بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىران جەمئىيىتى كەم دېگەندە بىر ئىجتىمائىي، سىياسىي تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئىگە. سەئۇدى ئەرەبىستانى نېفىت باھاسى جەھەتتە ئانچە شەپقەتسىز بولمىغان سىياسەتنى يولغا قويغانلىقتىن، بۇ سىياسەت غەرب جەمئىيىتىنىڭ كۆڭلىگە ئوبدانلا ياققان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىكى ئىنسانىي ھوقۇققا زىيانكەشلىك قىلىش قىلمىشلىرى، دېموكراتىيە ئامىللىرى كەمچىل بولغان جەمئىيەت مېخانىزمى، رىياد ئاشكارا يوسۇندا قوللىغان ئەسلىيەتچىلىك، ھەتتا تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان بۇنداق پاكىتلارنى قەستەن نەزەردىن ساقىت قىلىۋاتىمىز. بۇ غەربنىڭ دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەرگە قاراتقان ئىككى ياقلىمىلىق ئەخلاق ئۆلچىمى كەلتۈرۈپ چىقارغان زىددىيەتلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا مۇشۇ خىل روشەن پەرق سەۋەبىدىن، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى ئاشۇ ئوقۇمۇشلۇق زاتلار غەرب كۆككە كۆتۈرگەن قىممەت قارىشىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىشنى ناھايىتى تەستەك ھېس قىلىدۇ (چۈنكى، ئۇ ئادىللىقنى يوقىتىپ قويغان).

زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ئىجتىمائىي كولىكتىپلارنى ئومۇميۈزلۈك كىرىزىسقا دۇچار قىلىپلا قالماي، بەلكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ جان ساقلىشىنىمۇ كىرىزىسقا دۇچار قىلدى، ئەمما ئەسلىيەتچىلىك بولسا تۇرمۇشى داۋالغۇش ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كىرىزىس.

شىلەرگە ياردەم قىلدى ۋە ئۇلارنى يېتەكلىدى. ① ئەسلىيەتچىلىك كىشىلەرگە ئېنىقتەك بىلىنىدىغان بىر ئالغا بېسىش نىشانىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئۇ شەخس بىلەن كوللېكتىپنىڭ تونۇش تۈپ-خۇسنى ئىلگىرى سۈردى. چۈنكى، ئۇ ئورتاق تارىخى ۋە كىشىلەر يەنىلا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قىممەت قار-شىنى كۆپلەپ سۈرۈشتۈرۈپ كۆردى، بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەر-نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە رولىنى جارى قىل-دۇرالىدى ھەم ناھايىتى ئاسانلا قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە بولالىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئەرەب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن باب كېلىدىغان بىر خىل ھۆكۈمرانلىق ماھارىتى ھېسابلىنىدۇ. بىرقانچە ئەسىردىن بېرى ئۇ ۋەھھابىيچە ئۇسۇل بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستان خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. پاكىستاندىكى مۇستەبىت گېنېرال زىيائۇلھەق پاكىستاننىڭ ئىچ-كى ئىشلىرىنى ئەسلىيەتچىلىك يولىغا سېلىشنى ئىلگىرى سۈر-دى، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۇنىڭ ئېنىق نىشانى ئى-دى. ئىسلام دىنىدىكى ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسەپ پەند - نەسە-ھەتلەر، يەنى ھاقارەتكە سەۋر قىلىش، قەتئىي بويسۇنۇش ۋە قەتئىي ئەمەل قىلىش شەكلىنى تەكىتلەيدىغان ئەھكاملار ئىتائەتمەن پۇق-رالارنىڭ خوش - خوش دەپ بويسۇنۇشىغا تۈرتكە بولىدىغان كۆ-گۈلدىكىدەك باھانە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى غەرب مەدە-نىيىتىدىن چەتلەش سىياسەتلىرىنى قوللىنىپ، مۇشۇ ئارقىلىق

① باسسام تىپى: «ھازىرقى زامان ئىسلام كىرىزىسى»، «يەن - تېخىدە-كا دەۋرىدىكى بۇرۇنقى سانائەت مەدەنىيەتى»، فىرانكفورد، 1991 - يىلى نەشىرى.

ئاۋامنىڭ تارىختا شەكىللىنىپ بولغان غەربكە ئۆچمەنلىك ساقلاش كەيپىياتىنى تۈگەتمەكچى بولدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئىلگىرىكى كوللېكتىۋىزم، مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزمغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئەسلىيەتچىلىك ئەرەب ئەللىرىدە ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان «ئالتە كۈنلۈك ئۇرۇش» (1967 - يى - لى) تىن كېيىن، «سەلبىي سەرگۈزەشتە» تۈپەيلىدىن ئابروپىنى تۆ - كۈۋالىمدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئەسلىيەتچىلىك بۇ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيەتتىگە نىسبەتەن ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇردى، ھەتتا يۇقىرىقى بىرقانچە خىل ئىدىئولوگىيەنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئەرەب دۇنياسىدىكى ئاساسلىق ئىدىيەۋى ئېقىم يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزم زا - مانئۈلىشىشنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا يولغا قويۇلۇشىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، بىراق ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلالىمىدى. بىر جەھەتتىن، جەمئىيەتتىكى پەرق ئۈ - زۈكسىز كۆپىيىپ، باي - كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى كەسكىن - لىشىپ، كۆپ سانلىق ئاۋام - يۇقرانىڭ كەلگۈسى تۇرمۇشى يەنىلا كاپالەتكە ئىگە بولالمىدى ھەمدە توغرا ئالغا بېسىش نىشانىمۇ كەم - چىل بولدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا پارىخورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى خىيانەت قىلىپ، چىرىكلىشىپ كەتتى، ئەيىب - ئىشەرت، كەيپ - ساپا ئەۋج ئالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ھوقۇق جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاۋام - يۇقرالارغا قىلچە تەپ تارتماستىن زورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆ - رۈلدى. كونا سىياسىي تۈزۈلمە مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئەقەللىي ئابرو - يىنىمۇ يوقىتىپ قويدى. ئەرەب دۇنياسىدىكى سىياسىي سىتېننىڭ

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى بۇنداق مەغلۇبىيەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېخىمۇ ئوڭاي كۆزەتكىلى بولىدۇ. 80 - يىللاردىن بېرى، ئوتتۇرا شەرقتىكى غەرب ئەللىرى (ئىسرائىلىيە بۇنىڭ سىرتىدا) نىڭ ئىقتىسادىدىكى يىللىق ئەمەلىي «ئېشىش نىسبىتى» مەنەسى 2% ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى كەڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئاۋام - پۇقرانىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىۋالدى. مەسىلەن، داۋا-لىنىش جەھەتتە ياردەم قىلىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ۋە قۇتقۇ-زۇش؛ بالىلار باغچىسى، مەكتەپلەرنى قۇرۇش، ئالىي مەكتەپ ئوقۇ-غۇچىلىرىنى ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىن ئېتىش، «قۇرئان كەرىم» نى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنى ئاساس قىلغان مەدرىسەلەرنى قۇ-رۇش؛ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە مەسلىھەت بېرىش، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، ھەتتا تاللا بازارلاردا غەرزان يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىن-لەش دېگەندەك. باشقىچە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلار پەقەت بىر پاراۋان دۆلەت ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلدى، يەنە كېلىپ بۇ ئىسلام دۆلىتىنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى كېلەڭسىزلىك بولۇپ، چىرىكلىك قىلمىشلىرى ھەمىشە كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر يۈرۈكرات تۈزۈلمىنىڭ بۇ ئىشلارنى زىممىسىگە ئېلىشقا قۇربى يەتمىدى. شۇڭا، بۇ جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە تايىنىپ، ئاخىرىدا غەرب دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈ-مىد قىلىدىغانلىقىنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ. خۇنتىنگتون دەل مۇشۇنداق گۈزەل خىيالىي تۇيغۇلارنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرى-دىغان، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىپ، خالىغان بىر مەدەنىيەت بەلگىسىگە تايىنىپ ھەممىنى چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ قارى-دىغان. ئەمما، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى زامانىۋىلاشتۇ-

رۇشنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە سەل قارىغان. ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ زامانمۇ ئىستۇرۇش ۋە زىپىسىنى ئورۇنلاشتا كىشىدە نىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تارتقۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان.^①

ئۆمىدىنى ئىسلام دىنىغا باغلاپ، ئاتالمىش «ئاخىرقى ئارزۇ - سى» ئۈستىدە قۇرۇق خىياللارنى قىلىشقا قارشى تۇرۇشىمىزدا ئەلۋەتتە ئىنتايىن نۇرغۇن سەۋەب بار. ئىنسانىيەتنىڭ دىن تارىخىدىن بولغان ھەرقانداق بىر دىن مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى مۇقەددەس دىنىي ئەقىدىلەر ئىخچام سۆز - ئىبارىلەر بىلەن يەتكۈزۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈلۈك ئۈنۈم ۋە ئومۇميۈز - لۈك ئاتا قىلىنغان. دېمەك، ئۇ دەۋر ئېقىمىغا قەتئىي ئۇيغۇن بولغان تەپسىلىي شەرھەلەش ۋە تارىختىن ھالقىغان، قەدىمدىن بۈگۈنگىچە بولغان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئومۇميۈزلۈك ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرگەن. شۇڭا، ئۇنىڭدا كۆپ مەنىلىكتىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. ئەمما، ئەسلىيەتچىلىك دانىشمەنلەرنىڭ پەندە - نەسەھەتلىرىدىن دىنىي ئەقىدىنىڭ «ئەسلىي» مەنىسىنى تەھلىل قىلىشقا ئىنتىلەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ تەقدىرى دەسلىپىدىلا بەلگىلىنىپ بولغان. دې -

① 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى بەس - مۇنازىرىدە، كىشىلەر خۇنتىنىڭتوننىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ سىياسىي ۋە ئەدلىيە تۈزۈلمىسىدىكى كونا ئامىللار توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئىپادىلەشتى، بۇ كونا، چىرىك ئامىللار ھازىرقى زاماندىكى مەۋجۇتلۇق كىرىزدە سىنى يېڭىش تەلەپ قىلىنىدىغان مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلغان؛ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى بىر سوت مەھكىمىسى «پېرىخونلۇق جىنايىتىگە چېتىلىپ قالغان» بىر ئەرگە ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئەمما، خونتىنىڭتون بۇنىڭغا رەددىيە بەردى، چۈنكى رىيادتىكى نۇرغۇن زامانىۋى ئىمارەتلەر ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى.

مەك، ئۇنىڭغا بەختسىزلەرچە مەغلۇبىيەتتىن باشقا يول يوق.^① «ئەسلىي» مەنە پەقەت دانىشمەنلەر ياشىغان شۇ دەۋردىلا مەيدانغا كەلگەن بولۇشى، ئەينى چاغدىكى ئۆزئارا تەسىر پەيدا قىلىدىغان مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر داۋامىدا ئۆزۈكىسىز ئىپادە-لىنىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. تىل مەنە جەھەتتىن تارىخنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما مەنىنى ئەينى چاغ-دىكى كىشىلەر ياشىغان دەۋردىن ئايرىپ تۇرۇپ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئاجرىتىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئۇ نەچچە يۈز يىل، ھەتتا ئۈ-نىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرۈپ، قىلچە زىيان - زە-خىمگە ئۇچرىماستىن بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن، دانىشمەن-لەر ياشىغان دەۋر كەلمەسكە كەتتى، شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە كېيىن-دىكىلەرنىڭ ھەرقانداق رىۋايەت قىلىشلىرى تالاش - تارتىش قوزغى-ماي قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇۋاپىق دەلىل - ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، كۆپ خىل مەنە ئىچىدىن كىشىلەرنى قايىل قىلالايد-دىغان بىر خىل چۈشەندۈرۈشنى تاللاپ چىقىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمەلى-يەتتە بۇنداق ئىمكانىيەت ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، مەلۇم بىر خىل مۇقەددەسلىكنى قوغداش ئۇسۇلى، ئىلاھىيەت تۈسىنى ئالمى-غان ئۇسۇللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى ھوقۇقتىن ئىبارەت بۇ قورالدىن پايدىلانغاندىلا ئۆز تەشەببۇسىنى يولغا قويغىلى بولى-دۇ. شۇڭا، ئەسلىيەتچىلىك قوراللىق بۆلگۈنچىلىك خۇسۇسىيىتى-گە ئىگە بولۇپ، ساقچى ۋە ئارمىيەنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ مۇخ-لىمسىلار ۋە ئۆزلىرىنىڭ روھانىيلىرىنى باشقۇرۇشقا ماھىر.

ئىسلام دىنىدا «قۇرئان كەرىم»دىن سىرت يەنە «سۈننەت» (ھە-

① ئەزىز ئەل ئەزمەخ: «ئىسلام دۇنياسىدىكى ئىسلاملىشىش»، سىيا-سىي نەزەرىيەدىكى مەۋھۇم دۇنيا»، نيۇيورك، 1996 - يىلى نەشرى.

دس) دېگەن كىتابمۇ بار، ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىغا ئائىت خاتىرىلەر ۋە تارقىلىپ يۈرگەن ئۇزۇندىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» نىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە «ھە - دىس شىرىفى» دېگەن نامى بىلەن ھازىرغا قەدەر تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كونكرېت تالاش - تارتىش قىلىنغان ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئائىت ئەھۋاللار بولۇپ، ئۈممەتلەر ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن سورىغاندا، ئۇ بەرگەن ھەرىكەت مىزانغا ئائىت تەكلىپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ قاراشلىرى ئەينى چاغدىكى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋال بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ناۋادا «سۈننەت» (ھە - دس) نى بۈگۈنكى كۈندە ھەقىقىي دىنىي ئەقىدە ۋە مۇتلەق ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىجرا قىلىش كېرەك دېيىلسە، ئۇنداقتا تازا ئۇچىغا چىققان بىمەنلىك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە «سۈننەت» (ھەدىس) نى مۇ - ۋاپىق شەرھلىمەك «قۇرئان كەرىم» نى ھەقىقىي شەرھلىمەكتىنمۇ تەس.

ئىسلام دىنىنى سىياسىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۈچىنچى يولى ئىسلامدا «مۇقەددەس قانۇن» دەپ ھېسابلىنىدىغان «شەرىئەت» تۇر، ئۇ «قۇرئان كەرىم» ۋە «سۈننەت» (ھەدىس) لەردىن ئېلىنغان قانۇنىي پىرىنسىپلار ئارقىلىق شەكىللەندۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى قانۇنىي ئە - قىدىلەر ۋە قانۇنىي تەتبىقلاش مەجمۇئەسىدىن ئىبارەت. «شەرى - ئەت» نىڭ مەنبەسىنى ناھايىتى بۇرۇنقى چاغلارغىچە سۈرۈشتۈرۈش - كە بولىدۇ، شەرىئەتنىڭ پەۋقۇلئاددە تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە ئۇنىڭ - غا مۇناسىۋەتلىك ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىياللىرىنى چۈشەنمەي تۇ - رۇپ، ئۇنى ھەقىقىي چۈشىنىش مۈمكىن ئەمەس. 11 - ئەسىردە «شەرىئەت» ئاخىر شەكىللەندى. دېمەك، مۇشۇ مەزگىلگە قەدەر،

ئەينى چاغدىكى ئورتودوكسال دىنىي ئەقىدىنى چىقىش قىلىپ، مۆلچەرىمىزدىكى قىيىن ئەھۋالنى ھەل قىلىشقا ياردىمى تېگىدىغان ھەرقانداق ئۆرنەك ۋە قائىدىنى تېخى تېپىپ بولالمىدۇق، بىراق ھەرقانداق بىر يېپيىڭى نەزەرىيەگىمۇ تېخى جىددىي ئېھتىياج يوق، شۇڭا «شەرىئەت» دۇنياغا كەلگەن. ئەمما، بۇنداق ئالدىراپلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان ۋە رېئال ئىجتىمائىي ئىتتىپاققا نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى مۇقەررەر، بۇ ئۆز - ئۆزىدىنلا مەلۇم. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان ئىش شۇكى، ئىران، پاكىستان ۋە مالايسىيا «ئىسلام» توغرا دەپ ھېسابلىغان ئاساستا بانكىلارنى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى؛ «قۇرئان كەرىم» دە ئۆسۈم ھارام دەپ ئېنىق بەلگىلىمە بارلىقىنى ھەممە بىلىدۇ، ئەمما ئىسلام دۆلەتلىرىدە بانكىنىڭ قەرز پۇل بېرىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، بانكا قەرزدار بىلەن مۇخلىسلار ئوتتۇرىسىدىكى «سودا ۋاسىتىچىسى» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بىراق، بۇنىڭغا ئالاقىدار تەرتىپلەر تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ، ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئەنئەنىۋى، «ئىسلامغا يات شەكىلدىكى» بانكا كەسپىنى تېخىمۇ ياقىتۇردىدىغان بولۇپ كەتتى.^①

سىياسىينىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى؟ ئەسلىيەتچىلىكنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي پىرىنسىپلىرى ئۆتمۈشتىكى ھەقىقىيلىق ئاساسغا تۇرغۇزۇلغان، يەنە كېلىپ بۇنداق ئاتالمىش ھەقىقىي ئۆتمۈشنى ئېنىق ئىسپاتلايدىغانغا كىشىنى قايىل قىلغۇ - دەك دەلىل - ئىسپاتمۇ تېخى يوق. ھەقىقىيلىق توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشتىن ھەمىشە ساقلىنىپ بولماقۇمۇ ئەلۋەتتە تەس،

① ۋولكېر ئېينىخاۋىن: «غايىۋى دۇنيا ۋە دۇنيا ئىقتىسادى»، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادى»، كاي ھافىز، «ئىسلام دۇنياسى ۋە غەرب دۇنيا - سى»، «سۆھبەتنىڭ سەۋەبى»، 94~108 - بەتلەر. 1997 - يىلى نەشرى.

سۈنئىي مەزھىپىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان دىنىي ئەقىدىلىرىدىن سىرت، يەنە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى، شۇنداقلا شىئە مەزھىپىنىڭ تارىمىقى بولغان ئەلەۋىيلەر ياكى درۋىزلار چۈشەندۈرۈش-لىرىمۇ بار، سۈنئىي مەزھىپىمۇ قارىسا بىرلىككە كەلگەندەك قىل-غىنى بىلەن ئىچكى قىسىمدىن مۇھىم بولغان ھەم ئۈسۈلى فىقھ-لىرى ئوخشىمايدىغان تۆت مەزھەپكە ئايرىلغان.^①

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى سەھ-رايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار (ئادەتتە قارا ئافرىقا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا، ئىسلام دىنى شۇ جايدىكى ئەنئەنىۋى دىن بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بۇ يەرلەردىكى ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى «نوقۇل دى-نىي ئەقىدە» دىن روشەن چەتلىپ كەتكەن. خۇددى ئەل ئەزمەخنىڭ قاراشلىرىدىكىدەك، «كەشىلەر بۇنداق باغلىنىشتىن ئىسلام دىنىنى ناۋادا بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىلا دەپ قارىسا يېتەرلىك بول-مايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇنىڭ بىر خىل دىن سۈپىتىدە ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايدۇ. ئۇ تامامەن ئوخشى-مايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، يەنە كېلىپ ھەرقايسى جايلاردا كۆپ خىل ئوبراز بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ». بۇلاردىن سىرت، ئىسلاھاتچى مۇسۇلمانلار، مۆتىدىل ئەسلىيەتچىلەر ۋە ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچىلەرنىڭمۇ تالاش - تارتىش-لىرى توختاپ قالغىنى يوق، يەنە كېلىپ ئوخشىمايدىغان ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىمۇ كەسكىن كۈرەش بولۇۋاتىدۇ. ئەسلىيەتچىلىك ناۋادا ئۆزى تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاساسنى قولدىن چىقىرىپ قويۇشنى خالىمىسا، ئەۋلىيا، دانىشمەن-

① باسىم تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدە ياشاش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىن-سانىي ھوقۇقتىن ئېلىندى». مىيونخ، 1994 - يىلى نەشرى.

لەر يەتكۈزگەن مۇقىم، تەۋرەنمەس ئەسلىي دىنىي ئەقىدىگە قەتئىي ئەمەل قىلىشى كېرەك. بۇنداق بولغاندا، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئوخشاشمايدىغان يوسۇندا چۈشەندۈرۈش بىر بولسا بىدئەت تەلىمات دەپ چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بىر بولسا مۇقەددەس دىنىي بۇرمىلىغانلىق دەپ قارىلىپ زەربىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دىنىي ئەسلىيەتچىلىك ئىچىدىكى سىياسىي سىستېما ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھۆكۈمرانلىق يولىنى تاللاشتىن خالىي بولالمايدۇ.

شۈبھىسىزكى، ئەسلىيەتچىلىك بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ھامان بىر - بىرى بىلەن سىغىشالمايدۇ. ھوقۇق مەركەزچىلىكى پەقەت مەلۇم بىر خاس تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، يەنى ئېغىر سانائەت بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش باسقۇچىدىلا جەمئىيەتنى ئومۇميۈزلۈك ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن بىردەك ماسلىشالايدۇ. بىراق، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈمچىلىكى نۇرغۇن «زىددىيەت تۈپەيلىدىن بولىدىغان زىيان» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە كىشىلەرگە نۇرغۇن ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرىدۇ، يەنە كېلىپ بۇلارنى ئىش تۈگىگەندىن كېيىن بىر ياقلىق قىلىمەن دەپ ساقلاپ ئولتۇرماي، مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئۆزىدىلا تۈگىتىش كېرەك. بىدئەت، كۆپىرى، خۇداغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان دېگەندەك تەنقىد قىلىنغانلىرى ھەر ۋاقىت كىيىن دۈرۈلۈشى مۇمكىن، ئىسلام ئەسەبىي ئايرىمچىلىقنىڭ ئۆلۈم تەھدىتى تەبىئىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش زامانغا باقماي ئىش تۈتۈن قانلار قول سالغان زامانىۋى ئىقتىسادىي جەمئىيەتتە، يەرلىككە ھوقۇقنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، يەككىلىكنىڭ ئىجادىيەت ئىقتىسادىي رىئى، جانلىقلىقنى جارى قىلدۇرۇش، تەجرىبىگە ئەھمىيەت بېرىش ۋە تەۋەككۈلچىلىك روھىغا باي بولۇشتەك زامانىۋىلاشتۇرۇشتا زۆرۈر بولغان تەلەپ ۋە پەزىلەتلەرنى ھەر ۋاقىت قانداق تەرىزدە

ئۆز يولى بىلەن ئوتتۇرىغا قويالايدۇ؟ ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلما، «قىسمەن تۈر» لەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ مۇمكىن، ئەمما ئىجتىمائىي ئىقتىدار خاراكتېرىنى ئالغان ۋەزىپىنى ئورۇنلاشتىكى ھەر بىر تېخنىكىلىق تەپسىلاتلارغا قارىتىلغان مۇھاكىمە ئاخىرىدا دىنىي ئەقىدىنىڭ ھەقىلىكى توغرىسىدىكى ئىلاھىيەت مۇلاھىزىلىرىگە يىغىنچاقلىنىپ قالسا، ئۇنداقتا ئوخشاشمايدىغان سادالار ھامان قاتتىق جازاغا دۇچار بولۇشى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ 21 - ئەسىردىكى خىرىسقا قايتۇرغان ئىنكاسى مەغلۇ - بىيەتتىن دېرەك بېرىشى مۇمكىن.

توسقىلى بولمايدىغان ئىسلام دىنى

ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي ئەسلىيەتلەشتۈرۈش بەزىدە نۆۋەتتىكى تەبىئىي قائىدىدە كۆرۈنىدۇ. خۇنتىنگتون ئەپەندى بۇنداق ۋەزىيەت تاكى 21 - ئەسىرگىچە، ئىسلام دۇنياسىدىكى نوپۇسنىڭ ئېشىش دولقۇنى تەدرىجىي پەسىيىپ، نوپۇس سانى مۇقىم بىر سەۋىيەگە تۇراقلاشقچە داۋاملىشىدۇ دەپ پەرەز قىلغان. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئاكتىپ ئۆزگىرىشى سادىر قىلغان ھەر خىل قىلمىشلار بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەرنى ئۈزۈكسىز يېڭى تەركىبلەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئۇنى بارغانسېرى ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆر - سەتسىمۇ، بىراق ھازىر ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا يېتەرلىك ئاساس - مىز بار.

ئىسلامىزم (ئەسلىيەتچىلىك) 70 - يىللارنىڭ دەسلەپىدە كەڭ كۆلەمدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارتىيە - گۇرۇھلار سىياسىسىدا بۇ - گۈنگە قەدەر يەتلا ئاز سانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەركىن سايلامدا ئۇ ۋەكىللىك قىلغان پارتىيە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۈدەك 20% ~ 25% سايلام بېلىتىگە ئېرىشىشتەك چوڭ ئۆتكەلدىن بۆسۈپ

ئۆتتى (بۇ نۇقتىنى ئالجىرىيە ۋە تۈركىيەدىكى سايلام نەتىجىسىدىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ). ئالجىرىيە بۈگۈنگە قەدەر ئىسلام دىنى پارتىيە - يەسى (ئىسلام قۇتقۇزۇش فىرونتىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن) نىسبەتەن ئادىل سايلامدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان بىردىنبىر دۆلەت ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، دىنىي پائالىيەتلەر بۇ دۆلەتلەردە سايلام غۇچىلارنىڭ بىر قىسمىنىلا سەپەرۋەر قىلالىدى، غەلبە قىلغان ئىسلام پارتىيەسىنى قوللىغان مۇتلەپ كۆپ ساندىكى سايلامغۇچىلار بۇ قېتىملىق سايلامنى چىرىك، ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان ھەم مۇستەبىت بولغان ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە ھەربىي ھۆكۈمىتىدىن قۇتۇلۇشتىكى بىر قېتىملىق پۇرسەت، دەپ قارىدى. بۇ ئۆكتەبىر سايلامغۇچىلار يەنىلا يېڭىدىن تەختكە چىققان ئىسلام پارتىيەسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشنى ئۇلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە بولغان ساداقەتمەنلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئاقلانماستىن، بەلكى سىياسىي نەتىجىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۆلچىدى. ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنكى ئىسلام پارتىيەسى يەنى ئۇلارغا يېڭىباشتىن سايلام ھوقۇقى، يەنە بىر قېتىم تالاش پۇرسىتى بېرىدىغان - بەرمەيدىغانلىقى يەنىلا مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىناتتى، ئەلۋەتتە.

تۈركىيەدە كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىسلامىزمغا بۇرۇلۇپ كېتىشىدەك پاكىت پەقەت ئىرېران رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىستىك پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىسمەن دەردە جىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىلدى، بۇ پارتىيەنى قوللايدىغان كۆپ سانلىق سايلامغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ چىرىكلىكتە ئۇچىغا چىققان، دىتسىز سىياسىي سىنىپنى ئوبدان بىر ئەدەپلەپ قويۇش - نى ئارزۇ قىلىشتىن باشقا ئىش ئەمەس ئىدى. سوتسىيالىستىك پاراۋانلىق پارتىيەسى چىرىكلىك تۈپەيلىدىن تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرۈلمىگەن

بىردىنبىر پارتىيە بولسىمۇ، ئەرباكان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن قىسقىغىنا مەزگىلدە، چىرىكلىكنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، سايلام جەريانىدا، كورد مىللىتىدىن بولغان نۇرغۇن ئۆكتىچى سايلانغۇچىلارمۇ ئىسلام گۇرۇھىدىكىلەرگە بېلەت تاشلىدى، چۈنكى كوردلارنى قوللايدىغان خەلق دېموكراتىك پارتىيەسى ئاشۇ قېتىملىق سايلامغا بايقۇت قىلغانىدى.

ئىسلام دۇنياسىدا ئەسلىيەتچىلىك سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ئاز سانلىق ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى يەنىلا بوش چاغلغىلى بولمايتتى، يەنە كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئۆزىنى ئەسەبىي ئىسلام گۇرۇھىنىڭ قوينىغا ئېتىش ئارزۇسىدا ئەمەس ئىدى. بۇ پاكىتلار شۇنى ئىپادىلەپ بەردىكى، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئاخىرقى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرىدەنغانلىقى توغرىسىدىكى كەڭ تارقالغان تەقدىرچىلىك نەزەرىيەسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەلبە قىلىش ئىشەنچىسى يوق بولۇپ، ئىشەننىڭ ئاخىرلىشىشىدىنمۇ ھەرھالدا ساقلانغىلى بولاتتى، چۈنكى ئىسلام دۇنياسىدا يەنىلا بىرقەدەر قۇدرەتلىك، پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ مەۋجۇت ئىدى.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا بولمىغان ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھىنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى كەڭ ئاۋام - پۇقرانىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ناۋادا بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئېنىق ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە، ئىراننىڭ زۇڭتۇڭ سايلىمىدىكى نەتىجە بۇنىڭغا ئىنتايىن ياخشى ئىسپات بولالايدۇ. يەنى، ئىسلام ئىنقىلابىدىكى غالىبلار 18 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئاۋام - پۇقراغا ۋەز ئېيتىپ، پۈتۈنلەي ھۈمەينى ئىدىيە -

سىنىڭ ئەسىرىگە ئۇچرىغان يىپيېڭى بىر ئەۋلادنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ھۆكۈمرانلار ئەنئەنچى شىئەلەردىن بولغان نامزاتنىڭ سايلامدا كارامىتىنى كۆرسىتىشىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال سايلامغا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. بىراق، سايلام ئۈچۈن قىلىنغان بىھۆدە تەييارلىقلاردىن كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك نەتىجە چىقمىدى، يەنى مۇقەددەس شەھەر قۇمىدىمۇ مۇخلىسلارنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنى مەنئۇى داھىي ھۈمەينى كۆرسەتكەن نامزات ناتى نوررىنى تاللاشقا قايىل قىلغىلى بولمىدى. «لىبېرالىستلار» كۆر-سەتكەن نامزات ھاتەمى چوڭ سايلامدا ئۆتۈپ چىقتى، ئۇ ئىسلام دە-نىنىڭ مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۆزگەر-مەس ئەھكاملارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىسلاھ قىلىدىغانلىقىدە-نى بىلدۈردى، مۇشۇنداق ۋەدە تۈپەيلىدىن ئاياللار ۋە بىرقەدەر ياش سايلىغۇچىلار ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئىراندا 25 ياشتىن كىچىك سايلىغۇچىلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 2/3 قىسمىنى ئىگىلەيتتى، شۇڭا ئەسلىيەتچىلىك چوڭ سايلامدا ئۆزىگە پايدىلىق نەتىجىگە ئې-رىشەلمەيتتى، ئەلۋەتتە.

ئافغانىستاندا كىشىلەر شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ساداسىدىن شۇ-نى ھېس قىلدىكى، ئۇلار خۇسۇسىي تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئامىللارنى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇپ، تالىبان ھۆكۈمىتىنىڭ ئېقىمغا قارشى ئىش تۈتىدىغان «تاش قورال دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى» سىياسىتىگە قارشى ئىدى. شۇبھىسىزكى، ئەسلىيەتچىلىك يۇقىرى پەللىگە چىققان بۇ دۆلەتتە، بەزى پاسسىپ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭمۇ خەتىرى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئافغانىستان ئاياللىرىمۇ باشقا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن ياردەم ئىزدەپ، خەلقئارانىڭ بې-سىمى ئارقىلىق ئۆزلىرى چىشىنى چىشلەپ چىداپ كېلىۋاتقان يا-

شاش ھالىتى ياخشىلاشنى ئارزۇ قىلاتتى. تۈركىيەدە سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مەدەنىيەت سىياسىتى بۇرژۇئازىيە ۋە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ كەڭ تۈردە قارشىلىقىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر نامايىش قىلىشتى. ئالجىرىيەدە ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق قارشى كۈرەش قىلىشلىرى يەككە - يېگانە ھادىسە بولۇپ قالدى، مەيلى ئۇلار ئىچكى قىسىمغا سىڭىپ كىرگەن مەخپىي ساقچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشسۇن - ئېرىشمىسۇن، كۈنساين كەسكىنلىشىۋاتقان قارشىلىق كۆرسىتىش دولقۇنى ئالجىرىيەدىكى ئاۋام - پۇقرانىڭ ئەسەبىي ئىسلامىزمنىڭ تەلىپىگە كۆنمەيدىغانلىقى ئىپادىلەپ بەردى. مىسىردا پۇقرالار دەشخاد ھەربىي گۇرۇھىنىڭ قەستلەپ ئۆلتۈرۈش قىلمىشلىرىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا جازالاشتىنمۇ باش تارتىدى. سۇداندا شىمالدىكى ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھى بىلەن جەنۇبتىكى خىرىستىيان - ئانىمىزچى ئاسىيلار دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ھەتتا خارتۇمدا ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تەشكىللىدى. مالايشىيادىمۇ بەزى شەھەر ياشلىرى قوزغىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ قاتتىق ئەخلاق مىزانلىرىغا قارشى چىقتى. ئىيوردانىيە ۋە كۇۋەيتتە رادىكال ئىسلام گۇرۇھىنىڭ نامزاتلىرى يېقىنقى سايلاملاردا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، پارلامېنتتىكى ئورنىدىن قۇرۇق قالدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ «ئەڭ ئاخىرىدا غەلبە قىلىش نەزەرىيەسى»گە زىت بولغان نەتىجىنىڭ چىقىشى ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس، چۈنكى زامانىۋىلاشتۇرۇش دولقۇنى بۇ دۆلەتلەرگە بۆسۈپ كىرىپ، ئومۇمىي خەلقئە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش، سىياسىي سىغىغا قاتنىشىش ئېڭىنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى ئۇرغۇتتى. ئەل-

ۋەتتە، بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلار ئىسلام دىنى رامكىسى ئىچىدە ئوتتۇردا. غا قويۇلدى، ئەمما بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلارنى ئىسلام ئىستېدات ھۆ. كۈمرانلىقىدىكى سىياسىي سىستېما ئاستىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى بۇلارنىڭ ئاشۇ خىل تۈزۈلمە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەردە زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتا ئوخشاشسىز. لىق ۋە مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولۇشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئى. پادىلەپ بەردى. ①

كەلگۈسىدىكى ئۈمىد ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ئاياللاردا بولۇپ، ئۇلار كۈنساين دەھرىي ئىسلاھاتنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسچىلىرىغا ئايلانماقتا. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇلار ئارىسىدىكى بەزىلەر ئوخشاشلا ئىسلامىزم ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ھەل قىلىشنىڭ «مۇۋاپىق، ئېنىق ۋە لايىقدا» ھەل قىلىش لايىھە. سىنى تۈزلەيدۇ، دەپ قارايتتى، بۇ توقۇنۇشلار جەمئىيەتنى زاماندا. ۋىلاشتۇرۇش مۇسۇلمان ئاياللىرىغا يۈكلىگەن ئىككى قىيىن يول بولۇپ، ئاياللارنىڭ كىشىلىك قەدەر - قىممىتىگە ئۆزى مۇستەقىل ئىگە بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى (سۆز - ھەرىكىتى ھازىرقى زاماندىكى دەھرىيلىك ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك) بىلەن ئەرلەرنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا قول تىقماسلىقىدەك ئەنئەنىۋى تەلىپى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت - توقۇنۇش مەۋجۇت. شۇڭا، ئاياللار ئەنئەنىۋى ئائىلە ئا. يالى بولۇش بىلەن ھازىرقى زامانغا لايىق ئايال بولۇشتىن ئىبارەت ئىككىنچى بىرىنى تاللىشى كېرەك. ئىسلام دىنى ئاياللار ئازادلىقى

① ئارنولد خوتتىنچىر: «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى»، كامبىرج، 1994 - يىلى نەشرى.

ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئاياللارنى ئا - ئىلىنىڭ قەپىسىگە يېڭىباشتىن سولۇۋەتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق ھەل قىلماق تەس بولغان توقۇنۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. شۇ - نىڭ بىلەن بەزى ئاياللار بويۇنتۇرۇقتىن قۇتۇلغاندەك ھېس قى - لىشتى، ئەمما بۇنداق ئەھۋال ئۇزاق داۋاملاشمىدى. ھازىر ۋەزىيەت ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى ھەرىكەتكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۈگۈنكى كۈندە مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىلغار ئاياللار كەمىستىش، ناچار ئۆرپ - ئادەت ۋە بارلىق ئەمرىمەرۇپلارغا يۈزلىنىشكە جۈرئەت قىلالايدىغان بولدى، ئۇلار ئالجزىيە، ماراكەش، مىسىر ۋە پاكىس - تاندىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوبدانلا «ماكانلىشىپ» قالدى، ھەتتا سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە ئىراندىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قى - لىۋاتقان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ نىسبىتى ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 20% ~ 30% نى ئىگىلىدى، ئەمما گېرمانىيەدە بۇ سا - ھەدىكى نىسبەت بۈگۈنگە قەدەر 20% كىمۇ يەتكىنى يوق. ئىراندا ئىش تېخىمۇ قىزىق بولدى، ئىسلام ھۆكۈمىتىدىكى ھۈمەينىزمنىڭ ئىسلاھات نەتىجىسى دەل بېكىتىلگەن نىشاننىڭ ئەكسىچە بولدى، ئاياللار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى شاھ (ئىران پادىشاھىنىڭ نامى - تەرجىماندىن) دەۋرىدىكى 28% تىن، 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە % 65 كە ئۆستى، ئەمما ھەربىر ئا - يالنىڭ ئوتتۇرىچە پەرزەنتلىك بولۇش سانى 7.2 دىن تۆۋەنلەپ 3.5 غا چۈشۈپ قالدى. ھازىر مۇسۇلمان ئاياللىرى ئۆزلىك ئېڭىنى ئۈ - زۈكسىز ئۆستۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام ئىنقىلابى (ئايال) جەڭ - چىلىرى ۋە ئەركىن ئاياللار ھوقۇقى ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇ - چىلار مەنپەئەت جەھەتتىن ئورتاقلاشتى ھەمدە ئىتتىپاق تۈزدى. «ZANAN» دېگەن ئاياللار زۆرىلىنىڭ كەسكىن ساداسىغا كىشى - لەر پىسەنت قىلماي تۇرالمىدى، ئاياللار ئەرلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم»

دىكى ئەقىدىلەرنى بىر تەرەپنىڭ پىكرى بويىچە شەرھلىشىنى قاتتىق تەنقىد قىلىشتى. مالايسىيادىكى «مۇسۇلمان ئاچا - سە - ئىللار» تەشكىلاتى دەل ئەنئەنىۋى ئەزەبلىك ھوقۇقى ۋە دۆلەت ئەمەلىيەتچىلىكىگە قارشى ئاياللار تەشكىلاتىدۇر. مىسىردىكى «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» نىڭ ئۈزۈكسىز يامراپ كېتىۋاتقان بىردىنبىر رەقىبى مىسىردىكى ئەركىن ئاياللار ھوقۇقى ھەرىكىتىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ قارشىلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئاياللار يېقىندا ئىسلام دىندارلىرى ئۈستىدىن زور غەلبىنى قولغا كەلتۈردى، مىسىر ئاساسىي قانۇن سوت مەھكىمىسى 1998 - يىلى 1 - ئايدا ئاياللارنى خەتنە قىلىشنى چەكلەشنى رەسمىي تەستىقلىدى (ئاياللارنى خەتنە قىلىش، يەنى Taharah دېگەنلىك ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسىدىكى سەزگۈر جاينى كېسىۋېتىشنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنداق قىلىش ئەسلىدە ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمە ئەمەس، پىراق قىسمەن ئىسلام ئەللىرىدە شۇنداق قىلىش ئەۋج ئالغان، شۇڭا كىشىلەر بۇ ئىشنى دىن بىلەن باغلىۋالغان - تەرجىماندىن).

پاۋلو سالېم 1920 - يىلىدىن باشلام ئىسلام دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئىدىيە ۋە نەزەرىيەلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ ئىسلام جەمئىيەتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ئۇ نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە يېڭى ئاساسىي ئىدىيەۋى ئېقىم كونا ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدا، «رىئىتىمى» نى قانۇنىيەتلىك ئۆزگەرتىپ، بىر خىل كونا ئۇمىدسىزلىك بىلەن يېڭى ھاياجان ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بىر دەۋر تەخمىنەن 25 يىل بولدى، دېگەن مۇھىم بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قىياسقا ئاساسەن، ئۇ 90 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك دولقۇنىدا چېكىنىش كۆرۈلىدۇ.

غانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن، ئۇنىڭ ئاساسلىق دەلىلى يېقىنقى بىر قېتىملىق ئىران زۇڭتۇڭ سايلىمىدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشى - لەرنىڭ سايلامدىكى ھەرىكىتىدىن كەلگەن؛ مىسىردا بىرقەدەر ياش زىيالىيلار نەزىرىنى تەدرىجىي ئامېرىكىغا مايىل بولغان «يېڭى نا - سىرىزم» غا، يەنە ئىسرائىلىيەنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە قاتتىق قارشى تۇرۇش ھەم سىياسىي دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ بىرىكمە گەۋدە ھاسىل قىلىشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلىشقا بۇرغان؛ بىرقەدەر ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۈرتكىسىدە، ئەل ۋەسىتات رەھبەرلىكىدى - كى ئەركىن ئىسلام پارتىيەسى مۇتەئەسسەپ «مۇسۇلمان قېرىند - داشلار ئۇيۇشمىسى» دىن ئايرىلىپ چىققان. بۈگۈنكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيىقاندا، ئىسلام دىنى ئەمدى يېڭى، ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولماستىن، بەلكى ئىلگىرىكى سەلتەنتىنى يوقىتىشقا باشلىغان دىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، خۇد - تىنىڭتون ئەنسىرەپ كەتكەن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى «نوپۇسنىڭ پارتلىشى»، يەنى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى توسالغۇسىز ھالدا داۋاملىق سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلالايدۇ، دەپ قارشى ئانچە قورقۇنچلۇق ئەمەس، چۈنكى بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشى پەسكويغا چۈشۈپلا قالماي، بەلكى ئەكسىچە ئىشلار كۆرۈلمەكتە.

مۇھىم ئىسلام ئەللىرى

ئىسلام دۇنياسىنى ئەڭ تولۇق چۈشىنىدىغان ئالىملارنىڭ بىرى بولغان باسسام تىبى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، يۈ - رەكلىك ھالدا نۇرغۇن پەرەز ۋە يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ: يەككە مىللىي دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتى ياۋروپا ئەندىزىسىنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا جەمئىيىتىگە كۆچكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا ھەر ۋاقىت ياتلارنى يەكلەش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈشى مۇمكىن، يەنە

كېلىپ ئىسلام دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ھادىسىلەر تېخىمۇ روشەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. مىللىي دۆلەتلەر ئۇ يەرلەردە قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە ئەمەس بولۇپ، پەقەت ئاللاننىڭ پاناھىدىكى بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىققا ئىسلام گۇرۇھى تەرىپىدىن مۇكەممەل، قانۇنلۇق ھۆكۈمرانلىق شەكلى دەپ قارىلىدۇ. ئۈزۈكسىز قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئاچلىق ئېلان قىلىش ھەرىكەتلىرى؛ پارس قولتۇقى رايونىدىكى قەدىمىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش شەكلى؛ سادام ھۈسەيىن، تېھران ۋە خار تۇمدىكى «تەڭرى ھۈزۈرى (جەننەت)» نىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئالدىدا، كىشىلەر ھېسسىيات ۋە ئىدراك جەھەتتىن دۆلەتلەر دۇنياسى قائىدىلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ھەرىكەت قانۇنلىرىنى بىكار قىلىۋېتىشىنى خالىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، بۇ بىر خاتا پەكۈن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئىسلام دىنىنىڭ تارىخىدا، ئۇلار مۇستەقىل سىياسىي كولىپكتىپ بولۇش سۈپىتىدە، بەزى جەھەتلەردە بوشاشماي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق «ئىسلام ئىمپېرىيەسى» گە قارشى غەلبىنى ئۈزۈكسىز قولغا كەلتۈردى ھەم كۈرەش مېۋىسىنى ساقلاپ قالدى. بۇ نۇقتىدىن بىز «مىللىي دۆلەت» بىلەن يېقىندا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەتلەر (مۇس-تەقىل دۆلەت قورالىغا ئىگە بولغان ھەربىر پەۋقۇلئاددە تېررىتورىيە چېگراسى) بىر گەۋدىگە ئايلانغان دېگەن يەكۈننى چىقارماي تۇرالمىمىز. بۇ جەھەتتە ئالدى بىلەن ئىراننى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دۆلەتنى قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىر) گىچە سۈرۈشتۈرۈش مۇمكىن. باشقا ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئىراندىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر (ئىراندىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى پېرسىيەلىكلەرنىڭ

ئەۋلادى بولۇپ، ئەرەب ئىرقىدىن ئەمەس — تەرجىماندىن) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىگە ئىخلاس قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، تۈركىيەنىڭمۇ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مىللەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك، تۈركلەر ئەرەبلەرگىمۇ، پارسلارغىمۇ ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادى. تۈركلەر پىروۋۇسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تارىخى باشتىن كەچۈرگەن ئەمەس، كاتولىك دىنىمۇ ئۇ يەرلەرگە ئاياغ بېسىپ باقمىغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تۈركىيەنى ساپ مۇسۇلمان دۆلىتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيەدىكى ئەڭ چوڭ كاشال چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمىغان كورد ئاپتونوم رايونىنىڭ مەۋجۇتلۇق مەسلىسىدۇر، چەكلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى. قى كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى قاندۇرالمىدۇ، ئۇلار قوزغىغان ھۆكۈمەتكە قارشى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى شەپقەتسىزلىرىچە باستۇرۇلدى، كوردلار مەسلىسى تۈركىيەنىڭ تېنىدىكى زەھەرلىك ئۆسمىدەك تۈركىيە جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلىپ كەلدى.

يەمەننىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلام دۇنياسىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىگە نۇرغۇن كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بولۇشى مۇمكىن. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى، بۇ دۆلەت ئۆزلۈك ئېڭىغا ئىگە ئىرقىي گۇرۇھلاردىن تەشكىل تاپقان چېچىلاڭخۇ فېدېراتسىيە شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىكى ئەۋلادلىرى نارازىلىق نەزىرى بىلەن تىكىلىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بۇمۇ ئاسانغا توختىمايدىغان بىر ئىش ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇنىڭدىن كېيىن يەنە قوشنا ئەللەردىكى ۋەھابىيە ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي قوللىغۇچىسى (سەئۇدىي ئەرەبىستانى خانىدانلىقىدىكى

ھۆكۈمران سىنىپ) يەمەننىڭ مۇستەقىللىقىگە قارىتا باشتىن - ئاخىر نارازى كەيپىياتنى بىلدۈرۈپ كەلدى. ھوقۇقنى مەركەزلەش - تۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئىرقلارنىڭ ئاپتو - نوميە ئارزۇسىغا ئېغىر خىلاپ ئىشلارنى قىلغاندىلا، يەمەن خەتەر - لىك ھالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئەرەب دۇنياسىدىكى گىگانىت ئادەم مىسىرغا قاراپ باقايلى. ئۇ نۇرغۇن ئەرەب ئەللىرى ئىچىدە ئىنتايىن پەۋقۇلئادە ئورۇن تۇتىدۇ. مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئەرەب مەدەنىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ يەنە ئوخشىمىغان رايونلاردىن كەلگەن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر. مىسىردا قىبىت خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇھىم ئاز سانلىق مىللەت بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنىلا بىر ئىسلام دۆلىتى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، كىشىلەر مىسىرلىقلارنىڭ «باشقا ئەرەبلەر» دىن ئۆستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتسىلا، مىسىر مەدەنىيىتىدىكى ئە - رەب مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈشنى خالىمايدىغان قارشى كەيپىيات - نى چۈشىنىۋالالايدۇ. «ئەرەب بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى» دەۋرى (1958 - يىلىدىن 1961 - يىلىغىچە ئارىلىقتا مىسىر بىلەن سۇ - رىيەنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەشكىللەنگەن بىرلەشمە دۆلەت) دىكى قو - شۇلۇش يۈزەكى قارىغاندا يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن سەل زىددىيەتلىكتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ناسىرنىڭ بۇنداق قوشۇ - لۇشقا ماقۇل بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەت - تە مىسىرنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، بۇنداق تەسەۋۋۇر سۈرىيەلىك ھەمراھلارنىڭ كۆڭلىگە ئەل - ۋەتتە ياقمايتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ بىرلىشىشمۇ رەھبەرلىك ھوقۇ - قىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى تۈپەيلىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىر - لىشىشتىن خالىي بولالمىغان. ئىسلام تارىخىدا، مىسىرلىقلارنىڭ

بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەجەزى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى مۇستەقىللىققە ئىنتىلىش جەريانىدا ۋە رەھبەرلىك ئورۇنى شەكىللەندۈرۈشتىكى سىياسىي تالاش - تارتىشلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلەنىپ كەلدى؛ مەيلى 9 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە دەۋر سۈرگەن فاتىمىيە سۇلالىسى (فاتىمە بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى - تەرجىماندىن) دا بولسۇن ياكى 12 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە (مىسىر ۋە سۈرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) مەملۇك سۇلالىسىدە بولسۇن، ھەممىسىلا شۇ يوسۇندا كېتىۋەردى. يەنە كېلىپ مەملۇك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مىسىرنىڭ غايەت زور كۈچ - قۇدرىتى كىشىلەرنى ئۆزىگە تېخىمۇ جەلپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە، مەملۇكلارنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىسىدە يەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى خانلىقلاردىن ئېلىپ كېلىنگەن قۇللار ئىدى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلار يەنىلا مۇستەقىل مىسىر پادىشاھلىقىنى كۈچىنىڭ بارىچە قوغدىدى. 19 - ئەسىردە مۇھەممەد ئەلى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى يولغا قويغان ئىسلاھات مىسىر خانىدانىلىقىنى يېڭىباشتىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى، ئەنگلىيە يەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكەت داۋامىدا مىسىر ئاخىر مۇستەقىل بولدى. مىسىرنىڭ يېقىنقى، ھازىرقى زامان تارىخىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئوخشىمايدىغان شەكىلدىكى بەش خىل ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشتى، بۇ خانىدانلىق ھۆكۈمىتى، ھەربىي سىياسىي ئۆزگەرتىشكە تايىنىپ تەختكە چىققان ھۆكۈمەت، مۇۋاپىق مۇستەبىت سىياسىي سىستېما رامكىسى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان غەربىي زىيالىيلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككى ھۆكۈمەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار مىسىرلىقلاردىن تەشكىللەنگەن دۆلەتنىڭ يۈكسەك تەسىر كۈچىگە ئىگە ئىسلام دۆلىتى ئىكەنلىكىنى، يەنە ئۇلۇغ بىر

ئەرەب دۆلىتى ئىكەنلىكىنى، بىراق ئۇنىڭ ئالدى بىلەن مىسىر -
لىقلارغا تەئەللۇق مىللىي دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى.
ماراكەش پادىشاھلىقى ھازىرغا قەدەر يۈز يىلدىن ئارتۇق تا -
رىخنى باشتىن كەچۈردى. مەغرىب رايونى ئىسلامىيەت تەرىپىدىن
بويىۋىندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈچ - تۆت قىسىمغا پارچىلىنىپ
كەتكەچكە، بۇ زېمىننىڭ توغرا چەك - چېگراسىنى ھەمىشە ئېنىق
ئايرىماق تەس ئىدى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ تەخمىنىي دائىرىسى -
دىمۇ بىرنەچچە يۈز يىلدىن بۇيان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان
دەرىجىدە ئىزچىللىق ساقلىنىپ كېلىۋاتاتتى. شىمالىي ئافرىقىدا -
كى ئەللەر ئىچىدە، ماركەش تارىختىكى يۈكسەك مۇقىملىقى بىلەن
مەشھۇر بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ھۆكۈمرانلىق ئۈزۈلمىسىنىڭ
قانۇنلۇقىنىڭ بىرقەدەر كۈچلۈكلۈكى بىلەنمۇ مەشھۇر ئىدى. ئېيى -
تىلىشچە، ماركەش خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇھەممەد ئەلەي -
ھىسسالامنىڭ يىراق تۇغقانلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، دۆلەت ھۆ -
كۈمرانىنىڭ ئورنى دىنىي قانۇن جەھەتتىن جەزملەشتۈرۈلۈپ،
ئاندىن ئۇ سۈيىئىستېمالچىلىق تۈسىدىكى قانۇنىي ئېتىراپ قى -
لىش بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، سۈيىئىستېمالچىلىق تۈسىدىكى قا -
نۇنىي ئېتىراپ قىلىش مۇئەييەن ئىقتىسادىي نەتىجە ۋە ئەڭ دەس -
لەپكى بىرقەدەر ساددا دېموكراتىيە ئامىللىرىغا ئەگىشىپ تەرەق -
قىي قىلغان.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ئالجزىرىيەدىكىلەرنىڭ دۆلەت ئېشى فىرانسە -
يە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى توپىلاڭ داۋامىدا شەكىللەنگەن
ھەم نېفىت بايلىقىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ مۇستەھكەملەنگەن.
ئەمما، ئالجزىرىيە ئاخىرىدا تەڭرى ئاتا قىلغان ياخشى پۇرسەتتىن
مەھرۇم قالغان ھەمدە چىرىكلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقتى دەپسەندە
قىلىشتەك خاتا قىلمىشلار ئىچىدە زاۋال تاپقان، بۇ ئىلگىرى شاد -

لىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىسلامنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەڭگۈلۈك ئار - نومۇس ھېساب - لىناتتى. بىز بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا، ئۇزاققىچە مۇقىم بولغان دۆلەتلەر بار، ئاساسى مۇقىم بولمىغان بەزى دۆلەتلەرمۇ بار، بىراق ئۇلارغا جانلىق پاڭالدى. يەتچىلەر سۈپىتىدە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلماي بولمايدۇ.^①

پەلەستىندىن مىسسوپوتامىيەگىچە بولغان بۇ «قورقۇنچلۇق ھىلال ئاي» رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا قا - نۇنلۇق دەپ جەزملەشتۈرۈلۈشى ئەڭ چوڭ مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، مۇس - تەملىكىچىلەر بۇ دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىنى تامامەن ئۆزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئايرىغانلىقتىن، بىر دۆلەتتە بىر - بىرىدىن كۆپ پەرقلەندىغان باشقا - باشقا مىللەتلەر ياشايدىغان ھالەت شەكىل - لەندى. ئۇلارنىڭ ئېتىقاد پۈتۈنلۈكى (مەسىلەن، لىۋاند خىرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەر بار)، مەزھىپى (سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپى) ۋە دىنىي گۇرۇھ سىستېمىسى (ئەلەۋى - يىلەر ۋە درۈزىلەر) ئوخشىمايدىغان تۈرۈمۈ كىچىككىنە بىر مۇقىم بوشلۇققا سىغداپ قويۇلدى. ھەتتا، بەزى دۆلەتلەردە ئاز سانلىقلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالدى. مەسىلەن، ئەلەۋىيلەر سۈ - رىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، سۈننىي مەزھىپىنىڭ تەكرۇت جەمە - تىدىن بولغان سادام ھۈسەيىن ئىراققا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش توختىماي يۈز بە -

① تېئودور خاننى: «ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن ئىسلامىزم ئارىلىقىدا»، «يېقىن شەرقىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىس»، جۇڭبۇ گىن سىچۈارز: «سىياسىيلاشقان ئىسلام دۇنياسى»، 1993 - يىلى نەشرى.

رىپ تۇردى. بىراق، دەل مۇشۇ رايوندا ئىلگىرى بىرمەھەل ئەڭ جا-
راڭلىق مىللەتچىلىك ساداسى ياڭرىدى، بولۇپمۇ لىۋان بىلەن سۇ-
رىيەدە گېرمانىيەدىكى مەملىكەتلىك سوتسىيالىستىك ئىشچىلار
پارتىيەسى (NSDAP) نى دوراپ قۇرۇلغان ئەسەبىي سىياسىي تەش-
كىلاتلارنىڭ كۆپ قىسمى ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيەلەر گۇرۇ-
ھىغا سىڭىشىپ كەتتى.

سۈرىيە ۋە ئىراقتىكى پان ئەرەبىزم ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ يە-
نىلا ئىككى دۆلەتتىكى رايون خاراكتېرلىك زومىگەرلىك ھوقۇق
تەلىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى، شۇڭا بىز ئۇلارنىڭ ئوخ-
شاشلا مۇسۇلمان دۆلىتى تۇرۇپمۇ كەسكىن رىقابەتلىشىۋاتقانلىقىنى
بىر قاراپلا چۈشىنىۋالالايمىز. دەل مۇشۇ ئىككى «قورقۇنچىلۇق
ھىلال ئاي» نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، دۆلەتنىڭ قورال كۈچىنى مونو-
پول قىلىۋالغان ئاپپاراتلار ئۆزىنىڭ مەۋقە يۈزلىنىشىنى بەكرەك
تەكىتلىمەكتە، ئەمما تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قىل-
مىشى ئاز سانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشنى مەقسەت قىل-
غان. مۇشۇنداق «شەكىللەنگەن شەيئى» نىڭ قانۇنلۇقلۇقى تارىخىي
جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمىسىمۇ، بىراق دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ
قىلمىشى دۆلەتنىڭ قورال كۈچى ئىشلىتىش ئادىتىگە تامامەن ئۈي-
غۇن، بۇ دۆلەتلەر دېموكراتىيەلىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بول-
سىمۇ، يەنىلا شۇنداق.

ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى ئىسلام رايونلىرىغا
ئەڭ باب كېلىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۈنۈمىمۇ ئىنتايىن ياخشى،
چۈنكى ئۇ يەرلەر ھوقۇق رىقابىتى ۋە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانى
بىلەن تولغان. ئىسلام دۇنياسىدا ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستانى،

تۈركىيە، مىسىر ۋە پاكىستان رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا
ئېلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ، بۇ خاس سىموۋىلۇق مەنىدىكىلا تالاش -
تارتىش بولماستىن، بەلكى ئۇ دۇنيادىكى باشقا رايونلارغىمۇ
ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى، خۇددى خۇنتىنگتوننىڭ
ئويلىغىنىدەك، «ئىسلام ئىنتېرناتسىيونالى» تالاش - تارتىش بىلەن
تولغان رايوندا ئۆزىنىڭ سىياسىي ئېتىقادىنى ھەدەپ تەرغىب
قىلماقتا. بىراق، تېخىمۇ بەكرەك تەھلىل قىلىپ باقساق شۇنى
بايقىماق تەس ئەمەسكى، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە پەقەت دىنىي
تونلا كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى
سىياسىي تەسىرنى چۆرىدىگەن كەسكىن كۈرەشتىن باشقا نەرسە
ئەمەس، شۇنداقلا ھەر خىل يوسۇندىكى نۇرغۇن قانلىق
توقۇنۇشلارمۇ شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپچىققان. بۇ دۆلەتلەر قارىسا
ئىسلامىزمنى تەرغىب قىلغاندەك قىلىشمۇ (بەلكىم ئۇلار بۇنىڭغا
شەكسىز ئىشىنىدۇ)، بىراق بۇنىڭ كەينىگە دىنىي قانداق قىلغان
ھەقىقىي مۇددىئا يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى
ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش يۈزىسىدىن بولۇۋاتقان
ئىشلاردۇر. ئافغانىستان، ئىران ۋە پاكىستاندا تالاش - تارتىشلار
يۈز بەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ئۈچىنچى تەرەپتىكى كۈچ
سۈپىتىدە بۇ رىقابەتكە ئارىلاشتى. تۈركىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە
بىر رىقابەتچى سۈپىتىدە كېلىپ، تۈرك مىللىتى بىلەن
ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستاننىڭ يېقىنلىق
مۇناسىۋىتى ۋە تىل جەھەتتىكى يېقىنلىقى (ئوخشاشلا تۈركىي
تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ - تەرجىماندىن) دىن پايدىلىنىپ،
ئۆزىنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى.
كاۋكاز رايونىدا ئىران بىلەن تۈركىيە كەسكىن رىقابەتنى قانات
بايدۇردى، ئىرانلىقلار تېخى قىلچە تەپتارىماستىن پىراۋۇسلاۋىيە

دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرمىنىيەلىكلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. بوسنىيە ئۇرۇشىنى خۇنتىنگتون نېيترال ئىسلام كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىدىكى تىركىشىشنىڭ ئەمەلىي مىسالى ھېسابلىغانىدى، بۇ يەنە تۈركىيە بىلەن ئىراننىڭ رىقابەت تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدىغان پائالىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى، سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم نەپكە ئېرىشتى.

ئەرەب دۇنياسىدا سۈرىيە بىلەن ئىراق رايون زومىگەرلىك ھو- قۇقىنى تارتىۋېلىش قەستىدە قۇدرەتلىك مىسىرغا خىرىس قىلماق- تا. سەئۇدى ئەرەبىستانى، ماراكەش، ئالجىرىيە ۋە كازافى (بۈگۈن ئىلگىرىكىدەك ئەلۋە ئەمەس) رەھبەرلىكىدىكى لىۋىيە بۇ تالاش - تارتىشقا قاتنىشىشقا ئۇرۇنماقتا. ئەرەب دۇنياسىدا بۇنداق ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلاردىن ھەمىشە ئىنتايىن خەتەرلىك ئىككى تەرەپ تو- قۇنۇشى كېلىپچىقىدۇ، بۇنىڭدىن ھەربىي ئىتتىپاقمۇ ھاسىل بو- لۇشى مۇمكىن. بۇ ئىشلار كىشىگە ئاسانلا 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ياۋروپانى ئەسلىتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى سۈرىيە بىلەن ئىراق باشتىن - ئاخىر رىقابەت مۇناسىۋىتىدىكى رەقىب- لەردىن بولۇپ كەلدى؛ نۆۋەتتىكى يارىشىش باسقۇچىنى ئۇزاققا سوزۇلغان توقۇنۇش داۋامىدىكى بىر قىسقىغىنە دەم ئېلىش دې- يىشكە بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سۈرىيە پارس قولتۇقى ئۇرۇشى يا- رىتىپ بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ خەتەرلىك رىقابەتچىسىد- ىكى ئوڭشاپ قويۇشنى ئىنتايىن خالايدۇ، ئەلۋەتتە. مىسىرمۇ بۇ دۈشمىنىنى ئەرەب دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشىدىن سىقىپ چىقىرىشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئوخ- شاش باھانە بىلەن سۈرىيەگە ئوخشاش ئىنكاس قايتۇردى.

ئىسلام دۇنياسىدا زېمىن تالىشىش ۋە دۆلەتنىڭ تەسىر كۈچى -

تى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن ئىككى تەرەپ توقۇنۇشلىرى كۆپ يۈز بەردى، بۇ يەردە سۇدان بىلەن مىسىر، مىسىر بىلەن لىۋىيە، لىۋىيە بىلەن تۇنىس، ئالجزىيە بىلەن ماراكەش، سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن يەمەن ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ، بۇ يەنە كۆۋەيت بىلەن ئىراق ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ توقۇنۇشلاردا دىنىي ئامىل ھېچقانداق رول ئوينىيالمىغان، مىللەت ئامىلى نۇقتىسىدىن قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب بولسىمۇ، باشقا ئىككى ئامىلدىن، يەنى: ① تار ئۇرۇقىداشلىق ئامىلى (ئەرەب يېرىم ئارىلىدا)؛ ② (دېموكراتىيە ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان، رايون خاراكتېرىنى ئالغان) دۆلەتلەر دۇنيا-سىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ۋە ئۆز - ئۆزىنى كېڭەيتىش ئىرادىسىدىن كېيىن تۇرغان.

پارس قولتۇقىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىككى رىقابەت-چى ئىراق بىلەن ئىران ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن پارس قولتۇقىدىكى كۈچى بىرقەدەر ئاجىز باشقا ئەللەر پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىنى قوغدايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلار «ئىسلامدىن باشقا دىندىكى مۇخلىسلار» نىڭ پائال ياردىمىنىمۇ خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن، 1961 - يىلىدىكى كۆۋەيتنىڭ مۇستەقىللىقى يولىدىكى قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشى ۋە 1991 - يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا ئىران قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇپ، «چوڭ شەيتان» ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىنىڭ «ياۋۇزلارچە قىلمىش» غا قايتۇرما زەربە بەرمىدى، بەلكى كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان رەقىبى ئىراقنىڭ قۇدرەتلىك غەرب ئارمىيەسى تەرىپىدىن قانداق تېرىپىرەن بولغانلىقىنى خۇشاللىق بىلەن تاماشا قىلدى. خېلى كۆپ ساندىكى ئەرەب ئەللىرى (مەسىلەن، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە

ئىسلام ئەللىرى (مەسىلەن، پاكىستان، مالايسىيا) مۇ «غەرەب» ئىتتىپاقىغا كىردى.

ئەرەب ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىنتايىن خەتەرلىك پەيتتە زادىلا چىقىشالمايدىغان دۈشمىنى ئىسرائىلىيەنىڭ ياردىمىنىمۇ ئال-قىشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1971 - يىلى ئىيوردانىيە «قارا سېنتەبىر» ۋەقەسىدە پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن سۈرىيە - نىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئىسرائىلىيە ھاۋادىن زەربە بېرىمىز دەپ تەھدىت سېلىش ئارقىلىق، قوراللىنىپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغان سۈرىيە ئارمىيەسىنى تۈسۈپ قالدى. ئوخشاشلا تۈركىيەمۇ شۇنداق قىلدى، ئۇ ئىراق ۋە سۈرىيە بىلەن ئېغىر تەھدىت دەرياسى ۋە تىگرىس دەرياسىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىدە ئىزچىل تىرىشىپ كېلىۋاتاتتى، تۈركىيە ياسىغان غايەت زور دامبا ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئەرەب دۆلىتىنىڭ سۈمبەسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قويغانلىقتىن، ئىككى ئەرەب ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ تۇرۇۋاتاتتى. 1995 - يىلىدىن باشلاپ تۈركىيە ئارمىيەسى ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان ھەربىي ھەمكارلىقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى، ھەتتا ئىسلام ھۆكۈمىتى ئىرانى (ERBANKAN) ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ئىككى ئەرەپ تۇنجى كېلىشىم ئاساسىدا يەنە ئىككى پارچە ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسرائىلىيە ھاۋا ئارمىيەسى تۈركىيەدىن رازۇبىدكا قىلىپ ئۇچۇش ئىجازىتىگە ئېرىشتى، بۇنداقتا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە سۈرىيەگە زەربە بېرىدىغان ئىككىنچى جەڭگاھنى ئېچىشقا بولاتتى، بۇ دەمەشىق ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىغان بىر ئىش ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ باش قېتىمچىلىقنى دەل ئۆزىگە قېرىنداش ئىسلام دۆلىتى تېپىپ بېرىۋاتاتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دۇنياسى ئاتالمىش

مىللىي دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ياتلارنى يەكلەيدىغان ئىنكاس قايتۇ -
رۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ھوقۇق
رىقابىتى ۋە ئۇنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانىدىكى قىلمىشلىرى ئۆ -
زىنى بۇ ئىشلار بىلەن تامامەن ئالاقىسى يوق دەپ ھېسابلىغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بەردى. دېمەك، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئامىلى مۇھىم ھې -
سابلانماي قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدا نېمە ئۈچۈن «مەركىزىي دۆلەت» يوق
ئىسلام دۇنياسىدا يادىرولۇق بىرەر دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىغا
چىقىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، مەيلى دەھرىيلەشكەن ئىسلام
دۇنياسىدا بولسۇن ياكى ئەسلىيەتلەشكەن ئىسلام دۇنياسىدا
بولسۇن، ئەھۋال بەربىر شۇنداق بولىدۇ. تارىختىن شۇ مەلۇمكى،
زېمىنى بىپايان، مىللەتلىرى، جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكى،
ئىقتىسادى ۋە سىياسىيسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇ رايون
ھەرقانداق بىر خىل مەخسۇس ھۆكۈمرانلىققا ھەرگىز تىز
پۈكمەيدۇ. ئۇ زېمىنى بىپايان ئىمپېرىيە بولغان ئاشۇ يىللاردا، يەنى
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىنكى تەخمىنەن
100 يىل مابەينىدە قۇرۇلغان ئابباسىيە خانىدانلىقى ۋە 15 -
ئەسىردىكى ئوسمان تۈركلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە،
ئاتالمىش بىرلىككە كېلىش بىر بولسا نامدا بار، ئەمەلدە يوق
(مەسىلەن، بىرىنچى باسقۇچ) ئىشقا ئايلىنىپ قالغان، بىر بولسا
بەزى رايونلار ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھالەتتە تۇرغان ياكى قانۇنىي
جەھەتتىنمۇ مۇستەقىل بولغان. ھەرقانداق ئەھۋالدا بىرلىككە
كېلىش مەدەنىيەتنىڭ بىردەكلىكى تۈپەيلىدىن ئىشقا ئاشقان
بولماستىن، بەلكى ھەربىي ئىستېلا ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. بىز
ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردىمۇ بىر - بىرىنى ياقتۇرماسلىق، مىللىي

پەرق، ئېتىقاد ۋە مەزھەپ جەھەتتىكى زىتلىق بىلەن تولغان ئىسلام دۇنياسى پەقەت قورال كۈچى ئارقىلىقلا بىر خىل ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتا. بىراق، بۈگۈن ھوقۇق ۋاكۇئۇمى مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان بولۇپ، تاشقى كۈچلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان رايونلار تەڭپۇڭلۇقىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قاتناشماقتا؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشى تۈپەيلىدىن ئىستېلا ئۇرۇشلىرىغا ئۆتمۈشتىكىگە قارىغاندا ئېغىر بەدەل تۆلىنىدىغان بولدى ھەمدە تارتىدىغان زىيانمۇ ئېغىر بولۇپ، پايدا زىياننى قاپلىيالمايدىغان ئەھۋال كېلىپچىقتى. شۇڭا، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى سىياسىي ئىتتىپاقلىقنىڭ روياپقا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس بولۇپ قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشىمايدىغان خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋە رايون تەشكىلاتلىرىمۇ ئوخشاشلا بۇ رايوننىڭ سىياسىي بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىرەر يولنى تاپالمىدى. ئۇلار نوقۇل دۆلەت تەشكىلى سۈپىتىدە پەقەت دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ئورتاقلىق ۋە زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلدى. مەسىلەن، ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى پەقەت مەلۇم دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى قورالغا ئايلىنىپ قالدى؛ سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئىتتىپاقى ۋە دۇنيا مەسچىتلەر كومىتېتى پەقەت نامدىلا بىرلىشىپ قويدى، ئەمما ھەربىر دۆلەت ئەمەلىي سىياسىي تۇرمۇشتا يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەنئۇيىتى بويىچە ئىش كۆردى ھەمدە بۇ تەشكىلات يەنىلا ئۈزۈكسىز تۈردە پارچىلىنىپ باردى. مەسىلەن، مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتى. تۈركىيەنىڭ سابىق زۇڭلىسى غەربتىكى سەككىز دۆلەت گۇرۇھى (G-8) بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇش

مۇددىئاسىدا سەككىز ئىسلام دۆلىتىدىن تەشكىللىنىدىغان ئىقتىسادىي گۇرۇھ (D - 8)^① نى پىلانلىغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى قاراڭغۇ ئىدى، يەنە كېلىپ تۈركىيەنىڭ پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان سودا سوممىسى ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا سوممىسىنىڭ 1/3 نى ئىگىلەيتتى. مۇتەئەسسەپ ئەرەب پادىشاھلىقلىرىدىن تەشكىللەنگەن پارس قولتۇقى ھەمكارلىق كومىتېتى تىپىك خەۋپسىزلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىتتىپاق بولۇپ، دۆلەت جىددىي ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىلا ئاندىن ئورتاق مۇداپىئە نىشانىنى كۆزلەپ ۋاقىتلىق ئىتتىپاق ھاسىل قىلاتتى، شۇڭا ئادەتتىكى ئەھۋالدا يېتەرلىك ئۇيۇشۇش كۈچى ھاسىل قىلالمايتتى. بۇلاردىن سىرت، بۇ تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ رىقابەت بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەنپەئەتنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېنىق بىلگىلى بولمايتتى.

ئەسلىيەتچىلىكىنىڭمۇ بارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنى بىر يەرگە جەم قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ سىياسىي بۇرچى ئەسلىدە نوقۇل، يەككە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدە - لەشكەن جەمئىيەت تەسەۋۋۇرى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ يېڭى دۆلەتتە تالاش - تارتىش بولمىغان، ئاللاننىڭ ئىرادىسى بىلەن تۇرغۇزۇلغان ھۆكۈمرانلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. ئىككى دۆلەتنىڭ دىنىي - سىياسىي تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا پەقەت بىر خىل تا - مامەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولغاندىلا، مەسىلەن، ئاجىز سۇدان بىلەن بىرقەدەر قۇدرەتلىك ئىران ئوتتۇرىسىدىكىدەك مۇناسىۋەت بولغاندىلا، ئاندىن باراۋەر ئىلاھىيەت مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزغىلى

① (D - 8) تۈركىيە، ئېرگىرىيە، مىسىر، ئىران، پاكىستان، بېنگال، مالايسىيا، ھىندونېزىيە.

بولمىدۇ ياكى ئۇلار ئارسىدىكى پەرق ئاندىن نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. باشقا ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى تەرەپ مۇتلەق ئۆز تەلپىنى ئويلىشىدىغانلىقتىن، دىنىي جەھەتتىكى قانۇنلۇق ئاساسىدا پەرق كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان ئۇششاق پەرقلەر تۈپەيلىدىن ئوتتۇرىدا روشەن دۈشمەنلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن. پەقەت دىنىي ئوخشىمايدىغان شەرھەش ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر ئىسلام دۆلىتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، باشقا بار. لىق ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە نىسبەتەن گۇمان تۇرغۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىدئەت دەپ قارىلىپ ئەيىبلەشكە ۋە زەرەت بىگە ئۇچرايدۇ. ئەسلىيەتچىلەرنىڭ دىنىي مەزھەپ ئايرىشىنى نېمە ئۈچۈن سىياسىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشى قىلىۋېلىش دىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ يەردە، شۇڭا دۆلەتلەر ئارسىدا دىنىي بۆلۈش كېلىپچىقىمىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەسلىيەتچى دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئافغانىستان، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىش نەزىرىمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالدى. ئافغانىستان 1997 - يىلى 6 - ئايدا كابۇلدىكى ئىران ئەلچىخانىسىنى تاقىدى؛ 1997 - يىلى قىشتا پاكىستاندىكى سۈننىي مەزھەپتىن بولغان تەلۋىلەر ئىراننىڭ پاكىستاندىكى مۇئەسسەسەلىرى ۋە مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان ئۈچ قېتىملىق قانلىق ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسىنى سادىر قىلدى. باكان دەۋرىدىكى تۈركىيە 1997 - يىلى 2 - ئايدا ئىراننىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارىنى تۈركىيە يەنىڭ ئەدلىيە سىياسىتىگە ئارىلىشىشقا ئۇرۇندى، دېگەن باھانە بىلەن چېگرادىن قوغلاپ چىقاردى. ئىراننىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق كۈلپەتلىك تەقدىرگە دۇچار بولدى. 1997 - يىلى 12 - ئايدا تۈركىيە زۇڭتۇڭى دەمەرەل بۇ

ئىشقا قارىتا قايتۇرما ھۇجۇم سۈپىتىدە غەرب دىنداڭلىرىنىڭ تۈركىيەنى ئىسرائىلىيە بىلەن ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىقى بار دەپ قاتتىق تەنقىد قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تېھراندا ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلام كېڭىشىدىن بالدۇرلا كېتىپ قالدى. شۇڭا، ئىسلام دۇنيا - سىدىكى سىياسىي بىرلىك سەپ پەقەت باشقا كۈچلەرنىڭ نامۇۋاپىق ئىش - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىقلا روياپقا چىقتى. ھازىرغا قەدەر، پە - قەت سوۋېت ئىتتىپاقىلا ئافغانىستاندا بۇنداق ماھارەتنى خېلى مۇ - ۋەپپەقىيەتلىك ئىشقا سالالدى (مەسخىرە قىلىش يۈزىسىدىن كە - نايە قىلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن - تەرجىماندىن).

ئىسلام دۇنياسى «ئادەتتىكى» بىر دۇنياۋى رايونمۇ؟

يېقىنقى زاماندا، ئىسلام ئەللىرى يەۋقۇلئاددە تارىخىي باس - قۇچنى باشتىن كەچۈردى. بۇ دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئەگە - سىيەتچىل، جاھىل، شەپقەتسىزلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيەسىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەچكە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر زامانىۋىلاشتۇرۇشتا زۆرۈر بولغان مۇۋەپپەقىيەتلەرگە كۆپ ئېرىشەلمىدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ئېغىر ئوڭۇشسىزلىقلار كۆرۈلدى، ھەتتا نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى قىلىشقا ئامالسىز قال - دى. قەدىمىي ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بولۇپمۇ كىشىنى بىزار قىل - دىغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئۆزلۈك ئېڭى كۈچلۈك بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. مۇستەملىكە - چى ھۆكۈمرانلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلەرنىڭ بىۋاسىتە كې - لىپچىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى دەسلەپكى ئامىللارنى بىخ - ھالىتىدىلا يوقاتتى. 1948 - يىلى پەلەستىننىڭ پارچىلىنىپ كې - تىشى غەرب ئەللىرى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئون

يىللىق ئەركىن تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بۇنىڭدىن سىرت، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توختىماي يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان توقۇنۇشلار دىستىز ھۆكۈمەتكە جىنايى جاۋابكارلىقلىرىنى يەڭگىلەتتىدىغان ئەڭ ياخشى باھانە تېپىپ بەردى.

ئەمما، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى ياكى جەمئىيىتىنى تەھدىت بىلەن تولغان، قايناۋاتقان بىر قازان ئۇماچقا ئوخشىتىش تامامەن خاتا نۇقتىئىنەزەر. ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا پەرق، بۆلۈنۈش مەۋجۇت بولغان ھەم سىياسىي رىقابەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، چاڭ - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بۇ رايوننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش - كە بولىدۇ، دەيدىغانغا ھېچقانداق ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتىمىز يوق، ھازىر بۇ رايوندىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تەسىر كۈچى ئىنتايىن ئاجىز، يەنە بەزىلىرى پەقەت زورمىگەر دۆ - لەتلەرنىڭلا مەنپەئەتگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ناۋادا ئىقتىسادىي دۈن - ياننىڭ مەنتىقىسى مۇشۇ مەدەنىيەت رايونىغا يۈزلىنىشكە باشلىسا، ئۇنداقتا ئارىلاشما شەكىل (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشاش) ئارقىلىق بۇ رايوننىڭ ئوت - تۇرا دېڭىز دائىرىسىدە ياكى ئوتتۇرا شەرقنىڭ تىنچلىق مۇساپىد - سىدە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىشىغا تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن.

مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىجتىمائىي كولىپكتىپلاردىمۇ بىرلىككە كېلىش يۈزلىنىشى كۆرۈلمىدى، يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇ - يانقى سىياسىي ئوڭۇشسىزلىق، زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ غايەت زور زەربىسى ئالدىدا، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭمۇ ھېچ - قانچە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمما، ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ بارلىق سىياسىي - ئىدىيەۋى سىستېمىسىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقالغان

ئەمەس. ئىسلام جەمئىيىتىدە زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلاشقانلار، زا-مانىۋىلاشتۇرۇشنى ياقلايدىغان مۆتىدىل مۇخلىسلار، پۇرسەتپەرەس ئەنئەنىچىلەر، ئىسلام ئەنئەنىچىلىرى ۋە ئەسلىيەتچىلەر ئوخشاش-مايدىغان ئارىلاشما مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە تۇرىدۇ. مۇتلەق كۆپ سان-دىكى ئەسلىيەتچىلەرنى ئۈمىدلىنىدۇرگۈدەك يۈزلىنىش تېخى شە-كىللەنگىنى يوق. ئەكسىچە، ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇب-ىتى، مىسىر ۋە ئالجىرىيەدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەرنىڭ يولسىزلارچە قىلمىشلىرىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش ئەمەلىيەتتە بۇ ھەرىكەتنىڭ كېڭىيىشىگە نىسبەتەن تورمۇزلاش رولىنى ئوينى-دى. 1997 - يىلى 12 - ئايدا تېھراندا چاقىرىلغان ئىسلام كېڭى-شىدە، ئىراننىڭ كۈچىشى بىلەن ئاخىر بىردەك قارار چىقىرىلدى، ئۇنىڭ مەزمۇنى غەربنىڭ نىزاملىرىنى چەتكە قاقماسلىقىنى ئۆز ئى-چىگە ئالدىغان بولۇپ، ئېنىق ھەم يارىتىش ئاساسىدىكى سۆز-لەششكە بولغان ئارزۇ ئىپادىلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىسلام دۇنياسىنىڭ كەلگۈسىدىكى ھەرىكەت يۆنىلىشىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلدى.

ئىسلام دۇنياسى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغىنى زامانىۋىلاش-تۇرۇشنىڭ نەتىجىسى، ئەمما بۇ مۇۋاپىق سىياسەت، تەدبىر ئارقى-لىقلا قولغا كېلىدۇ، ھازىر مۇشۇ يۆنىلىشنى بويلاپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىۋاتىدۇ. ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى كۆپ خىل شەرھەش ئىمكانىيىتى بۇنداق سىياسىي زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بەردى، چۈنكى ئىسلامىيەت دېموكراتىيە بىلەن ئىنسانىي ھوقۇقنى «ئۆزىگە» دۈشمەن دەپ قارىمايدۇ. غەرب ئەللىرىنى، جۈملىدىن ئىسلام دۇنياسىدىن باشقا پۈتكۈل دۇنيانى بۇنداق نەتىجىلەردىن غايەت زور ئۈمىد كۈتىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر بىر تەرەپلىمە قاراش، قىسقا مۇددەتلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت

ۋە زور اۋانلىق سىياسىسىنىڭ تويىماس تەمەلىرى كىشىلەرنىڭ
بۇنداق تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلسا، ئۇز-
داقتا كىشىنى قايغۇ - ئەلەمگە دۇچار قىلىدىغان ئاقىۋەت كېلىپ-
چىقىدۇ.

مۇقىم بولمىغان يادرو چوڭ دۆلىتى: رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار

رۇسىيە ئۇچرىغان مۇشكۈلات — سوۋېت ئىتتىپاقىدىن
قالغان ئېغىر يۈك

يىمىرىلىش يولىغا ماڭغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىن رۇسىيەگە
قالغان تارىخىي يۈك باشقا ھەرقانداق دۆلەتكە قارىغاندا ئېغىر بول-
دى. ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كىرىزىستىن باشقا يەنە ئۆز سالاھى-
يىتىنى گۇۋاھلىقتىن ئۆتكۈزۈشتىن ئىبارەت تېخىمۇ مۇشكۈل
بىر مەسىلىمۇ بار ئىدى. باشقا سابىق كوممۇنىزم ئەللىرىگە نىس-
بەتەن ئېيتقاندا، بۇرۇلۇشنى ئەركىن دېموكراتىيەنىڭ غەلبىسى،
مىللەتنىڭ يېڭىباشتىن ئازادلىققا ئېرىشىش پۇرسىتى، دەپ قا-
راشقا بولىدۇ، شۇڭا ئۇ كەڭ تۈردە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى؛ شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەت تۈزۈمىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆزگە-
رىشى تۈپەيلىدىن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە سېلىنغان
زىيانغا نىسبەتەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزىنى ئاقلاش ئەھۋالى كۆ-
رۈلىدۇ. ئەمما، بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەر رۇسىيەلىكلەرنىڭ مۇرەك-
كەپ روھىي ھالىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىدى، بۇ
ئىشلارنى «تەقدىر - قىسمەت» تىن كۆرمەيمۇ بولمايتتى. ئۇلار بۇ-
نىڭغا ئىشەنسىمۇ، كۆپچىلىككە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ئاتال-
مىش «ئىنتېرتاتسىيونالزمنىڭ مەنپەئەتى» ئۈچۈن 70 يىل مابەي-
نىدە، ئۇلار — نەچچە ئەۋلاد رۇسىيەلىكلەر ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئا-

تىدى، بارلىقى دېگەنلىك ئۆزىنىڭ روھىي ۋە بارلىق ماددىي جەھەتتە - تىكى بەخت - سائادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى رۇسىيەدىن ئىبارەت يادرولۇق را - يوننى چۆرىدىگەن، موسكۋانى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلغان، يې - قىن مەدەنىيەت تەسىر رايونى، بىخەتەر بولغان زەربىنى پەسەيتىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، زېمىنى ئاسىيا - ياۋروپاغا يېيىلغان بىپايان ئىمپېرىيە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئۇ چار پادىشاھ ئىم - پېرىيەسى كېيىنكىلەرگە قالدۇرغان مىراس. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ئازادلىققا ئېرىشىش بول - ماستىن، بەلكى بىھېساب مال - مۈلۈكتىن زىيان تارتىش؛ ئەھۋال - نىڭ ياخشىلانغانلىقى ئەمەس، بەلكى رۇسىيە كۈچلىرىنىڭ خەلققا - را سىياسىي سەھنىدىن جىمجىتلا چېكىنگەنلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رۇسىيەلىكلەرنىڭ غۇرۇرغا تەگكەنلىك ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەن - چىسىنى سۇندۇرغانلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېڭىچە كولىپكتىپى تو - نۇش تۇيغۇسى (سالاهىيىتى) نى تېپىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار - رىغا سوغۇق سۇ سېپىدۇ ھەمدە پۈتكۈل مىللەتكە ئېغىر روھىي بو - يۇنتۇرۇق سېلىپ قويۇشمۇ مۇمكىن.

خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدا رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدە - نىيىتىنىڭ مەركىزى» دېيىلگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن بۇيان، رۇسىيە خەۋپ ئىچىدە قالدى، دۆلەتنىڭ سىياسىيىسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇشكولاتقا دۇچ كەلدى. ھېچقانداق بىر دۆلەت كونا دەۋردىن يېڭى دەۋرگە ئۆتۈش جەريانىدا بۇنداق ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ باقمىغانىدى. بۈگۈن بۇ دۆلەتتە ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە تەرەققىيات ھادىسىسى يۈز بەردى: گۈللىنىش دەۋرىدىكى باسمىچى كاپىتالىزم بىلەن ئەركىن سودا كاپىتالىزمى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئابزۇيلىق كارخانىچىلار

بىلەن قانۇنسىز قارا قول پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالمىشىش ئوڭۇشلۇق بولدى. بىر تەرەپتىن، يېڭى ئاقسۆڭەكلىرى ۋە بىردىنلا بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى ئۈزۈكسىز كۆپەيدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى غورد-گىلچىلىك ۋە جاپا - مۇشەققەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان نامراتلار كۆپىيىپ كەتتى، بولۇپمۇ پېنسىيە پۇلىغا تايىنىپ ياشايدىغان كىشىلەر شۇنداق نامرات ئىدى. يېڭىچە ئەركىنلىك ئىدىيەلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالغان بىيۇروكرات تۈزۈلمە ۋە مەمۇرىي قۇرۇلما شۇ پېتى ساقلىنىپ قالدى، بۇ يەنە ئىدىيە تايىن چوڭ يوشۇرۇن ئاپەت ھېسابلىناتتى. بۇلاردىن سىرت، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە كۆپ خىللاشقان ئىرقىي كوللېكتىپلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ياكى قارشىلىشىش يوق يەردىن يەنە توقۇنۇش بەلبېغىنى پەيدا قىلدى.

ئەركىن ئاخبارات ساھەسى ۋە باشقا سانسىزلىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى گورباچېف ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردىلا مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. ئەلۋەتتە بۇ يەردە يەنە نۇرغۇن مۇرەككەپ «تارىخىي مىراسلار» مۇساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇ مەخپىي ساقچى تەشكىلاتى ۋە قوراللىق كۈچلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، گۈللىنىۋاتقان كارخانا ساھەسىدىن سىرت، يەنە ئېنېرگىيە ساھەسىدىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان «تەبىئىي مونوپول كارخانىلار» مۇ ئۆز پېتىچە بار ئىدى. 1997 - يىلى ئىسلاھاتنى ياقلايدىغان TUSCHUBAJS بىلەن رېيىمېنزوف بۇ مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، جاھىل بىيۇروكرات ھۆكۈمرانلار، باشقۇرغۇچىلار قاتلىمى ۋە دۆلەت دۇمىسىدىكى ئەزالارغا ئوت ئاچتى. بۇنىڭدىن سىرت، خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان نۇرغۇن چوڭ كارخانىلار بۇرۇندىكىدەكلا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي سىياسەت پى-

رىنسىپلىرى بويىچە كېتىۋەردى. بۇ كارخانلارنىڭ نۇرغۇن زىيىدە -
ئىنى يەنىلا دۆلەت شەرتسىز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى. ھەل
قىلىش مۇمكىن بولمىغان ئىشلاردىن يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى
قالدۇرۇپ قويغان ئېكولوگىيە ساھەسىدىكى ئىنتايىن ئېغىر يۈكۈمۈ
بولۇپ، كونا دەۋردىكى ئېنېرگىيەدىن پايدىلىنىشتا تۆۋەن سەۋىيەدە
تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى ئىقتىسادىي ساھەدىن تارتىپ، چوڭ يېرىق
كۆرۈلگەن «رادىيوئاكتىپ ئۆڭكۈر» (چېرنوبېل يادرو ئېلېكتىر
ئىستانسىسىدىكى يادرو رادىئاتسىيەسى چىقىپ كېتىش ھادىسىسىدە -
نى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن) گىچە، ھەممىسىدە روھىي تەسەللى
تېپىشقا توغرا كېلەتتى، «تىنچلىق دەۋرىدىكى يادرو پارتلاش» تىن
ئاز - تولا نەپكە ئېرىشكەن رۇسىيەلىكلەر (ۋە قازاقىستان) نىڭ ھېچ
ئىش قىلمايلا قايتىپ كېلىشى ئۈمىد قىلىناتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار -
نىڭ ھەممىسىدە ئېغىر ئېكولوگىيەلىك يۈك بار ئىدى. بۈگۈنكى
رۇسىيە، بىر جەھەتتىن كىشىنى تەشۋىشكە سالغۇدەك دەرىجىدە
نامراتلىشىپ كەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ يەردە خۇسۇسىيلارنىڭ
قوللىدىكى بايلىق ئۇنىڭغا قارشى ھەم غەيرىي يوسۇندا ئۈزۈكسىز
كۆپەيمەكتە؛ دۆلەت كارخانىلىرى، ئارمىيە، مەمۇرىي ئورگان، ئىج -
تىمائىي پاراۋانلىق (ياشاغاندا كۈتۈنۈش پۇلى، پېنسىيە پۇلى...) قا -
تارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە دۆلەتنىڭ مالىيەدىن قەرەللىك پۇل چىقىم
قىلىپ بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ، ئەمما ھۆكۈمەت بۇ جەھەتتە ھەم -
شە ھېچ ئىش قىلىپ بېرەلمەيدۇ، پۇقرالارنىڭ دۆلەتتىن كۈتكەن
ئۈمىدى بەزىدە پۈتۈنلەي يوققا چىقىدۇ، بەزىدە يوقتىن ياخشى دېگۈ -
دەك بىرەر نەپكىمۇ ئېرىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، خەلق دۆلەتنىڭ سىيا -
سىي جەھەتتىكى قانۇنلۇقىدىن گۇمان قىلىدۇ.

رۇسىيە ئىنتايىن جاپالىق بولغان خىزمەتلەرنى ئىشلىشى،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «كاردىن چىققان» بىر قانچە ساھەنىڭ

ئىشلىرىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ① ھەممىدىن ئاۋۋال ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش، يەنى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈلمىسىدىكى يىپيېڭى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى پەيدىنپەي بارلىققا كەلتۈرۈش ھەمدە بۇ خۇسۇسىي ئىگىلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تاشقى رامكا شارائىتىنى مۇناسىپ يوسۇندا تۇرغۇزۇش، شۇنداقلا يېڭى ئاساستا باشقا دۆلەتلەر بىلەن سودا ۋە پۇل مۇئامىلە مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇش لازىم. ② سىياسىي تۈزۈلمىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، مەركەز بىلەن يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى يىپيېڭى بىر فېدېراتسىيە شەكلىدە يېڭىلاش بىرىكتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۆكتەم، شەخسىيەتچى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ تىزگىنىنى يوسۇندا بېيىش يولغا مېڭىپ، فېدېراتسىيەنىڭ نورمال ھوقۇق - مەنپەئەتگە زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇ چوڭ دۆلەتتىكى زۆرۈر ئىچكى باغلىنىشلارنى بۇزۇۋەتمەسلىك لازىم. ③ تامامەن بېقىندى ئورۇندا تۇرغان قانۇن سىستېمىسىنى مۇستەقىل، پارىخورلۇقتىن خالىي، ئىشەنچلىك ۋە ئۈنۈملۈك يېڭى قانۇن سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. ④ خاس - لىقنىڭ ئەركىن بوشلۇقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش كېرەك، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زىيادە ئەركىنلىشىشتىن كېلىپچىقىدىغان ئىجتىمائىي ئىللەتلەردىن ھوشيار بولۇپ، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە ئاۋام - پۇقرانى قانۇن - تۈزۈملۈك دۆلەتنىڭ ھازىرقى بارلىق قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىشقا مەجبۇرلاش لازىم.

كېلەڭسىز ئارمىيە سىستېمىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىسمىدىكى بىر يامان سۈپەتلىك ئۆسمە بولۇپ، ئۇ ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىنى كۆپ يىل چۈشەپ قويۇپ، روناق تاپقۇزمىغا -

ندى. شۇڭا، ئۇنى ساغلام تەرەققىيات يولىغا سېلىش، قىسقارتىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش زۆرۈر؛ ئوفىتسېرلار توپىنىڭ ياخشى كەي-پىياتىنى ساقلاشقا، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى تېخنىكا ۋە سىياسىي جەھەتتىن ياخشى تىزگىنلەشكە دىققەت قىلىش كېرەك. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيەنىڭ ھازىرقى دۆلەت سىياسىسىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى كۈچەيتىپ، مۇشكۈلاتتا قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىغا زۆرۈر ھەم ئۈنۈملۈك ياردەملەرنى بېرىپ، رۇسىيەلىكلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىش ياكى يېڭىباشتىن تىكلەش لازىم. بىز گېرمانىيەلىكلەر بىر-قانچە يىلدىن بېرى شەرقىي ۋە غەربىي گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەن-دىن كېيىنكى ئاقىۋەت توغرىسىدا توختىماي ۋاتىلداپ كەلدۇق، قورساق كۆپۈكىمىز مۇ ئاز ئەمەس. شۇڭا، بۈگۈن رۇسىيە دۇچ كەلگەن بۇ مۇشكۈل، مۇرەككەپ ۋەزىپىنى ئۇلارنىڭ قانداق ئۈمىدسىزلىك-لەرگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىمىز تەس ئەمەس.

تەرەققىيات ۋە ئۈزۈكسىز كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر: سىياسىي ئىسلاھات

رۇسىيەنىڭ بۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلىرىغا كىشىلەر ئىنتايىن قايىل. ھازىر يېڭى تۈزۈلمىنىڭ يولغا قويۇلغىنىغا تەخمىنەن بەش يىل بولدى (1993 - يىلىدىن تارتىپ ئاپتور كىتابىنى يازغان 1998 - يىلىغىچە ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن)، ھاك-مىيەت تۇتقۇچىلارنىڭ پارلامېنتتا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاش خەۋپىنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى.^① رۇسىيە پارلامېنت سايلىمى،

① ۋولفگانگ لېئونارد: «ئىسلاھات ئاتىلارنى ئازاد قىلدى»، «رۇسىيە-نىڭ زامانىۋىلىشىشتا بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى - توقاي يوللىرى»، 1994 - يىلى نەشرى.

زۇڭتۇڭ سايلىمى ۋە يەرلىك سايلاملارنى ئوڭۇشلۇق تاماملىدى، بۇ - نىڭ ئومۇمىي ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا، دۇنيا جامائەتچىلىكى ئو - مۇمىۈزلۈك ھالدا، بۇ سايلاملار نىسبەتەن ئادىل بولدى، دېموكراتى - يە روھىنىڭ نۇرى چاقنىدى، ھەتتا كوممۇنىستىك پارتىيەدەك ئا - ساسىي ئۆكتىچىلەرمۇ سايلامدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغىنىغا قارىد - ماي، مۇشۇنداق سايلام ئەندىزىسىگە بويسۇنماقتىن ئۆزىگە چارە تا - پالمىدى، دەپ قارىدى. مەسىلەن، يېلتىن 1993 - يىلى يېڭىباش - تىن سايلانغاندا، كوممۇنىستىك پارتىيەمۇ سايلام نەتىجىسىنى قو - بۇل قىلدى. ھازىر كوممۇنىستلار زۆرۈرىيىتى بولۇش - بولماس - لىقى، ئۆزلىرى خالاش - خالىماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، دېموكراتى - تىيەنىڭ يېڭى قائىدە - نىزاملارغا تىرىشىپ ماسلىشىشى كې - رەك. ئۇنىڭ ئەكسىچە زۇڭتۇڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 1993 - يىلى پارلامېنتقا تاقابىل تۇرغاندىكىدەك قورال كۈچى ۋاسىتىسىنى ئەم - دى ئىشلىتىش ئىنتايىن تەس، بۈگۈنكى پارلامېنت دېموكراتىك قانۇنلاشتۇرۇشنى ئۆزىگە سايىۋەن قىلدى. سابىق قوغدىغۇچى كو - شاكوف ۋە مۇئاۋىن زۇڭلى سوسكوۋىز رەھبەرلىكىدىكى گۇرۇھنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، زۇڭتۇڭنىڭ ئىستىبات ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئاساسەن پەسكويغا چۈشۈپ قالدى.

سايلام نەتىجىسىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، رۇسىيەدىكى سايلىغۇچىلار تىپىك زۇڭتۇڭلۇق تۈزۈمىدىكى دېموكراتىك شە - كىلگە بەك قىزىقىپ قالغان. ئامېرىكىدا دائىم كۆرۈلىدىغان ئەھ - ۋالغا سېلىشتۇرغاندا، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدا، ناۋادا چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان زۇڭتۇڭ مەھكىمىسى بىلەن كۆپ سانلىق ئۆكتىچىلەردىن تەشكىللەنگەن دۇما (پارلامېنت) ئوت - تۇرىسىدا ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ، كۈچى تەڭلىشىپ قالسا، خەلق ئەڭ ئاخىرقى بېلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. بۈگۈنكى

رۇسىيەدە، ئىسلاھاتچى زۇڭتۇڭ بىلەن ئۆتمۈشتىن مېھرىنى ئانچە ئۈزۈلمەيۋاتقان پارلامېنت ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىش ئۇسۇلى ئىلا-
گىرىكىگە ئوخشىمايدىغان بولۇپ، قارىسا بەكلا غەلىتىدەك كۆرۈن-
دۇ، بىراق مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار يەنىلا قانۇن،
سىياسىي ۋە ئىقتىساد جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارنى قولغا
كەلتۈردى، يەنە كېلىپ، كومپارتىيە رەھبىرى ديوگانوفنىڭ دۇمادىكى
ئىپادىسى ئامېرىكا پارلامېنتىدىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنىڭ
ئوڭ قانات ئۇنسۇرلىرىنىڭ ئىپادىسىگە سېلىشتۇرغاندا، باشقىچە
تەرزىدە بولمىدى؛ رۇسىيە دۆلەت دۇمىسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر
كومىتېتىغا مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ داھىيىسى رۈكنى رەھبەرلىك
قىلغان بولۇپ، ئۇ ۋاشىنگتون كېڭەش پالاتاسىدىكى كۆپ سانلىقلار-
نىڭ داھىيىسى — ئوڭ قانات پالاتا ئەزاسى جېسسىي خېلمىسقا قارىد-
غاندا كۆپ ئەقىللىك ھەم نەزەر دائىرىسىمۇ كەڭ ئىدى.

مەركەز بىلەن جەمئىي 89 فېدېراتسىيە سۈبېيىكىتى ئوتتۇرد-
سىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىمۇ ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى، كىشىلەر-
نىڭ ئىلگىرىكى ئەندىشىلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ھا-
زىر ئاپتونومىيەنى ئوخشاشلا كۈچلۈك تەلەپ قىلىدىغان تاتارىستان
بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كېلىشىم شەكلى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇ-
رۇلغاندىن كېيىن، مۇناسىۋەت مۇقىملاشمىغىنىدىن تاشقى كاۋكاز-
دىكى چېچنىيەلا قالدى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئېچىنىشلىق، قانلىق
ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى مۇمكىن. رۇسىيە تارىخىدا بەلكىم 1996 -
يىلى 9 - ئايدىكى يەرلىك ئۆلكە باشلىقلىرى سايلىمى پەۋقۇلئاددە
ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا كېرەك، شۇنىڭدىن تارتىپ يەرلىك ھۆكۈ-
مەتلەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن
بىۋاسىتە ۋەزىپىگە تەيىنلەنمەي، بەلكى جايلار ئۆزى سايلانغان
بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېدېراتسىيە كېڭەش پالاتاسىدا

ئۆلكىلەرنىڭ باشلىقلىرى بىلەن يەرلىك پارلامېنتنىڭ رەئىسلىرى - مۇدۆلەت قانۇنىنى تۈزۈشكە قاتنىشىدىغان بولدى. شۇ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ دۆلەت سىياسىي تۇرمۇشىدىكى مۇھىم ئورنى كۈچەيدى. ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى (ئەلۋەتتە، كومپارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالدى بىلەن يەرلىككە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇشتا ئىپادىلەندى، باشقا جەھەتتە يەنە ئۆز رايونى ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدا ۋە مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار ئاساسلىق ئۆكتىچىلەردىن بولۇپ قېلىشقىمۇ ئەسلا قىزىقمايتتى. شۇڭا، دۆلەت دۇماسىدىكى كومپارتىيە ۋە كۆپ ساندىكى ئۈچىغا چىققان مىللەتچىلەر چەكتىن ئاشقان ئەسلىي ئىقتىدارىنى ئىپادىلىگەندە، ئۇلار ئاندىن دۇما بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزەڭگە سوقۇش-تۇرالايدىغان كۈچ ھاسىل قىلالايتتى.

رۇسىيەدىكى ھەرقايسى يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق شەكلىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، نىشېنىق نوۋگورود ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويغاندىن سىرت، بەزى ئۆلكىلەر قۇرۇلما جەھەتتە يەنىلا كونا تۈزۈلمىنى داۋاملىق يولغا قويدى، بۇ يەرلەردە ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك باشلىقلىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ (ھۆكۈمرانلىق) تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش يولىدا پايپىتەك بولۇپ، ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايوندا ئۆزى ۋە ھاۋالىدە چىلىرىنىڭ چۆنتىكىنى تېخىمۇ توم قىلىش كويىدىلا يۈردى. شۇ تۈپەيلىدىن بۈيۈك ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن بېرى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقى ئۈزۈكسىز چوڭىيىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنە كەسكىنلىشىپ كەتتى.^①

① ئېپىرخارد سچىنېدېر: «رۇسىيەدىكى فېدېراتىزم: ھوقۇقنى چەكلەش كېلىشىمى ۋە ئوبلاست باشلىقلىرى سايلىمى»، 1997 - يىلى نەشرى.

ئاۋادا بىز بۈگۈن رۇسىيەدىكى دېموكراتىيەنى ئىنتايىن مۇقىم ھالەتتە دەپ تەسۋىرلىسەك، سەل مۇبالىغە قىلىۋەتكەن بولىمىز، بىراق شۇنداق كېسىپ ئېيتالايمىزكى، 1993 - يىلىدىن كېيىن رۇسىيە نىسبەتەن مۇقىم باسقۇچقا قەدەم قويدى. بۈگۈنكى رۇسىيە - دە دۆلەتنىڭ كونا تور سىستېمىسى ۋە مەنپەئەت گۈرۈھى يەنىلا خېلى زور تەسىر كۈچكە ئىگە، ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئاز بىر قىسىم كارخانىچىلار ۋە «توساتتىن بېيىپ كەتكەنلەر» نىڭمۇ تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور. بۇ ئىككى خىل كۈچ بىرلىشىپ، يېڭى سىياسىي تۈزۈلمىگە مۇئەييەن دوكار سىياسىي تۈسنى بەرگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيەدە زوڭتۇڭلۇق تۈزۈلمىسىنى ئىجرا قىلىش سىستېمىسىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك، رۇسىيەدە قۇدرەتلىك بىر پارلامېنتنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن پارتىيە - گۇرۇھلار سىياسىيىسىنىڭ ئاساسى توغرىسىدا سۆزلەپ يۈرۈشمۇ ھاجەتسىز، ئادەتتىكى ئەھۋالدا زوڭتۇڭ قوللانغان سىياسىي تاختىكىلار ھەمدە - شە ناھايىتى چوڭ ئېلاستىكىلىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا قا - نۇنلارغا مۇخالپ كېلىدىغان سىياسىي پەرمانلار ئارقىلىق ھۆكۈم - رانلىق قىلىشتىنمۇ يانمايدۇ. چوڭ سايلامدىن كېيىن زوڭتۇڭ ئىشخانىسىنى ئۈنۈملۈك «تازىلاش» ئارقىلىق، ئاساسىي قانۇنغا تا - مامەن خىلاپ ئىش قىلىدىغان «پوناپارتىزم» نىڭ خەۋپى ھازىر ئا - ساسەن تۈگىتىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇما ئۆزىنىڭ قا - نۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەندە، ھەر ۋاقىت ئاساسىي قا - نۇننىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئىش كۆرۈپمۇ كېتەلمىدى. قىسقىسى، بىرقەدەر ئاجىز بولغان، بەزىدە سىياسىي پۇرسەتپەرەسلىك تۈسنى ئالغان ئاساسىي قانۇننى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئەندىزىسى نۆۋەتتە رۇسىيە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە ساقلانغان ئەڭ ئاساسلىق توسالغۇ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاساسىي قانۇننىڭ پىرىنسىپلىرى ھەمىشە

دەخلى - تەرۇزغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، رۇسىيەنىڭ بۇ سىياسىي سىستېمىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى تۇرغۇزۇشتا ھەقىقەتەن پۈتۈنلەي غەربنى «ئۆرنەك» قىلغانلىقىدا شەك يوق.^①

ئىقتىسادىي ئىسلاھات

1991 - يىلىدىن تارتىپ، رۇسىيەنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. بەش يىلدا ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى %50 كېمەيدى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى %55 تۆۋەنلىدى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ $\frac{1}{3}$ ى كېمىيىپ كەتتى. بۇ ئىشلاردىن رۇسىيە ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي كىرىزىسنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كېلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈۋاتقانلىقىنى مۇلاچەرلىگىلى بولىدۇ. ماركرو ئىقتىسادنى مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ۋە مەركىزىي بانكا 1995 - يىلىدىن بېرى بىر دەك مالىيەنى قىسقىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ مۇئەييەن ئۈنۈمگە ئېرىشتى. پۇل پاخاللىق نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ، تاشقى سودا ئېكسپورت ئېشىشىدىكى مەلۇم دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۈزۈكسىز گۈللىنىۋاتقان مۇلازىمەتچىلىك ساھەسىدە مەلۇم دەرىجىدە جانلىقلىق نىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. يېڭى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى ئۈزۈكسىز كۆپەيدى.

رۇسىيەدە ھەش - پەش دېگۈچىلا بىر كارخانىچىلار قاتلىمى شەكىللەندى، ئۇلار ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ،

---

① بوس ماركارىنكو: «سايلامدىن كېيىنكى رۇسىيە: ئىسلاھ قىلىش كېرەكمۇ ياكى يېڭىباشتىن قۇرۇش كېرەكمۇ؟»، «رۇسىيە ۋە غەرب: ئىستىراتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتىدىن ھەمراھلىق مۇناسىۋەت ئىستىراتېگىيەسىگىچە»، فىرانكفورد، 1998 - يىلى نەشرى.

قاتلاملاردىن كەلگەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە جەمئىيەتنىڭ سىرتىدا لاغايلاپ يۈرۈپ، ئەمەلىيەتكە بازار ئىگىلىكى قاينىمىغا چۈشۈپ پۇرسەت ئىزدىگۈچىلەر؛ ئىلگىرىكى «سايە ئىگىلىك» نىڭ ۋەكىللىرى؛ ئۆزىنىڭ تالانتىنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش كويىدا يۈرگەن مۇتەخەسسسلەر؛ ئۆزىنىڭ ئىمتىيازىنى «كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش» نى بىلىدىغان سابىق ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ ئەمەلدارلىرى بار ئىدى. پارتىيە ئىچىدىكى قىسمەن قابىل كىشىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا دۆلەت كارخانىلىرى (بولۇپمۇ يەرلىك ئۆلكىلەردىكى) نى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىدەك قىل. مىشلار كىشىلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان بولسىمۇ، بۇنداق كەيپىيات بۇ دۆلەتتىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش قەدىمىنى توسۇپ قالالمىدى.^①

خۇسۇسىيلاشتۇرۇش دولقۇنى پۈتكۈل ئىقتىسادىي ساھەنى قاپلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادنىڭ قائىدىلىرى يەنىمۇ ئەر-كىنىلىشىپ كەتتى. دۆلەتنىڭ تاشقى سودىدىكى مونوپوللۇق ئورنى بىكار قىلىنىپ، قورۇقچىلىق خاراكتېرىدىكى تاموژنا بېجىمۇ تۆۋەنلىتىلدى، كاپىتال بازارلىرىمۇ ئېھتىيات بىلەن ئەركىنلەشتۈرۈۋېتىلدى. پۇل ئىقتىسادى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلمىسىدە ئومۇملاشقان «تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش» نىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇغىنىسى نۆۋەتتە ئاز ساندىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى بولۇۋاتىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئورنىغا مەھسۇلات بېرىشتەك ئەھۋاللارنىمۇ ئاندا - ساندا ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. شەھەر -

① ئىگور. بۇنىن: «رۇسىيەنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ۋاكالىتچىسى — ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ساھەدىكى تاپانچ كۈچ».

لەردە ئاز سانلىق ساھەلەردىكى قىسمەن چوڭ كارخانىلار يەنىلا دۆ-
لەتنىڭ مونوپوللۇقىدا تۇرۇۋاتىدۇ؛ يېزىلاردا مەيلى كولخوز كادىر-
لىرى ۋە كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ قانچىلىك تۈردە جاھىللارچە قار-
شى تۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۈلۈكچىلىك شەكلىدە يەنىلا مىسلىد-
سىز ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ پېشقەدەم كادىرلار ئارىسىدا، ھازىر-
قىسمەن خۇسۇسىيلاشتۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ كارخا-
نىلاردا بىر قىسىم «قىزىل زاۋۇت باشلىقلىرى» بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن-
قىدەكلا ئىسلاھات، تەرەققىياتتىكى توسالغۇ دەپ قارىلاتتى. ئۇلار
كونا تۈزۈمنىڭ ھىمايىچىلىرى بولۇپ، بۈگۈنكى ئىقتىسادىي تۈر-
مۇشتا يەنىلا بۇرۇندىن قالغان ئىگىلىك باشقۇرۇش پىرىنسىپلىرىنى
ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇناتتى، بولۇپمۇ تىجارەت
ئىشلىرىدا زىيان كۆرۈلگەندە، ئۇلار ھەمىشە دۆلەتنىڭ مەبلەغ جە-
ھەتتىن زۆرۈر ياردەملەرنى بېرىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

بىراق، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا
ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگىدەك كۆرۈنىدىغان بۇنداق ئىقتىسادىي تە-
رەققىياتتىن پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەرلا مەنپەئەتلەندى، دۆلەت
مالىيەسىدە كۆرۈلگەن كىرىزىس رۇسىيەنى ئىنتايىن خەۋپلىك
ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مەمۇرىي ئىشلارغا كېتىدىغان چىقىمغا
تېخىمۇ كۆپ باج كىرىمى ئارقىلىقلا كاپالەتلىك قىلغىلى، شۇ ئار-
قىلىق ھۆكۈمەتنى نۆۋەتتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئىق-
تىدارغا ئىگە قىلىپ، خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك قانات يايد-
دۇرغىلى بولاتتى. پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەر-
تىپ، كۆپ سانلىق كىشىلەرگە ئىسلاھاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن تەخمىنەن پۈتۈن بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ جاپا-
لىق تىرىشىشىغا توغرا كېلەتتى. 1991 - يىلىدىكى كىرىم سەۋە-
يەسىگە سېلىشتۇرغاندا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى

45% كېمىيىپ كەتتى، شۇڭا نۇرغۇن رۇسىيەلىكلەر تۆۋەن مائاش كىرىمىنى باشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى باي، كەمبەغەللىك پەرقى كۈنساين چوڭايماقتا. 1993 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە، ئەڭ باي 10% ئاھالە بىلەن ئەڭ نامرات 10% ئاھالىنىڭ كىرىم پەرقى 11 ھەسسىدىن 16 ھەسسىگە كۆپەيدى. ئەڭ باي رايونلار بىلەن ئەڭ نامرات رايونلارنىڭ پەرقى 1:8 دىن زورىيىپ 1:25 كە يەتتى.^①

قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ئىقتىسادىي ئىسلاھاتتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ئىدى. چەت ئەللىك مەبلەغ سال-خۇچىلار (قانۇننىڭ قاتتىق قوغدىشىغا نائىل بولالماي) ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ مۇقىم بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئۈمىدسىلەندى، يەر-لىك بىيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا مەمۇرىي جە-ھەتتىن ئارىلىشىۋېلىشىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى كەلگۈسى ئىستىق-بالىدىن مەلۇم دەرىجىدە تەشۋىشلەندۈرۈپ قويدى. شۈبھىسىزكى، قانۇننىڭ تۇتۇرۇقسىزلىقى بازار ئىگىلىكىنىڭ كۈشەندىسى ئىدى. بۇ كۈشەندە خېلى كەڭ دائىرىدە كۈچىنى كۆرسەتتى، بۇلارنىڭ ئى-چىدىكى ئەڭ ئېغىر بىر ئاقىۋەت شۇكى، قەرز پۇلىنى قايتۇرۇۋالماق ئىنتايىن تەس ئىدى. كارخانا رەھبەرلىرى يەنىلا كونا تۈزۈلمىنىڭ «تور سىستېمىسى»دا توختاپ قالغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ مالىيە جە-ھەتتىكى بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قەرزنى كەينىگە سۆرەيدىغان ئەھۋاللار ئىنتايىن ئومۇملىشىپ كەت-كەندى، شۇڭا ھەمىشە ئۈچ تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپكە چېتىشلىق

① خانىس خېرامان خۇئېچمان: «رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى» نى ئۆزگەرتىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى»، 1997 - يىلى نەشرى، 13~22 - بەت.

قەرزدارلىق كېلىپچىقاتتى. پۇل ئىقتىسادى مەيدانغا كەلگەن بولدى. سىمۇ، بىراق ئۇ بۇنداق ئىللەتلەرنى ئاسانلىقچە بىر يولىلا تۈگەتتى بولالمايتتى. چۈنكى، كونا «تور سىستېمىسى»دا كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئىشىنىش (دۆلەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلدى) قانۇنىي كاپالەتنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاش رولىنى ئوينىغانىدى. بۇ دائىرىدىن قارىغاندا، قانۇننىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كەلگەن، ئىسلاھات توسقۇنلۇق قىلىدىغان تۈزۈلمە قۇرۇلمىسىنىڭ تېخىمۇ مۇستەھكەملىشىپ كېتىشىگە تۈرتكە بولغانىدى.

كۈچكە ئىگە بولغان قانۇن - پەرمانلارنى قانداق قىلىپ ياخشى ئىجرا قىلىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى، بولۇپمۇ نوپۇزى چوڭلار قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى سادىر قىلغاندا تېخىمۇ شۇنداق بولغانىدى. رۇسىيەدە كارخانىلارنىڭ يۇقىرى سوممىلىق قەرزىنى سۈرۈشتۈرۈش، تەشكىللىك جىنايەتنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت دائىرىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەتتە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزۈش قىلىمىشلىرىنىڭ ئۈزۈكسىز كۆرۈلۈۋاتقانلىقى ھەم بارغانسېرى ئەدەپ كېتىۋاتقانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. بىراق، نۆۋەتتە بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ دۆلەت ئىقتىدارىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن كېلىپچىقىۋاتقانلىقى ياكى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا كاپىتالىنىڭ «ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى»دىكى زۆرۈر يول ئىكەنلىكىدىن خى پەرقلەندۈرمەك تەس ئىدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا ئىپتىدائىي كاپىتالىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى جىنايەت تەجرىبىلىرى (دەسلەپكى مەزگىلدىكى دېڭىز قاراقچىلىق قىلمىشلىرى)، ھوقۇقنى قانۇنغا خىلاپ ھالدا قالايمىقان ئىشلىتىش (16 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دېھقانلارغا قوللانغان «قوينىڭ ئادەم يېيىشىدەك يەر قاشالاش ھەرىكىتى»).

رىقابەتچىلىرى ۋە ئىشچىلارنى ئېزىش ۋە قوراللىق باستۇرۇش (19) - ئەسىردىكى ئامېرىكىدا پېزا ئىگىلىك، تۆمۈربول ياساش، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سانائەتتە كۆرۈلگەن ئاتالمىش «قاراقچىلىق پادىشاھى» بىلەن تولغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە، «سايە ئىقتىسادى» دۆ - لەتنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە يۇقىرى سوممىغا يەتكەندى («سايە ئىقتىسادى» قانۇنسىز ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن). بۈگۈن «ئىقتىسادىي جىنايەت»لەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن ۋە كۆپ خىللاشقان سودا ساھەسىنى قاپلاپ، ئىجازەتكە ئېرىشەلمىگەن (ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىد - نى ئېلىش زۆرۈر بولغان) تاشقى سودا كەسپىدىكى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن باجدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتىن قورال - ياراغ ئەتكەسچىلىكى، قوغداش ھەققىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ ئېلىش، پۇل يۇيۇش ۋە زە - ھەرگە چېتىشلىق جىنايەتلەرگىچە تەرەققىي قىلىپ، بىر قاتار «تېز - ھەم قانۇنلۇق» بولغان تەشكىللىك ئېغىر جىنايەت سىستېمىسى شە - كىللەندى. رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەۋقۇلئاددە قانۇنلۇق بولغان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى «پەرۋەردىگارنىڭ جازاسى» ياكى «ئادەتتىن تاشقىرى بەخت تىلەش» ھېسابلىنىدىغان بولۇپ، بۇ تەرىپى بىزگە مەلۇم ئەمەس. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇ - كى، بۇ نۇقتىنى ئوخشاشلا ئەخلاق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچەشكە ئامال - سىزمىز. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «غەرب»نىڭ ئۆت - مۇشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇنى يەڭگىللىك بىلەن ئاقلاشتىن ھەرھالدا ئېھتىيات قىلغان تۈزۈك.

رۇسىيەنىڭ سالاھىيىتىنى جەزملەشتۈرۈش - تاللاش
ۋە ئۇنىڭ ئىستىقبالى

جەمئىيەت بۇنداق جاراھەت خاراكتېرلىك تەجرىبىگە قانداق

ئىنكاس قايتۇرىدۇ؟ دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق بىر جايىدىكىگە ئوخشاش، ئومۇمىي سالاھىيەتنى جەزملەشتۈرۈشتىكى ئەنئەنىۋى دۇنيا قاراشقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. رۇسىيەدە «سالاھىيەتنى تونۇش» نىڭ پەۋقۇلئاددە بەلگىسى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەرنىڭ مەزمۇن ئاساسى تاھايىتى كەڭ، يەنى دىن - مەدەنىيەت (پىراۋوسلاۋىيە دىنى) ئورنىنىڭ بېكىتىلىشى، دۆلەت، مىللەت (سلاۋىيە ئىرقى) نىڭ ئايرىلىشى، ئىدىئولوگىيە (كوممۇنىزمغا بولغان سېغىنىش) ۋە غەرب مەدەنىيىتى دېگەندەك.

پىراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇخلىسلىرى كۆپىيىدۇ. ۋاتقان ھەم ھەر خىل مەزھەپلەر تەرەققىي قىلىپ كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق مۇتلەق كۆپ ساندىكى رۇسلار دىننىڭ جانلىنىشىنى تازا خالاپ كەتمەيدۇ. رۇسىيە ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ $\frac{1}{3}$ ى ئۆزىنى مۇخلىس ھېسابلايدۇ، يەنە شۇنچىلىك ئادەم مەلۇم شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىخلاسلىقىنى ئىسپاتلايدۇ (ئاستىرولوگىيەگە خۇراپىلەرچە ئىشىنىدۇ ياكى چوڭ-قۇر ئىشىنىدۇ)؛ تەخمىنەن يەنە $\frac{1}{3}$ قىسىم كىشى ئاتىئىزمچى ھېسابلىنىدۇ ياكى دىنىي ئېتىقادقا قارشى تۇرىدۇ. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان $\frac{1}{3}$ قىسىم ئاھالە ئىچىدە ئاياللار، ياشانغانلار ۋە كۆپ تەربىيە كۆرمىگەنلەر ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كىشىلەر ئارىسىدا پەقەت %5 كىشىلا ھەقىقىي مەنىدىكى پىراۋوسلاۋىيە مۇخلىسى بولۇپ، ئۇلار قەرەللىك ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۇنداق ئىشلارنىڭ ئۆزىگە ئالاقىسى يوقتەك كۈندىلىك تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ھەلەكچىلىكى بىلەن ئالدىراش يۈرۈشىدۇ.

روشن ئالامەتلەردىن مەلۇمكى، جەمئىيەتتىكى كىرىزىس تۈپەيلىدىن ئەنئەنىۋى ئەخلاق مىزانلىرىغا سەل قارايدىغان تۇرمۇش

شەكلى پەيدا بولىدۇ، بۇ ھالدا قىممەتنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى مۇقەررەر، ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ دىن تۈپەيلىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى ئېقىم تەسىرىدىن بولىدۇ. بولۇپمۇ، 40 ياشتىن تۆۋەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلۈشى مەسىلىسى كولىكتىپىنى، دۆلەتنى گەۋدىلەندۈرۈپ، شەخسنىڭ «خىزمىتى» گە سەل قارايدىغان ئېتىكا - ئەخلاق قارىشىدىن قۇتۇلۇپ، «غەرب» نىڭ قىممەت قارىشىنى تولۇق قوبۇل قىلغان. ياش رۇسىيەلىكلەر خىزمەتنى جەمئىيەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت دەپ قارىماستىن، بەلكى تۇرمۇشنى قامداش يولىدا شۇغۇللانغان «كەسپ» دەپ قارايدۇ. ئۇلار كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پۇرسەتكە تېخىمۇ بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بۇ تەرىپىنى ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ۋە بوۋا - مومىلىرى ياشىغان دەۋردىكى بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار بازار ئىگىلىكىگە بولغان غايەت زور قىزغىنلىقى بىلەن 90 - يىللاردىكى ئازابلىق كەچۈرمىشلەر تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىرقى ياشاش رىقابىتىگە يەنىلا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئىستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىر سانلىق مەلۇمات بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن بۇيان، رۇسىيە ئاھالىلىرىنىڭ بۈگۈنكى «ئەركىنلىك» نى ياكى ئۆتمۈشتىكى «باراۋەرلىك» نى تاللاش نىسبىتىدە ئۆزگىرىش بولغان. 1991 - يىلى، 42% ئاھالە «باراۋەرلىك» نى، 40% ئاھالە «ئەركىنلىك» نى مۇھىم دەپ بىلگەن بولسا، 1996 - يىلىغا كەلگەندە ئىككىسىنىڭ قىممەت نىسبىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇپ، نەتىجىسى 33% ۋە 43% چىققان، دېمەك، «ئەركىنلىك» كە بولغان قىزىقىشنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەنلىكىدە شەك يوق. بۇنداق ئۆزگىرىش «گۈزەل» كوممۇنىزم كونا دەۋرى.

رىگە قايتىش خىيالىنىڭ كۆپۈككە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سىياسىي سەردارلارنىڭ ئاۋام - پۇقرالار كۈندىلىك تۇرۇشتا باش قاتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇششاق ئىشلار توغرىسىدىكى كەسكىن مۇلاھىزىلىرى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تېخىمۇ بەك قوزغايدۇ. بۇ مۇنازىرىگە قاتناشقان ئىجابىي تەرەپ غەربكە مايىل ئەركىن دېموكراتىچىلار، يەنى گايدا، يالىنىسكىي ۋە نىمۇزورنى قاتارلىقلار ئىدى؛ بىرقەدەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئوتتۇرىلىقتا تۇرۇۋاتقانلار، يەنى چېرنومىلىكىغا ئوخشاش تىپتىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ بىراق كۆپچىلىك دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر پاكىت بار، ئۇ بولسىمۇ ئوتتۇرىلىقتىكىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كونا تۈزۈلمىگە يېڭىباشتىن قايتىشىنىمۇ ئوخشاشلا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بازار ئىگىلىكى يولىدا دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش (ئىنتايىن قۇدرەتلىك مەمۇرىي ئىجرا ھوقۇقى بولسىمۇ) ۋە دۇنيا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىغا كىرىش قاتارلىقلار رۇسىيەنىڭ ئىشلىرىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، بۇ جەھەتتە ئۇلار بۇرۇنلا ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغان بولۇپ، قىلچە تالاش - تارتىشىمۇ بولمىغان. ئۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى سەلبىي تەرەپ ئاساسلىقى كوممۇنىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مەيدانى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىدىكى كوممۇنىستىك پار-تىيەلەرنىڭكىگە ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ھەتتا سوتسىيالىستىك دېموكراتىزىملىق بۇرۇلۇشىنىمۇ رەت قىلىدۇ؛ بۇنىڭدىن سىرت، سەلبىي تەرەپتىكىلەر يەنە ھەر خىل مىللەتچىلەر، سىياسىي جەھەتتە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇساپىسىدىن ئۈزۈكسىز ئايرىلىپ چىقىۋاتقان ئۇچىغا چىققان ئۇنسۇرلار، مەسىلەن، سېلتوۋىسكىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك

نەزىرى بىلەن قارايدىغان بۇ ئۆكتەبىرلەرنىڭ كىشىلەرنى قايىققا باشلاپ كېتىۋاتقانلىقى تېخى نامەلۇم. كوممۇنىستلار قوغلىشىدىغان نىشاننىڭ كەم دېگەندە يېرىمى كونا سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىگە قايتىش، مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ ئالدى بىلەن ئويلايدى. غىنى قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش، بىراق ئۇلارنىڭ زادى قانداق جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى نۆۋەتتە تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا ياۋروپا - ئاسىيا كۆۋرۈكى بولۇش گۈزەل ئارزۇسىدا يۈرگەنلەرمۇ بار. بۇ رۇسچە ئالاھىدە يول تۇتۇشتىكى كونا خىيالىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. پىرا-ۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتى ۋە پانسلاۋچىلار كونا جەمئىيەتتىن مېھرىنى ئۈزلەلمىگەن بولۇپ، ئۇلار 1917 - يىلىدىن ئىلگىرىكى گۈزەل دەۋرگە قايتىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ گۈنكى رۇسىيەلىكلەر پىراۋاقتتا مۇئەييەن دەرىجىدىكى تۆت ئەسلىيەتچىلىك ئېقىمىنى، يەنى كۈنىلىقتىن رىشتىنى ئۈزلەلمىگەن كوممۇنىزم، مىللەتچىلىك، رايون سىياسىسى ۋە ئىرق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان ئىدىيە سىستېمىسى، بۇ ئامىللارغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئارىلاشما گەۋدىنى باشتىن كەچۈردى. بۇنداق بۆلۈنمىچەلىك كۆرۈۋاتقان ئەھۋالدا، ئۆكتەبىرلەرنىڭ ئاجىزلىقلىرى ئاسان مەلۇم بولىدۇ. ئۇنداقتا، بۇ «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى يادرولۇق چوڭ دۆلەت» نىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۈزۈلگەن سوقۇشتۇرايدىغان، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئالاھىدە يول ھاسىل قىلالىشى ئانچە مۇمكىن بولماي قالدى، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ غايەت زور ئىجتىمائىي تەسىر كۈچى ھاسىل قىلىپ، دۆلەت سىياسىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى ئاسانلا چىقىرايلىمىز، يەنى ئۆكتەبىرلەرنىڭ ئۆزى ئىنتىملىدىغان سىياسىي نىشاننى ئايدىڭلاشتۇرالماسلىقى تۈپەيلىدىن

ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلاپ، ئىسلاھاتچىلارنى ئاساس قىلغان تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەر بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرالمىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپچىقىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا يەنىلا ئىسلاھاتچىلار رۇسىيەنى مۇشكۈلاتتىن قۇتقۇزىدۇ. بىردىنبىر ئېنىق يولغا قويۇشقا بولىدىغان پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ يول ئەگرى - توقاي، ئۇزاق ھەم جاپالىق بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھالقىپ ئۆتمەك ئەڭ قىيىن توسالغۇ يەنىلا رۇسىيەدىكى «بىز چوڭ دۆلەت دەيدىغان كەيپىيات»، غەربكە ئار - تۇقچە تايىنىۋېلىش رۇسىيەنى دۇنيا سەھنىسىدىكى پەۋقۇلئاددە تەسىر كۈچتىن «مەھرۇم» قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنيادىكى چوڭ دۆ - لەتلىك ئابروۋىنى سۇندۇرىدۇ.

چوڭ دۆلەت خام خىيالى ۋە رەھىمسىز رېئاللىق

رۇسىيەدىكى قابىللارنىڭ رۇسىيەنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى توغرىسىدىكى كەسكىن بەس - مۇنازىرىلىرى ئۇلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەسىلە ئۈستىدىكى ئاساسى بىرلىككە كەلگەن تەسەۋۋۇرنى يوشۇرۇپ قالالمىدى، يەنى ھەممىلا كىشى رۇسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىشتى. رۇسىيەنىڭ سىياسىي قاتلىمىدىكىلەر مەيلى قايسى مەزھەپ، گۇ - رۇھتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز دۆلىتىنى بۇرۇنقىدەكلا دۇ - يادىكى بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ھېسابلايتتى. ئەمما، بۇنداق نۇقتىدە - ئىنەزەر ئۇلارنى يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭالمىدىغان مۇشكۈل ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. نۆۋەتتە رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى بىر جەھەتتىن بۇ دۆلەتنىڭ غەرب ئالدىدا ئۆزىنىڭ «خاس ئۇسلۇبى»نى نامايان قىلىشىغا يول قويمىسا، يەنە بىر جەھەتتىن يەنە ئۇلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، سودا ئالاقىسىنى

داۋاملىق ئوڭۇشلۇق تۈردە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي يار - دەمگە ئېرىشىشكە ھەم شۇ ئارقىلىق غەرب دۇنياسى تەمىن ئەتكەن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش پۇرسىتىنى تۇتۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولدى. شۇنداقلا، مۇشۇ سەۋەبتىن رۇسىيەنىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت سىياسىي نىشانى تېگىشلىك ئاساسىدىن مەھرۇم قالدى.

رۇسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان قىزىقىشىغا ئىندى تايىن مۇرەككەپ ھېس - تۇيغۇلار سىڭگەن. شۈبھىسىزكى، ئۇ يەنىلا ئۆزىنى چوڭ دۆلەت، دەپ چوڭچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ ئامېرىكا ئالدىدا ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغانلىقىدا گەپ يوق، رۇسىيەنىڭ ئامېرىكىغا دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىشىمۇ ھەيران قالغۇچىدەك ئىش ئەمەس. ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۇنيادا يەككە بىر قۇتۇپ سۈپىتىدە زومىگەرلىك قىلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنياۋى يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشنى ئۆزىگە ئىستراتېگىيەلىك نىشان قىلىۋالغان، ئۇمۇ شۇ ئارقىلىق خەلقئارالىق ئىشلاردا باراۋەر تەدبىر بەلگىلەشكە قاتنىشىشنى ئويلايدۇ. بۇ ئىستراتېگىيەلىك تەدبىر سەۋۋۇر رۇسىيەنىڭ ئامېرىكىغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى تۇتۇپ كېلىۋاتقان باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشىغا تۈرتكە بولغان. بۇ يەردە ئاساسلىقى جۇڭگو كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بەزىدە «غەرب» تىكى فىرانسىيەمۇ شۇ دائىرىگە كىرىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيە بىلەن ئىران (كاۋكاز ۋە كاسپىي دېڭىز رايونىدىكى بۇمۇ ھەم ھەمراھلارمۇ رىقابەتچى) بەزىدە ۋاشىنگتون بىلەن زىددىيەتلىك شىپ قالىدۇ. بىراق، بۇنداق ئويۇن مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەقىقەتەن تەھدىتتەك دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى كېتىدۇ. ۋاتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى ئاسانلا تالاش - تارتىشقا تۇتۇرۇق بولۇپ

كېلىۋاتقان چېگرا مەسىلىسىدەمۇ ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئارقىلىق بىردەك پىكىرگە كەلدى ھەمدە ئۆزئارا ئىشىنىش ئەسلىھەسى ئىمزالىدى، بولۇپمۇ چېگرادا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مەسىلىسىدە، ئەڭ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككى دۆلەت ئىقتىساد، سودا ھەمكارلىقىنى ياخشىلاشقا تىرىشىۋاتىدۇ، رۇسىيە جۇڭگو ئارمىيەسىنى قورال بىلەن تەمىنلەيدىغان ئەڭ مۇھىم مال تەمىنلىگۈچى بولۇپ قالدى؛ بىراق ئىككى دۆلەت ئارىسىدا يوشۇرۇن توقۇنۇش يۈز بېرىش ئاساسىمۇ روشەن مەۋجۇت. رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى تەسىر كۈچىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە رۇسىيە قىزىق قانات يايدۇردى؛ نۇرغۇن جۇڭگولۇق كۆچمەنلەرنىڭ شەرقىي سىبىرىيە رايونىغا ئېقىپ كىرگەنلىكىدەك پاكىت رۇسىيەلىكلەر بىلەن ئېشىشنى ئاغرىتماقتا. ئوخشاشلا شەرقىي سىبىرىيەدىكى ئوبلاستلارنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتلىرىمۇ جۇڭگوغا قارشى ئۆتكۈر سۆز - ئىبارىلەرنى ھەمىشە ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن رۇسىيە جۇڭگو بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق» قۇرۇش دېگەندەك ئۇقۇملارنى بىۋاسىتە قوللانماستىكى مۇمكىن. ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا سېلىش تۇرغاندا، جۇڭگونىڭ خەلقئارالىق ئىشلاردىكى «ئەمەلىي ھوقۇقى» ئازراق بولسىمۇ، بىراق رۇسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئوخشاشلا تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە. رۇسىيە بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىمۇ كۈچىيىپ باردى. بولۇپمۇ، پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىققا ئامېرىكا كەسكىن قارشى تۇردى ھەمدە رۇسىيەدىن تېھران بىلەن بولغان بۇنداق ھەمكارلىقنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما،

رۇسىيە بۇ ئىشلارغا ئېرەن قىلماستىن، يەنىلا ئىراننى نۇرغۇن ئىلغار قوراللار بىلەن تەمىنلەۋەردى، ئامېرىكا كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۈرگەنلىكتىن بۇنداق قورال سودىسى يېقىنقى مەزگىلدە سەل پەسىيىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن توختاپ قالمىدى. ئەلۋەتتە، ئۆز زىنى ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى داھىي دۆلەت ھېسابلايدىغان ئىران. مۇ رۇسىيەدە مەلۇم گۇمان پەيدا قىلدى، چۈنكى ئۆز دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر دىنىي - سىياسىي تەرغىباتلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا ناھايىتى ئاسانلا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى، تاجى - كىستاندا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مۇقىمسىزلىق ۋە قىرغىزىستاندىكى توپىلاڭ قالدۇرغان جاراھەت كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تېخى كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىران نېمىلا دېگەن بىلەن بۇ رايوندىكى تەسىرى بار چوڭ دۆلەت، يەنە كېلىپ ئېنېرگىيە مەنبەسى مول بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن كاۋكاز رايونى ئوتتۇرىسىدا نېفىت ۋە تەبىئىي گازنى تۇرۇبا بىلەن ئۆزىتىش جەھەتتە يوشۇرۇن رىقابەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت، ئىرانمۇ ئەمەلىيەتتە رۇسىيەنىڭ بۇ رايوندىكى يوشۇرۇن رەقىبى. شۇڭا، ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە رۇسىيەنىڭ كۆڭۈل ئارا - مەمۇ جايىدا ئەمەس، شۇڭا رۇسىيەنىڭ ئىران بىلەن «ئىستراتېگىك - يەلىك ئىتتىپاق» ئورنىتىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى تۆۋەن.

تۆۋەتتىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ئىراقتىكى مۇستەبىت سادام ھاكىمىيىتى ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى مەنپەئەتتىكى تۇسقۇنلۇق قىلىۋاتقان بىر پۈتلىكاشاڭ، يەنە كېلىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن، بولۇپمۇ قورال - ياراغ سودىسى جەھەتتە كۆپ ئالاقىدە بولغان. شۇڭا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باغدادقا قاراتقان قاتتىق جازانى ئەمەلدىن قالدۇرۇش - قالدۇرماستىن رۇسىيەنىڭ ئىنتايىن مۇ -

ھىم ماددىي مەنپەئەتتىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەقەت ئىراقنىڭ نېفىت ئېكسپورت مىقدارىنى كۆپەيتىشكە يول قويۇلغاندىلا، قورال سودىسىدىن قېپقالغان قەرزنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، بۇ قەرز پۇل 8 مىليارد ئا. مېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدۇ. موسكۋانىڭ 1997 - يىلى ۋە 1998 - يىلىدىكى ئىراق قورال تەكشۈرۈش كىرىزىسىغا دىپلوماتىك ۋاسىدە تە ئارقىلىق كۆپلەپ ئارىلىشىشى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىدە ئىنكار بىلەن تاشلاش ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، ھەربىي زەربە بېرىشكە قارشى چىقىشى ئىككى ياقلىمىلىق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈندۇر. يەنى، رۇسىيە بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەرەب دۇنياسىنىڭ كۆڭلىنى ئوتۇپ، مۇشۇ رايوندىكى تەسىر كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوتتۇرا شەرق سىياسىي سەھنىسىگە يېڭىباشتىن قايتىپ كەلمەكچى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئىراق قايتۇرىدىغان قەرز پۇل ئارقىلىق قۇرۇقلىق قالدۇرغان دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېخىمۇ ئىمكانىيەت يارىتالايدۇ. كومپارتىيەنىڭ بەزى پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ دۇمادىكى خىتابلىرىدىن ھۆكۈمەتنىڭ سا- بىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىگە يېڭىباشتىن قايتىپ، ئىراقنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەرب بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىش - ھەمكارلىشالماسلىق رۇسىيەنىڭ ئەڭ تۈپ دۆلەت مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقىلىدۇ، يەنى بۇ رۇسىيەنىڭ ئىگىلىك تىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىش - ئۆزگەرتەلمەسلىكى، مۇقىم تەرەققىي قىلىش - قىلالماسلىقىغا مۇ- ناسىۋەتلىك. جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قى- لىشى ۋە كۈنساين كېڭىيىۋاتقان خەلقئارالىق بازارغا رۇسىيە ئىتتا-

يېن ھەۋەس قىلىدۇ. شەرقتىكى «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش» نىڭ قىم-
 زىقتۇرۇشى ئالدىدا، رۇسىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى يەنىلا ئۇنىڭ
 غەرب ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك كىرىش - كىرەل-
 مەسلىكىگە باغلىق. مۇشۇ تۈپەيلىدىن رۇسىيە دىپلوماتىيە سىياسە-
 تى ۋە بىخەتەرلىك سىياسىتىدە «غەرب» بىلەن بەك قارشىلىشىدىغان
 سىياسەت قوللىنالمىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، ئۇنىڭ «غەربكە قارشى
 ئىتتىپاق» قا ئۇزاق مۇددەت قاتنىشالىشى مۇمكىن ئەمەس.

رۇسىيەنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك تاشقى مەنپەئەتى
 يەنىلا ئەتراپىدىكى رايونلارغا، يەنى ئاتالمىش «يېقىن قوشنا چەت
 ئەللەر» - سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل
 بولغان يېڭى قوشنا ئەللەرگە مەركەزلەشكەن. رۇسىيە بۇ رايونلاردا
 ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان پەۋقۇلئاددە تەسىر كۈچى ئادەت-
 تىكى ئەھۋالدا ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ۋە خەۋپسىزلىك،
 مۇداپىئە جەھەتتىكى ھەمكارلىقلار ئارقىلىق كۈچىيىدۇ، بەزىدە بۇ
 مەنپەئەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش
 ئۈچۈن، رۇسىيە يەنە قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمۇ مۇمكىن.
 گىرۇزىيە ھۆكۈمىتى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، رۇسىيەنىڭ بىر-
 سىمى تۈپەيلىدىن ئىلاجسىز مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدە-
 سى خەۋپسىزلىك سىستېمىسىغا قاتنىشىپ، رۇسىيە ئارمىيەسى-
 نىڭ «تىنچلىق ساقلاش قىسمى» سۈپىتىدە ئۆز تېررىتورىيەسىدە
 پائالىيەت قىلىشنى ماقۇل كۆردى. ناۋادا رۇسىيە ئارىلاشمىغان
 بولسا، شىۋاردنادزېننىڭ رەقىبى گانساجۇندى يېڭىلىشى تەس ئىدى.
 ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيە ئازراق بېسىم ئىشلىتىپلا ئەزەربەيجاننى
 ئۆزىنىڭ خام نېفىتىنى رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق چەت ئەللەرگە
 ئېكسپورت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئەمما، باشقا ئىمكانىيەتلەر رەت
 قىلىندى. شۈبھىسىزكى، رۇسىيە بۇ ئىشتا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۈچ دائىرسى» نى قانداق تىكلەشنى، كەم دېگەندە - دىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى بۇ قوشنا ئەللەر رام - كىسىدا شۇنداق قىلىشنى ئويلىغانىدى. رۇسىيەنىڭ بۇ «تەسىر كۈچ دائىرسى» نىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېس قىلىشى رۇسىيە بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىشىدىكى ئەڭ چوڭ ئېھتىماللىق بولۇشى مۇمكىن.

شمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ

شەرققە كېڭىيىشى

رۇسىيە بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەت تەرەققىياتىدىكى ئەڭ باش ئاغرىتىدىغان ئىش شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى - نىڭ ئۈزۈكسىز تۈردە شەرققە كېڭىيىشىدۇر. غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇ قارارى رۇسىيە سىياسىي گۈرۈھىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر - نىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئەلۋەتتە، بۇنداق بىردەك قارشى يو - زىتسىيەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخ - شىمايدىغانلىقىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

مىللەتچىلەر ۋە كوممۇنىستلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىش - تاين چۈشىنىشلىك ئىش بولۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بىر ھەربىي ئىتتىپاق ئىدى، ئۇنىڭ مۇددىئاسى ھازىرمۇ تامامەن ئۆزگىرىپ كەتكەن يوق. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپ مەنىسىدىن ئېيتقاندا، رۇسىيەنىڭ دۆلەت خەۋپ - سىزلىك مەنپەئەتىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئەكس تەسىر پەيدا قىل - دى، ھازىر تېخى بىۋاسىتە ھەربىي تەھدىت پەيدا قىلىدۇ دەپ كې - سىپ ئېيتقىلى بولمىسىمۇ، ھامان تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. رۇسىيە ئارمىيەسىنىڭ مەركىزىي ئورگىنى — باش ئىشتابمۇ ھەر -

بى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىپ، بۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، چۈنكى ئۇلار شە-مالي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا-سىنىڭ ئۈزۈكسىز شەرققە سۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا يوشۇرۇنچە يېڭىدىن ئەزا بولۇۋاتقان ئەللەرنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭمۇ ئۈزۈكسىز زورىيىۋاتقانلىقىنى كۆ-رۈپ يەتمەكتە ئىدى.

ئەكسىچە، ئوتتۇرىلىقتىكى سىياسىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرق-قە كېڭىيىشى رۇسىيەنى يېڭىباشتىن ياۋروپا ۋە غەرب دۇنياسىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىلىشتەك خەۋپ - خەتەرگە دۇچار قىلاتتى. ئۇلار دۆلەتنى غەرب جەمئىيىتىگە باشلاپ كىرىشكە بولغان ئۇرۇ-نۇشلىرى، غەربنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنى رۇ-سىيە جەمئىيىتىگە كۆچۈرۈپ كېلىش يولىدىكى جاپالىق تىرىش-چانلىقلىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپەيلىدىن تېگىشلىك ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەسلى-كىنى كۆرۈشنى خالىمايتتى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەدىكى سىياسىي كۈچلەر ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە بۇرۇلۇپ كېتىپ، ئاۋامنىڭ قول-لىشىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەركىن ئىسلاھاتچىلار ئارىسىدىكى بە-زىلەر شۇنداق نۇقتىئىنەزەردە بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئارىسىدا يەنە بىرقىسىم كىشىلەر غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇنداق كېڭىيىپ كېتىد-شىگە قارىتا سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىش پوزىتسىيەسى نۇتتى.

ئوتتۇرىلىقتىكى گۇرۇھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق سىياسىي گۇرۇھقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىۋا-سىتە ئاقىۋەت شۇكى، بۇنداق ھەرىكەت رۇسىيەنىڭ ئەسلىدىكى

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۈچ دائىرىسى»گە نىسبەتەن تەھدىت پەيدا قىلدى. كىشىلەر قاتتىق ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى ئىچىدە، سابىق ۋارشاۋا شەرتنامىسىگە ئەزا ئەللەرنىڭ بىر - بىرلەپ غەرب لاگېردىغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى. ناۋادا كۈنلەر - نىڭ بىرىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇردىيەتلەر، مەسىلەن، بالتىق دېڭىزى بويىدىكى ئۈچ دۆلەت ياكى ئۆلكە - رايون شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا ئەللەر بىلەن پۈتۈشۈپ قالسا، شۈبھىسىزكى ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى رۇسىيەلىكلەر قوبۇل قىلالمايدۇ. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى ياۋروپانىڭ ئۇزاققىچە خەۋپسىز بولۇش مەسىلىسىنى تۈپتىن ھەل قىلالغىنى يوق. شۇنىڭغا، رۇسىيە بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىيلىك پەيدا قىلىدىغان مەنبەلەر يەنە مۇئەييەن مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى نەرسە توقۇنۇش يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئازايتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا، غەرب ئىتتىپاقى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان بەزى تۈپ كېلىشىملەر ۋە چۈشىنىش ئەسلىتىملىرى دەل مۇشۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ كېلىشىملەردە غەرب يېڭىدىن پۈتۈشكەن ئەللەرگە يادرو قورالى ئورۇنلاشتۇرما سىلىقى ۋە دەپنە، رۇسىيە بىلەن بىر خىل يېڭىچە سىياسى مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىر يۈزىدە يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى - رۇسىيە كومىتېتى دەل مۇشۇ نىشان ئۈچۈن قۇرۇلغان دائىملىق ئاپپاراتتۇر. بۇلاردىن سىرت، ياۋروپانىڭ داۋامىي ئارمىيە (KSE) كېلىشىمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشتىمۇ رۇسىيەنىڭ ئىككى نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى كۈنساين كۈچىيىۋاتقان ھەر -

بى ھازىرلىقلار تەڭپۇڭسىزلىقىغا بولغان بەزى ئەندىشىلىرى نە -
زەرگە ئېلىندى.

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ مەنبەلىرى
يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق يۇقىرىقىدەك ئۈنۈم -
لۈك نەدىرلەر ئارقىلىق يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە توقۇنۇش يۈز بې -
رىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئازايتىلدى. غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن
ئېيتقاندا، ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىدىكى بارلىق ئەللىرىنىڭ
ئەركىن ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇشىنى تاللىشى بىر پىرىنسىپال
مەسىلە، ھېچكىم يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى -
قىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنى تېزدىن شىمالىي ئاتلانتىك
ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا قوبۇل قىلىش خىيالىدا بولمىسىمۇ، بى -
راق بۇ غەرب ئەللىرىنىڭ رۇسىيەنىڭ ئاتالمىش «ئىمتىيازلىق تە -
سىر كۈچ دائىرىسى» نى ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ.
رۇسىيەنىڭ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، پەقەت ئۇ ئۆزىنى داۋاملىق
خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى مۇھىم بىر كۈچ دەپ قاراشتا چىڭ
تۇرسىلا، بۇنداق تەلەپتىن ئاسانلىقچە ۋاز كەچمەيدۇ. غەرب بىلەن
موسكۋانىڭ بۇ خىل مۇناسىۋىتى تامامەن ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىغى -
مۇ، كەينىگىمۇ ماڭالمىدىغان ئەھۋالدا، دانالىق ۋە ئېھتىياتچانلىق
بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئازراق بولسىمۇ مەلۇم تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە
يېتىش - يېتەلمەسلىكىگە باغلىق.

پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئىمپېرىيەسى — بىر خىل خىيالىي

سەزگۈ

خۇنتىنگتون رۇسىيەنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى جەھەتتىكى
تەلىپىگە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ توننى كىيگۈزۈپ قويغان، يەنى
رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دىكى ئۇششاق دۆلەتلەرنى ئۆزىدىن

ئىبارەت بۇ مەركىزىي دۆلەتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان قىلىپ
ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، غەرب بىلەن ئۆزەڭ.
گە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ تەڭپوڭلۇقى شەكىللەندۈرۈشى كې-
رەك. رۇسىيەنىڭ ئەتراپىغا توپلاشقان پىراۋوسلاۋىيە دۇنياسى ئىند-
تىلىدىغان نىشان رېئاللىق بىلەن كەلگۈسى تەرەققىيات مۇمكىن-
چىلىكى بىرلىشىپ كەتكەن ئاجايىپ بىر پارچە ھەجۋىي رەسىمگە
ئوخشايدۇ. رومىنىيە بىلەن بۇلغارىيە ئىنتايىن جاپالىق ئۆتكۈنچى
دەۋرنى باشتىن كەچۈردى. ئۇلار ئىلگىرىكى تەسىر كۈچى تىزگىن-
لەپ كېلىۋاتقان دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن
كەسكىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنى يولغا قويدى، دې-
موكراتىيە ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچى ياشلار ئۆزلىرىنىڭ غەرب
تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسى، ياڭراق ساداسىنى ئىپادىلىدى، شۇ-
نىڭ بىلەن بۇلغارىيە ۋە رومىنىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئوربىتى-
سى» دىن چىقىپ، ئاستا - ئاستا غەرب دۇنياسىغا قاراپ كېتىپ
قالدى.

ئۇكرائىناغا ئۆزىنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە بۇنداق سەكرەش
ھاسىل قىلالايدىغانلىقى مەلۇم ئىدى، ناۋادا بىز ئەستايىدىل كۆ-
زىتىدىغان بولساق، رۇسىيەنى ھېسابقا ئالمىغاندىكى بۇ ئەڭ چوڭ
«پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۆلىتىدە، باشتىن - ئاخىر ئىنتايىن چوڭ-
قۇر چاكنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقايمىز. ئۇكرائىنانىڭ غەربىي قىس-
مىدا، چوڭ ھوقۇقىنى چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرغان كاتولىك دىنىغا ئې-
تىقاد قىلىدىغان ئۇكرائىنلار بار، بۇ يەر ئۇكرائىن مىللەتچىلىرىد-
نىڭ چوڭ لاگېرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي قىسمىغا
رۇس ئاھالىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەمما، ئوتتۇرا قى-
سىم رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇكرائىنلار (رۇسلارغا ئوخشاشلا)
پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، بىراق ئۇلار رۇس ئېپىسكوپىد-

نىڭ نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. شەرقىي قىسىمدىكى كان رايونى - نىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىۋاتقانلىقى - تىن، رۇسىيەگە قايتىپ كېتىش سادالىرىمۇ بارغانسېرى ئەۋج ئالدى. ناۋادا رۇسلار ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئۇكرائىنا رايونىدا مۇستەقىللىق مەسلىسىنى ئاۋازغا قويسا، نەتىجىدە ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمدىكى ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى تېزلا جىددىيلىشىپ كېتىشى مۇقەررەر، ئەھۋال شۇنداق بولۇپ قالسا، ئوتتۇرا قىسىمدىكى رايون ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا قېلىپ، ئىنتايىن پايدىسىز ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

زۇڭلى كوشىماننىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇكرائىنادىكى رۇس ئاھالىلىرى بىلەن ئۇكرائىن ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش مۇئەييەن دەرىجىدە ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى. رۇسلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قىسىم رايونى بىر پەۋقۇلئاددە تارىخىي قالدۇق مەسىلە بولۇپ، ئۇكرائىنا بۇ رايونغا ئىنتايىن يۇقىرى ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ موسكۋا بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق زۇسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە قاندۇردى، رۇسىيە دۆلەت دۇمىسىدىكى نۇرغۇن پارلامېنت ئەزالىرى بۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشىنى كۆرۈشنى ئانچە خالاپ كەتمەيتتى. ئىچكى قىسىمدىكى بۇ چاڭ ئىزچىل تۈردە ئۇكرائىنانىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىدىكى ئېگىزلىك مەسىلە بولۇپ كەلگەندى. شۇڭا، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش ئۇكرائىنا سىياسىيىسىدىكى بىرىنچى ۋەزىپە ھېسابلىنىدۇ. موسكۋا بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئۇكرائىنا چېگراسى ئىچىدىكى رۇس ئاھالىلىرىنىڭ يىراقلىشىش تۇيغۇسىغا كېلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. بىراق، كىمپۇ رۇسىيەگە بەك يېقىنچىلىق قىلىپ كەتمەسلىكى كېرەك، ئۇنداق قىلسا غەربىي ئۇكرائىنادىكى ئاھالىلەرنىڭ غەزەبى.

پىنى قوزغىماي قالمايدۇ. شۇنچا، ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتى دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىقتىدارىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنانىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەردىن پايدىلىنىپ ئۆك-رائىنانى پات - پات «چۇخچىلاپ» تۇرۇشلىرىغا قارىتا، ئۇكرائىنا ئەسلىدىنلا رۇسىيەگە تۇتۇپ كەلگەن ئۆز پىكىرىدە قېلىش پوزىتسىيەسىنى ئاز - تولا كۈچەيتتى.

كىيېۋ ھۆكۈمىتى بۇ قۇدرەتلىك قوشنىسىغا تازا ئىشەنمىگەنلىكتىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىراس قالغان يادرو قوراللىرىنى رۇسىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسىدە، ئۇزاققىچە ئارىسىدا بولۇپ كەلدى. غەربنىڭ كۈچلۈك سىياسىي بېسىمى ۋە يازما خەۋپسىزلىك كاپالىتى ئارقىسىدىلا، كىيېۋ پارلامېنتى «يادرو قوراللىرىنى چەكلەش شەرتنامىسى» نى ئاۋازغا قويۇپ ماقۇللىدى. مۇشۇنداق تۈگۈن قارا دېڭىز فىلوتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەردىمۇ ئىپادىلەندى؛ ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ مەيدان مۇشكۈل سۆھبەتتىن كېيىن تالاش - تارتىشلار يەنە رۇسىيە ئېرىشىشىنى تەلەپ قىلغان قارا دېڭىزدىكى مۇھىم پورت - سېۋاستوپولغا مەركەزلەشتى. 1997 - يىلى يازدا ئىككى دۆلەت ئاخىر بۇ شەھەرنىڭ ئۇكرائىناغا تەۋە كەنلىكى توغرىسىدا بىردەك پىكىرگە كەلدى، بىراق رۇسىيەنىڭ پورتىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى ساقلاپ قېلىندى.

بۈگۈن ئۇكرائىنا بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا چەكلىك، مۇئەييەن ئارىلىق ساقلانغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت تەلپى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بىراق، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى رامكىسى ئىچىدە ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئەستايىدىل ئادا قىلىپ، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەت-

لىرى تەپسىلىي بېكىتكەن ھەمكارلىق چېكىدىن ھالقىپ كەتمەس -
لىكى كېرەك. رۇسىيە بىلەن ئىمزالانغان بىر پارچە دوستلۇق كې -
لىشىمىدە، ئىككى تەرەپنىڭ بۇنداق ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بەلگە -
لەنگەن، ئەمما شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بىلەن
ئىمزالانغان بىر پارچە پەۋقۇلئادە كېلىشىمدە ئۇكرائىنانىڭ مۇس -
تەقىللىقى تەكىتلەنگەن. يۇقىرىقىلاردا كىيىۋنىڭ «رۇسىيە - پىد -
راۋوسلاۋىيە دىنى» زومىگەرلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قاننى ئاستىدە -
غا يېڭىباشتىن قايتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىپادە -
لەيدىغان ھېچقانداق ئالامەتلەر يوق.

مولدوۋامۇ ئېھتىياتچان يول تۇتۇۋاتقان بولۇپ، رۇسىيە ۋە پىد -
قىن قوشنىسى رومىنىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىپ
كەلدى. تاشقى دىئېپىست جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاسىيلىقى سەۋەبىدىن
موسكۋا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىشكە تەييارلىنىۋاتقاچقا، ئۇ ئېھتىد -
يات قىلمىسا بولمايتتى. گىرۇزىيە خالىمىسىمۇ يەنىلا مۇستەقىل
دۆلەتلەر بىرلەشمىسى تەشكىلىگە سۆرەپ كىرىلدى. رۇسىيەنىڭ
گىرۇزىيەدە ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن مەزگىلىدىكى ھەربىي پىد -
سىمى ۋە رۇسىيە تىنچلىق ساقلاش قىسىملىرىنىڭ قاتتىق مەيدانى
غەربكە مايىل زۇڭتۇڭ شېۋاردنازېنى ئاخىر يول قويۇشقا قىستىدە -
دى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەنىڭ گىرۇزىيەنى مۇستەقىل دۆلەتلەر
بىرلەشمىسىگە ئەزا قىلىۋېلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشتى. ئەمما
شېۋاردنازې يەنە بىر تەرەپتىن غەرب بىلەن بولغان ئالاقىنى تېد -
خىمۇ زور قىزغىنلىق بىلەن ساقلاپ كەلدى. گىرۇزىيە مەسىلىسى
يەنە پىراۋوسلاۋىدىننىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشىدىمۇ ئىپادىلەندى؛
ھۆكۈمەت بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئابىسپس
ۋە جەنۇبىي ئوسپېتى رايونى ھەمىشە ماجىراللىشىپ يۈردى. بۇ
ئىككى رايوننىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار ئىدى؛ ئەكسىچە گىرۇزىيە

تىلىنى بىلىدىغان مۇسۇلمان ئادېسسالىرىدا ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىدى.

بالقان يېرىم ئارىلىدىكى «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۇنياسىنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقى بىر تەرەپ قىلماق قىيىن بولغان سېربىيە، ماكىدونىيە، گىرېتسىيە ۋە بۇلغارىيە توقۇنۇشىدا ئىپادىلەندى. گىرېتسىيە بۇرۇنلا غەرب تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ھازىر دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىمۇ بارغانسېرى غەربنىڭ ئۆلچىمىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ. پىراۋوسلاۋىيە دىنى لاگېردىن ئىككى ئىچكى قىسىمدا، ئەرمېنىيەدىكى بېللارۇسنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت سېربىيەلا رۇسىيەگە تامامەن ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. پەقەت دايتون (ئامېرىكىدىكى ئوخشەش تىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان شەھەر — تەرجىماندىن) كېلىشىمىگە داۋاملىق ئەمەل قىلىنسا، سېربىيە لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چاڭ بارغانچە روشەنلىشىدۇ. چۈنكى، بانگارىۋكانىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر ھازىر غەربنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنى قانائەتلىنىدۇ. رۇسنى تېخىمۇ خالايدۇ. ئەرمېنىيەدىكى پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ باش ئېپىسكوپى رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەرمېنىيە بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدىكى قورشىۋېلىنغان زېمىن ناگاۋنى قاراباخ توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشتا، ئەرمېنىيە رۇسىيەنىڭ ئۆزىگە زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بېلگىراد بىلەن مىنىسكىتنىڭ ئىبارەت سەلتەنەتلىك ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، غۇلاپ چۈشۈش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئىككى ھاكىمىيەتمۇ رۇسىيە قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ۋە كېرەك قىلمايدىغان كونا دوستلار ھېسابلىنىدۇ.

بۈگۈنكى ئاتالمىش «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى» ئۆزىنىڭ

خىيالى بويىچىلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بىر خىل شەيئى بولۇپ، پىراۋوسلاۋىيە - خىرىستىيان دىنى ئەنئەنىسىگە ئىگە كۆپ سانلىق دۆلەتلەر سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە غەرب دۇنياسىغا ئېغىپ كەتتى. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنىڭغا ئوخشاش چىقىش يولىنى تاللاش بىردىنبىر مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش كاپالىتى بولغان ئىستراتېگىيەلىك تاللاش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، رۇسىيەنىڭ غەربتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقتا ئەمەس، چۈنكى مەيلى كوممۇنىزم نەزەرىيەسى بولسۇن ياكى فاشىستىك دوگمىچىلىق بولسۇن، بۇلارنى 19 - ئەسىردىكى مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان. ناۋادا رۇسىيە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەنپەئەتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزى بىلگەن سەنمىگە دەسسەسە، ئۆزى يالغۇز قېلىپ، ئاخىرىدا ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان، پايدىسى تېگىدىغان «پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئىخلاسمەن» بىرەر ھەمراھىنىڭ چىقىشىمۇ تەسكە توختايدۇ.

رۇسىيەنىڭ سىياسىي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۇنسۇرلار ۋە جەمئىيەتتىكى قابىللار غەرب بىلەن يېقىن ئالاقە باغلاشقا تىرىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارزۇسى خەلقئارا جەمئىيەتتە رۇسىيە ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك ھوقۇق ۋە ھۆرمەت تېپىش، ئۇلارنىڭ بۇنداق ئارمانلىرىدىن ئىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى رۇسىيەنىڭ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى ئورگانىك يۇغۇرۇش يولىنى تاللىشىغا تامامەن پايدىلىق. پەقەت غەرب ئەللىرى رۇسىيەنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن چەتكە قاققان ئەھۋالدىلا، رۇسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ؛ يەنە كېلىپ بۇنداق ھەمكار-

لىق مۇناسىۋىتىدە، غەرب بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ئەۋزەل ئورۇن-
دا تۇرىدۇ. شۇڭا، كەلگۈسى مۇناسىۋەتلەردىكى مەسئۇلىيەتمۇ ئا-
ساسلىقى غەربكە باغلىق بولىدۇ. بۇ نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا،
شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىد-
شى ئەڭ ئاقىلانە يول ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ، چۈنكى ئۇ ئوتتۇرا ياۋ-
روپا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ دېموكراتىيە مۇساپىسىگە پەۋقۇلئاددە
تەسىر كۆرسىتىلگىنى يوق، بۈگۈن بۇ دۆلەتلەرنى غەرب ئىتتىپاق-
قىغا قوبۇل قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، مەنپەئەتنىڭ بىھۇ-
دە زىيانغا ئۇچرىشىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىش ئۈچۈن، غەرب بىلەن
رۇسىيە ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇش ئاساسىدىكى ھەمكارلىقنى
كۈچەيتىشى كېرەك.

خەلقئارالىق سىياسىيىدىكى چەت جايلار: ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى

خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقا ئوخشاشلا قوشۇمچە رول ئوينايدۇ. شۇغىنىسى، ئافرىقا يېقىنقى بىرقانچە يىلدا نۇرغۇن قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى كۆپرەك قوزغىدى.^① مۇشۇ تالاش - تارتىشلار تۈپەيلىدىن قوراللىق توقۇنۇشلارغا كۆپ قېتىم تاشقى كۈچلەر ئارىلاشتى. بىراق، بۇ ئارىلىشىشلاردىن قولغا كەلگەن نەتىجىلەرگە قارىتا، كىشىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ ئىشلارغا قول تىققان ھۆكۈمەتلەر «CNN تەسىرى» ئارقىلىق ئاۋامنىڭ ئارزۇسىنى ھەيران قالدۇرغان دەرىجىدە قانائەتلىنىدۇ. بىراق، خەلقئارالىق سىياسىيىدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىنى ئۆزىنىڭ كۈنتەرتىپ جەدۋىلىدىكى كۆزگە چېلىقىدىغان جايغا قويۇپ باقمىدى. لېكىن، 15 يىل بۇرۇنقى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئەھۋال ھازىرقىغا قىلچە ئوخشىمايتتى، ئەينى چاغدا غەرب جەمئىيىتى بۇ ئىككى چوڭ قىتئەنى يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كوممۇنىزمىنى كېڭەيتىشىدىكى نۇقتىلىق رايون دەپ قارايتتى، ئىككى تەرەپ خەلقئارالىق سىياسىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزىگە پايدىلىق تەرەپكە بۇرۇش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قىتئەدە كۆپ

① رولى خوقمىپىر: «ئافرىقىدىكى ئەستىن كۆتۈرۈپ كەتكەن ئۇرۇشلار» گوتتىنگېن، 1992 - يىلى نەشرى.

خىل شەكىللەر ئارقىلىق كەسكىن تالاش - تارتىش قىلىشتى.
ئەمما، بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئىككى رايون ئىجتىمائىي كوللېكتىپ -
تىپلار، ئاممىۋى ئاپپاراتلار ۋە شەخسلەرنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارى
ھەم ئۆزگىرىش ئىقتىدارىنى كۆزىتىدىغان تەجرىبە بازىسىغا ئايلەپ -
نىپ قالدى.

مۇستەملىكىچىلىكتىن قالغان مىراس - ھوقۇق مەر -
كەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەتلەر ۋە ھوقۇق يەرلىككە تەقسىم
قىلىپ بېرىلگەن دۆلەتلەر

ئافرىقا ئىستراتېگىيە جەھەتتە بەش رايونغا ئايرىلغان: ①
سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى مەغرب ② ئافرىقا
تۇمشۇقى ③ ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ كىندىك رايونلىرى، يەنى چوڭ
كۆل رايونىدىن كونگو ۋە ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى
رايونلار ④ سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي ئاف -
رىقا ⑤ جەنۇبىي قىسىمدىكى ئافرىقا. بۇ رايونلار جۇغراپىيە جە -
ھەتتىن تۇتىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، سۇدان شىمالىي ئافرىقىنى
تەشكىل قىلغۇچى دۆلەت، بىراق ئۇ يەنە ئافرىقا تۇمشۇقىغا تەۋە؛
زاير ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ مەركىزىي بەلبېغىغا جايلاشقان، بىراق
ئۇ ئۆزىگە قوشنا رايونلار، يەنى جەنۇبىي ئافرىقا، ئافرىقا تۇمشۇقى
ۋە غەربىي ئافرىقىدىمۇ مۇئەييەن رول ئوينايدۇ؛ ئوتتۇرا ئافرىقا
جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكى ھەم غەربىي
ئافرىقىنىڭ شەرقىي گىرۋىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆلەتتە ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان بو -
لۇپ، چېگرا ئىچىدىكى ئاھالىلەرنى نۇرغۇن قەبىلىلەرنى بىرلىك
قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم كۆپ سانلىقلار ئىر -
قى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە تەئەللۇق. ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆ -

لەت مۇستەملىكە دەۋرىدە ئايرىلغان دۆلەت چېگراسىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئەمما خىيالغا كەلگەنچە ئايرىلغان بۇ چېگرالار مىللەت-لەرنىڭ ئەنئەنىۋى جۇغراپىيەلىك پائالىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلار بۇنداق بۆلۈنمە ھالەتتىن ھەممىلا يەردە مەقسەتلىك پايدىلىنىپ، قەدىمكى رىمنىڭ «ئايرىپ ئىدارە قىلىش» تەك ئەڭگۈشتەرىگە ئاساسەن، ھۆكۈمرانلىق تەننەر-خىنى تۆۋەنلىتىشكە قولايلىق تۇغدۇرغان، ئىرقىي تونۇش مەسىلىسى بۈگۈنكى ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا توقۇنۇشنىڭ توختىماس-لىقىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب، يەنە كېلىپ بۇ توقۇنۇشلار مۇستەملىكىگە ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدىلا يىلتىز تارتىپ بولغان.^①

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى غەرب - شەرق توقۇنۇشىدا، ھەرقايسى ئەللەردىكى بىر - بىرىگە قارشى پارتىيە - گۇرۇھلار دەۋالاشقۇچى سۈپىتىدە، بىر - بىرىگە دۈشمەن لاگېرلار-دىن ئۆزىگە پاناھ جاي ئىزدىدى، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن غەرب بۇ دۆلەتلەردىكى سىياسىي گۇرۇھلاردىن ئۆزىگە «ۋاكالىتچى» ئىزدەپ، مۇشۇ ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇردى. بۇ ئىشلار ئەسلىدىلا بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرغان ۋەزىيەتنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. بۇلاردىن سىرت، فىرانسىيە ھۆكۈمىتى ئافرىقىدا ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن سىياسەتلەرمۇ ئافرىقىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم بىر سەۋەب ھېسابلىنىدۇ، ئافرىقىدىكى پەزىلەتلىك ھەم ئابرويلىق كاردىنال جېكس فولكارتنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، فىرانسىيە ھۆكۈمىتى تاكى 90 - يىللارنىڭ بېشىغا قەدەر ئىنگىلىز تىلىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى «كېڭەيمىچىلىكى» گە زەربە

① «ئافرىقىدىكى ئېرقلارنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»، رېناتې كرېيد - لې، 1997 - يىلى نەشرى.

بېرىپ ۋە چەكلەپ (ئىنگلىز تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئىككىنچى ئانا تىل قىلىش يۈزلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — تەرجىماندىن)، فىرانسۇز تىلى ئارقىلىق فىرانسىيە - ئافرىقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ئىتتىپاق ھاسىل قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزدەنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ۋە سىياسىي نىشانى قىلدى. نەتىجىدە پارىژ بىلەن بىمەنە سىياسىي توپلاشچىلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى «پادىشاھ» بوكاسسا) بىرلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوتسىيالىزم تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان زۇڭتۇڭ ستېران «تىنچلىق ساقلاش»نى نىقاب قىلىپ، ئاتالمىش «زۈمرەت ھەرىكىتى»نى يولغا قويۇپ، زاپىرغا قېچىپ بېرىۋالغان خوتو مىللىتىدىن بولغان رىۋاندىلىق خەلق ئەسكەرلىرىنى مۇشۇ ئارقىلىق قوغدىدى. بۇ يەر كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتىگە ھەربىي ھۇجۇم قوزغىشىدىكى بازىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، فىرانسىيەدىكى سىياسەتچىلەر مۇشۇ ۋاسىتىلەر بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇگاندادىكى موسەيۋېنى بىلەن رىۋاندادىكى گاگومانى تىزگىنلىدى، ئۇلار «ئامېرىكىغا يېقىنلىشىش» خاھىشى ئېغىر دەپ قارالدى. شۈبھىسىزكى، فىرانسىيە ئانگلو - ساكسونىزمنىڭ ئافرىقىدىكى سىياسەتلىرىگە قارشى چىقىپ، ئافرىقىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە خەلقئارادىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىش رولىنى ئوينىدى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھەممىلا ئىشقا پايدىلىق بولۇشى ۋە تىنچلىق تۈسگە ئىگە بولۇشى ناتايىن، بولۇپمۇ ئۇ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قەتئىي ئىشەنگەن ۋاقىتتا تېخىمۇ شۇنداق.

مۇستەملىككە ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى ئاجىز ھەم تەشكىلىمىي جەھەتتە ئافرىقا جەمئىيىتى بىلەن بىر گەۋدىلىشەلمەيدىغان ھاكىمىيەت تەشكىلى شەكلىنى قۇرۇپ چىقتى، بۇنداق قۇرۇلما

مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھېچقاچە چوڭ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىنماستىن ئىزچىل داۋاملىشىۋەردى. ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق قاتلىمى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلارنىڭ قولىدىن «شەكىللىنىپ بولغان دۆلەت»نى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق پاسىلى خالىغانچە بېكىتىلگەن تېررىتورىيەنى ۋە شۇ دائىرىدىكى خەلقنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى. مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئافرىقا جەمئىيىتى چاڭ - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ئىل - گىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر سىياسىي شەكىل بولۇپ قالدى، چۈنكى بايلىق، ياشاش پۇرسىتى ۋە ھوقۇق ئۆلۈشىنى پەقەت دۆلەتلەتە - سىم قىلالايتتى، شۇنداق بىر دۆلەتتىكى دۈشمەنلىشىۋاتقان ئىرقلار، سىياسىي قارشى ئوخشاش بولمىغان سىياسىي گۇرۇھلار ۋە ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغان دىنىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن دۆ - لەتنى تىزگىنلەش ھوقۇقى تېخىمۇ مۇھىم بىلىنىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئافرىقا ئىقتىسادىغا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەت كەلتۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ - ھېچنېمىگە قارىماي دۆ - لەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلىدىغان كۈچ شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت يەنە پۇرسەتكە ۋە ھوقۇققا ئېرىشىشكە كاپالەتلىك قىلالايدىغان بىردىنبىر مەمۇرىي تارماق بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئىجتىمائىي كولىكتىپ، خەلق ئىگىلىكى، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ بايلىقنى ئۈزۈكسىز تۈردە دۆلەتكە بەردى.

ھوقۇقدارلار پايتەختتىكى ھوقۇق، كۈچى بارلار، ئاۋامغا ئۆرد - نىڭ ھەرىكىتىنى قوللاش ياكى كەم دېگەندىمۇ ھۆكۈمرانلىق سى - ياسىتىگە سۈكۈت قىلىش ۋە سەۋر قىلىشنى بۇيرۇدى. دۆلەتنىڭ

يېمەكلىك، تۇرالغۇ ئۆي ۋە بېنزىن ياردەم قىلىشى پايئەختتىكى ئاھالىلەرنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. دۆلەت كىرىمى، بولۇپمۇ خەلقئاردىن ياردەم ھېسابىدا بېرىلگەن تەرەققىيات مەبلەغى ۋە ئېكسپورت ئارقىلىق يارىتىلغان تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ مەنپەئەتدار گۇرۇھىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، ئەلۋەتتە يەنە ھوقۇقدارلارنىڭ چۆتتىكىنى تومپايتىشقا كېتىدىغىنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى، دۆلەتنىڭ مەركەزلىك تىزگىنلىشىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىر تەييار تاپلار قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، مۇستەقىل بولغاندىن بېرى ئۇلار ئەپش - ئىشرەت، كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مېۋىسىنى پۈتۈنلەي يەپ تۈگەتتى. ئافرىدا «ساختا سوتسىيالىزم» ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئاتالمىش «غەربكە مايىل» دۆلەتلەردىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق، بىراق بۇنداق غەيرىي ئىقتىسادىي شەكىل ئۇلار كۆز - كۆز قىلغان سوتسىيالىزم ئىدى. ئولوگىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئازراق ئۇچرىغان بولۇپ، بۇ كۆپرەك ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خىيالىي بۇيرۇقىغا باغلىق. ئۇنىڭ ئارقىدىن سىغا ئىرقىي كوللېكتىپ، جەمئىيەتتىكى قايىللار، ھەتتا خۇسۇسىي ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشتىكى تەۋرەنمەس ئىرادىسى يوشۇرۇنغان.

دۆلەت كىرىمىسى ۋە دېموكراتىيە ھەرىكىتى

يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەلقئارالىق سودىدىكى بەلگىلىمىلەر ئۈزۈكسىز «ناچارلىشىپ كەتتى»، بۇ باشقا بۇيۇملار بىلەن ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە خام ماتېرىياللارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە ئېيتىدۇ. «نامۇۋاپىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەرتىپ» دەل مۇشۇ. 70 -

يىللاردىكى نېفىت كىرىزىسى مەزگىلىدە ئافرىقا ئەللىرىنىڭ قەرزى ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى مۇشۇ تۈپەيدىن لىدىن نۇرغۇن ئەيىبلەشلەرگە ئۇچرىدى. يېقىنقى 20 يىلدىن بېرى، دۇنيادا پەقەت ئافرىقىنىڭلا ئومۇمىي ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىمى كۆرسەتكۈچى ئۈزۈكسىز يامانلىشىپ كەتتى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىش نىسبىتى تۆۋەندى. لەپ كەتتى؛ مەبلەغ سېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، نۇرغۇن كاپىتال سىرتقا ئېقىپ كەتتى؛ قەرز پۈتكۈل ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %110 گە يەتتى. 80 - يىللاردىن بېرى، ھەقدار دۆلەتلەر بىلەن خەلقئارالىق تەرەققىياتقا ياردەم بېرىش تەشكىلاتى قەرزدار دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە خەلق ئىگىلىكىگە قول تىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسى داۋالغۇپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. «قۇرۇلما خاراكتېرلىك ماسلىشىش» قا بولغان تەلەپ خەلق ئىگىلىكىدىن نىڭ دۆلەت ئىلكىدىن چىقىپ كېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ «ياخشى ھۆكۈمەت» بەرپا قىلىشقا بولغان تەلەپ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك پىرىنسىپىغا زىيان يەتكۈزدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەتنىڭ مۇقىم، مۇكەممەل ئاساسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. بۇ جەرياندا ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنىڭ ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرىنى قاناگەتلىنىدۇرۇشى ئازىيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىمۇ بارغانچە كەسكىنلىشىپ كەتتى.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ساداسى، ئىنسانىي ھوقۇقىنى كاپالەتتە تۇرۇش چۇقانىلىرى پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن يېتىلىپ چىققان ياش بىر گەۋلاد تايانچ كۈچ، يەنى مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى

كۆرگەن ئاشۇ كىشىلەر «غەرب» قىممەت قارىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، ئۆزى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشنىڭ دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقتىن ئارتۇق بولمايدىغانلىقىنى ئا- خىر تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ھوقۇقى ۋە ماددىي مەنپەئەت تەقسىماتىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن ئاشۇ كوللېكتىپتىكى بىر قىسىم كىشىلەرمۇ دېموكراتىيەلەشتۈ- رۈش ئىدىيەسىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، ئۇلار بۇنىڭدىن ھوقۇقىنى بۆلۈۋالدىغاندەك ۋە (بۈگۈنگە قەدەر) يەنىلا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بايلىققا، پۇرسەتكە ئېرىشىدىغاندەك تۇيغۇغا كەلدى. ئافرىقا- دىكى مۇستەبىت سىياسىي گەۋدە ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىت دۆلەتتىكى ئەنئەنىچىلەر دېموكراتىيە ئەندىزىسى ئافرىقاغا تامامەن ماس كەلمەيدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، بۇنداق ئىسلاھات تەلپىگە رەددىيە بەردى، ئۇلار «غەربنىڭ دېموكراتىيە ئەندىزىسى»نى كىر- گۈزسە، ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەر شۈبھىسىز پارچى- لىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارايتتى. ئەلۋەتتە بۇنداق نۇقتىئىنەزەر تولا ئېيتىلغان كونا گەپ بولۇپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەرمىكىمىز ئىنتايىن ئاسان، غەرب دېموكراتىيەسى دەل ئۇلارنىڭ دېگىنىنىڭ ئەكسىچە ئافرىقىدىكى جاھىل كېسەلنى داۋالايدىغان شىپالىق دورا بولۇشى مۇمكىن ياكى بولمىسا ئىرقىي زىددىيەت كەسكىن بولۇۋاتقان دۆ- لەتلەر غەربنىڭ دېموكراتىيە سىياسىيىسىنى كىرگۈزسە، ئۇنىڭ فېدېراتسىيە تۈزۈلمىسىدىكى كەڭ قورساقلىق ۋە تەقسىمات پە- رىنىسىپى ھەرقايسى سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ كېلىشتۈرۈشى ئارقى- سىدا، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە ئۇزاقتىن بېرى توختىماي كېلىد- ۋاتقان قوراللىق توقۇنۇشنى ھەل قىلىش يولى تېپىپ بېرىشمۇ مۇمكىن.

دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىزلا مۇۋەپپە-

قىيەت قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس، ئافرىقىدىكى نېگىرىيە بىلەن زا-
يىردىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم ئىككى دۆلەتتە بۇ ھەرىكەت دەسلەپتە
مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقاندى. كېنىيە بىلەن نىگېردا قوۋ
مۇستەبىتلەر دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىن پايدىلىنىپ كەتتى. لىبى-
رىيە ۋە سومالىدا دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىپ كېتىشىنى
ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سومالىنىڭ
شىمالىي قىسمىدا ھېچكىم ئېتىراپ قىلمىغان بۆلۈنۈپ چىققان
بىر «يېڭى دۆلەت» مەيدانغا كەلدى، ئۇ دېموكراتىك قۇرۇلما بىلەن
توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈردى.
رىۋاندادا غەرب دېموكراتىك سايلانغان ھۆكۈمەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما 1994 - يىلى ئۇ ئاز سانلىق مىللەت
ھېسابلىنىدىغان تۇسلارنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىشقا پايدى-
لىق قورالغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يەنە
بىر جەھەتتىن بىر قاتار مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلارمۇ يۈز بەر-
دى. بوتسۋانا مۇستەقىل بولغاندىن بېرى مۇقىم ھەم گۈللەنگەن بىر
دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ كەلدى؛ سېنېگال بىلەن ماۋرىتۇنىيە
مۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى
مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن سىرت، نامىبىيە، جەنۇ-
بى ئافرىقا، زامبىيە، مالى، ماداغاسكار، گانا، بېنىن، لېسوتو يې-
شىل تۇمشۇقى، ساينىت دومې، سېشىپىل قاتارلىق دۆلەتلەر خەلق
دېموكراتىك ھاكىمىيەتكە ئۆتۈشتەك جاپالىق مۇساپىنى تاماملى-
دى. بۇنداق ئىشلار ھازىر يەنە موزامبېك، تانزانىيەدىمۇ بولدى.
بەلكىم سېررالئون بىلەن گامبىيەدىمۇ بۇنداق مۇساپە تاماملانغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ دۆلەتلەر تېخى ياش ئىستىقبالى پارلاق دې-
موكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق
سېنابقى باشتىن كەچۈرىدىغان ئاچقۇچلۇق باسقۇچ تېخى تولۇق

ئاخىرلاشمىدى. ئافرىقىدىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۈزۈكسىز يامانلىشىۋاتقان ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، بۇ دېموكراتىيەلەشتۈرۈش جەريانىنى بۇ يەرلەردە قىلچە توسالغۇسىز ھەم ئەسلا قايتىلانماستىن ئىشقا ئاشقان دەپ كاپالەت بېرەلمەيمىز. بىراق، مەيلى قانداق ئەھۋال يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئافرىقىدىكى ئەنئەنىۋى، مۇسۇلمانچە ياكى خىرىستىيان دىنىچە تۈسكە ئىگە دۆلەتلەردە، بىز نۆۋەتتە ئۇچراتقان قۇدرەتلىك دېموكراتىيە ھەرىكىتى غەرب دېموكراتىيەسىنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى.

رايونلار

ئافرىقىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى رايونلار تارىختا مەغرب دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىغا مەنسۇپ ئىدى، بىراق ئافرىقىغا نىسبەتەن ئۇ ئىنتايىن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى غەربلەرنىڭ تەسىر كۈچى شىمالدا ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن ئۈزۈكسىز سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارغا كېڭەيدى. ئىسلام دىنىمۇ شۇ سەۋەبتىن تېخىمۇ كەڭ تارقالدى. بۇنداق مەدەنىيەت تاجاۋۇزى بەزى جايلاردا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقسۆڭەكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بولۇپمۇ، ئىسلام دىنى بىلەن ئىسلامدىن باشقا دىنلار، پان غەربىزم بىلەن غەربىزمغا يات ئېقىملار كەسكىن توقۇنۇشقان رايونلاردا تېخىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن، چاد بىلەن سۇداندا يۈز بەرگەن ۋە قەلەرنى ئافرىقىدىكى ئەڭ قانلىق ھەم ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان تو-قۇنۇش، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. باشقا رايونلاردا دىن ئامىلى ئىرقلار ئوتتۇرىسىدىكى پەسىيىپ قالغان جىددىي مۇناسىۋەتنى ئوخشاشلا كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، كىشىلەر ئىلگىرىكى تەقسىمات

پىرىنسىپىغا كۆڭلىدە ئاللىبۇرۇنلا نارازى بولۇپ يۈرگەندى، ئەمە - دىلىكتە بۇ نارازىلىقنى دىننى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ ئىپادىلە - دى. مەسلەن، نىگېرىيە بىلەن ئېفىيوپىيەدە مۇشۇنداق ئەھۋال سادىر بولدى. سۇمالدىكى ئىرقىلار ئوخشاشلا ئىسلام مەدەنىيىتى ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش بۇ دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنى توسۇپ قالالمىدى، سۇمالى ئاف - رىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ كەسكىن داۋالغۇشلار داۋامىدا چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى. لېكىن، بەزى رايونلاردا ئەھۋال بۇنداق بولمىدى. مەسلەن، سېنىگالدا دۆلەت ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان مۇسۇلمانلار 20 يىل داۋامىدا قىلچە نارازىلىقنى بىلدۈرمەستىن خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان زۇڭ - تۇڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار يەنە رىم كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىرىنچى خانىمىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەت رەھبىرىنىڭ يېنىدا تۇ - رۇشىغىمۇ كۆنۈپ قالدى. يىغىپ ئېيتساق، بىز بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى چىقىرىمىز، يەنى ئافرىقىدىكى كۆپ خىللىقتىن بىز بۇ رايوننىڭ دىن، ئىرق ۋە ئىجتىمائىي سىياسىي تەرەققىيات ئوت - تۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە بىردەكلىكنى كۆرەلەيمىز؛ بۇ قەدىمكى چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئىقتىسادىي ئەھۋال، سىياسىي تۈزۈلمە ۋە ھۆكۈ - مەت فۇنكسىيەسى باشتىن - ئاخىر ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل بولۇپ كەلدى.

غەربىي ئافرىقا

بۇنداق ھادىسىلەر غەربىي ئافرىقا رايونىدا تېخىمۇ روشەن ئى - پادىلەندى. بۇ يەردە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۈدەك مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلار مۇئەييەن قەبىلە ۋە مىللىي رايونلارغا تارقالغان. سېنىگال،

پىل چىشى قىرغىقى ۋە بېنىن دېگەندەك دۆلەتلەردە بۇنداق ئەھۋال يامان سىياسىي ئاقىۋەت پەيدا قىلمىدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچكى قالايدى. مىقانچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، بىراق غەلبە قىلغان ئىجتىمائىي تايانچ كۈچلەر دىنىي چەك - چېگراغا قارىماي، ئىقتىسادىي بايلىقلارنى باشباشتاقلق بىلەن تەقسىم قىلىۋەتتى. ھەمدە خەلققە سىياسىي ھوقۇق بېرىشنى رەت قىلدى. بۇ رايوننى باشقا جايلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ بىرقانچە دۆلەتنىڭ ھۆكۈمىتى «ئىستىقبالىق» دەپ قارالدى. مېخانىزىمنىڭ ئايلىنىشىمۇ ياخشى بولدى، شۇڭا فۇنكسىيەسىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇلدى.

نىگېرىيە، سېررالېئون، لىبېرىيە ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. بۇ جايلاردا ئىچكى قىسىمىدىكى جىددىي ۋەزىيەت پەۋقۇلئاددە ناچار «تاشقى مۇھىت» قا دۇچ كەلدى. كىلىمات شارائىتى ۋە قاقاس ساۋاننا ئوتلاقلىرى (دەل - دەرەخ شالاڭ ئوتلاق) دا زىيادە چارۋا بېقىش تۈپەيلىدىن يەرلەر ئېغىر دەرىجىدە قۇملىشىپ كەتتى، بۇنداق ئاقىۋەت كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلار ۋە ئۈزۈكسىز كۆپىيىۋاتقان شەھەر ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بىيۇروكرات سىستېما ۋە مۇستەبىت تۈزۈلمە، ھەربىي مۇستەبىتلىك ۋە تامامەن تۇتۇرۇقسىز، جاھىل، تەلۋە مەجبۇر داھىيلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقا پادىشاھى بوكاسا I) بۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى (ھۆكۈمرانلار) نىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىكى (نىگېرىيە بۇنىڭ سىرتىدا) چەكلىك بايلىقنى مۇۋاپىق تەقسىملەش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشنى خالىمايدىغانلىقى ھەم ئۈنچىلىك ئىقتىسادىي رىمۇ يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي ۋەزىدە.

يەت، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىشىش، ئاھالىنىڭ تېز سۈر-
ئەتتە كۆپىيىشىدەك بېسىملار ۋە بېيىپ كەتكەن سىياسىي تايانچ
كۈچلەر (ھۆكۈمران سىنىپ)نىڭ چىرىكىلىشىشى پەيدا قىلغان يامان
سۈپەتلىك ئايلىنىش تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك پارت-
لىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك كۆچ-
مەنلەر ھەرىكىتى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق
ھادىسە كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان دۆلەتلەرگىمۇ تەسىر كۆرسە-
تىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە مۇقىمسىزلىق كەلتۈرۈپ
چىقاردى.

لىبېرىيە، سېررالېئوندەك دۆلەتلەردە دۆلەتنىڭ كۈچى «تو-
پىلاڭچى گۇرۇھلار» ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردە تەدرىجىي خوراپ
تۈگىدى. بىر - بىرىگە قارشى سىياسىي گۇرۇھلار دۆلەتنى ئۆز
مەنپەئىتىگە بويسۇنىدىغان خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش
ئۈچۈن ۋاستە تاللىماستىن پۈت تېپىشتى، ھېچقانداق ئارزۇ -
ئىستىكى يوق، ئالغا بېسىش نىشانىنى تاپالماي يۈرگەن بىر توپ
ياشلار بۇ گۇرۇھلار قوبۇل قىلغان يېڭى ئەسكەرگە ئايلىنىپ قال-
دى. ئۇ يەرلەردە مەيدانغا كەلگەن دۆلەت فۇنكسىيەسىنىڭ خۇسۇ-
سىيلىشىشى بۇنداق يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى،
ھۆكۈمەت مۇقىملىقىنى يېڭىباشتىن قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ
ئاخىرقى قېتىم ئورۇنلۇپ كۆردى، يەنى سېررالېئوندا خۇسۇسىي
كارخانىلار ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيەلىك تارماقلىرىنىڭ ئورنىدا
پاج - سېلىق يىغىدىغان بولدى؛ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ياللانما قو-
شۇن كارخانىسى «Executive Outcomes» جامائەت خەۋپسىزلىكىگە
كاپالەتلىك قىلىشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا قويۇلدى. بىز
بۇ نۇقتىدىن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىدارىنى ئىرقىي ھوقۇق گۈرۈھ-
لىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن مەركەزگە قايتۇرۇپ كېلىشنىڭ

بىردىنبىر مۇمكىنچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

نىگېرىيە رايون ھوقۇقىنى تەرتىپكە سېلىشتا پەۋقۇلئاددە تالانتىنى نامايان قىلدى، 90 مىليون ئاھالىسى بار نېفىت چوڭ دۆلىتى ھەقىلىق يوسۇندا رايون خاراكتېرلىك ھۆكۈمران دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. نىگېرىيە ئارمىيەسى لىبېرىيە ۋە سېررالېئوندىدە كى ئىچكى ئۇرۇشقا قول تىقتى؛ لاگوس ھەربىي ئىشلار جەھەتتە چادنى قوللىدى؛ ئۇ يەنە گامبىيەگىمۇ ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتتى. قارا ئافرىقىدىكى ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتى يەنىلا خۇسۇسىي مەنپەئەتتىنلا كۆزلەيدىغان مىلىتارىستلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا نېگىزىدىن ئېيتقاندا، يىمىردەلىش خەۋپى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، 60 - يىللاردىكىدەك دۆلەت ئىچىدىكى ئىرقىي گۇرۇھلار — خوسالار، ئىبۇلار (نىگېرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا) ۋە يۇرۇبالار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان قوراللىق توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن دۆلەت پارچىلىنىپ كېتىش خەۋپىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، نىگېرىيەنىڭ زوراۋانلىق قارا نىيىتىنى ئەتراپىدىكى قوشنىلىرى چىن كۆڭلىدىن خالىشى ناتايىن، بولۇپمۇ فىرانسۇز تىلى قوللىنىدىغان دۆلەتلەر - نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا تېخىمۇ ئېرىشەلمەيدۇ.

پۈتكۈل غەربىي ئافرىقا رايونى زورلۇق كۈچى ئىشلىتىلگەن قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى خەۋپلىك چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كېتىۋاتقاندا ھېس قىلدى، بۇ يەردە پەقەت گانا، سېنېگال ۋە نېفىت بايلىقىنىڭ موللۇقى بىلەن پايدىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان گابون جۇمھۇرىيىتىدەك بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئەللەرنىڭ ئىشىنى بىر ياققا ئېلىپ چىقالىشىدىن ئۈمىد بار ئىدى، ئەمما نۆۋەتتىكى ئېغىر ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەت ھوقۇقىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇشقا ياكى رايون خاراكتېرلىك ھۆ-

كۆمۈرانلىق ئورنىتىش چارىسى ئارقىلىق مۈشكۈلاتتىن قۇتۇلىدىغان بىرەر يولنى تېپىشقا بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىرنەرسە دېيىشمۇ تەس. چۈنكى، ئۈستۈنلۈك تاللىشىپ راسا چۇقان سېلىشىۋاتقان بىرقانچە گۈرۈھنىڭ ھوقۇق ۋە بايلىقىنى ئادىل تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئېگىزلىك مەسىلىدە بىردەك پىد-كىرگە كېلىشى تېخى يۇقىرىقى «ھەل قىلىش لايىھەلىرى» نىڭ دا-ئىرىسىگە كىرمەيدۇ.

ئافرىقا تۇمشۇقى، سۇدان ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا

ئافرىقا تۇمشۇقى پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ نامرات، پارچىلىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر ۋە ئۇرۇش زەربىسىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان رايون. شەرق - غەرب توقۇنۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، بۇ رايون قىزىل دېڭىز بويىدىكى پايدىلىق نۇقتىنى ھەمدە پارس قول-تۇنغا يېقىن مۇھىم جۇغراپىيەلىك ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكى ئۈ-چۈن بىرمەھەل «ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم رايون» بو-لۇپ قالدى. ئېفىيوپىيە پادىشاھ خېلى سېللاس ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ دۆلەت ئامېرىكىنىڭ سادىق دوستى ئىدى، ئەمما ماركسىزم - لېنىنىزىمغا مايىل مۇستەبىت مونگىستۇ سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىزم لاگېرىغا كىرىپ كەتتى. سومالىنىڭ مۇستەبىت پادىشاھى سەئەد باررى ئەڭ دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. كېيىن تۇيۇقسىزلا ئامېرىكا-نىڭ ئىتتىپاقىدىشى بولۇپ قالدى. ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشتە ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ تۇرىدىغان بۇنداق قىلمىش تۈپەيلىدىن قورال - ياراغ بۇ دۆلەتلەردە يامراپ ئاپەتكە ئايلاندى ھەمدە ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بولىدىغان زىيانمۇ كۆپىيىپ كەتتى.

بۇ ئىككى مۇستەبىت ھاكىمىيەت بۈگۈن تارىخقا ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ سومالىنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلاردىن ھوقۇق مەر - كەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن تارقاق جەمئىيەت قۇ - رۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ قانداق قىلىپ ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە ئىنتايىن زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بىر دۆ - لەتنى تەدرىجىي ئاپەت يولىغا باشلاپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سومالىدا ئىجتىمائىي ھوقۇق قەبىلە ۋە پارتىيە - گۇرۇھلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىنغان بولۇپ، ھوقۇق تامامەن تارقاق ئىدى. سەئىد باررى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن دۆ - لەت ھاكىمىيىتىنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۆز گۇرۇھىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بايلىقلاردىن پايدىلىنىشقا باشلىدى. ئەمما، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى، سەئىد باررى ھاكىمىيەتكە قارشى گۇرۇھلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا ئىتتىپاق تۈزدى ھەمدە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ناھايىتى تېزلا غۇلىتىپ تاشلىدى. بۇ ئىشتىن كېلىپچىققان ئاقسۆڭەك شۇ بولدىكى، پايتەخت مۇقدىشودىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تالىشش يۈزىسىدىن پارتلىغان كەسكىن كۈرەش تاكى بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ، كەڭ يېزىلاردا قۇرۇلمىسى تارقاق بولغان قەبىلە ھۆ - كۈمرانلىقى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. سومالىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان سۇمالمىلان رايونى ئىلگىرى ئەنگىلىيەنىڭ مۇس - تەملىكىسى ئىدى، بۈگۈن ئەنگىلىيە مۇقدىشودىن مۇناسىۋىتىنى تامامەن ئۈزۈپ بولدى.

يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەت ئېرىترېيە ئىلگىرى ئېفى - يوپىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىكى رېمىنى ئى -

دى، بۇ جاي 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئىتالىيەنىڭ مۇس - تەملىكىسى ئىدى، ئۇ يەردىكى خەلق ئەددىس - ئەببەدىكى مۇن - گىستۇنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغاندا، ئويلىمىغان يەردىن مىللىي تونۇش تۇيغۇسىغا كېلىپ قالدى. بۇ مەيدان قورال - لىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى دەسلەپتە مۇسۇلمانلار توپ - لىشىپ ئولتۇراقلاشقان غەربىي شىمال رايونىدىن باشلاندى. ئەمما، ناھايىتى تېزلا ئېرتىرىيەنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر ئاساسلىقى ئېفىئوپىيە پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان، ئېفىئوپىيەدىكى تېگېرىيىلارغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، بىرلىشىشكە تەسىر يەتمىدى. ئېرتىرىيەدىكى ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ قەدەممۇ قەدەم غەلبە قىلىشى ئېفىئوپىيە دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى مونگىستۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەتلەرگىمۇ تۈرتكە بولدى، بۇ مەيدان ھەرىكەت تېگېرىيى ئاۋام تەشكىلاتى ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئورو - مو رايونىدىن تاكى ئامخارادىكى «ھۆكۈمران قەبىلە» گە يامردى، بۇ ئىش مونگىستۇنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ھوقۇق ۋە بايلىققا توپمايدىغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش، ناچار، ئاقمايدىغان ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ قىلچە ئەيمەنمەستىن مال - دۇنيانى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش قىلمىشلىرى بارغانسېرى كۆپ ئاۋام - پۇقرانىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشكە بولغان جىددىي ئارزۇسىنى ئويغانتى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، دىنىي ۋە ئىرقىي تونۇش تۇيغۇسىنى پەقەت سەپەرۋەر قىلىشنىڭ ياردەمچى ۋاسىتىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئالدىنقى شەرت بولالمايدۇ.

بۇ ئىككى دۆلەتتە كىشىلەر بارلىق مۇھىم قەبىلىلەرنىڭ قات -

نەشىشىدا، مۇئەييەن دېموكراتىك شەكىلدىكى بىر خىل يىپيېڭى
سىياسىي تۈزۈلمىنى تۇرغۇزۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن مەر-
كەز بىلەن يەرلىكنىڭ ھوقۇقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان بىر مېخا-
نىزمىنى ئورنىتىشقا تىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئىك-
كى قوشنا دۆلەت يەنە ئىسسالار بىلەن ئافارلارنىڭ كىچىك جىبۇت-
دىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشلىرىنى ياراشتۇرۇشقا تىرىشىپ ياردەم بەر-
دى ھەمدە سومالىدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى
توسۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۆتىدىل لىبې-
رالنىزىم شەكلىگە تېخىمۇ يېقىنلىشىدىغان بولۇپ، دەسلەپكى ئازاد-
لىق ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ماركسىزىملىق پىروگرامما
ئۈزۈل - كېسىل چۆرۈپ تاشلاندى.

نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ئالدى بىلەن دىققەت
قىلىشقا تېگىشلىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇ
ئىككى دۆلەت تۇرۇۋاتقان ئەتراپتىكى مۇھىتنى ياخشى دېڭىلى بول-
مايدۇ. ئۇلار دۇچ كېلىۋاتقان مۇشكۈلات ئوخشاش بولۇپ، قوشنا
دۆلەت سۇدان ئۇچىغا چىققان ئىسلام تەشكىلاتلىرىنى قوللايدۇ.
ئۇلار قوللانغان قارشىلىشىش تەدبىرى سۇداننىڭ جەنۇبىدىكى ئەرەب
ئەمەس ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان مىللەتلەرنىڭ سۇدان
ئەسلىيەتچىلىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە قارشى چىقىپ، ئۇلاردىن
بۆلۈنۈپ چىقىش ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىش بولدى، ئەمما ئەسلى-
يەتچىلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئىدىئولوگىيەسىنى جەنۇبىي قىسىمغا تارقى-
تىشقا ئۇرۇندى. بىراق، دىننىڭ ئېنىق چەك - چېگرالىرى سىڭ-
دۈرۈلۈش جەريانىدا مۇجەللىشىپ كەتكەندى. سۇدان بۈگۈن ئۇ-
گاندادىكى قوراللىق خىرىستىيان دىنىي گۇرۇھىنى قوللاۋاتىدۇ
ھەمدە ئېفىيوپىيەدىمۇ مۇسۇلمان ئەمەس ئىتتىپاقداشلارنى ئىزدە-
مەكتە. ئېفىيوپىيە، ئېرىترېيە ۋە ئۇگاندا ھۆكۈمەتلىرى ئوخشاشلا

سۇداننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كاشمو ھاكىمى -
يىتتىنىڭ باستۇرۇش بېسىش سىياسىتىگە قارشى كۈرەشلىرىگە
ياردەم قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېرتىرىيە بىلەن ئېفىئوپىيە -
نىڭ چېگرا ئۇرۇشىمۇ ئىككى تەرەپ مەنپەئەتنىڭ ئورتاق نۇقتىسى -
سىدىن چەتلەپ كەتتى.

سۇداننىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك قاملاشمىغان
ئىشى ئافرىقا تۇمشۇقى ۋە چوڭ كۆل رايونىدا يېڭى مەنپەئەت بە -
رىكىمىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى مۇمكىن. ئېرتىرىيە، جىبۇتى،
ئېفىئوپىيە، ئۇگاندا، رىۋاندا ۋە بۇرۇندىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى سۇدان
ئال بەشىر ھاكىمىيىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ھەرىكەتلىرىنى چەك -
لىش بولۇپ، زامانىۋى يېڭى بىر نۆۋەتلىك ھۆكۈمەتمۇ ئوخشاش
نىشان بويىچە ئىش كۆرۈشكە باشلىدى. بۇ رايوننىڭ خەۋپسىزلىك
سىياسىتىگە بولغان قىزىقىش تۈپەيلىدىن بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ كەڭ تۈردىكى ھەمكارلىق ئورنىتىلدى. ئۇلار
ھەتتا سومالىلاندىنى ئۆز دائىرىسىگە كىرگۈزەلەيتتى. ئەمما، سوما -
لىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتىكى قالايمىقان
ۋەزىيەتنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئوڭشاشتىن ئەسلا ئۈمىد يوق.

مەنپەئەت جەھەتتىكى ئورتاقلىق چوڭ كۆل ئەتراپىدىكى ھەم
زامانىۋى رايوندىكى ئىرقىي توقۇنۇش تۈپەيلىدىن كېلىپچىققان زورا -
ۋانلىق خاھىشلىرىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىدى، يەنە كېلىپ بۇ زورا -
ۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى پۈتكۈل رايوننىڭ قەبى -
لىلەر ئىتتىپاقى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت، ھەر قايسى قەبىلە -
لەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇش پاتقىمغا پىتىپ قېلىشىنى
ئىلگىرى سۈردى. بۇنداق تىراگېدىيەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلى -
نىشتا، شەرقىي قىسمىدىكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەنپەئەت جەھەتتە -
كى ئورتاقلىقىغا تايانغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. زامانىۋى چوقۇم

مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئىرقىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىقىپ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىشى كېرەك. كىنئاشا تېخىمۇ كۆپ ماسلاشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە تەڭپۇڭ تەقسىمات پىرىنسىپىنىلا تەلەپ قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئارزۇسىنى ئازراق قىلسا، ئاندىن بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرالىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلمىسە، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار قوشنا ئەللەرنىڭ زاپىرىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك.

جەنۇبىي قىسىم ئافرىقا

ئۆتكەن بىر قانچە ئون يىل مابەينىدە، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەللەر خەلقئارالىق تالاش - تارتىش ۋە ئىچكى ئۇرۇش كەلتۈرگەن ئازاب - ئوقۇبەتنى يەتكۈچە تارتقان، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ كەلگۈسىدىن ئۈمىد بار دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى مۇشۇ رايوننىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، بۇ دۆلەت جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدا پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرسىمۇ، بىراق ئۇ بۇ رايوندىكى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش يولىدا شۇرۇن كۈچى ئەڭ زور دۆلەت بولۇپ، جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئۇنىڭغا قوشنا بارلىق ئەللەرنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى يىغىندىسىنىڭ تەخمىنەن تۆت ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ

ئەتراپىنى بىر توپ چوڭ دۆلەتلەر ئوراپ تۇرىدۇ. خام ماتېرىيال
 كۆپ چىقىدىغان نامبىيە كۆپ يىللىق ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى
 باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ھازىر دېموكراتىيە ۋە يارىشىش يو-
 لىغا ماڭدى. بۇ ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدىنلا مەلۇم؛ بۇ يەردە ئا-
 ھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوۋامپولار بىلەن ئۇ-
 زاقىتىن بېرى ئاق تەنلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەت-
 كەن خېرىرولار ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئاساسەن دېگۈدەك
 توختاپ باقمىغاچقا، ئۇزاق مۇددەت يامان تەسىر پەيدا قىلىپ كەل-
 دى. نامرات موزامبىك دۆلىتىدە، ئىچكى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ھەر-
 قايسى پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يەنىمۇ كەڭ دائىرىلىك يا-
 رىشىش ئىشقا ئېشىپ، مەلۇم جەھەتتە بىرلىك ھاسىل قىلىندى.
 نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان ئانگولا ھوقۇقىنى قايتىدىن تەقسىم قى-
 لىش ئارقىلىق ئىككى پارتىيە - گۇرۇھ (ئىرقىي ئاساستا كۆرۈل-
 گەن سىياسىي ئىختىلاپ) ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشنى تۈگە-
 تىشكە كىرىشتى. زامبىيە بىلەن زىمبابۇنىڭ قىسقا مۇددەت ئى-
 چىدە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك ۋە سوتسىيالىستىك مەركىزىي
 ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىن ۋاز كېچىشى يەنىلا تەسىرەك بولسىمۇ، بى-
 راق ئۇلار خېلى تىرىشتى. گەسلىدە ئافرىقىنىڭ تەرەققىيات ئىد-
 يەسىدىكى ئۈلگىلىك ئوقۇغۇچى ھېسابلىنىدىغان تانزانىيە ئەمدى-
 لىكتە بىيۇروكراتىزم بىلەن خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكتىن ئىبا-
 رەت بۇ ئىككى ئۆسىمنى كېسىپ تاشلاش ئىشىغا دۇچ كەلدى. ئا-
 خىر بىز بۇ رايوندا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بوتسۋانانى، پەقەت
 تەبىئەت ئاتا قىلغان ئالماس، گۆھەر - ياقۇتلارغىلا تايىنىپ كىشى
 بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمىنى 2800 ئامېرىكا
 دوللىرىغا يەتكۈزگەن دۆلەتنى بايقىدۇق، بۇ پۈتكۈل ئافرىقىغا نىس-
 بەتەن ئېيتقاندا، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان نەتىجە يو-

لۇپ، پەقەت نېفىت زاپىسى مول دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئالجىرىيە، لىۋىيە ۋە ساياھەتچىلىكىنىڭ گۆھىرى دەپ نام ئالغان ماۋرىتئوسلا بۇنداق ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىگە يېتەلشى مۇمكىن. ئوخشاشلا ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە كۆپ خىللىققا ئىگە بوتسۋانا كىشىلەرگە ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈشىدىن ساقلانغىلى بولسىلا، قانداق ئىقتىسادىي نەتىجىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ دۆلەتتە ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلمىدەن. مۇقىم، دېموكراتىك بولغان كۆپ پارتىيەلىك ھۆكۈمرانلىق مېخانىزمىغا ئىگە، يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى پالاتا بار، ئۇنىڭ بىرى ئەنئەنىۋى «رەھبەرلىك» ئورنىنى ساقلاپ قالغان، يەنى قەبىلە باشلىقلىرى پارلامېنت ئەزاسى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەركىزىي ھۆكۈمەت يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە يېرىم تەرىپلىك ھوقۇق بەرگەن. بوتسۋانا دۆلەت ئىقتىسادىغا بەك ئۆزىنى ئورۇن كەتمەستىن، بەلكى نىسبەتەن ئېچىۋېتىلگەن بىر خىل بازار ئىگىلىكى تەكلىپىنى يولغا قويۇپ كەلدى. ئۇ ئىچكى قىسىمدەكى ئىرقىي، دىنىي مەسىلىلەرنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇۋەتمىدى ھەمدە قوشنا ئەللەرنىڭ ئۇرۇشلىرىدىن ئۆزىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ قاچتى. بوتسۋانالىقلار مۇشۇنداق ئۆزىنى قاچۇرۇش ماھارىتىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئافرىقا مىللىي قۇرۇلتىيى ۋە جەنۇبىي ئافرىقا ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆزئارا قوبۇل قىلالايدىغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالدى.

بوتسۋانانىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يولى ئافرىقانىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۈمىد ۋە پۇرسەتنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، غەربنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇ رايون ئاپەت خاراكتېرلىك رايون توقۇنۇشىغا يېتىپ قېلىپ، بۇ

توقۇنۇشتىن قۇتۇلۇپ چىقالمىدى. يەنە كېلىپ ئىرقىي ئايرىمچىدە -
لىق سىياسىتى ئوت ئۈستىگە ياغ چاچقانداك ئەھۋالنى تېخىمۇ يا -
مانلاشتۇرۇۋەتتى. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ،
كەلمەسكە كەتتى، بۈگۈنكى كۈندە ھەممە دۆلەتلەر ئوخشاش تەرەققىدە -
يات يولغا ماڭدى، لېكىن ئۇلارنىڭ تەرەققىياتقا بولغان ئىشەنچىدە -
سى، تەرەققىيات پۇرسىتى ۋە سۈرئىتى ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ. ئۇلار
ئاۋام كەڭ تۈردە قاتناشقان دېموكراتىيە مېخانىزمى، فېدېراتسىيە
شەكلىدىكى سىياسىي تۈزۈلمە ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەت
ۋە توقۇنۇشنىڭ يوشۇرۇن ئامىللىرىنى تۈگەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ دۆلەتلەر بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان
ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىدە -
قىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، گۈللىنىش يولىغا مېڭىشى كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئافرىقىدا دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىغان
ئۈچ خىل ھەمكارلىق ئەندىزىسىنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم: ① غەرب -
بىي ئافرىقىدا رايون زومىگىرى بولغان بىر دۆلەت يادرو قىلىنغان
بولۇپ، غەربىي ئافرىقا ئەللىرى ئىقتىسادىي تەشكىلاتى ئارقىلىق
ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە ئىقتىسادىي بىر گەۋدە -
دەشتۈرۈشنىڭ قورالى سۈپىتىدە، تېخى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ
تەسەۋۋۇرىدىكىدەك تەرەققىي قىلىپ كېتەلمىدى، ھازىرغا قەدەر
ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى يەنىلا لىبېرىيەنىڭ ئىشلىرىغا ئا -
رىلىشىش ھەرىكىتى بىلەنلا چەكلەندى. ② شەرقىي ئافرىقىنىڭ
ئوتتۇرا قىسمى ۋە ئافرىقا تۇمشۇقىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكار -
لىق سىياسىي مەنپەئەت بىرىمىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان. بۇ رايون -
دىكى سەككىز دۆلەت زايىردىكى سابىق كاپىرا ھاكىمىيىتىنى بىر -
دەك بايرىقى روشەن ھالدا قوللايدىغان پوزىتسىيە تۇتۇپ، كىشىدە -
لەرگە بۇ رايوندا ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىغا ئىگە بىر لاگېر قۇ -

رۇشقا بولىدىغانلىقىنى تۇنجى قېتىم ئىپادىلەپ بەردى. ③ ئاخىر - قىسى شۇكى، ئېكولوگىيەلىك تەرەققىيات جەھەتتىكى ئورتاق مەنە - پەئەننى چىقىش قىلىپ، جەنۇبىي ئافرىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىقتىدە - سادىنى ئاشۇرۇش موتورنى چۆرىدىگەن ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسى - جىدىكى ھەرقايسى ئەللەر ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تەرەق - قىيات تەشكىلاتى (SADC) نى قايتىدىن جانلاندۇرىدىغان بىر بازىنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باشقا رايونلار - دىكى ئىككىلەمچى تەشكىلاتلار ۋە ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى (OAU) غا ئوخشاشلا ئەزا ئەللەرنىڭ ئۈنۈملۈك ھەمكارلىقىنى كۈ - چەيتىشتىن كۆپ ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇ تەشكىلاتلار ئاساس - لىقى ئۆتمۈشتە كۆپ تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇپ، ئۇلار زېمىن پۈ - تۈنلۈكىنى ۋە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىنكى دۆلەت - چېگراسىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتماسلىق پىرىنسىپىنى قوغدىد - ىغان. ئەمما، بۇ پىرىنسىپلار ئەمدىلىكتە يېقىندا يۈز بەرگەن ۋەقە - لەر تۈپەيلىدىن ھالاكەت گىردابغا بېرىپ قالدى. بۇلاردىن سىرت، ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتىمۇ ئافرىقا ئەللىرىنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن پايدىلىق بولغان بىر مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ئۇنىڭ تۈرتكىسىدە ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتىغا ئەزا ھەرقايسى ئەللەر «پېررىندا كېلىشىدە - مى» نى ئىمزالاپ، «يادرو قورالى يوق ئافرىقا» قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشكىلات بۇنىڭدىن كۆپرەك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرال - مىدى. شۇڭا ھەمكارلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئۈچ رايونغا كۆپرەك ئۈمىد باغلاشقا بولىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسى

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مەسىلىسى ئافرىقىنىڭكىگە ئازراقمۇ

ئوخشىمايدۇ. بۇ رايوندىكى كۆپ سانلىق ئەللەر 150 يىلنىڭ ئالدىدا -
دىلا مۇستەقىل بولغان. بىراق، ئۇلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن
كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ئاندىن ئاتالمىش خەلقئارا سىياسىي
ۋە خەلقئارالىق ئىقتىسادنىڭ «ئارقا ھويلىسى» لىق ئورنىدىن تەد -
رىجىي ھەم قىسمەن ھالدا ئازاد بولدى. «ئارقا ھويلا» دېگەن بۇ ئۆز -
قۇم ئانچە گەۋدىلىك قوللىنىلمايدۇ، «مونروچىلىق» نىڭ تەكىتلەپ -
دىغىنى ئەمەلىيەتتە «ئامېرىكا قىتئەسى ئامېرىكىلىقلارنىڭ قوغ -
دىشى ئاستىدىكى ئامېرىكا قىتئەسىدۇر» دېگەن ئۇقۇمدىن ئىبار -
رەت. لاتىن ئامېرىكىسى ئامېرىكا زومىگەرلىكىنىڭ ئويىپكىتى سۈ -
پىتىدە باشتىن - ئاخىر ئامېرىكىنىڭ سايىسىدا ياشاپ كەلدى، نۆ -
ۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنىڭ پايدىسىدىن زىمىنى كۆپ بول -
غىنى ئېنىق.

مەدەنىيەت خۇسۇسىيەتداشلىقى ۋە سىنىپىي بۆلۈنۈش
غەربىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا -
غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب
دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتداشلىقى ئىنتايىن
كۈچلۈك. جۇغراپىيەلىك جەھەتتە ئۇ كارىب دېڭىزى رايونى، ئوت -
تۇرا ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايون
ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى رايوندىن ئىبارەت تۆت رايوندىن تەشكىل
تاپقان، ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي
ۋە چىلىدىن ئىبارەت مۇھىم دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ
ئاھالىسى ئاساسلىقى رومانلار بىلەن شۇ يەردىكى يەرلىكلەرنىڭ ئۆز -
زاق مۇددەت قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق
ئەۋلادلاردىن تەشكىل تاپقان، كارىب دېڭىزىدىكى ئاراللارنىڭمۇ ئىچىدە -
لىمىزلا بىلەن فىرانسۇز قانداشلىقىدىكى ياۋروپالىق كۆچمەنلەر ۋە

يەرلىكلەرنىڭ ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلىرى ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭدىن سىرت، كۆپ ساندىكى ئەللەردە بىرقەدەر يۇقىرى نىسبەت (مەسىلەن، كارىب رايونى) تە ياكى بىرقەدەر تۆۋەن نىسبەت (جەنۇبىي ئامېرىكا) تە نېگىر ئاھالىلەر بار. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، رىم - كاتولىك دىنى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق، يېقىنقى بىر قانچە يىلدا پروتېستانتىيە دىنى (يېڭى دىن) مۇتەئەسسىپ تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ بىرازىلىيەدە شۇنداق بولدى. بۇنداق تېز تەرەققىيات جەمئىيەتتىكى تۆۋەن قاتلامنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى جىددىي تۈستە ئۆزگەرتىۋەتتى، ئەلۋەتتە ھەممىلا ئىشتا ياخشى تە - رەپكە بۇرۇلۇپمۇ كەتمىدى.

ئەمما، بۇ نىسپىي خۇسۇسىيەتداشلىق ھەرگىزمۇ تامامەن خۇسۇسىيەتداش دېگەنلىك ئەمەس، ئاق تەنلىكلەر، نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق مۇراتلار، ئاق تەنلىكلەر بىلەن ئىندىيانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلار، نېگىرلار ۋە يەرلىك ئىندىيانلاردىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئىرقىدىن بولغان بۇ كىشىلەر بىر «ئىرقىي سىنىپ» نى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە «ئاق تەنلىكلەر» نىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى قانچىكى ئاز بولغانسىمۇ، جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ تۆۋەن بولۇش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلەرنىڭ «ئوڭى» مۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئارگېنتىنالقلار بىلەن چىلىلىقلارنىڭ تېنىدە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى بىرقەدەر يۇقىرى، ئەمما بىرازىلىيە ۋە كارىب دېڭىزى رايونىدىكى ئارال دۆلەتلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىسى رەڭلىك ئىرق ياكى نېگىرلار. ئەنگىلىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق

كارب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەدەنىيىتى ئىبىرىيە ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئەللەرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، ئەنگلىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق كارب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ باشقۇرۇش قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەلرەك. بۇنىڭدىن سىرت، پورتۇگالىيەنىڭ سابىق مۇستەملىكىسى بولغان بىرازىلىيە ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتا ئاساسلىقى ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى چىقىش قىلىپ، ئىسپانىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان باشقا قوشنىلىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۇسۇللارنى نامايان قىلىدۇ. بىراق، غەيرىي ئامېرىكا كۈچلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئۆز ئارا تونۇش تۇيغۇسى بۇ تۈپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرىغىنى يوق، بولۇپمۇ ئامېرىكىلىق «چەت ئەللىكلەر» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلىشتا تېخىمۇ شۇنداق.

باشقا قىتئەلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۆتكەنكى يىللاردا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش خېلى ئاز بولدى. ئەكسىچە، ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان زوراۋانلىق ھادىسىلىرى كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە يۈقىرى سەۋىيەگە يەتتى، «دۈشمەن»لەرنى يوقىتىش يولىدىكى ۋەھشىيلەرچە قىلمىشلارنىڭ دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ۋەھشىي قىلمىشتىن قېلىشقۇچىلىكى يوق ئىدى. بۇ يەردە ھەمىشە «دۆلەت» نىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ، مەسىلەن، چىلى ۋە ئارگېنتىنادىكى ھەربىي مۇستەبىتلىك مەزگىلىدىكى قاتتىق جازالاش، قىيىن - قىستاققا ئېلىش، ئوخشىمىغان سىياسىي قاراشتىكى ئۆكتىنچىلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى قاتارلىقلار. بۇنداق جىنايى قىلمىشلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. خەۋپسىزلىك قىسمىنىڭ ئەزالىرى ياكى سابىق ساقچىلار دىن تەشكىللەنگەن «غەيرىي رەسمىي دۆلەت» تەشكىلاتلىرى يوشۇ-

رۇنچە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن تېخىمۇ كۆپلەپ شۇ - غۇللانماقتا، سان سالۋادور، رىئودې ژانىپىرودا جانلىق ھەرىكەت قىلغان «ھالاكەت ئوتتۇرا ئەترىتى» بۇنىڭ مىسالى. ئىچكى قىسىم - دا كەسكىن قارشىلىشىش يۈز بەرگەن دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتكە قارشى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ نۇرغۇن قىلمىشلىرىدىنمۇ ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ قاتتىق دەپسەندە قىلىنغانلىقى مەلۇم، پېرۇدا يۈز بەرگەن «يورۇقلۇق يولى» چوڭ قىرغىنچىلىق ۋە قەسى بۇنىڭ مىسالى. 1985 - يىلىغا قەدەر، ئامېرىكا پاناما قانىلى رايونىدا ئاچقان ھەر - بىي ئوفىتسېرلار مەكتىپىدىن جەمئىي 50 مىڭ كۇرسانت ئوقۇش پۈتكۈزدى. ئوقۇش پۈتكۈزگەن بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نۇرغۇنى ياللانما قوشۇنغا قاتناشتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئامېرىكىنىڭ ئارقا ھوي - لىسى» مۇ ئەمەلىيەتتە غايىۋى جەننەت ئەمەس.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ھەددىدىن زى - يادە تىك شەكىلدە جايلاشتۇرۇلۇشى ئىچكى قىسىمدا بۇنداق زورا - ۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى سەۋەبىنىڭ دەل ئۆزى - دۇر. ئىبرىيە ئىستېلاچىلىرىدىن نۇرغۇن مال - دۇنياغا ئېرىشكەن چوڭ پومبىچىكلار ۋە كان - كارخانا ئىگىلىرى سىنىپى باشتىن - ئاخىر ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇپ كەلدى. ئۇلار نۇرغۇن جەھەتلەردە ھەتتا ئارمىيە بىلەنمۇ ئىنتايىن يېقىن ئالاقە باغلىدى. بۇ كۈچلەر جېنىنىڭ بارىچە تىرىشىپ، قىلغىلى بولىدىغانلىقى چارىنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قالدى. ئەكسىچە لاتىن ئامېرىكىسىدا، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمى ئەنئەنە جەھەتتىن ئىنتايىن ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان بولۇپ، دۆ - لەت ۋە جەمئىيەتنى ئەركىنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت «تارىخى بۇرچ»نى تاماملاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ 150 يىللىق تارىخىدا ئىشلار كۆڭۈلدىكىدەك

بولغاندا، ھەرقايسى ئەل ھاكىمىيەتلىرى مۇتەئەسسىپ ھەربىي مۇستەبىتلىكتىن ئاۋاملاشتۇرۇلغان پاراۋان دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمە - ھا، بۇنداق چەكلىك نارودىكىلىق كۆپ ھاللاردا مۇستەبىتلىكنىڭ ساپىسىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويدى. بۇ ئىككى خىل تۈزۈلمە شەكىلنى دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش رولىنى ئوينىغۇ - چىلار ۋە جەمئىيەتتىكى تىرىكتاپ، تەبىئارغا ھەييار دۆلەت ھۆكۈم - رانلىق سىنىپى ئورتاق بەلگىلىدى، بۇ جەھەتتە لاتىن ئامېرىكىسى باشقا جەھەتتىن ئەسلا ئوخشىمايدىغان ئافرىقىغا روشەن ئوخشىشىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. دۆلەت ھوقۇقىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئىق - تىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. ئاسىيلىق بىلەن ئېزىش ئوتتۇرىسىدىكى داۋالغۇش ئىجتىمائىي بايلىقلارنى خورىتىپ تۈگەتتى. دۆلەتچىلىك تۈزۈلمىسى پەيدا قىلغان ئىسراپ - خورلۇق ۋە يۇقىرى تەبىئىيەتكە كاپىتالىنى سىرتقا ئېلىپ قېچىشى ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى چوڭ دۆلەت كولىك - تىپلىرىنى ئەڭ چوڭ ئاشكارا قەرزدار دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇ لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىرسىيەتتىن قالغان يامان سۈپەتلىك ئۆسمە ھېسابلىنىدۇ.^①

باشلىنىش: تالاش - تارتىشنى مۇرەسسە قىلىپ توختۇش، ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە دېموكراتىيەلەشتۈرۈش
 ئۆتكەن 15 يىل مابەينىدە ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقى جاپا -

---

① ھانس جۇئېرگىن پۇخلى: «شىمالىي ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق، دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى»، دېتلىپ جۇنكېر قاتارلىقلارنىڭ «20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى، مىيونخىن، 1994 - يىلى نەشرى.

مۇشەققەتلىك باشلىنىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. ئىزچىل داۋاملاشقان زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى ئۈنۈملۈك مۇرەسسە قىلىندى، خەلق ئىگىلىكى ئەركىنلەشتى، سىياسىي تۈزۈلمىدىمۇ دەپ - موكراتىيەلەشتۈرۈش ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى. ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىدىكى ئىكارا گۇئا، سالۋادور ۋە گىۋاتېمالادا بىردە توختاپ، بىردە ئەۋج ئېلىپ، ئون يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ئىچكى ئۇرۇش سۆھبەت ئارقىلىق ئاخىر تىنچ يول بىلەن ھەل بولدى. كولومبىدە - يە، ۋېنېزۇئېلا ۋە پېرۇدا پارتىزانلار ئەترەتلىرىنىڭ ھەرىكىتى ئۈزۈل - كېسىل توختىمىغان بولسىمۇ، بىراق زور دەرىجىدە ئا - زايىدى.

مېكسىكا، ئارگېنتىنا، چىلى، ئۇراگۋاي ۋە بىرازىلىيە (سان پاولو رايونى)دە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى مەركىزىي بەلباغلار بار - لىققا كەلدى، ئۇلارنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا سېلىشتۇرغاندىمۇ ئانچە قېلىشقىمۇ - چىلىكى يوق. باشقا دۆلەتلەردىمۇ بازار تەدرىجىي دۆلەت بىيۇروك - راتلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنىدىن ئازاد بولدى، ئوتتۇرا تەبىقىدىكىلەر - نىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىمۇ شۇ تۈپەيلىدىن ئۆسۈپ قالدى، ئارمى - يە ۋە چوڭ قورۇق ئىگىدارلىرىنىڭ كۈچى ئاز - تولا ئاجىزلاشقا باشلىدى. بۇنداق ئىجتىمائىي ھوقۇق باراۋەرلىكىگە قاراپ ئۆزگە - رىش لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بېرى شە - قىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك كۆتۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۈگۈنكى كۈندە ھەممە دۆلەت - لەر دېگۈدەك سىياسىي دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇر - دى، شۇغىنىسى 20 يىلنىڭ ئالدىدا پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇق تېخى ھەربىي مۇستەبىتلەرنىڭ جەننىتى ئىدى. بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر -

نىڭ كۆپ قىسمى بىر مەزگىلدە بۇ قېتىم ياكى كۆپ قېتىملىق نورمال ھاكىمىيەت ئالمىشىنى باشتىن كەچۈردى، بىراق ئۇلار دېموكراتىيەنىڭ مۇقىملىقىنى دەخلى - تەرۇزسىز ساقلىدى.

تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى چەككە يېتىشى: دې - موكراتىيەگە بولغان تەھدىت

«پارقىرىغانلىكى نەرسىنىڭ ئالتۇن بولۇشى ناتايىن» دەيدىغان گەپ بار. ئافرىقىغا ئوخشاشلا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەركىنلەشتۈرۈشى ھامان خەلقئارالىق پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا بانكىسىنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى خەلقئارا بازارنىڭ تەلپىگە تامامەن ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. چۈنكى، بۇ سىياسەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ پايدا - زىيىنى كەمدىن - كەم نەزەرگە ئېلىنغانىدى. نەتىجىدە ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇق جەمئىيىتىدىكى جىددىي ۋەزىيەت كۈنساپىن كەسكىنلىشىپ، باي - كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىش مەسىلىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار تېخىمۇ بېيىپ، نامراتلار تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نامراتلىق ئۆلچىمىدىن تۆۋەن سەۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى ئۈزۈكسىز ئېشىپ باردى، نۆۋەتتە مۇتلەق كۆپ ساندىكى دۆلەتلەردە، بۇ سان ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 30% ~ 40% گە يەتتى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى داۋاملىق ئىقتىساد ۋە خامچوت پىرىنسىپىنى ئۆزگەرتىشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، نامرات ئاھالىلەرنىڭ سانى ئۈزۈكسىز كۆپەيدى، بۇ جەھەتتە پەقەت بولۇپمۇ ئىلا ماختاشقا ئەرزىيدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى يۇقىرىقى ئىشلاردىن مۇستەسنا دېيىشكە بولىدۇ. ياشاش

مۇددىئاسىدا ئۈزۈكسىز كۆپىيىۋاتقان زوراۋانلىق جىنايەتلىرى ۋە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان شايكىلار ئۆزىنىڭ تەشكىللىش دائىرىسىنى ئۈزۈكسىز كېڭەيتىمەكتە، بۇنداق ئەھۋال جەمئىيەتكە ئېغىر ئاقىۋەت ئېلىپ كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ئىجتىمائىي زوراۋانلىق خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى خۇددى قىش كۈنلىرىدىكى جۇدۇنغا ئوخشاش دېموكراتىيەدىن ئىبارەت بۇ يۇمران «پارنىك گۈلى» نى ئۈششۈتۈپ قويغىلى تاس قالدى. لاتىن ئامېرىكا كىسى جەمئىيىتىدە، «سىياسىي» دېگەن بۇ سۆز كىشىگە ھەمىشە نەپسانىيەتچىلىك، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى، كۆنۈپ قالغان تاپاۋەتلىك مەنەسپ ۋە ئەمەلدار ئەمەلدارنىڭ قاياشى دېگەندەك كىشىنى يىرگەندۈرىدىغان ئىشلارنى ئەسلىتىدىغان بولدى، شۇڭا كىشىلەر بۇنداق چىرىك سىياسىدىن ئۆزىنى بارغانچە يىراققا ئېلىپ قاچتى. شۇ تۈپەيلىدىن ئىچكى قىسىمدىكى خەۋپسىزلىك ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نارودنىكىلىق سەھنىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، بىراق ئاخىرىدا كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى خەۋپسىزلىكىنىمۇ ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرالمىغانلىقىنى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانىنىمۇ ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرەلمىگەنلىكىنى بايقىدى، يېرۇ زۇڭتۇڭى فۇجىمورى بۇنىڭ جانلىق مىسالى. كونا تەرتىپتە كىشىلەر دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىغان، زورلۇق كۈچىنىڭ ۋەكىلى بولغان ساقچى ۋە ئارمىيەگە كۆپ سانلىق كىشىلەر، بولۇپمۇ جەمئىيەتتىكى ئاجىزلار توپى يەنىلا ئىشەنمىدى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭغا قارىتا يېڭىچە گۇمانلار ئۈزۈكسىز پەيدا بولۇۋاتىدۇ. ساقچىلار ھەمىشە «سولچىلار» غا زىيانكەشلىك قىلىشتىن ناھايىتى تېزلا نامراتلارنى ئازابلاشقا ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى كوممۇنىزم تەھدىتىنىڭ ئارقىدا

سىغا ئەگىشىپلا ھەمىشە كوچا - كوپلاردىكى سەرگەردان بالىلار ۋە بالا جىنايەتچىلەرنى پىلانلىق ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى يۈز بەردى. ئەمما، قارا قول پارتىيەسىنىڭ كاتتىباشلىرى دۆلەت ھۆكۈمرانلىق - رىغا بىۋاسىتە خىرىس قىلمىسىلا كەمدىن - كەم پاراگەندىچىلىك - كە ئۇچرىدى، بۇ يەردە كولومبىيەدىكى مېدالېننىڭ ئېلىشىش چا - قىرىقنامىسىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇلاردىن سىرت، دۆ - لەتنىڭ قوراللىق تارماقلىرىمۇ دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىغا پايدى - سىز تەسىر كۆرسەتتى، چىلى ياكى بىرازىلىيە دېگەندەك دۆلەتلەردە كىشىلەر ھەتتا تامامەن خەلق سايلىغان زىيالىيلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە ۋە ساقچى ئاپپاراتلىرىنى تىزگىنلىيەلەيدىغان ياكى تىز - گىنلىيەلمەيدىغانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىدى. ئەكسىچە ئار - گېنتىنا ئۆتمۈشتىكى قانلىق تارىخ قالدۇرغان چوڭقۇر جاراھەتلەر يەنىلا كۆرۈنۈپ تۇرغاندەك قىلىسمۇ، بۇ مەسىلىنى ھەر ھالدا مۇ - ۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تۈر - مۇش ئۈمىد بىلەن ئەندىشە ئارىلىقىدا ئۆتتى، بۇ يەردە بازار ئىگى - لىكى بىلەن دېموكراتىيە روھى سىناق باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، گەرچە پولات ئارقاندا مېڭىۋاتقاندەك، ۋاقىتنىچە تەڭپۇڭ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ قېتىملىق قاتتىق سىناقتىن تېخى ئۆتۈپ كەتكىنى يوق. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ رايوندىكى مەسىلە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسىدۇر. خەۋپ ئۆتكۈر سىنىپىي زىددىيەتتىن كېلىپ چىقتى. چۈنكى، جەمئىيەتتىكى مۇتەئەسسەپ تايانچ بازار ئىگىلىكى بىلەن دېموكراتىيە بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى ئىرقىي سىنىپنى ئۈنۈملۈك ياراشتۇرماق ئىنتايىن تەس. زادى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قانچىلىك توسقۇنلۇق بارلىقىنى لاتىن ئامېرى -

كسى رايونىدىكى يېزا ئىسلاھاتىدىن مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋالالايدۇ. -
مىتر. بۇنداق سىناق شىمالدىن جەنۇبقىچە ئەڭ مۇھىم ئىسلاھات
تەدبىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي مۇقىم -
سىزلىقنى پەيدا قىلىدىغان كۆپ قىسىم ئاساسلىق ئامىللارنى يو-
قتىپ، دېھقانلار - نامراتلار ئارىسىدىكى ئەڭ نامرات كىشىلەر
توپى ئۈچۈن بىر پارلاق كەلگۈسى يارىتىپ بېرىش ئىدى. بىراق،
پومپىچىكلارنىڭ جاھىللارچە پوزىتسىيەسى ۋە ئۇلار ئۇزاقتىن بې-
رى ساقلانغان كەلگەن سىياسەت ۋە ئارمىيەگە تەسىر كۆرسىتىش
كۈچى بۇ ئىسلاھاتنى ھەممىلا يەردە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىتىپ
ئىلگىرى باسقۇزمىدى.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەسىلىلەر ئاساسلىقى
ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت، ئەمما ئىسلاھات
دۆلەتلەر ئارىسىدا دېموكراتىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر -
بىرىگە تايىنىشچانلىقنى ئىلگىرى سۈردى. دۇنيادىكى ھەرقانداق
بىر رايوندا، ھەتتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونىدىمۇ دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق جەنۇبىي ئامېرىكا
قىتئەسىدىكىدەك بۇنداق جانلانغان ھەم بۇنداق كۆپ بولغان
ئەمەس. ئەركىن سودا رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىسادنىڭ
بىر گەۋدىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىر ئورتاق نشان. جەنۇبىي
ئامېرىكا قىتئەسىدە، رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق
تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن نۇرغۇن تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى
گىرەلىشىپ كەتكەن، بۇنداق قالايمىقان ۋەزىيەتتە كىشىلەرنىڭ:
ئۇلار بەك كۆپ بولۇپ كەتتىمۇ - قانداق؟ دەپ ئەندىشە بىلەن سوئال
قويۇشى ياكى سىياسەتچىلەرنىڭ بۇنداق قايتا - قايتا

ئۇچرىشىشلىرى ۋە ماسلاشتۇرۇشلىرى ئالدىدا، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ نىشانىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرغىلى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىدىن گۇمان قىلىشى تۇرغانلا گەپ.^① بىر - بىرىگە تايىنىش جەھەتتىكى كۈچلۈك تەلەپنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن زور. بۇنداق بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيدىغان ياكى قۇتۇلۇشنى خالايدىغان بىرەر دۆلەت ياكى رايون بولمىسا كېرەك.

ئەڭ يېڭى مەشھۇر ئەسەر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئەڭ تەسىر كۈچكە ئىگە ئىجادىي پىكىر NAFTA غا مەنسۇپ، يەنى ئۇ ئامېرىكا، كانادا ۋە مېكسىكا ئەزا بولغان، چىلى نامزات سۈپىتىدە قاتنىشىدىغان شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇش دېگەنلىك. بۇ تەشكىلات ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى «غەرب ئەللىرى» بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى لاتىن ئا-مېرىكىسى ئەللىرى ئارىسىغا كۆۋرۈك سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەسەۋۋۇرى ئامېرىكىنىڭ جەنۇبتىكى قوشنا ئەل (مېكسىكا) نىڭ ئىقتىسادىنى مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئۇ-زۈكسىز كەسكىنلىشىۋاتقان چېگرا مەسىلىسى (مېكسىكا ئارقىلىق ئامېرىكىغا قانۇنسىز كۆچمەنلەرنى توشۇيدىغان چېگرا كارىدورىنى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن) نى بىر يوللا ھەل قىلىش ئارزۇسىدىن كەلگەن. شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىمۇ بىزگە مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى «غەرب ئەللىرى» بىلەن لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە مايىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مېكسىكا يەنە باشقا بىر رايون خاراكتېرلىك

① مانفريد مولس قاتارلىقلار: «مەھەللىۋازلىق ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ھەم شەرقىي جەنۇبىي ھەمكارلىق»، «سىياسىي شۇناسلىقتىن سېلىشتۇرما»، 1996 - يىلى نەشرى.

تەشكىلاتنىڭ، يەنى ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى بويۇن دۆلەتلەر (ئىككى قۇرۇقلۇقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تار يەرگە جايلاشقان دۆلەتلەر)، كارىب دېڭىزىدىكى ئارال دۆلەتلەر ۋە كارىب دېڭىز قىرغىقىدىكى ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقى (ACS) نىڭ ئەزاسى. كۇبانىڭمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىدۇ. 1994 - يىلى قۇرۇلغان بۇ كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ مەقسىتى ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش بولۇپ، ساياھەتچىلىك ۋە قانناش ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھەمكارلىقنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بولىۋىيە، ئېكۋاتور، كولومبىيە، پېرۇ ۋە ۋېنېزۇئېلانى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئاندېس ئەھدىنامىسى» تەشكىلاتى خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان كاساتچىلىقنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، 1989 - يىلىدىن بېرى يەنە تەدرىجىي ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ئارىلىقتا ئېكۋاتور بىلەن پېرۇ ئوتتۇرىسىدا 1995 - يىلى يۈز بەرگەن قىسقا مۇددەتلىك ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بۇ تەشكىلاتنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. بىراق، ئۇ يەنىلا سىناققا بەرداشلىق بەردى. 1996 - يىلىدىن بېرى بۇ دۆلەتلەر ئىقتىسادنى ئورتاقلاشتۇرۇش يولىغا ماڭدى. ئاندېس رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى ئوخشاشلا ئورتاق بازار ئەۋزەللىكىدۇر. بىراق، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەبلەغى ئەڭ كۆپ، ساپ لاتىن ئامېرىكىسى تەشكىلاتى ھېسابلىنىدىغىنى يەنىلا 1991 - يىلى قۇرۇلغان MERCOSUR، يەنى جەنۇبىي ئامېرىكا ئەللىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدەسىدۇر، بۇ تەشكىلاتقا بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي ۋە ئۇراگۋاي قانناشقانىدى. چىلىمۇ بۇ تەشكىلات بىلەن مەلۇم ئالاقىدە بولغانىدى. بىراق،

ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىلى يەنە شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىمۇ ياخشىچاق بولۇپ يۈردى. بۇ تەشكىلاتتا بولمىغىنى كۆزەتكۈچىلىك ئورۇندا تۇردى. جەنۇبىي ئامېرىكا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى (MERCOSUR) 1994 - يىلىدىن بۇيان ئورتاق بىر تاشقى تاموژنا كېلىشىمىنى قوللىنىپ كەلدى، بۇ ئىقتىسادىي بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يولىدا بېسىلغان ئىنتايىن مۇھىم بىر قەدەم ئىدى. MERCOSUR قۇرۇلغاندىن بېرى، ئۇنىڭغا ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى سودا بىلەن تاشقى سودىنى سېلىشتۇرغاندا، ئىچكى سودىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى. بۇنى بۇ تەشكىلاتنىڭ كۆرۈنەرلىك بىر مۇۋەپپەقىيىتى دېمەي بولمايدۇ.

بۇ يەردە رايون خاراكتېرلىك توققۇز ئىقتىسادىي تەشكىلاتنىڭ تۆتلىك تىلغا ئېلىندى. بۇلاردىن سىرت، يەنە جەنۇبىي - شىمالىي ئامېرىكا سىياسىي بىرلەشمىسى، (OAS) بولۇپ، ئۇ بىر سىياسىي ھەم دۆلەت مۇداپىئە ئىتتىپاقى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما، ئامېرىكىنىڭ بۇ تەشكىلاتتىكى تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور بولغانلىقتىن، بۇ تەشكىلات لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بەزى جايلاردا نۇرغۇن ھۆكۈمەت - لەرنىڭ بايقۇت قىلىشىغا دۇچ كەلدى. سىياسىي جەھەتتە، ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى بىر رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات 1986 - يىلى قۇرۇلغان «R10GROUP» (رىئو گۇرۇھى)دۇر، ئۇ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تىنچلىق مۇساپىسىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئامېرىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى 12 مۇھىم دۆلەتتىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭ مەقسىتى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەنپەئىتىگە تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ۋەكىللىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى — ئۇلار زادى قايسى لاگېرغا مەنسۇپ؟

ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ پەرقى بەك چوڭ بولسىمۇ، بىراق ئىككىسىنىڭ ئور-
تاقلىقلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر ئىككىسىدىكىلا
ئەسلىدىكى جەمئىيەت زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ «زەربىسى» تۈپەيلىد-
ىن چاڭ - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا،
بۇنداق بۆلۈنۈش ئاساسلىقى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئىرقىي ئۈزۈل-
مە قاتلام لىنىيەسىنى بويلاپ يۈز بېرەتتى. ئەمما، باشقا ئەھۋالدا بۇ
ئىجتىمائىي چەك - چېگرا سىنىپنىڭ ئايرىلىشى تەرىپىدىن بەل-
گىلىنەتتى. مەيلى ئافرىقا ياكى لاتىن ئامېرىكىسى بولسۇن، ئۇلار-
نىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ بۇ بىر مەيدان كىرىزىسىنى ھەل قىل-
ىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇ ئىككىسىنىڭ سىيا-
سىي تۈزۈلمىسى جەمئىيەتنىڭ مەلۇم «پارچىسى» غىلا ۋەكىللىك
قىلىدىغان بولۇپ، ھۆكۈمران سىنىپلار دۆلەتنى ئۆزىنىڭ «ئولجىد-
ىسى» ياكى تەقسىمات ماشىنىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىش بىلەن ئالدىراش
يۈردى، چۈنكى بۇنداق بولغاندا خالىغانچە مال - دۇنياغا ئىگە
بولالايتتى. بۇنىڭدىن چىققان ئاقمۇت شۇ بولدىكى ئوسال ھۆكۈمەت
(«BAIGOVERNMENT») بۇنداق ئىجتىمائىي كىرىزىسنى تېخىمۇ
كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، ئەڭ ۋەھشىي زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنىڭ
يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولدى. ئەمما، بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتا
پوتسۇانا بىلەن كوستارىكا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، پاك - دىيا-
نەتلىك «ياخشى ھۆكۈمەت» كىشىلەرگە ئەھۋالنىڭ ئانچە ئوخشىد-
مايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى. بۇ ئىككى دۆلەت مىللىي دارا-
مىتىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىلىقى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ

بىرقەدەر تۆۋەنلىكى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە كىشىنى رازى قىلغۇدەك رېكورت ياراتقانلىقى بىلەن خەلقئارالىق جەمئىيەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقىدا، نۆۋەتتە كىرىزىسنى تۈگىتىش يولىدىكى ئەستايىدىل ئىزدىنىشلەر - نىڭ مۇئەييەن ئالامەتلىرى كۆرۈلدى، بىراق قانداق ئەھۋال ئاستىدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دېموكراتىيەلەشتۈرۈش، گەرىكىنلەشتۈرۈش ۋە رايون ھەمكارلىقىنى بىرلەشتۈرسىلا ئىشنىڭ بىر باشقا چىقىشىدىن ئۈمىد بار. لېكىن، بۇنداق ئارزۇنىڭ ئىشقا ئېشىش مۇمكىنچىلىكىنى يەنىلا جەزملەشتۈرەلمەيمىز.

بۇ ئىككى قۇرۇقلۇقتا، يېقىنقى 20 يىل مابەينىدە، «غەربنىڭ قىممەت قارىشى» چوڭقۇر يىلتىز تارتتى. ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق تۈپتىن ئۆزگىرىشنى تاماملاش بىر قەدەر قىيىن بولۇپ، تەرەققىيات داۋامىدا مالىيە قىزىل رەقىمى خېلى ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلدى. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، نەتىجىسىمۇ خېلى كۆرۈنەرلىك بولدى، تەرەققىيات جەھەتتە ئالدىدا ماڭغان لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى سىياسىي جەھەتتە ئاڭلىق يوسۇندا غەرب ئەللىرىگە يېقىنلاشتى. ئارگېنتىنا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدىلا ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقتى؛ چىلىمۇ بۇ ھەرىكەتتە ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرنىڭ باشلامچىسى بولدى؛ ئارگېنتىنا بىلەن بىرازىلىيە غەربتىكى سانائەت دۆلەتلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە، ئېكسپورت ئىشلىرىدا شۇ دۆلەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇندى. بەلكىم لاتىن ئامېرىكىسى زامانىۋىلىشىشتا مەغلۇپ بولۇپ، يەر شارىلاشتۇرۇش بېسىمىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، 20 يىلدىن كېيىن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كۆپ سانلىق ئەللەر تامامەن «غەرب جەمئىيىتى»گە قوشۇلۇپ، غەرب

جەمئىيەتنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. شۇ چاغدا خۇددى بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، شۇنداق بىر تەرەققىيات مەيدانىغا كېلىدۇكى، ئۇلارنىڭ دوكارلىرى سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكىگە قارىتا پۇرسەتپەرەسلىك يۈ-زىسىدىنلا ماسلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ يۈرمەيدۇ، بەلكى تېخىمۇ كۆپ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇنداق «غەربلىشىش» جەمئىيەت-تىكى تايانچ كۈچ بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ قىممەت قارشى جەھەت-تىكى بىر خىل مۇقىملىشىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى قىسىم نەزەر

1

خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى:
كەلگۈسىگە نەزەر

ناۋادا بىز غەرب دۇنياسىنى يەنىلا خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ يادروسى دەپ قارىساق، بۇ ھەرگىزمۇ تەنقىدچىلەر ئېيتقاندا «ئىرقىي ئۈستۈنلۈك تۇيغۇسى» ياكى «مەدەنىيەت جاھانگىرلىكى» ھېسابلانمايدۇ. ھازىر غەرب ئىقتىساد ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تەڭداشسىز مول ماددىي ئاساسقا، ئىلغارلىققا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ جەمئىيەت تۈزۈمى جەھەتتەمۇ خەلقئارادىكى باشقا ھەر قانداق بىر سىياسىي رايونغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ مۇقىم بولدى. ئىسلام دۇنياسى، ئاسىيا ۋە ئافرىقا ۋەزىيىتىدە كۆرۈلگەن جىددىي ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، غەرب دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش ۋە كىرىزىسنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دېسىمۇ بولىدۇ. بىراق ئەڭ مۇھىم نۇقتا شۇكى، يەر شارلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى خىرىسى ئالدىدا غەرب دۇنياسى ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت سۈپىتىدە ھازىرلىغان جانلىقلىق ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى باشقا مەدەنىيەتلەر ئەسلا ھازىرلاپ بولالمايدۇ.

بۇ يەكۈندىن نۇرغۇن كىشىلەر ھەيران قېلىشى مۇمكىن، نېمەنچە مۇلاپقەت بىلەن نۆۋەتتە بىز نۇرغۇن غەرب ئەللىرىدە جەمئىيەت ۋە

تۈزۈلمىدىكى قاتمىلىقتىن ئاغرىنىش سادالىرىنىمۇ ھەمىشە ئاڭلاپ تۇرىمىز. بۇنداق ئاغرىنىشلارنىڭ ئەلۋەتتە قىلچە ئاساسى يوقمۇ ئەمەس. لېكىن، بىز مەسىلىلەرنى كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغاندا، غەربنىڭ ئەھۋالى بىلەن دۇنيادىكى باشقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق سېلىشتۇرۇپ چىقىرىلغان يەكۈنلەر ئويىپىكتىپ، ئىشەنچلىك بولىدۇ. ناۋادا بۇنىڭغا بىرەر ئىسپات كېرەك بولسا، 1997 - يىلى كۈزدە باشلانغان ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىشقا بولىدۇ. يەنى، ئۇ يەردە يۈز بەرگەن پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى ۋەيرانچىلىق دۆلەت، ئىقتىساد ۋە سىياسەتتە تۈزلەشكەن خېلى زور دەرىجىدە چېتىشلىق بولۇپ، سىياسىي ساھەدىكى تايانچلار قوللىنىلغان بۇنداق ئىچكى تەشەببۇتلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ھەم مۇشۇ ئارقىلىق غەربنىڭ «كونا تۈزۈلمىسى» گە قارشى چىققان، شۇنداقلا مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ئاسىيا ئەندىزىسى» نىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلغان. بۇنداق ئۈچ قىرلىق مۇناسىۋەت پاتىقىغا يېتىپ قالغان خېرىدارلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىدا يۈز بەرگەن مۆجىزىلەرنىڭ بىرىدە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

بىز غەرب ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كىرىزىس توغرىسىدا بولۇنۇۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭمۇ ئاساسسىزلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالمىغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. ئۈنۈم، كىتىپاقلىق ۋە قانۇنىي روھنى تەڭلا ئىشقا ئاشۇرۇشقا بىزنىڭمۇ كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ياخشى ئاماللىرىمىز يوق. بىراق، بۇ نىشانغا يەتكەندە جەمئىيىتىمىزدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ كۆپ خىللىقىنى ئۈنۈملۈك كاپالەندۈرۈش تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ، كۆپ

خىللاشتۇرۇش ئىجادىيەت كۈچىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، شۇڭا تۈزۈم جەھەتتىكى ئىجادىيلىقلا 21 - ئەسىردىكى ھەرىكەت مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

غەرب ئەللىرىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشى

غەرب ئەللىرىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشى خەلقئارالىق سەياسىيەتتە تىنچلىق ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنىڭ تۈپ ئالدىنقى شەرتى، بۇ ئالدىنقى شەرت ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، «قارىماققا خېلى جايىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغاندەك» قىلىدۇ. ئۈمىدسىزلەنگۈچىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك چىقىمىغان يېرى شۇكى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئۆزىنىڭ ئاشكارا دۈشمىنى يوقالغان ئەھۋال ئاستىدا، تارقىلىپ كەتمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە يېڭىباشتىن ئورگانىك يوسۇندا تەشكىللەندى. ئۇ تەشكىلى مەسىلىدە كونا، ئەمما بۆلگۈنچىلىك كۈچى قۇدرەتلىك بولغان توقۇنۇش ئامبىلىرىدىن ئىككى تۈسۈنلۈكلىرىنى يەڭدى. مەسىلەن، ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئازىيىپ كەتكەن ھەربىي رەھبەرلىك ئورنىنى قانداق تەقسىم قىلىش جەھەتتە، ئەزا ئەللەر چۈشىنىش ۋە بىردەكلىك ھاسىل قىلدى. ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا تېزىرەك كىرىشىنى ئارزۇ قىلىشىدەك پاكىتلار غەرب ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتايىن زور جەلپ قىلىشى كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ئۈزۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ (مەسىلەن، فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ناپلېستانتۇرۇش-لۇق ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش توغرىسىدىكى ئىختىلاپ)، بىراق كۆپچىلىك بۇنداق ئەھۋالنىڭ 1949 - يىلىدىن

بېرى شۇنداق ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويماسلىقى كېرەك، يەنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۈشمەنلىك شىۋاتقان قۇدرەتلىك لاگېرلار يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ «پالچى ئەمەلدارلىرى» مۇئازقا - ئارقىدىن توقۇنۇش پەيدا قىلدى. بىراق بۇ تالاش - تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان جۇغراپىيەلىك ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەت پەرقى بىلەن زىددىيەتلەشكەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇھىم ئورتاق مەنپەئەتنى ھەمدە دېموكراتىيەنى قوغداش ۋە بازار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنى سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئاشۇ زىددىيەتلەرنىڭ ھېچقانچە تىلغا ئالغۇچىلىكى يوقلۇقىنى بايقايمىز.

غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر - بىرىگە تايىدۇ. ئىشچانلىقى ئۈزۈكسىز كۈچىيىپ كەتتى. خەلقئارالىق سودىنىڭ بىر قىسمى ئاتلانتىك ئوكياننىڭ قارشى قىرغىقىدىكى رايونلاردىن تىنچ ئوكياننىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى رايونلارغا يۆتكەلگەن ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن غەرب بىلەن ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان يېقىن ئالاقە ئورنىتىلغان بولسىمۇ، بىراق مەبلەغ سېلىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ باقىدىغان بولساق، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا يۇقىرىقىدەك مۇناسىۋەت بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان تېخىمۇ يېقىن ئالاقىنىڭ بارلىقىنى بايقىۋالمايمىز. تەس ئەمەس؛ باشقا جايلارنىڭ مەبلەغ سېلىشتىكى جەلپ قىلىش كۈچى زور بولسىمۇ، بىراق ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپانىڭ بىر - بىرىگە سالغان مەبلەغى غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدىكى باشقا ھەرقانداق بازار ۋە رايونغا سالغان مەبلەغىدىن پەۋقۇلئاددە كۆپ. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت

تىپاقلىق ئۆزلۈكىدىنلا بىرلىشىشنى روياپقا چىقىرالمىدۇ، بەلكى بۇنداق ئىتتىپاقلىقنىڭ شەكىللىنىشىنى ئۈزۈكسىز يېڭىلاشتىن دەلىللەش ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلمىسى ناھايىتى مۇستەھكەم، شۇڭا غەرب گۈرۈھىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىمەن دېيىش ئۇچىغا چىققان ئەخمىقانلىك ھەم ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمىغان خام خىيال بولۇپ، بۇنداق يامان ئىشنى باشلاپ بەرگۈچە - نىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قېلىشى مۇقەررەر.

بۇنىڭدىن سىرت، غەرب لاگېرىمۇ بارغانسېرى زورىيىۋاتىدۇ، كەلگۈسى 15 يىل ئىچىدە غەرب ئاپپاراتلىرى، مەسىلەن، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئۈندەك دۆلەتنى يېڭىدىن ئەزالىققا قوبۇل قىلىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ پاكىت غەربنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەندىزىسىنىڭ كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغانلىقى ھەم قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئېنىق ئىسپاتى بولالايدۇ. بىز ئەمدى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى (OECD) دىن ئىبارەت بۇ «كاپىتالىزم كۈلۈبى» غا قاراپ باقايلى، بازار ئىگىلىكىنى تاللىغان جەمئىيەت ۋە دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىدىكى ھەرقانداق دۆلەت ھامان بۇ كۈلۈبقا كىرمەي قالمايدۇ. ئۇ چاغدا بىز مۇنداق بىر قىزىقارلىق ھادىسىنى بايقايمىز، يەنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋەكىللىرى مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن، ئوخشاشلا غەرب ئەڭ ئېتىراپ قىلىدىغان خەلقئارالىق ئاپپاراتلارغا قاتنىشىشنى ئارزۇ قىلماي قالمايدۇ. ھازىر ياپونىيە، كورېيە ۋە ئارگېنتىنا بۇ تەشكىلاتقا ئەزا دۆلەت بولۇپ قالدى، بۇ نۇقتا مەسىلىنى تامامەن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا ۋەكىللىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

غەرب ۋە ئۇنىڭ چەت بەلباغلىرى

لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەربنىڭ قوينىغا قايتىش ئالدىن بەلگىلەنگەن تەرەققىيات يۆنىلىشى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەردە غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان يېقىنلىق ئەسلىدىنلا مەۋجۇت. ھەممە ئىشنى، بولۇپمۇ مۇستەقىل بولغان 150 يىلدىن بۇيانقى جەمئىيەتتىكى ناچار ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى غەرب جاھانگىرلىكىگە «يۆلىنىۋالغان» زىيالىيلارغا دۆڭگەپ قويۇش ئالدىن قاچان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سۈپىتىنى ئىسپاتلاشقا تەرىپىدىن ئاساسەن دېگۈدەك يوققا چىقىرىلدى. چىلى ئىتتىپاق تۈزۈمىنىڭ ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقىشقا ھازىرلانماقتا؛ ئارگېنتىنا بىلەن بىرازىلىيە ئاساسلىقى ئېكسپورت قىلىدىغان ئەللەردىن تەشكىللىنىدىغان دۆلەتلەر گۇرۇھىغا كىردى، بۇ تەشكىلات ئېكسپورت ئىشلىرىنى تىزگىنلەشنى ماسلاشتۇرىدىغان غەربكە مايىل بىر ئىتتىپاق. مېكسىكا ئىتتىپاق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىدا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش جەھەتتىكى مەسلىھەتلەر رەھبەرلىك رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئالدى بىلەن شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنىڭ ئەزاسى بولۇشتەك تېخىمۇ مۇھىم رولىنى ئوينىشى كېرەك. ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيەنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكا ئورتاق بازىرى (MERCOSUR) نىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىدىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى بەس-مۇنازىرىلىرىدە، مەسلىھەتنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات ئەندىزىسىگە قارىتىلماستىن، بەلكى جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي ھەم سىياسىي ھەمراھى دەپ قارايدىغانلىقى ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، غەرب ئىقتىسادىي چەمبىرىكى ئىچىدە يەنە بىر يېڭى

مەركەز شەكىللەندۈرىدىغانلىقىغا قارىتىلدى.

بۇ ئىشنى بەك كۆپتۈرۈۋەتسەك بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ھەمىشە غەرب ئەندىزىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدىغان سادالارنى ئاڭلاپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە بۇ پەقەت كۇبالا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىش ئەمەس. جەنۇبىي ئامېرىكا سۇب قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى دۆلەتلەردە، كاپىتالىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى كۈچ ھازىر مۇ بۇرۇنقىدەكلا مەۋجۇت. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ يەردىكى كىشىلەر جەمئىيىتىمىزنىڭ سەۋەنلىكلىرىدىن ئىز ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەندەك قىلىدۇ، بىز چوقۇم پەۋقۇلئاددە ئېنىق ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزنى ئىقتىسادىي ئۇسۇللىرىمىزدا كۆرۈلگەن بەزى پايدىسىز ئاقىۋەتلەرگە يۈزلەندۈرۈشىمىز كېرەك. ئەمما، لاتىن ئامېرىكىسى سىياسىي، تۈزۈلمە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىزگە قانچىكى يېقىنلاشقانسېرى، بۇنداق چەكتىن ئاشقان ئەمەس. پادىلەر بىزنىڭ تەپەككۈر ۋە تەجرىبە قىلىشىمىزغا شۇنچە كۆپ ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

لاتىن ئامېرىكىسى بارغانسېرى غەربنىڭ «تولۇقلاپ سايلىغان ئەزاسى» بولۇۋاتقان پەيتتە، سەھرايى كەبىر چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرى يەنىلا تامامەن خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ چەت بەلباغلىرىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بۇ رايوندا يۈز بەرگەن داغدۇغىلىق ۋەقەلەر پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىمىدى دېگەنلىك ئەمەس، يەنە كېلىپ بۇ سىرتنىڭ ئۆزۈڭىزنى قول تىقىشىغا مەلۇم باھانە تېپىپ بېرىدۇ. ئەكسىچە، بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىدە كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر كۈندە دۇنيانى زىلزىلىگە سالدىغان تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت توساتتىن ناچارلىشىپ، زومىگەر دۆلەت ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بۇنىڭغا يۈزلىنىشىگە قول تىقىپ بۇ يەردىكى

مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا تۈرتكە بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، ئاف-
رىقا پۈتكۈل خەلقئارالىق سىياسىي ئىتتىپاقنىڭ ھەمراھىغا
ئايلىنماقچى بولسا، تېخىمۇ بەك بۆلۈنۈپ كېتىشى ھەم ئاجىز كې-
لىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئافرىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆسۈپ
يارىتىپ، ئۆزىنى ئۆزىگە ياردەم قىلالايدىغان ئىشەنچلىك نامزاتقا
ئايلىندۇرۇش ئەڭ ئاقىلانە تاللاش ھېسابلىنىدۇ.

جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى خېلى بۇرۇنلا بۇ رايوندىن ھال-
قىغان بىر رولنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئىككىنچى نامزات نىگېرد-
يە بىلەن ئۈچىنچى نامزات كونگومۇ كەلگۈسىدە بۇ ئورۇنغا چىقىش-
قا ئاجىز كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي تۈ-
زۈم بەك چىرىكلىشىپ كەتكەن ھەم كىشىنى بىزار قىلىدۇ. بۇنىڭ
ئەكسىچە، جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنالايد-
دىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە، بۇنداق بولۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە دې-
موكراتىيەنى كۈچەيتىشكە، ئىقتىسادنى سىجىل، مۇقىم ئاشۇرۇشقا
توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، دۆلەتكە ئەڭ چوڭ خەۋپ كەل-
تۈرىدىغان ئىشلارنى (نۇرغۇن ئاھالىنىڭ ئىشىسىز قېلىشى ۋە بۇ-
نىڭدىن كېلىپچىقىدىغان نامراتلىقنى) ئۈنۈملۈك تىزگىنلىگىلى
بولىدۇ. نۆۋەتتە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈمەسلىك ھەرد-
كىتىدىكى ئورنى نىلسون ماندىلا مۇستەھكەملىگەن ئەخلاق ئاسا-
سىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى 4 ~ 5 دۆلەت
ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ دۆلەتنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتقان
ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش مەركىزى سۈپىتىدىكى جەنۇبىي ئافرىقا ما-
دىلادىن كېيىنكى دەۋردە بۇ پەۋقۇلئاددە ئورۇننى ساقلاپ قالالايدى-
غان، ھەتتا يەنىمۇ مۇستەھكەملىيەلەيدىغان ۋە تەرەققىي قىلىدۇ-
را لايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

ناۋادا جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندىكى ھەقىقىي باشلامچى كۈچكە

ئايلىنالىسا، خەلقئارالىق سىياسىي مەسىلىلەردە ھوقۇقنى ۋە مەجبۇرىيىتىنى تامامەن تېخىمۇ ياخشى ئادا قىلالايدىغان بىر ھەم-راھ مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇ كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ يېتەلەيدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تىرىشىپ قوغدايدۇ؛ ماندىلا ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن توسۇشىغا قارىماي، كۇبا بىلەن لىۋىيەنى زىيارەت قىلغان، بۇنداق قەتئىي پوزىتسىيە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئۆزىنى «بويسۇنغۇچى» دەپ قارماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا ۋە مۇناسىۋەتكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداقتمۇ جەنۇبىي ئافرىقىدا يەنە غەرب سىياسىيىسىغا نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك يېقىنداشلىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ بازار ئىگىلىكى، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق دېگەنلەر يولغا قويۇلىدۇ. شۇڭا، خۇدا تىنىگۈتۈننىڭ جەنۇبىي ئافرىقا غەربكە قارشى ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەيدىغان نۇقتىئىنەزىرى ئىنتايىن چەكلىك دائىرىدىكىلا گەپ، ئۇ كۆپ دېگەندىمۇ مەلۇم كونكرېت ئىشلاردا ئاسىيادىكى بىر ئىتتىپاقنىڭ ھەمراھى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە، جۇڭگو ۋە ئىسلامىيەت غەربكە قارشى سۈيىد - قەست پىلانلىمىدى

رۇسىيە زىددىيەت بىلەن تولغان بىر قەلبىنىڭ مىسالى، مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى تېخىمۇ مۇقىم ھالەتكە كېلەلمىسلا، ياكى ئالدىغا، ياكى يەنىگە ماڭغىلى بولمايدىغان بۇنداق زىددىيەتلىك ئەھۋال داۋاملىشىۋېرىدۇ. رۇسىيەنىڭ دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇش تەلىپى ئۇنى غەرب، بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە قارى-

شىلىشىدىغان قىلىپ قويغان. ئەمما، نۆۋەتتىكى ئەھۋالدا رۇسىيە دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتلىك رولىنى ئوينايەن دېسە، ئۇنداقتا بەزى ئىشلاردا مۇرەسسەلىشىشى، كەم دېگەندىمۇ ئۈچىنچى دۆلەت ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېنىق ئىپادىلەشكە قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇئەييەن دائىرىدىكى توقۇنۇش ۋە قارشىلىشىشنى ھەل قىلىشى كېرەك. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىدەن شىمالىي پاكىت ۋە موسكۋانىڭ تاشقى پېرېۋوتقا بولغان ئېھتىياجى بۇنداق يۈزلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھەربىي ھازىرلىقلار ئېكسپورتى تاشقى پېرېۋوتنىڭ كېمىنى تولۇقلاشقا بولغان جىددىي ئېھتىياج ئۈچۈن بارغانسېرى چوڭ تۆھپە قوشىدىغان بولغان. ئەلۋەتتە بۇ ئىشلار ھەمىشە ئامېرىكىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلماي قالمايدۇ. رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىتتىپاق ھاسىل قىلىش مۇمكىنچىلىكىگە كەلسەك، ھەر خىل سەۋەبلەرنىڭ رولى ۋە تەسىرى تۈپەيلىدىن، نۆۋەتتە بۇنداق ئېھتىماللىقمۇ چوڭ ئەمەستەك قىلىدۇ. بىز ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى كۆزەتكەندە، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر ئالدىنقى شەرتكە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، يەنى رۇسىيە ئۆزى قەدەم باسقان دېموكراتىيە ۋە بازار ئىگىلىكى يولىدا داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ، ئەمما جۇڭگو ئۆزىنىڭ مۇستەبىت مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە داۋاملىق چىڭ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە تاشقى سودىسى يەنە خېلى زور دەرىجىدە دۆلەتنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. شۇنداق بولسا رۇسىيە غەرب ئەللىرىنى داۋاملىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ھەمكارلىق ھەمراھى قىلىۋالماستىن بولمايدۇ، غەرب بىلەن بۇنداق بىرلىشىشتىن ھاسىل بولغان يوشۇرۇن كۈچ ئاندىن ئۇنىڭ بىرقەدەر ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە جۇڭگو

گوغا نىسبەتەن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. رۇسىيە تۈزۈم جەھەتتە غەرب بىلەن داۋاملىق يۈكسەك بىردەكلىكىنى ساقلايدۇ، ھەتتا بۇنداق مۇناسىۋەت ئۈزۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. نېمىلا دېگەن بىلەن مۇستەبىت جۇڭگو موسكۋاغا نىسبەتەن غايەت زور يوشۇرۇن تەھدىتتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ سەھنىدە غەرب بىلەن بولغان ئىنتايىن چەكلىك توقۇنۇش ۋەقەلىرىدىن ھالقىغان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ، جۇڭگو بىلەن تەدرىجىي دوستلىشىشتىن ھالقىپ كەتكەن ئىشلارمۇ يۈز بەرمەيدۇ.

ئەمدى بىز بىرىنچى خىل ئەھۋالنى قىياس قىلىپ باقايلى. ناۋادا رۇسىيە يەنە «قىزىل» مۇستەبىت تۈزۈلمىگە يېنىۋېلىپ، جۇڭگو ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قالسا قانداق ئەھۋال كېلىپچىدە قىلىدۇ؟ بىز شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەت ئەسلىدىلا كوممۇنىزم - نىڭ رۇسىيەدىكى مەغلۇبىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پار - چىلىنىپ كېتىشىنىڭ مەھسۇلى، رۇسىيەنىڭ مىللەتچىلىكىنى قايدىنا ئەۋجىگە چىقىرىشنى تەكىتلەش بايرىقى ئاستىدا مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بېيجىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا - دا، مۇقەررەر ئىنتايىن تەھدىتلىك بىر ۋەقە بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ سىبېرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان خىرىسلىرى رايون سىياسىي شۇناسلىقى جەھەتتىن ئەھمىيىتى مۇھىم بولغان بىر خىل يوشۇرۇن تەھدىتكە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى نىڭ ھاياتىي كۈچى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى مۇمكىن، غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا يېڭىباشتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈشى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالدا تۇرۇپ قېلىشى، يەنى ئۈچ بۇ - لۇڭلۇق تەڭلىكىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇشى مۇمكىن. دېمەك، جۇڭگو

بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت ئىككى رەقبنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۆزىگە ئىتتىپاقداش ھەمراھ قىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوبىيېكتقا ئايلىنىپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن.

ناۋادا رۇسىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە يېڭىباشتىن قايتىپ، جۇڭگو زامانىۋىلىشىش جەريانىدا دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرسا قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئاساسلىقى ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسىيىپ، زىچ بىر تور شەكىللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربمۇ جۇڭگونىڭ رايوندىكى داھىيلىق ئورنىنى قوبۇل كۆرىدۇ. ئەكسىچە، جۇڭگو تەرەپ ئىمكانقەدەر ئۆزىنى بېسىۋالغان ئەڭ ياخشى ئەھۋال ئاستىدا، بىر خىل سىياسىي شەكىل ئارقىلىق بېسىم-نى تۈگىتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ قىياس قىلىپ بېقىشقا بولىدۇ. جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى خەۋپسىزلىك سىياسىتى جەھەتتە ئىنتايىن يېقىن ھەمكارلىشىشىمۇ مۇمكىن.

جۇڭگو بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت دۇنيادىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ دېموكراتىيەلىشىشى يەنىلا ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى مۇقىم تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىدا يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىدىكى ئالدىنقى شەرت.

ناۋادا راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ھاياتى كۈچى بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ ھاياتىي كۈچى ئېشىپ بېرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىقتىساد بىلەن دۆلەت ھالقىغان تور رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئۇيان، يا بۇيان بولالماسلىقتەك مۈشكۈل ئەھۋالنى ياخشىلاشقا ياردەم بېرىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان

ئاساسلىق زىددىيەتتەمۇ ئۆز لۈكىدىن يوقىلىشى مۇمكىن. ئەھۋال شۇنداق بولسىلا، ئۈچ قىتئەنى توغرىسىغا ئاتلاپ ئۆتكەن خەلقئارا-لىق خەۋپسىزلىك ئورتاق گەۋدىسىنى قۇرۇشقا پۇرسەت بار، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمما، بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ھەممىلا يەرنىڭ ئاسمىنى ئىرىكىن پەرۋاز قىلىۋاتقان تىنچلىق كەپتەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتكىنى يوق، كەلگۈسىدىكى يوللارغا ئوخشاش بولمىغان، بۇزغۇنچىلىق كۈچى ئىنتايىن زور بولغان «كۈچلۈك پارتلاتقۇچ» لار كۆمۈلگەن. بىراق شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەيلى قانداق ئەھۋال بو-لۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆزئارا ئىشىنىد-دىغان غەربكە قارشى ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق شەكىللەندۈرۈ-شى مۇمكىن ئەمەس، شۇغىنىسى قىسمەن مەنىدىكى «ئىخۋاگەرچە-لىك ئىتتىپاقى» نىڭ شەكىللىنىشىنى يوققا چىقارغىلى بولمايدۇ. رۇسىيە بىلەن «ئىسلام دۇنياسى» نىڭ مۇناسىۋىتىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، ئېنىق تەھلىل قىلىپ كۆرۈشمىزچە، ئىسلام رايونىدىكى سىياسىي قۇرۇلمىنىڭ بىرلىككە كەلگەن گۈ-رۇھنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، رۇسىيە زۆرۈر تېپىلغاندا، رايون خاراكتېرلىك تارماق گۇرۇھلار، مەسىلەن، ئىران ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى، مىسىر ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى قاتارلىقلار بىلەن غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش پۇرسىتىگە ئې-رىشەلەيدۇ. ئەمما، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى رۇ-سىيە ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ رۇسىيە زې-مىنىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەسىلىسىنى قان-داق بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىق دەرىجىسىمۇ موسكۋانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكاز رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

چەت رايونلاردىكى تەسىر كۈچ ۋە غوجايىنلىق ھوقۇقى تەلپىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ تەلپلەر چوقۇم ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشاشمايدىغان رەھبەر نامزاتلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىق دا-ۋامىدا قىسمەن ئادا بولىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ ئىشلار مۇقەر-رەر ھالدا ئىسلام دۇنياسى بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدىكى رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. موسكۋانىڭ يولغا قويغان سىياسەتلىرى قان-چىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسا، ھوقۇققا ئىنتىلىشتىكى ئەسەبىيلىك شۇنچە كۈچىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇنداق رىقابەت تې-خىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتى دېموكراتى-يەدىن قانچىكى چەتلىگە نىسبەتەن، غەربكە شۇنچە قارشى تۇرىدىغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا خوجا بولۇش نىشانى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئىپادىلەنىدۇ، ئۇنىڭ قوشنا ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ توقۇنۇش بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. رۇسى-يە بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ مەنپەئەتى قانچىكى بىردەك بولغانسې-رى، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسىيە بىلەن ئىسلام ئىتتى-پاقى شۇنچە ئەقىلگە سىغمايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ - دە، سەل بىھۇدە ئىشتەك تۇيۇلىدۇ.

كۇتۇبچىلىق — ئىسلام دىنى ئىتتىپاقى: بىر خىل خام خىيال

ئاسىيادا غەربنىڭ مەنپەئەتى كەم دېگەندە خەلقئارالىق سىيا-سىيغا تەسىر كۆرسىتىلەيدىغان جۇڭگو، ياپونىيە، ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت تۆت كۈچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، يەنە كېلىپ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە خەۋپسىزلىك مۇداپى-ئەسى جەھەتتە تەدرىجىي بىر گەۋدىلىشىشنى كۈچەيتىش يولىغا

مېڭىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق ئەھۋال ئاسىيا رايونىدا بىرلىككە كەلگەن بىر گۇرۇھنى شەكىللەندۈرۈشكە ماس كەلمەيدۇ. جۇڭگو - نىڭ يوشۇرۇن زومىگەرلىك ئورنى باشقا رايونلاردىكى چوڭ دۆلەت - لەرنىڭ مەلۇم شەكىلىدىكى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى ئىتتىپاقىنى ھاسىل قىلىشىغا ياكى تاشقى كۈچلەر، ئاساسلىقى ئامېرىكا بىلەن ئىتتىپاقچىلىق تۈزۈشكە تۈرتكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ سىياسىتى قانچىكى يۈم - شاق بولسا، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە ئاز بولىدۇ ھەمدە غەرب ئەللىرى بىلەن بېيجىڭنىڭ مۇنا - سۈتتىمۇ روھىي بېسىمدىن شۇنچە خالىي بولىدۇ.

ھىندىستان ئامېرىكا ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، مۇرەككەپ كەيپىيات ۋە ئۆچمەنلىك ھېسسىياتى تۈپەيلىدىن دېلى - غۇللۇق ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىراق، ئۇنى ئامېرىكا ئىستراتېگىيە - لىك ھەمراھ قىلىۋالدى، غەرب دۇنياسىمۇ ئۇنىڭغا خېلى قىزىقىپ قالدى. ئەمما، ۋاشىنگتون ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتىدە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر كىشىگە سىر بەرمەيدىغان مەخپىي پىشانىنى ئوينى - تىپ كەلمەكتە. بۈگۈن ئامېرىكا ھىندىستاننىڭ بىرىنچى چوڭ سودا ھەمراھى بولۇپ قالدى، ھىندىستانمۇ ئامېرىكا بىلەن ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشنى خالايدۇ، ھەتتا دې - ئىز ئارمىيەلىرىنىڭ ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشىگىمۇ قو - شۇلدى، بۇ پوزىتسىيەلەر كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ھەمكارلىقنىڭ مۇمكىنلىكىدىن بېشارەت بەردى. ئۆتكەن ئون يىل مابەينىدە ھىند - دىستان غايەت زور ئىسلاھات جەريانىنى باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئاۋام - پۇقرا غەربلىشىشكە يۈزلىنىدىغان بولدى. بۇنىڭغا خەلق پارتىيەسى (BJP)دىكى ئەسلىد - يەتچى مىللەتچىلەر توسقۇنلۇق قىلغان بولسىمۇ، غەرب بىلەن يې - قىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا بولغان ئىنتىلىش يەنىلا جەمئىيەتتە -

كى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) نىڭ غەلد-
بىسى ھىندىستانغا پۈتلىككاشاڭ بولدى ھەمدە ئۇنىڭ باشقا ئەللەر
بىلەن بولغان قوش تەرەپلىك مۇناسىۋىتىنىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈ-
ۋەتتى، بىراق بۇنداق تۇرغۇنلۇقنىڭ بەك ئۇزاق داۋاملىشىشى ناتا-
يىن.

جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ يوشۇرۇن چوڭ بازار ھىندىستان ئىقتى-
سادىغا نىسبەتەنمۇ ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئەمما،
سىياسىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ ئا-
سىياغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش يولىدىكى رىقابەت-
لىرى ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىمۇ تەرەق-
قىي قىلىشىنى چەكلەپ قويدى، يەنە كېلىپ بۇنداق نازۇك مۇناسى-
ۋەت غەرب، ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ بۇنداق ھوقۇق ئۈچۈن بۆلۈش-
نىڭ ئۈستىدە مۇستەھكەم ئولتۇرۇپ توپىلاڭدىن توقچا ئوغرىلى-
شىغا ئاساسلىق تۇغدۇرۇپ بەردى، چۈنكى تېررىتورىيەگە قىلچە قى-
زىقمايدىغان يىراقتىكى «مېھمان» غا سېلىشتۇرغاندا، دۈشمەنلى-
شىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان ئاسىيادىكى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ھەربى-
رى قارشى تەرەپتىن كېلىدىغان تەھدىتنى تېخىمۇ چوڭدەك ھېس
قىلىدۇ. ناۋادا بۇ ئىككى دۆلەت سىرتقا قارىتا ئىشكىنى يەنىمۇ ئې-
چىۋەتسە ۋە ئالماشتۇرۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتسە، ئۇنداقتا ھىندىستان
بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئۈزۈكسىز ئاجىزلاي-
دۇ، ھەتتا تەدرىجىي ھالدا بىر - بىرىگە كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزىد-
غان، خەۋپسىزلىكنى مۈشكۈلاتقا باشلايدىغان ئامىللارنىڭ زىيىنىغا
ئۇچرىمايدىغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە بۇرۇلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگو-
نىڭ دېموكراتىيەلەشتۈرۈلۈشى ۋە ھوقۇقنىڭ يەرلىككە بۆلۈپ
بېرىلىشى ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن زۆرۈر ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىد-
دۇ، ئەمما خەلق پارتىيەسى (BJP) ھۆكۈمرانلىق قىلمايدىغان ھىند-

دىستانغا نىسبەتەن باشقا بىر ئالدىنقى شەرت بار. شۇنداق مۆلچەر - لەشكە بولىدۇكى، ئىش راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ غەرب بىلەن بولغان زىددىيەتمۇ پەسىيىپ، غەربكە قار - شى ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمايدۇ.

بىز ئەمدى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرىدىغان مەزمۇنلارغا نەزەر سې - لىپ باقايلى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئىتتىپاقى، ئىسلام بىلەن كۇڭزىچىلىقنىڭ سەپ - داشلىق مۇناسىۋىتى؛ بۇنداق بىرىكتۈرۈش تۈپەيلىدىن پۈتكۈل غەرب تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتىدىغان بولساق، «ئاسىيا يايلاقلىرىدىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلىق» ۋە «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىلىچى» قەلبى - مىزگە چوڭقۇر ئورنىتىۋەتكەن قورقۇنچ تۇيغۇسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمى چوڭقۇر پار - چىلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە. بىراق، ھەربىر خىل بۆلۈنۈش دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار ھەرگىز يالغۇز بول - مايدۇ، ئۇ يەنە مەدەنىيەتنىڭ بىرلىشىش پۇرسىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ؛ ئىسلام دۇنياسىدا، ئىچكى قىسىمدىكى ھوقۇق مەركىزى - نىڭ داھىيلىق ئورنىغا بولغان ئەلىپى قانچىكى كۈچەيسە، ئىسلا - مىيەتنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، يەنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى تەرغىبات شۇنچە كۈچىيىپ بارىدۇ، ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئۆزى بى - لەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرانى شۇنچە بالدۇر ئېنىق ئايرىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ئەنئەنىۋى ئامىللار دىنغا نىسبەتەن سەزگۈر كىشىلەر توپىنىڭ كەڭ قورساقلىقى تۈپەيلىدىن بەكرەك تەكىتلەنسە، مۆتىدىل ئىسلام مۇ - رىتلىرى ھەتتا دۆلەت ھوقۇقىنى تەقسىملەشكە قاتنىشىشى مۇم -

كىن، ئەمما ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تېخىمۇ جاھىللارچە قارشىلىق قىلىدۇ. ناۋادا جۇڭگو بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكى ئۆزى-نى قالىتىس چاغلاندىغان بىرەر زومىگەر ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىق تەھدىتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن بارلىق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىنىڭ تاشقى كۈچلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاق-قىنى داۋاملىق كۈچەيتىشىگە تېخىمۇ قىزىقىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر شۇنداق بولسا، «كۆڭزىچىلىق» لاگېرىدىكى ئارازلىق داۋام-لىق چوڭقۇرلىشىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشە-شىپ كېتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بىر باشلامچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىسى ناۋادا ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا باشقا دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ئەھۋال شۈبھىسىزكى، ئىسلام دۇنيا-سىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن كېلىدىغان ئىككى ياقلىمىلىق تەھ-دىتنى كۈچەيتىۋېتىدۇ، بۇ نۇقتىنى ئۇچىغا چىققان ئىسلام ئەللى-رىدىن باشقا ئەللەر سىزگۈلۈك بىلەن ھېس قىلالايدۇ. ھەتتا، جۇڭ-گونىڭ ئىتتىپاقداش ھەمراھلىرى بىلەن دىنىي يۆنىلىشى ئوخشاش بولغان ئىسلام ئەللىرىمۇ زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىران جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيە ۋە مىسىرنىڭ باشقا رايونلاردىن ياردەم ئىزدىشىگە تېخىمۇ كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق. بۇ ھال-دا غەرب دۇچ كېلىدىغىنى غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدىغان قۇدرەتلىك بىر لاگېر بولماستىن، بەلكى ئەڭ خە-تەرلىك ئىككى بۆلگۈنچى رايون بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، قاتتىق ئەندىشە بىلەن ئۆتۈۋاتقان دۆلەتلەر بۈگۈنكىگە قارىغاندا تې-

خىمۇ خۇشاللىق بىلەن «كۆۋرۈك بېشىدىكى ئىستېھكام» بولىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ مۇقىملىقى، ھەتتا مەۋجۇتلۇقى ئىنتايىن چوڭ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۈچ خىل ئەھۋال ئىشنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ. يەنى: ① جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ؛ ② ئۇنىڭ پارس قولتۇقى رايونىدىكى نېفىتكە بولغان ئېھتىياجى كۈنساين ئاشىدۇ؛ ③ شىنجاڭ (جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون) دىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىك تەلپى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا جۇڭگونىڭ تەسىر كۆرسىتىش سىياسىتى بىلەن قارشى مۇسۇلمان كۈچلىرى (پاكىستان، ئىران، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتى توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ رايوندىكى ئەسلىيە تېجىلىشىش جۇڭگو چېگراسىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا يامراپ كېتىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە چەت ئەللەردىكى تەسىرى بار مۇسۇلمان كۈچلىرىدىن، يەنى تۈركىيەگە ئوخشاش دەھرىي دۆلەت ئىدىيەسىگە ئەمەل قىلىدىغان ئەللەرنى قوللىشى كېرەك. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسلام ئەسلىيە تېجىلىك يولىنى تۇتقان بىر چوڭ دۆلەت ياكى گۇرۇھ بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق ئورنىتىش سىياسىتى مۇشۇ تۈپەيلىدىن تەسىرگە ۋە چەكلىمىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

جۇڭگونىڭ نېفىت تەمىنلەشكە بولغان قىزىقىشى ۋە زىيەتنىڭ ئەكسىچە يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، ئەمما بۇ ئىشلار «كۆڭزىچىلىق - ئىسلام» لاگېرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى. جۇڭگو پارس قولتۇقى رايونىدىكى نىيەتتىكى يامان دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسى بىلەن ئىتتىپاق ھاسىل قىلسا،

دېڭىزدىكى ئۈزۈكسىز كۆپىيىۋاتقان ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بۇ خىل ئىتتىپاقنى مۇستەھكەملىسە بولاتتى. ئەمما، بۇ ئىش بۇ رايوندىكى باشقا دۆلەتلەرنى ئامېرىكىنىڭ قوينىغا ئىتتىرىدى، ناۋادا بۇ دۆلەتلەر ئۇ يەردە مۇۋاپىق جاۋاب قايتۇرغۇدەك چارە تاپالمىسا، شۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ياكى جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە پارس قولتۇقى رايونىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش سىياسىتىگە قاتناشمىمۇ بولىدۇ، بۇ ئەڭ مۇۋاپىق تاللاش بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئەسلىيەتچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىگە نىسبەتەن مۆلچەر قىلماق تەس ھەم مۇقىم بولمىغان ئىتتىپاق ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ، جۇڭگوغا ئوخشاش ئۆز دۆلىتىدە مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەت مەسىلىسى مەۋجۇت بولغان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. بىراق، جۇڭگو - ئامېرىكا ھەمكارلىقى يەنە جۇڭگو بىلەن بىر چوڭ ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش ئىمكانىدى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىز - خاننىڭ بىرىكىشى بىمەنە بىر خام خىيال. ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى داۋاملىق ساقلايدۇ، ئاسىيامۇ شۇنداق. ناۋادا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈلسە، ئۇ ئىتتىپاق مەقسەتلىك، كونكرېت شەيئى جەھەتلىك ۋە ۋاقىتلىق ئىتتىپاق بولىدۇ. كىرىزىس يۈز بەرگەن مەزگىلدە، مەقسەتلىك ئىتتىپاق تەھدىت پەيدا قىلالايدىغاندەك كۆرۈنۈشى مۇمكىن. بىراق، ئۇنىڭدىن سىجىللىقى بولغان بىر خەلقئارالىق سىياسىي شەكىل ھاسىل بو- لۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس. بۇ دۆلەتلەر ئىتتىپاقى (مەدەنىيەت ئىتتىپاقىدىن ماھىيەتلىك پەرقى بار) مۇئەييەن سىياسىي ۋەزىيەتتە قانچىكى جاھىللىق قىلسا، ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى

بۇ ئىتتىپاقلارنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىغان رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-
لەر شۇنچە ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە غەرب دۆلەتلىرىدىن ياردەم ئىز-
دەيدۇ.

21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىدىكى مۇم -

كىنىچىلىكى بولغان ئالتە خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى

ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتىگە بول-
غان پەرىزى زادى قانداق؟ بۇ بىزنىڭ خەلقئارالىق سىياسىينىڭ
«ھەرىكەت قانۇنىيىتى» گە بولغان بىر خىل ھۆكۈمىمىزدىن باشقا
نەرسە ئەمەس، يەنى بىز 21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىي-
نىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە يۆنىلىشىنى قانداق مۆلچەرلەيمىز
دېگەن گەپ. ھازىر بۇنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسەلەيمىز:

بىرىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى
ئوخشىمايدىغان دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇرۇش كىرىزىسىنى بىر تەرەپ
قىلىش جەھەتتە، ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىدۇ. بەزى دۆ-
لەتلەردە، دىنىي ئەسلىيەتچىلىك غەلبە قىلىدۇ، نەتىجىدە مۇستە-
بىت، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا
كېلىدۇ. ئۇلار قورال كۈچى ۋاسىتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق
مۇمكىنچىلىكلەردىن پۈتۈن كۈچى بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتى-
نىڭ ئىدىيەسىنى تارقىتىدۇ. ئوخشاشمىغان دۆلەتلەر ۋە ئۇنىڭدا
ياشاۋاتقان، قىسمەن گىرەلىشىپ كەتكەن چېگرالاردا ياشاۋاتقان قە-
بىلىلەر ئالدىدا، سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق مەجبۇرىي بىرلىشىش
ۋە زومىگەرلىكنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇش ھەرىكىتى پەقەت
خۇتتىنگتون بېشارەت بەرگەن مەدەنىيەت ئىتتىپاقى (قورغىنى)
شەكلىنىلا شەكىللەندۈرەلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ھازىر يۇقىرىدا ئېيتىپ

ئۆتكەن بۇنداق ئۇچىغا چىققان سىياسەت ئوخشىمايدىغان ھەرقايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى قۇدرەتلىك قارشىلىشىش كۈچىنى پەيدا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى تېررىتورىيەلىك دۆلەتنىڭ قۇرۇلما شەكلىگە ئىگە بولۇپ، دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇقۇمىنىڭ بۇ يەردىكى جەمئىيەتكە چوڭقۇر سىڭگەن - سىڭمىگەنلىكى ياكى سىرتتىن شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ كېلىنىشى ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە مۇھىم ئەمەس. مۇھىمى شۇكى، بۇ رايونلاردا تېررىتورىيە بويىچە ئايرىلغان ھوقۇق ماشىنىسى داۋاملىق مەۋجۇت بولىدۇ، ئىمتىيازى بار ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ئۇنىڭ مەنپەئەت گۇرۇھى، جەمەتى، خانىدانلىقى، گۇرۇھ - مەزھەپلىرى داۋاملىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۆمرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇزارتىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ «مۇدەھىش قوشنىلىرى» تەرىپىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىۋېتىلىشىنى قەتئىي خالىمايدۇ. ئەمما، بىز ئادەتتە ئېيتىدىغان قەبىلە، مىللەت ياكى ئۇرۇقلاردىن شەكىللەنگەن كوللېكتىپلارمۇ ياتلار تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشىنى خالىمايدۇ. بۇ ياتلار ئۇلار بىلەن ئوخشاش دىنغا ئېتىقاد قىلىشىمۇ بەربىر شۇنداق. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇر ئارازلىقلار كېلىپچىقىپ، ئەھۋال ھازىرقىدىنمۇ يامانلىشىدۇ.

ئۈچىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئەسلىيەتچىلىكنىڭ مەزكۇر دۆلەتتىكى ئورنى قانچىكى مۇقىملاشسا، شۇ دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسلىيەتچىلىكنى تارقىتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى شۇنچە كۈچلۈك، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئىچىدە غوجا بولۇشقا ئىنتىلىش مۇددەئاسىمۇ شۇنچە روشەن بولىدۇ، دۆلەتلەر

دۇنياسىنىڭ ھەرىكەتتىكى ھاياتى كۈچى پەيدا قىلغان تەسىرىمۇ شۇنچە ئۇزاق داۋاملىشىدۇ. ئۆزىنى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ يادروسى سانايدىغان دۆلەتلەر ئەسلىيەتچىلىك سىياسىتىنى قانچىكى كۈچلۈك يولغا قويسا، ئۇلارنىڭ تەشكىلى بۇ بۇرچنى ئورۇنلاشقا شۇنچە كۈچلۈك مايىل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ئەگىشىشنى خالىمايدىغان قوشنا ئەللەرگە بولغان تەھدىت تەبىئىيلا تېخىمۇ چوڭىيىدۇ. دۆلەت يادروسى، ئىگىلىك ھوقوقى ۋە قورال كۈچىنى مونوپول قىلىشقا بولغان خىرىس باشقا ھەرقانداق بىر خىل تەھدىتكە سېلىشتۇرغاندا، دۆلەت ھوقوقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىمىكى ئىپتىدائىي تەبىئىي كۈچنى تېخىمۇ ئۇرغۇتىدۇ، شۇڭا ئېزىش، ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە ئىتتىپاق، مۇداپىئە ۋە كۈچ تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى بىز بۇ دۇنيادا ئارزۇ قىلىدىغان ئىنكاس بولۇشى مۇمكىن.

تۆتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئىچكى قىسىمدىكى زوراۋانلىق - نىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدە، رايوندىكى قوشنا دۆلەتلەر خوش - خوش دەپ بويسۇنۇشنى ئەمەس، بەلكى تاشقى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى تېخىمۇ خالايدۇ. غەرب ئەللىرى ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «بىر - لىككە كەلگەن ئۆلچەم» ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار تېررىتورىيەنى كېڭەيتىش يامان ئىيىتىنى تېخى ئاش - كارىلىغىنى يوق. شۇڭا، «كىچىكرەك بالاخور» سۈپىتىدە تامامەن مۇناسىپ ئىتتىپاق تۈزۈش ھەمراھى بولۇپ قالىدۇ، بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زومىگەرلىكنىڭ خەۋپى قانچە چوڭ بولسا، غەربتىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ كىشىلەرنى قايىمۇقتۇرۇش يۈزىسىدىن يېگانىچىلىككە قارشى تۇرۇپ، يىراقتىكى رايونلارنى قوغداشتا كۈچنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشىغا شۇنچە تۈرتكە بولىدۇ؛ چۈن - كى بىر دۈشمەن كۈچ ئاسىيانىڭ ئۇ تەرىپىگە ياكى پارس قولتۇقى

رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن، دەيدىغان قىياس غەربنىڭ سىياسىي ئىرادىسىنى مۇشۇنداق بىر تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىدە تىگە بۇرۇشقا تۈرتكە بولىدۇ، بىر مەدەنىيەت زومىگىرى تەلەپ قىلغان دۇنيا ئەندىزىسى نۇرغۇن جەھەتتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۇنياغا ئىنتايىن ئوخشاپ قالىدۇ؛ ئىتتىپاق تۈزۈش مۇناسىۋىتى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق چەك - چېگرادىن توغرىسىغا ھالقىيدۇ. يەنە كېلىپ جاھانگىرلىكنىڭ مەدەنىيەت ئەسلىيەتچىلىكىنى توسۇش مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك يۈزلىنىش بولۇپ قالىدۇ.

بەشىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزنىڭ ئەكسىچە، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتى قانچىكى كۈچىيىپ بارسا، غەرب مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرمەيدىغان ئەللەر بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش سەل ئاجىزلايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەندە، مەلۇم بىر خاس مەدەنىيەت دائىرىسىگە تەئەللۇق بولغان دۆلەتلەر توپى تېخىمۇ يېقىن تۈردە بىرلىشەلەيدۇ ھەم بىر گەۋدىلىك شىش مۇساپىسىنى تاماملىيالايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا، «مەدەنىيەت ئىتتىپاقى»غا سەل ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرىكىشى شەكىللىنىدۇ. بىراق، ھازىر بۇنداق رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق باشقا مەدەنىيەتلەرگە دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قاراش ھالەتتە تۇرماستىن، بەلكى يەر شارىلاشتۇرۇش تۈرىدىكى ھەرقايسى شاخچىلارغا تېخىمۇ ئوخشاپ كېتىۋاتىدۇ. بۇنداق رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى بىلەن باشقا مەدەنىيەتتىكى رايونلار ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئالاقىسى يىراقلىشىپ كەتمەستىن، بەلكى ئىنتايىن يېقىنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ ھەمدە ئۈزۈكسىز تۈردە يەنىمۇ كۈچىيىپ

بېرىۋاتىدۇ. ئەمما، بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى شۇكى، دۆلەت ۋە ئىقتىساد ئۆز سىياسىي تۈزۈلمىسىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئازاد بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۆلۈك تەبىقە تۈسىنى ئالغان كۆڭزىچىلىق تۈزۈمى بىلەن سىغشالمايدىغان، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلمىگەن بىر خىل تۈزۈلمە شەكىللەنگەندەلا، سىياسىي ئاندىن دېموكراتىيەلىشىدۇ، ئىقتىساد كۆپ مەنبەلىشىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، پەقەت ئىسلاھات ئىتتىپاقى غەرب سىياسىيىسى ۋە ئىجتىمائىي ئەندىزىسى بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنگەنىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرەلگەندەلا، «مەدەنىيەت گۇرۇھى» نىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ. بىراق، بۇنداق ئىسلاھات جەريانى بۇ مەدەنىيەتلەر بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى كىچىكلىتىدۇ، ئەمما «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» بۇ ئارىلىقنى كۆز يەتكۈسىز دەرىجىدە ئۇزارتۇپتىدۇ. ئىقتىسادىي رىقابەت بىلەن ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنىڭ ماسلىشىشى سىياسىي، ھەربىي قارشىلىشىشلارنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ.

ئالتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: بۇنداق ئەھۋالدا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېز سۈرئەتتە كۈچىيىدۇ. بۇنداق ئالاقە تۈپەيلىدىن سىياسىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان سۆھبەتلەر كۆپىيىدۇ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ بۇنداق ئالاقىلىشىشى داۋامىدا، ئىجتىمائىي كۈچلەر تولۇق قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەتتىن ھالقىغان بۇنداق ئالاقە توقۇنۇش ۋە بىرلىشىشنىڭ ئارىلاشما گەۋدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ھالقىغان ھەرىكەت شەكىللىنىپ، ئورتاق قىممەت قارىشى ئۆز ئارا گىرەلىشىش ئەھۋالىمىزى ئۈزۈكسىز كۆپىيىدۇ.

كاشلا پەيدا قىلىدىغان ئامىللار

يۇقىرىقى ئالتە نۇقتا نورمال ئەھۋال ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن ھالەت، بىراق ئەمدى بىز پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىكى بىرقاتار خەتەرلىك ئامىللارنى مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىمىز كېرەك، بۇ خەتەرلىك ئامىللار خەلقئارالىق سىياسىدا يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنىڭدا ھەممىدىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغىنى تېررورىزم ھەرىكىتىدۇر. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ناۋادا زومىگەر دۆلەت «ئۆز» نىڭ قاراشلىق رايونلاردا مەدەنىيەت ئەسلىيەت-چىلىكىنى ئومۇملاشتۇرماقچى بولسا، ئوخشاشلا مەغلۇپ بولىدۇ ھەمدە ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتى كۆپ سانلىق دۆلەتلەردە چەكلەنمىگەن ۋە بېسىمغا ئۇچرايدۇ. ئۇنداقتا بىزنىڭ خىيالىمىزغا: تېررورىزىملىق ھەرىكەتلەر مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ ۋە جانلىنىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ پائالىيەت قىلىشى مۇمكىن، دېگەن خىيال كەلمەي قالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىگە قارىتا باستۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغان ھۆكۈمەتكە قارىتىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۆكتىچىلەر ئارىسىدىكى رادىكالىلارنىڭ تىزگىنلىشىدىكى ھۆكۈمەت ئەنگەنئۆي مەدەنىيەت قىممەت قارشىغا ئاسسىلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى نەزىرىدىكى يەنە بۇ «ئاسىيلار» نىڭ «ئىتتىپاقداشلىرى» غىمۇ قارىتىدۇ. بۇ ئىتتىپاقىتىكى ھەمراھلارنىڭ ئۆز مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچى ياكى سىرتىدىن كېلىشى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدۇ. تېررورىزىم جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئاشۇ دۆلەتلەردە، ئالدى بىلەن زەربىگە ئۇچرايدىغان نىشان (كۆپ ساندىكى قۇربانلىقلار) نى بايقاشقا بولىدۇ، چەت ئەللەردە «ھەمكارلىشىپ زىيانغا ئۇچرىغۇ-چىلار» بولىدۇ. ئالجرىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تېررورچىلار بى-

لەن 1996 - يىلى فىرانسىيەنىڭ پارىژدا يۈز بەرگەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل باغلىنىشنى ئىنتايىن روشەن كۆرسىتىپ بەردى.

تېررورىزم ھەمىشە نىشاننى دۆلەتنىڭ نۆۋەتتىكى تەرتىپىنى بىكار قىلىشقا قارىتىدۇ. غەرب ئەللىرىدە ئۇ ئاساسىي ئېقىم ئە - مەس، پەقەت كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى باسقۇچ خاراكتېر - لىك ھالدا ئاشكارا ۋە قەلەرگە ۋە مۇناسىپ ۋاسىتىلەر بىلەن خەۋەر قىلىشقا قارىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە دىققىتىنى قوزغىيالايدۇ، كەم دېگەندە كەلگۈسىنى مۆلچەرلەش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ھوقۇق مەسىلىسىگىمۇ ھەقىقىي بىر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىز بۇنىڭغا چېتىلىپ قالدىغان قۇربانلىقلارغا ئىچ ئاغرىتىمىز، چۈنكى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ ھامان بىر تىراگېدىيە، بىراق ئەمەلىيەتتە ئىچكى قىسىمدىكى خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرى تېررورىزمنى تامامەن بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدىلا تو - سۇپ قالايدۇ، تېررورچىلارنىڭ كۈچى ئىچكى قىسىمدىكى ھال - سىزىلاندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا ئۈزۈكسىز خوراپ، قوشۇلۇپ، ئەڭ ئا - خرىدا ھەققانىيەتنىڭ قوغلاپ تۇنۇشى ۋە سوتلىشىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەلۋەتتە، بىز بۇنداق خەۋپنى ئاخىرىدا ئۈزۈل - كې - سىل يوقىتىشقا ئامالسىز، چۈنكى تېررورىزم رىۋايەتلەردىكى يەتتە باشلىق يالماۋۇزدەك، بىر بېشىنى چاپسا يەنە بىر بېشىنى چىقىرىپ يۈرۈۋېرىدۇ. بىراق، نورمال ئەھۋالدا مۆلچەرىمىزچە تېررورلۇق كۈچلىرى دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە ھەقىقىي تەھدىت سېلىپ بولال - مايدۇ. دېموكراتىك سىياسىي گەۋدىمىزدە ئىقتىسادىي ئەھۋال يا - مانلىشىپ قالغاندىمۇ، جەمئىيىتىمىز يەنىلا يۈكسەك دەرىجىدە مۇ - قىم بولىدۇ.

بۇلارغا نىسبەتەن ئىككى خىل ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بىرىنچى

خىلى شۇكى، دۆلەتنىڭ تېررورىزمغا بولغان زىيادە ئىنكاسى دەپ - موكراتىك سىياسىي گەۋدىگە خەۋپ يەتكۈزۈپ، مۇستەبىتلىكنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە تىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. تېررورىزم تىغ ئۇچىنى دەل دۆلەت ماشىنىسىنىڭ يادىرولۇق تەر - كىبىي قىسمىغا قارىتىدىغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ قورال كۈچى ئۆزد - نى قوغداشتىكى خاس بىۋاسىتە سەزگۈسى بىلەن كۈچلۈك قايتۇر - ما زەربە بېرىدۇ. سابىق غەربىي گېرمانىيە تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەي - لىدىن دۆلەت خەۋپسىزلىك تەدبىرى ۋە دۆلەتنىڭ ئىدارە قىلىشىغا نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك قارشى چىقىش خاھىشىغا ئىگە بول - سىمۇ، بىراق قىزىل بىرىگادا (RAF) ھەرىكىتىگە قاراتقان ئىنكا - سىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىش ۋە خەۋپسىزلىك كۈچلىرىنى تەشكىللەش قاتارلىق جەھەتلەردىن كەڭ تۈردە ئىسلاھاتنى يولغا قويدى. ئەركىنلىك تە - رەپدارلىرىدىن بولغان نۇرغۇن قانۇنشۇناسلارمۇ بۇ ئىشتىن چوڭ - قۇر ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. چۈنكى، ئۇلار ئەركىن دېموكراتىك روھنىڭ تېررورىزمنى توسۇش يولىدىكى كۈرەشلەردە تەدرىجىي ئاجىزلاپ قېلىشى، ھەتتا يوققا چىقىشىدىن ئەنسىرەيت - تى. ئەلۋەتتە بۇنداق نەتىجە چىقىدىغانلىقى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلانغانى يوق. يەنە سىياسىي تۈزۈلمىدىكى «ئىدارە قىلىش قاتلىمى» نىڭ قوغدىشى ئاستىدىكى يەنە بىر خىل ئەكسىچە يۈزلى - نىشىمۇ بار. 70 - يىللاردىن باشلاپ خۇسۇسىيلارنىڭ ماتېرىياللى - رىنى قوغداش تەشەببۇسى ئاخىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ جەھەتتە جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. بىراق، دېموك - راتىيە تېررورىزمغا قارشى كۈرەشتە ئۆزىنى ئۆزى بىكار قىلىۋې - تىشى ھەمدە شۇ سەۋەبتىن بىر قىزىقارلىق بۇرۇلۇش كېلىپچىق - قاندىن كېيىن، تېررورچىلارنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە زەربە بې -

رىش نىشانىنى ئۆزىلا تاماملاپ، خۇددى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن قور - قۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش يولىنى تاللىغاندەك ئەھۋال مۇمكىن دەرىجىدە كېلىپچىقىشى مۇمكىن، بۇنداق خەۋپ - خەتەر ھازىر ئې - نىق ھەم دائىم تەكىتلىنىپ تۇرىدىغان بولدى.^①

ئىككىنچى خىل ھۆكۈم تېررورچىلارنىڭ قورال - ياراغ مەسى - لىسىگە چېتىلىدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قو - راللارغا ئېرىشىشى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشىنى توسۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە زىت ھالدا، ئۇزاقتىن بۇيان مۇنداق بىر گەپمۇ دېيىلىپ كېلىۋاتىدۇ: تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىر - غىن قىلىشقا قىزىقمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇنداق قوراللارغا ئې - رىشىشىمۇ ئاسان ئىش ئەمەس. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر بۇرۇنلا قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەمەس دەپ قارالغانىدى، بۈگۈن تېخىمۇ پۈت - تىرەپ تۇرالمىدۇ. نەچچە يۈزلىگەن ئادەمنىڭ ئۆلۈشىگە پىسەنتىمۇ قىلىپ قويمايدىغان ئاشۇ كىشىلەر (بۇ بۈگۈن تېررورلۇق ھەرىكى - تىنىڭ «ئۆلچىمى» بولۇپ قالدى) ئىمكانىيەت بولسا مۇستەھكەم بول - ئونمىغان كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئويلايدىغان بول - دى. ناۋادا نيۇيوركتىكى دۇنيا سودا مەركىزىنى غۇلتىپ چۈشۈر - گەن پارتلاتقۇچىنىڭ سىيانىدلا كۆيمەي، ھاۋاغا تارقىلىپ كەتكەن بولسا، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ جېنىنى ئالغان بولاتتى. جىنايەتچىلەر - نىڭ مۇددەئاسى بۇنىڭدىنمۇ ئېنىق بولمايدۇ، تېررورچىلار بۇ ھەرى - كەتنى ئالدىن پىلانلىغان ھەم قەستەن شۇنداق قىلغان. بۇنىڭدىن سىرت، ناۋادا پارتلاتقۇچىنىڭ كۈچىدە دۇنيا سودا مەركىزى ۋال - ستېرت كوچىسىغا غۇلاپ چۈشكەن بولسا، ئۇنداقتا سىجىل دومىنو

① ۋاللىر لاجۇئېۋر: «خاتالاشقۇچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن يېڭى شەكىلدىكى قورال»، «كەلگۈسىدىكى تېررورىزم»، «Internationale Politik» نىڭ 1996 - يىلى 1 - ئايدىكى سانىنىڭ 19 - 22 - بېتىگە قاراڭ.

ئېففېكتى يۈز بېرەتتى. ئەگەر شۇنداق بولسا، مانخاتتون جەنۇبىي رايونىدا ناگاساكىدىكى ئاتوم بومبىسى پارتلاشتىن قېلىشمىغۇدەك غايەت زور بالايىئاپەتنىڭ كېلىپچىقىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

ياپونىيەنىڭ ئوم ھەقىقىتى دىئىدىكىلەر بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تەتقىق قىلىشقا نۇرغۇن مەبلەغ سېلىپ، قۇدرىتى تەڭداش-سىز بىيوخىمىيەلىك قورال ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇرۇنغان. كىشىنى خۇش قىلىدىغان يېرى شۇكى، تاكى توكيودىكى يەر ئاستى تۆمۈر-يولغا زەھەرلىك گاز قويۇپ بەرگەنگە قەدەر ئۇلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تېخى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقالمىغان، ئۇلارنىڭ بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تەتقىق قىلىپ ياساش پىلانى يەنىلا ئەڭ دەسلەپكى تەجرىبە باسقۇچىدىلا توختاپ قالغان بولۇپ، ئىشقا كىرىشتۈرگۈدەك پىشپىيىتىلىش باسقۇچىغا تەرەققىي قىلالمىغان. بۇ تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، تېررورچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «كىچىك شەخسنىڭ ئاتوم بومبىسى» نى ئىشلەپچىقىرىش «ئادەتتىكى ئىش» ئەمەس. بىراق، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بولۇپمۇ گېن تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق تېخنىكىلارنى ئىگىلىمەكمۇ ئاسانلىشىدۇ. بۇ مەسىلىدە يادرو قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىنى يوققا چىقىرىشقا بولىدۇ. چۈنكى، تېخنىكا جەھەتتىكى توسالغۇ يەنىلا ئىنتايىن چوڭ، خىمىيەلىك قوراللار بىلەن بىئولوگىيەلىك قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق تەلەپ تۆۋەن بولغانلىقتىن، تېررورچىلار بۇ تىڭغا بەكرەك قىزىقىدۇ.

بىيوخىمىيەلىك قوراللار ناۋادا تېررورچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتسە، ھىزگە نىسبەتەن كەلگۈسىدىكى ئەڭ چوڭ تەھدىتنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق قوراللارنى كىچىك دائىرىدە

ئىشلەپچىقارغىلى ھەمدە بۇلارنى قولغا چۈشۈرگىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى مەخپىي توشۇماقمۇ ئاسان، يەنە كېلىپ بەزى «پايدىلىق» شارائىتىدا، پەقەت يادرو قوراللىرىلا پەيدا قىلالايدىغان ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن.

ناۋادا تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى ئىشلىتىشە، خەلقئارالىق سىياسىي قاتلامغا زادى قانداق تەسىر كۆرسىتىشەلەيدۇ؟ بىز ھازىرچە تېخى بۇنىڭغا ئېنىق بىرنەمە دەپىلەلمەيمىز، چۈنكى، بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىمىز تېخى يېتىشمەستىن. بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، مۇمكىنچىلىكىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ، مەدەنىي دۇنيا تېررورىزم ئالدىدا چېكىنىشى مۇمكىن، ھەتتا ئاشۇ نىيىتى يامان ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشنى خالايدىغان تېررورچىلار بىلەن ئىتتىپاق تۇرۇشى مۇمكىن. تېررورىزمغا تايىنىپ دۆلەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشمۇ يېڭىچە ئىش ئەمەس، قىزىل بىرىگادىدەك تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىمۇ ئىلگىرى سابىق شەرقىي گېرمانىيەنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. بۇنى كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار مەسىلىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايدىغان بولساق، دۆلەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان تېررورىزم نېمىلا دېگەن بىلەن يەنىلا بىر يېڭى ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. تېررورىزمغا ياردەم بەرگەن دۆلەتلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى تۈپەيلىدىن ئۆزى زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. چۈنكى، مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىككىنچى خىل ئىنكاس شۇكى، رايون ۋە مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىغان كۆپ سانلىق دۆلەتلەر بىرلىشىپ تېررورلۇق ھەرىكەتلەرنىڭ قارشى تۇرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ «رەسمىي» ياردەم بەرگۈچىلىكىگە قارشى تۇرىدۇ.

رىنى يېتىم قالدۇرىدۇ، ناۋادا ئىمكانىيەت بولسا، يەنە مۇۋاپىق جا-
زالايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، تېررورچىلارنىڭ قورال كۈچىدىن پايدى-
لىنىپ مەدەنىيەت ئېكىستىرمىزىمنىڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈ-
رىدىغان ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئالدىن مۆلچەر قىلىشقا بولىدۇ، بۇنداق
ئېقىمغا قارشى ئىش تۇتۇش پۈتكۈل دۇنيادىكى ئۆكتىچى ئىتتىد-
پاقىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ چېتىلىپ قالغان
مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەتلەرمۇ ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى قىلچە
قابىلىيىتى يوق جاللاتنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇشنى خالىمايدۇ.
بۇ دۆلەتلەر ئەۋزەل مۇداپىئە ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، بۇ خىل
ئىنكاس يەنىلا غايەت زور زىيان كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ئۈچىنچى خىل ئىمكانىيەت بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن
چېكىدىن ئاشقان ئىنكاستۇر، يەنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان دۆلەت
دېموكراتىيەدىن ۋاز كېچىپ، دېموكراتىك دۆلەتتىن ساقچى دۆلە-
تىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئاقىۋەت تېخىمۇ ئەجەللىك بولىدۇ،
چۈنكى بۇ دېموكراتىك دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا يۈزلەنگەن
ھەق تەلەپ ھوقۇقىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتكە كۆرسەتكەن پايدى-
لىق تەسىرىنى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. زوراۋان دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مەۋجۇتلۇق رىقابىتى دېموكراتىيەدىن مەھ-
رۇم قالغان بۇنداق دۇنيادا تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشى مۇم-
كىن. دۆلەت ھالقىغان تېررورچىلار، مەسىلەن، «Freedan Fighter»
(ئەركىن جەڭچىلەر)، «Contras» لارغا ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش
تەشكىلاتلارغا مەبلەغ ياردەم قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھوقۇق دا-
ئىرىسىنى كېڭەيتىش ياكى رەقىبىنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەقسىتىگە
يېتىدىغان ئىشلار تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتىشى مۇمكىن، ئەمما دوس-
تانه ئۆتمەيدىغان ۋە تىنچ بولمىغان مۇشۇنداق بىر دۇنيادا، مەدەنى-
يەت گۇرۇھلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى يەنىلا ئىنتايىن ئىشەنچلىك بىر

خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. ھوقۇققا بولغان قىزىق-
قىش دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىدىغان ئورۇندىكى يېڭى نامزاتلارنىڭ
يىراق رايونلاردىن، يەنى مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى توغرىسىغا كې-
سىپ ئۆتۈپ ئىتتىپاق تۈزىدىغان ھەمراھ ئىزدىشىگە تۈرتكە بولدى.
دۇ، خىرىسقا دۇچ كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەتلەرمۇ ئوخشاش ھەرىكەت
قوللىنىشى مۇمكىن.

خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئۈچ
جەھەتتىن تەسۋىرلەپ ئۆتتۇق. بۇلارنى بىز مۆلچەرلەشكە بولىدىغان
تەسىر دەپ قارايمىز، شۇنداقلا بۇ تەسىرنى مەدەنىيەت ئەسلىپتە-
لىرىمۇ ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئۆزگىرىشلەر «ھەقىقىي
مۇخلىس»لارغا تەلۋە ئۇنسۇرلار ئىنتىلگەن ئاخىرقى غەلبىنى ئاتا
قىلالمايدۇ، بەلكى نوقۇل يوقىتىش خاراكتېرلىك ئۈنۈمگىلا ئىگە
قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان خەلقئارالىق سىياسىي ئاقىۋەت
ئاسادىپىي ھەم خىيالىغا كەلتۈرمىگەن يەردىن چىقىدۇ.

مۇھىتنىڭ بېسىمى

كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىرتىدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى،
ئۇ تامامەن «غەيرىي سىياسىي» تەسەۋۋۇرنى چىقىش نۇقتىسى قىل-
غان بولىدۇ، يەنى تەبىئىي مۇھىتنىڭ تېزلىكتە بۇزۇلۇشى ئىنسا-
نىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت سالماقتا. مۇشۇنداق بۇزغۇنچىلىق
تۈپەيلىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى تالان -
تاراج قىلىنىپ قۇرۇقداپ قويۇلدى. ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئاساسىمۇ
يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. بىز ئوخشاشمىغان رايونلارنىڭ
تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە كاپىتالىنىڭ يۆتكىلىش شەكىللىرىنى
تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇنداق يەكۈن چىقاردۇق. نۆۋەتتە
ئىنسانلار بۇ مەسىلىنى مۇئەييەن دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك تىز -

گىنىلىدى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئەمدى سى-
ياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئادەتتىن تاشقىرى سەلبىي تە-
سىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولدى.

بۇ يۈرەكلىك بىلەن قىلىنغان قىياس، بىراق بىز كەم دېگەن-
دىمۇ مۇنداق پاكىتنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز: ئاشۇ ئوخشاشمىغان
رايونلار ئالدى بىلەن سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئىگىلىكىنى دېموكراتىك،
ئېچىۋېتىلگەن يوسۇندا تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا تۈرتكە بولدى.
دۇ. لېكىن بۇ تەبىئىي بايلىققا بولغان بۇزغۇنچىلىقنى ئالدىن
ئويلاشمىغان ئەھۋالدىكى ئىلگىرى سۈرۈش ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق
تەرەققىيات ئەندىزىسى «سىجىل تەرەققىيات» نىڭ بارلىق دانالارچە
تەلپ ۋە مىزانلىرىغا خىلاپ بولسىمۇ، بىراق قانداق بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر بۇ خىل ھەرىكەت ھازىرغا قەدەر يەنىلا بازار ئىگىلىدى-
كىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىگە ئۇيغۇن ھېسابلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.
تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزەردە گەخمەق-
لەرچە چىڭ تۇرۇۋېلىشىمۇ ئۈمىدسىزلەنگۈچىلەرنى ئەندىشىگە سې-
لىۋاتقان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، مۇھىت جەھەتتىكى كېلىشىش سى-
ياسەتلىرىگە تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى ئەمەل قىلىشى
كېرەك، ئەمما ئۇلار ھەرقانداق مەجبۇرىيەتنى زىممىسىگە ئېلىشىنى
خالىمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىل-
دۇرۇش بىرىنچى چوڭ ئىش بولۇپ، مۇھىت ئاسراشقا قارىغاندا تې-
خىمۇ چوڭ ئالدىن تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇلار بىز
غەربلىكلەرنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك تەرەققىيات يولىنى قارىغۇلار-
چە دورىغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگى-
يەسىنى دەرھال ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا قوبۇل قىلىش
پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان بولىدۇ. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە،
ئۇلار غەرب ۋە شەرقتىكى تەرەققىي قىلغان سانائەت ئەللىرىنىڭ

مەغلۇبىيەت يولغا يېڭىباشتىن قەدەم باسقان بولىدۇ، شۇنىڭ بىر -
لەن ئانچە يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە كېتىدىغان سەرىپات ئىنتا -
يىن يۇقىرى ھەم دائىم ئەجرى بىكارغا كېتىدىغان تولۇقلاش، تۈ -
زىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىمەكتىن باشقا ئامال قالمايدۇ. شەرقىي
جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىسسىق بەلباغ
يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسىدىغان ئورمانلارنى خالىس يوسۇندا ئېكو -
لوگىيەلىك باشقۇرۇش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇشنى رەت قىلغان -
لىقتىن، 1992 - يىلىدىكى رىئەتۇكىس يىغىنىدا ئۇلارنىڭ ئەخمىقا -
نىلىكى تارىخىنىڭ ئار - نومۇس تۈۋرۈكىگە مەڭگۈلۈك ئويۇلدى.
1997 - يىلى ۋە 1998 - يىلى سۇماتېرا ئارىلىدا يوقىتىش خاراكت -
تېرلىك ئېغىر ئوت ئاپىتى كۆرۈلگەن مەزگىلدە، ئۇلار قىلغانلىق -
رىنىڭ جازاسىنى تارتىپ ئولتۇرماقتىن باشقا ئىش قىلالىدى، بىر -
ۋاستە ئىقتىسادىي زىيان نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن
ئېشىپ كەتتى. بۇلاردىن سىرت، يەنە ساياھەتچىلىك ۋە باشقا كە -
سىپلەر ۋاستىلىك تارتقان زىيانمۇ بار.

بىراق، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىنىڭ ئىپادىسىمۇ كە -
شلىرىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولمىدى. ياۋروپا ئىتتىپاقى پەقەت پار -
نىك گازىنى قويۇپ بېرىشكە قارىتا ئېھتىياتچان، ئەمەلىيەتتە يە -
نىلا خېلى مۇتەئەسسەپ بولغان تەۋسىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى،
بىراق ئۇ يەر شارى كىلىماتى جەھەتتىكى سىياسەتنى يولغا قويۇش -
نىڭ ئىنقىلابىي بېشۋاسى دەپ كۆپتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن خەلقئارالىق
مۇھىت سىياسىتىنىڭ قانچىلىك ئېچىنىشلىق ھالدا تۇرۇۋاتقانلىق -
قىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاش -
قىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ كىلىمات مەسىلىسىدە بىر «مۇتتە -
ھەم دۆلەت» تەكلا قىلىقلارنى قىلىپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئاتالمىش «ئا -
مېرىكىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى» نى «يامان سۈپەتلىك ھەم ئەخمىقانە»

يوسۇندا قوغدىغانلىقى ئۇچىغا چىققان جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيە - سىدىكىلەرنىڭ كىوتو كېلىشىمىگە بولغان كۈچلۈك قارشىلىقى - رىدىن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇنداق قىلمىشلارنىڭ دۇنيا خەۋپسىزلىكىگە بولغان تەھدىتى ئىراقنىڭ بىيولوگىيەلىك قوراللىرى، لىۋىيەنىڭ خىمىيەلىك قوراللىرى ياكى شىمالىي چاۋشىيەننىڭ ئاتوم قوراللىرىنىڭ تەھدىتىدىن قېلىشمايدۇ.

مۇھىت مەسىلىسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان تەسىرى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى. بىرىنچى خىلى، شىمال - جەنۇب ئەندىزىسى دېيىلدى. بىر جەھەتتىن، شىمالدىكىلەر تەلپ قىلىنغان مۇھىت ئاسراش ئالاھىدە بەدىلىنى زىممىسىگە ئېلىشنى رەت قىلىسا، يەنە بىر جەھەتتىن، جەنۇبتىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوخشاشلا تەۋرەنمەس قارار چىقىرىپ، «سېجىل تەرەققىيات» نىڭ پۈتكۈل يەر شارىغا بولغان پايدىسىنى كۆزلىگەن ئاساستا مۇھىتقا ئالاھىدە زىيىنى بار ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى چەكلەشكە قوشۇلمايدى. ئىككىنچى تەرەپ مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان يامان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش جاۋابكارلىقىنى قارشى تەرەپتىن كۆرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئەكسىچە يول تۇتقان ئۇچىغا چىققان ئىككى سىياسىي ئىتتىپاق شەكىللەندى. ئىككىنچى مۇھىت سىياسىتىنىڭ باھانىسىدە، سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويدى. شىمالدىكىلەر جەنۇبتىكى كۆچمەنلەرنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلەپ، جەنۇبتا ھەربىي ئىشلار جەھەتتىن ئارىلىشىش ۋاسىتىسىنى قوللىنىپ، پەۋقۇلئاددە زىيانلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر (مەسىلەن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسدىغان ئورمانلارنى قالايمىقان كېسىش) نى قورال كۈچى ئارقىلىق ئاخىرلاشتۇردى؛ بۇنىڭغا جاۋابەن شىمالغا نېفىت توشۇشنى چەكلەش ۋە ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم خام ماتېرىياللارنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش ئەھۋالى.

لىرى يۈز بەردى. شىمالدىكىلەر نېفىت تەمىنلەشنىڭ بىخەتەرلىكىدە -
گە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى
ئەكسىچە پەنە جەنۇبتىكىلەرنى كەڭ دائىرىلىك تېررورىزم ئارقىلىق
قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنداق جەرياننىڭ كۆرۈ -
لۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. «جەنۇبىي قىسىم»دىن ئىبارەت بۇ
يەككىلىك بەك تارقاق، پەرقمۇ بەك چوڭ، شۇڭا ئۇيۇشۇش كۈچى
يېتەرسىز بولۇپ، تەلەپ قىلىنغىنىدەك بىرلىك سەپنى شەكىللەندۈ -
رۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلار مۇھىت مەسىلىسىدىمۇ رو -
شەن ئوخشىمايدىغان مەيداننى ئىپادىلىدى. مەسىلەن، نېفىت ئىش -
لەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر نېفىت خىمىيە يېقىلغۇ سەرىپىياتىغا
ھېچقانداق چەكلىمە قويماستىن ئۈمىد قىلاتتى؛ بەزى ئۇششاق
ئارال دۆلەتلەر بارلىق ئىستېمالچىلارنىڭ ئىشلىتىش مىقدارىنى
ئازايتىش جەھەتتە دەرھال پائال تەدبىر قوللىنىشنى ئۈمىد قىلدى؛
ئەمما تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى بارلىق يۈكنى
تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى زىممىسىگە ئالسىكەن دەيتتى.
بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۈچىنچى دۇنيادا ئىدىراكىي پىكىر يۈر -
گۈزۈلىدىغان بولدى. چۈنكى، ئورمانلارنى داۋاملىق قالايمىقان كې -
سىۋېرىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتى قۇربان بولۇپ كېتەت -
تى. جەنۇبىي قىسىمدىكى ئىجتىمائىي دۇنيا تېز تەرەققىي قىلغان -
سىپىرى، ئۇ يەردىكى كىشىلەر مۇھىت ئاسراشنىڭ ئىقتىسادىنى مۇ -
ۋەپپەقىيەتلىك تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلى -
كىنى تېخىمۇ بالدۇر تونۇپ يېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى
شىمالدىكىلەر بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ قېلىشقا رۇخسەت قىلىند -
مايتتى. شۇڭا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ شىمال - جەنۇب مۇناسىۋىتىدە -

نىڭ يامانلىشىشىدىن ھەر ۋاقىت پايدىلىنىپ، تەرەققىي تاپقان دۇ -
لەتلەر بىلەن ئىمتىيازلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمۇ مۇمكىن ئى -
دى. ئەكسىچە، شىمالدىكىلەرمۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ
جاھىللارچە تۇتقان يولىغا ئۇزاققىچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتتى. بەزى
سانائەت دۆلەتلىرى بۇنىڭ پېشۋالىرىدىن بولۇپ قالدى. ئەمما، يەنە
بەزى دۆلەتلەر مۇرەسسە - مادارا يولىنى بويلاپ كېتىۋەردى. ئۇلار
جەنۇبتىكى بىرقەدەر مۆتىدىل دۆلەتلەر بىلەن تىرىشىپ ئالاقە ئور -
ناتماقچى ئىدى. ناۋادا ئىش شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا دۇنيادە -
كى يېڭى ئىككى قۇتۇپلۇق ئەندىزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زىيادە
كۆپ مەنپەئەتلىشىش، زىيادە مۇرەككەپلىشىش ۋە پەرقلىق بولۇش
ئەھۋالى كېلىپچىقاتتى.

شۇڭا، بىز بىر خىل زىددىيەت مۇمكىنچىلىكىگە نەزىرىمىزنى
ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك. ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئەندىزىسىنىمۇ
نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ، يەنى مۇھىت بېسىمى دۇنيانى
ئۈزۈكسىز بۆلۈنمە ھالەتكە باشلاپ باردى. تەبىئىي مۇھىتقا بولغان
زىيانكەشلىك يەنە كىشىلەرنى ئۆزى ياشايدىغان زېمىنغا قايتۇرۇپ
كەلدى، ئۇلار تېخىمۇ ئابستىراكت، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئورتاق
گەۋدىدىن تونۇش تۇيغۇسى ئىزدىمەستىن، بەلكى تېخىمۇ تار دائى -
رىگە بەكرەك مايىل. ئۆزى ياشايدىغان ماكان تاشقى دۈشمەنلەردىن
قوغدىلىشى كېرەك، بۇنداق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ يەنە ئۈزۈكسىز
ئەۋج ئېلىۋاتقان كۆچمەنلەر ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن كۈچىيىپ بار -
دى، ئەمما تەجرىبىگە ئاساسلانغاندا كۆچمەنلەر دولقۇنى دەل مۇھىت
بېسىمىغا تۈرتكە بولىدىغان ئامىل، شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئالدىمىزغا
قويۇلغان مەسىلە «چوڭ» مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ توقۇنۇشى
بولماستىن، بەلكى «كىچىك» ئىرق مەدەنىيىتىنىڭ بۆلۈنۈشى بو -
لۇپ، ئۇ ئايرىمچىلىق، ئۈزۈكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش

ۋە دۆلەت كىرىزىسى، چېكىدىن ئاشقان چەتكە قېقىش كەپپىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كەڭ كۆلەملىك ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئاجىز دۆلەتلەر بۇنداق بېسىم ئاستىدا يىمىرىلىپ ۋەيران بولۇشى، سومالىدىكىدەك ئەھۋاللار يەنىمۇ كۆپىيىشى مۇمكىن. كۈندىن - كۈنگە قىس بولۇ - ۋاتقان بايلىقلارنى، مەسىلەن، تېرىلغۇ يەر، ئىچىدىغان سۇ قاتار - لىقلارنى تاللىش يۈزىسىدىن ياكى دېڭىز - ئوكيانلاردا بېلىق تۇ - تۇش جەھەتتىكى پىكىر ئىختىلاپىدىن رايونلار ئوتتۇرىسىدا كەس - كىن ئۇرۇشلار كېلىپچىقتى. بۇنداق ئىشلار كۆز ئالدىمىزدىمۇ كۆپ يۈز بېرىشى مۇمكىن. دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىش تەھدىتىدىن ساقلىنىشقا قۇربى يېتىدىغان، رايون تەۋەسىدە بىرقەدەر قۇدرەتلىك سانلىدىغان چوڭ دۆلەتلەردە، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ھەربىي ۋاسىتى - لەرنى قوللىنىپ رايون رومگىرىگە ئايلىنىشى ئارزۇ قىلىشتەك يېڭى مۇمكىنچىلىكلەر كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تەھدىتكە ئۇچرىد - غان دۆلەتلەر ئەتراپتىن قوغدىغۇچى ئىزدەشكە كىرىشتى. ئارقىد - ىدىنلا دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇق ئويۇنى يەنە باشلاندى. ئېكولوگىيەلىك كىرىزىسنىڭ ۋەسۋەسىسى بۇ ئويۇننىڭ تېز ئايلىد - ىشىغا تېخىمۇ تۈرتكە بولدى. ياۋروپانىڭ ئىچكى قىسمىدا دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، پۈتكۈل «غەرب دۇنياسى» تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى، بۇنىڭدىكى مەقسەت ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئۆز چېگراسىغا بولغان تەھدىتىنى توسۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق ھەمكارلىقنىڭ شە - كىللىنىشى غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۈزۈكسىز كۆپىيىۋاتقان پەرققە قارىغاندا تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئى - گە. بىز ئالدىنقى قىسىمدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «نورمال تەرەققىي قىلىۋاتقان» دۆلەتلەر ھاكىمىيەتنىڭ دائىملىق ئالمىشىشى ۋە تې -

خىمۇ تەھدىتلىك بولغان كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ تەسىرىدىن تۇتقان يولىنى ئۆزگەرتتى. ئەلۋەتتە بىز يەنە تېخىمۇ قىزىقارلىق ئىشلارنى توقۇپ چىقالايمىز، مۇھىتنىڭ جىددىي ئۆزگىرىشى «يوھان بېشا - رەتلىرى»دىكى «تۆت چەۋەنداز» (ئايرىم - ئايرىم ھالدا چۇما كېسىلى، ئۇرۇش، ئاچارچىلىق ۋە ئۆلۈمنىڭ سىمۋولى، ئۇ تېررورلۇق، شۇملۇقنى بىلدۈرىدىغان ئىسمىداش — تەرجىماندىن)نى دۇنياغا تېزلىكتە يامراتتى. چۇما كېسىلى بىلەن ئاچارچىلىق شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇقىملىقنى يوققا چىقاردى. كەڭ كۆلەملىك قېچىش ۋە كۆچۈش دولقۇنى دۆلەت چېگراسىغا يوپۇرۇ - لۇپ كەلدى، بۇ ئاخىرىدا ئىگىلىك ھوقۇقىنىمۇ يوققا چىقىرىشى مۇمكىن. جۇشقۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ بولمىغان بۇنداق ھۆكۈمەتسىز - لىك دۇنياسىدا، مەدەنىيەتنىڭ پېشانىسى ئوڭ كېلىپ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس، خەلقئارالىق سىياسىيىمۇ يوققا چىقتى، قېپقالدىغىنى پەقەت بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقان كوللېك - تىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئەجەللىك چەككە يەتكەن، ئۈمىدىسىز - لىك بىلەن تولغان ياشاش يولىدىكى جەڭلا بولدى، خالاس.

بىراق، تېخىمۇ ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تەرەققىيات ئە - دىزىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. «ئوتتۇرا ھال» ئاپەتلەر، مەسىلەن، ھىندونېزىيەدە يۈز بەرگەن ئورمانلىق ئوت ئاپىتى ياكى ئاتموسفېرادىكى ئوزون قەۋىتى تۆشۈكىنىڭ ئۈزۈكسىز چوڭىيىشى ئارقىسىدا، كىشىلەر مۇھىت ئاسراش مەسىلىسىنى يېڭىباشتىن ئويلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەر شارى مۇھىتىنى ئاسراش ئېڭىمۇ كۈچەيدى. بىز بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقان مۇھىت ئاسراش مەسىلىسى ھەرقانداق مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كەلگەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى پىكىردە بىرلىككە كېلەلەيدىغان تېما. مۇھىت ئاسراش ھەرىكىتى دۇنيادىكى بارلىق رايونلاردا قانات يايدى.

دۇرۇلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتتە قاتنىشىش خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان تەرەققىيات سىياسىي كۈچىگە ئايلاندى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئىقتىسادىي مەنپەئەت گۇرۇھلىرى، مۇھىت ئاسراش تېخنىكىسى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان سانائەت تارماقلىرى ۋە بىيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇل تارماقلىرى ئوتتۇرىدا سىدا شەكىللەنگەن ئىتتىپاقنىڭ ئۇزۇن قەۋىتىنى قوغداش كېلىشىمى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەت كېلىشىمىنى ئادا قىلىشقا، شۇنداقلا باشقا بەزى دېڭىز - ئوكيان ئاسراش كېلىشىملىرىنىڭ ئىمزا ئالغۇسىغا ياردىمى تەگدى، نۆۋەتتە يەر شارنىڭ كىلىمات سىياسىتى جەھەتتە نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، بىراق بىز تامامەن تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى، بۇنداق ئىتتىپاق شەكىللىنىش ھاسىل بولۇشى «جەنۇب تەرەپ» بىلەن ئامېرىكا ۋە باشقا ئۆزى خالىمايدىغان دۆلەتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن «شىمال تەرەپ» ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق قارشىلىق شىشنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. ئامېرىكىدىكى ئەل رايىنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، كۆپ سانلىق كىشىلەر مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە مۇرەسسە قىلىش پوزىتسىيەسى قوللىنىشنى خالىسىمۇ، بىراق نۆۋەتتىكى ھۆكۈمەت قوللانغان قاتتىق سىياسەتلەرنى قوللىمايدۇ، بولۇپمۇ پارلامېنتتا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىكى چېكىدىن ئاشقانلار پارانىڭ گازىنى قويۇپ بېرىشنى چەكلەيدىغان «كىيوتو كېلىشىمى»گە نىسبەتەن جاھىللارچە مەيداننى ئىپادىلىدى.

ئۇنداقتا، مۇھىت سىياسىتىدىكى بۇرۇلۇش ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىشىشىدىكى چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالارمۇ؟ بۇ خىل قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ. ئىنسانلار ياراتقان بارلىق مەدەنىيەتلەردە، تەبىئەت (ئوب-

يېپىكتىپ ماددىي دۇنيا)كە نىسبەتەن پەۋقۇلئاددە تەسەۋۋۇر كۈچى بار. مەسىلەن، جىمىكى مەۋجۇداتلارنى پەرۋەردىگار ياراتقان ياكى بۇلار ھەتتا پەيغەمبەرلەرنىڭ گەۋدىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، بۇ كىشىلەردىن ئاسراش مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتتىكى كىشىلەر مۇشۇ ئاساستىلا بىردەكلىك ھاسىل قىلالايدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئەلۋەتتە بەك كۆپ ئۆ-مد كۈتەلمەيمىز. ئەمما، «جەنۇب تەرەپ»تىكى ئاھالىنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، سانائەتلەشتۈرۈش دولقۇنى بىلەن «شمال تەرەپ»تە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن مەنپەئەت ئىنپىرتسىيەسى ۋە تۇرمۇش ئادىتى بۇ خىل بۇرۇلۇشنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى ئەمەلىي ئەھۋال تەلەپ قىلغاندىكىندىمۇ بەكرەك ئاستىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. يەر شارىنىڭ مۇھىت شارائىتى كەلگۈسىدىكى نەچچە ئون يىلدا داۋاملىق يامانلىشىپ بارىدۇ، رايون خاراكتېرلىك ئاپەتلەر مۇشۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. بىراق، بىزگە يەنە مۇنداق پۇرسەتمۇ بار. يۈ-قىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يامان ئىشلار بەلكىم دۆلەت چېگراسى ۋە مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىغان ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئىستاتىستىكىدىكى تەرەققىيات ۋە كۆچۈش

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش بىلەن «كۆچمەن»لەر ھادىسىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتنى سېلىشتۇرىدىغانغا باشقا بىرەر خىل ئۇسۇل تېخى يوق. «كۆچمەنلەر» ياشاش ئۈچۈن، ئۆزى تۇغۇلغان يەرگە تامامەن يات، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەھ-دىت بىلەن تولغان يېڭى مۇھىتقا كۆچۈپ بارىدۇ. يەنە بىر جەھەت-تىن، ئۇ مۇشۇ كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغان دۆلەتتىكى ئەسلىي ئاھالىلەر يۈزلەنمىسە بولمايدىغان تاشقى خىرىس. بۇنداق خىرىسنى

ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى سىنىپقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە مۇھىم ئەمەس ياكى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق كىچىك ئىش دېيىشكە بولمىسىمۇ، بىراق ئېمىلا دېگەن بىلەن ئۇ يەنىلا زەربىسىز ھەم تەھدىتسىز ئىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئاساسەن دېگۈدەك بۇ تۈپەيلىدىن تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار مائارىپ جەھەتتە تاشقى تەسىرنىڭ تەسىرگە بەكرەك ئۇچراپ، بىزارلىق ھېس قىلىپ قالسا، ئۆزىنىڭ بالىلىرىنى باشقا رايوندىكى مەكتەپلەرگە ياكى خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بېرىشىدۇ. كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان «يۈك»نى كۆتۈرىدىغانلار ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئاۋام - پۇقرالار بولىدۇ، ئۇلارغا يېڭى كەلگەن ئاھالىلەردىن خىزمەت ئورنى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەرزان باھادا ئىجارە بېرىدىغان ئۆيى ۋە كەسپىي تەربىيەلىنىش پۇرسىتىنى تالاشماقتىن باشقا ئامال يوق. دەل مۇشۇنداق ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ چەت گىرۋەكلىرىدە تۇرۇۋاتقانلار رىقابەتلىشىۋاتقان ئەھۋالدا، ئوڭ قانات ئۇچىغا چىققان ئونسۇرلارنىڭ كىشىنى قايىمۇقتۇرىدىغان تەرىغىياتلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا شارائىت يارىتىلىدۇ.

كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىدۇ. ئافرىقىدا دىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار پۈتكۈل دۇنيادىكى رويخەتكە ئېلىنغان مۇساپىرلارنىڭ %30 نى قوبۇل قىلدى، ئەمما ئۇ يەردىكى دائىمىي تۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنىڭ سانى دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %10 نىلا ئىگىلەيدۇ، كۆپ سانلىق مۇساپىرلار، قوغلاپ چىقىرىلغانلار ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەردە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ يەر پەقەت پاناھلىنىدىغان جاي تېپىشتىكى ئوتتۇرا ھالقا، بىراق ئۇلاردا شىمالدىكى «گۈزەل دۆلەت»لەرگە بېرىۋالغۇدەك

مۇساپىنى داۋاملىق بېسىشقا كېتىدىغان زۆرۈر مەبلەغ كەمچىل. مۇساپىرلارنى قوبۇل قىلغان بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار دۇچ كەلگەن مەسىلە بىزدەك بىرقەدەر باي، بىر گەۋدىلىشىش دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى، تۈزۈلمە جەھەتتىن ماسلىشىش ئىقتىدارىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ.

بىراق، يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە، بىزمۇ كۆچمەنلەر مەسىلىسىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز، كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك ھالدا «پېنسىيە پۇلىمىز» نىڭ بىخەتەرلىك كاپالىتى مۇشۇ تۈپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرايدۇ، دەپ قارايدىغان مەسىلە كىشىلەر ھەمىشە مۇنازىرە قىلىشقانداك ئۇنچىۋالا ئېغىر مۇئەسسەسە. چۈنكى، ئۇ مەسىلىلەرنى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئارقىلىق تامامەن ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. يەر شارى خاراكتېرلىك مۆلچەردىن قارىغاندا، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب تۆۋەندىكىچە:

نامرات ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ تېز كۆپىيىشى پەيدا قىلغان بېسىم؛
نامرات، باي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقىنىڭ ئۈزۈكسىز چوڭىيىشى؛

مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى؛
ئۇرۇش، ئىچكى ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق سىياسىيىسى؛
پۈتۈن يەر شارىنى قاپلاۋاتقان قولايلىق قاتناش تورى.
ئەرەب ئەللىرىدە ئاھالىنىڭ زور مىقداردا كۆپىيىشى بۇ رايوندىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي كىرىمىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، تۈركۈملەپ چوڭ بولۇۋاتقان ياشلار تېز ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيادا تېگىشلىك «پۇل»، بىخەتەر سۈ-

رۇنغا ئىگە بولالمىدى. مەيلى خىزمەت، تۇرالغۇ ياكى مەدەنىيەتنى تونۇش تۇيغۇسى بولسۇن، ھەممىسىلا زۆرۈر كاپالەتتىن مەھرۇم قالدى. خۇنتىنگتون ئۇنىڭدىن ئۆتكۈر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ ئاساسىنى كۆرۈۋالدى. ئۇ ئىسلام دۇنياسى غەرب ئەللىرى بىلەن كەسكىن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ بېشارەت بەردى. ئەمە - ما، ئۇ غەرب ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىش دولقۇنى دۇنيادىكى ئوتتۇرا ئاقرىقىدىن باشقا رايونلارغا ئوخشاشلا ئاستا - ئاستا پەسەيىشكە باشلىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى. شىمالىي ئاقرىقىدىكى مەغرب رايونىدا ئاھالىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى نۆۋەتتە تېخى %2.5 تىن ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقى بىر قانچە يىلغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئېشىش نىسبىتىدە يەنىلا سەل تۆۋەنلەش بولدى. باشقا رايونلار، مەسىلەن: شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، جۇڭگو ياكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدە بۇ مەزگىلدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى %2 تىن تۆۋەن بولدى ھەمدە %1 كە قاراپ يېقىنلىشىۋاتىدۇ. ئەمما، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىدە، ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى نۆل ھالەتتە دېگۈدەك تۇرۇۋاتىدۇ ياكى بولمىسا كېمىيىۋاتىدۇ.

بىز ئېكولوگىيە، ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بۇنداق يۈزلىنىشنى قەتئىي قوللىشىمىز كېرەك، بىراق ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تۇغۇلۇش نىسبىتىنى بىۋاسىتە تىزگىنلەشكە قارىتىلىپ قالماسلىقى كېرەك، بۇنىڭدا بەزى ۋاسىدە - تىلىك، ئاسان تالاش - تارتىش قوزغىمايدىغان ئۇسۇللارنى تەۋسىيە قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ياردەم بېرىپ، ياشاش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي ياشانغاندا كۈتۈنۈش سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش. ئەڭ مۇھىمى ئاياللارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنى كەسپىي ھايات ۋە جەمئىيەت -

يەتتىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ماسلاشتۇرۇش لازىم. ئەلۋەتتە، مۇ-
شۇ تەدبىرلەرگىلا تايانغان بىلەن كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان ئىجتىما-
ئىي بېسىمنى تولۇق تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بىراق، بۇ تەدبىرلەر نې-
مىلا دېگەن بىلەن بېسىمنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىش رولىنى ئوي-
نايدۇ ھەمدە كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان دۆلەتلەر-
مۇ مۇشۇ تۈپەيلىدىن زەربىدىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

يەكۈن

خەلقئارالىق سىياسىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىدىيەۋى
ئېقىم خۇددى كىشىلەرنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسىيە-
يەسىگە ئوخشاش ئاجايىپ زىددىيەتلىك بىر خىل پىسخىكىنى ئى-
پادىلىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، دۆلەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى
قارشىلىشىشقا تۈرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى دۆلەت-
لەر ۋە رايونلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىققا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرى-
جىدە تۈرتكە بولدى. يەر شارىلاشتۇرۇشتا ماكان ئارىلىقى بارغانچە
مۇھىم بىلىنمەيدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت چېگراسىنى
ھالقىغان ھەمكارلىققا كۆپ قولايلىق تۇغۇلدى.

بۇ مۇھاكىمىلەرنىڭ يەنىلا ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق ھالىتىدە
تۇرۇۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي رايونلارغا (ئاشۇ تەرتىپلىك، قە-
دىمىي دۆلەتلەر دۇنياسىغا) كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئەڭ كىچىك
بولىدۇ. بۇ رايونلاردا خەۋپسىزلىك جەھەتتىكى مۇشكۈلاتلار ئۆزئارا
ھەمكارلىق ئۈچۈن ئەڭ چوڭ توسالغۇ پەيدا قىلدى. بۇ يەردە ماكان
ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ئىنتايىن مۇ-
ھىم رول ئوينىمايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. توقۇنۇش ئالدى بىلەن يەرلىك
خاراكتېرىگە ۋە رايون خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ؛ قوشنا دۆلەتلەر
ۋە باشقا سىياسىي بىرلىكلەر ئۆزئارا تالاش - تارتىش پەيدا قىلىدۇ.

دىغان ئەڭ چوڭ خەۋپنى ئۆزىگە يوشۇرغان بولمىدۇ. دۆلەتلەر دۇنيا - سىدىكى دەل مۇشۇنداق سىستېما كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى يۈرۈ - تۇشقا ئۇرۇنغان مەشھۇر بېشارەتچىلەر دىققەت قىلىدىغان مۇھىم نۇقتىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ بېشارەتچىلەر ھېنرى كىسسىپىنگېر، زىبېگنېف بىرىنسىكىي، پاۋل كېننىدى، ئارنولفى باللىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەتنىڭ كېيىنكى بىر ئەسىرىنى 19 - ئەسىرگە خاس نەزەر بىلەن كۆزىتىشكە مايىل ھەمدە خەلقئارالىق سىياسىدىكى باشقا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ - لەرگە سەل قارايدۇ. ^① شۇڭا، ئۇلارنىڭ مۆلچەرى چوقۇم جايىدا چىق - مايدۇ ھەم چەكلىمىلىككە ئىگە.

سەيمىل خۇنتىنگتوننىڭ بۇ ئەپەندىلەرگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ كەلگۈسىگە نەزەر سالغاندا، ھەمىشە مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلارنى قوشۇۋېلىپ، ئەنئەنىۋى سىياسىينىڭ كونا تونىنى توپتوغرا كىمىۋالىدۇ، بىراق ئۇ «مىللىي دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى» ئورنىغا «يادرو لۇق دۆلەت رەھبەرلىكىدىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكى» نى دەسسەتكەن. ئۇنداق قىلمىغان بولسا، ئۇمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن سىياسىينى تەھلىل قىلىشتەك ئور ئىچىگە چۈشۈپ قېلىپ چىقالمىغان بولاتتى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدا، ئىقتىسادنى يەر شارلاشتۇرۇشنىڭ كۈچلۈك ھەمكارلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئاستا - ئاستا يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى مەجبۇرلاش يوسۇنىدىكى، ۋاقتى ئۆتكەن، سودىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان كونا رامكا ئالىدۇ، بۇنداق ئىدىيە بويىچە بولغاندا، بىر ئادەم ئالىدىغان پايدا مۇقەررەر

① ھېنرى كىسسىپىنگېر: «دۆلەتنىڭ ئىدارىسى: دىپلوماتىيەنىڭ ماھى - يىتى»، بېرلىن، 1994 - يىلى نەشرى. پاۋل كېننىدى: «21 - ئەسىرنى كۈتۈۋالايلى» فىرانكفورد، 1993 - يىلى نەشرى.

ھالدا يەنە بىر ئادەم تارتىدىغان زىيان ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولىدۇ. بىراق، ئۇزاق مەزگىللىك نۇقتىدىن قارىغاندا، بىر رايوننىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈكسىلىشى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە قارىتا مۇقەررەر ئاكتىپ رول ئوينىدايۇ. بۇنىڭدىن سىرت، كاپىتالىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى يۆتكىلىشىچانلىقى ۋە خەلقئارالىق ئىشلىرىنى ئۇنى مىللىي دۆلەتنىڭ ئەسلىي خاسلىقىغا بېقىندۇرۇپ قويۇپ، بارغانسېرى زامانىنىڭ كەينىدە قويدۇ. دۆلەت ھالقىپ تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار ئۆزلىرى مەبلەغ سالغان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي توقۇنۇشقا قىلچە قىزىقمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى پۈتكۈل دۇنيادا رىقابەتلىشىش ئۈچۈن مۇقىم بىر مۇھىت يارىتىش، يەنە كېلىپ خەلقئارالىق يېقىن ھەمكارلىق ئارقىلىقلا بۇ نىشانغا يەتكىلى بولىدۇ. دۇنيا سودا تەشكىلاتى بىر دۆلەت ئۆز ئالدىغا قۇرۇۋالغان «خۇسۇسىي ئاپپارات» ئەمەس، ئىقتىسادىي جەھەتتە قۇدرەتلىك چوڭ دۆلەت قولىغا ئېلىۋالغان ئەڭ ئوۋەن چەكتىكى تىزگىنلەش كۈچى ئالدىدا، باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىر - بىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى تىرىشىپ كۈچەيتىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك، نېمىلا دېگەنبىلەن ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىر بېلەت تاشلاشقا كۈچى يېتىدۇ.

بۇ كونكرېت ئەھۋالنى چىقىش قىلغاندا، ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق ئورنىتىش تەسەۋۋۇرىنى تامامەن ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا دۇنيا ئىقتىسادى ۋە سىياسىي مەنپەئەت ئەڭ زور چەكتە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق غەرب بىلەن شەرقىي ئاسىيا ياكى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقىتتۇر. تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇ -

كى، ئېچىۋېتىلگەن جۇڭگو بۇ ھەمكارلىق ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدۇ؛ ئەمما خەۋپلىك، بېكىنمە جۇڭگو بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بولۇپ قالدۇ. لاتىن ئامېرىكىسى، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، شەرقىي ياۋروپا (رۇسىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يەنە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان رايونلارمۇ زورمۇزور دېگۈدەك بۇ ئىتتىپاق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىسلام ئەللىرى زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنى تاماملىسا، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا مۇشۇ چەمبىرەك ئىچىگە سىغىداپ كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق خەلقئارالىق سىياسىي داۋالغۇشنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىيەلگۈدەك دەرىجىدە كۈچىيىدۇ ياكى بولمىسا ھەتتا ۋەزىدە يېتى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان رايونلار، مەسىلەن، ئافرىقا ۋە يېقىن شەرق رايونلىرىدا تېخىمۇ پايدىلىق رامكا شارائىتىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇ يەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ مۇمكىن.

ئاسىيا بىلەن غەربنىڭ ئىتتىپاقى غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتى. لىرىنىڭ تور تەشكىلى شەكلى ئارقىلىق قۇرۇلغان ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دۆلەتلەردە ئۆز ئورنىنى تىكىلگەن. بۇ كۈل-لىپكىتپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتى ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ پائالىيىتى بىلەن ھامان بىردەك بولۇپ كېتىشى ناتايىن، بەزىدە ھەتتا ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، مۇھىت ئاسراش ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسى ۋە ئىستېمال-چىلارنى قوغداش، ئەمگەك مۇھاپىزىتى جەھەتتە شۇنداق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ تەشكىلاتلار ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ ئۈستۈنلۈكىگە قارىتا بىر خىل تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچنى ھاسىل قىلىدۇ. باشقا دۆلەت ھالقىغان ئالاقىلەر بۇنداق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ، تېررورىزمنى بىۋاسىتە پەيدا قىلىمىسە، قىزىقىشى ئوخشىشىپ كېتىدىغان پارتىيە - گۇرۇھلار تەشكىل

قىلغان «خەلقئارالىق تەشكىلات» لار بۇنىڭ مەسئۇلىدۇر.

تېررورىزم، مۇھىت مەسئۇلىسى، كۆچمەنلەر دولقۇنى قاتار -
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھالقىشلار پەيدا قىلغان پايدىدە -
سىز تەسىرلەرمۇ ئوخشاشلا ئاتالمىش زىددىيەتلىك ھادىسىلەرنى نا -
مايان قىلىدۇ. تېررورىزم بىر جەھەتتىن قەيىلە ئىتتىپاقىنىڭ
بىردەك ئىتتىپاقلىشىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىراق،
ئۇ يەنە قەتئىي، ئورتاق كۈرەشلەرگە زۆرۈر ھەم مۇۋاپىق سەۋەب
تېپىپ بېرىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان قىزىقىشىنى بىرىدە -
چى ئورۇنغا قويغان دۆلەتلەر تېررورىزم پەيدا قىلىدىغان مۇقىمسىز
ھالەتنى چوقۇم ياقتۇرمايدۇ، بۇ بىر «كىرىستاللىشىش نۇقتىسى»
بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، مۇھىت ئاسراش مەسئۇلىسى ۋە كۆلىمى
زور كۆچمەنلەر ھەرىكىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقىمۇ بۇ قانۇنىيەت
ئوخشاشلا باب كېلىدۇ.

ئۇنداقتا تەھلىلىمىزنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە، مەدەنىيەت ئا -
مىلىنىڭ زادى قانداق رول ئوينايدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ با -
قايلى. يەكۈن شۇكى، ئۇ زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى كەسكىنلەشتۈ -
رۈۋەتتى، بۇ تەرىپىنى ئۇنىڭ پايدىسىز تەسىرى دېمەي بولمايدۇ.
بىرىنچى، بۇ نۇقتا كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان ئاشۇ دۆلەتلەردە
ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى بۇ دۆلەتلەردە مەدەنىيەت ئامىلى ئاساسلىقى
ئىچكى ئىشلار جەھەتتىكى مەنىگە ئىگە. ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت
جەھەتتىكى تالاش - تارتىشلار يەنە تېررورىزملىق پائالىيەتلەر ئۈ -
چۈن ئادەتتىن تاشقىرى زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن؛ ئۇ تېررورىزمىنى
بىۋاسىتە پەيدا قىلىمىسىمۇ، تېررورىزمىنىڭ مۇددىئاسى ئۈچۈن يې -
ڭى مەنبەلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ ئاساسلىقى يەر -
لىك ۋە رايون خاراكتېرلىك تالاش - تارتىشلارنى قوزغايدۇ، يەنى
دىنىي ئەقىدىنىڭ چىن مەنىسى ئۈستىدە توختىماي تالاش - تار -

تاش قىلىۋاتقان ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئارىسىدا، ئەسلىيەتچىلەر بىلەن «بىدئەتچىلەر» ئارىسىدا ھەمدە ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۆلەت بىلەن ئىرقلار ئارا ئوقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن. بەزىدە بۇنداق ئىشلار مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشاش بولغان دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان ئىتتىپاقىتىمۇ يۈز بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ دۆلەت مەنپەئەتى ئوخشاش بولۇپ قالسا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئورتاق نۇقتا بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىللەنگەن تېخىمۇ ئاسانلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. بىراق، ئومۇمىي پىرىنسىپنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاساسلىقى ھوقۇقنى كۈچەيتىشنى ئويلايدىغان سىياسىي تەشكىللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ماكان جەھەتتىكى يېقىنلىشىش بىر - بىرىدىن رايى يېنىش كەيپىياتىنى تېخىمۇ ئاسان كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقمۇ مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرققە ئوخشاشلا تالاش - تارتىشقا قاتناشقان ياكى ھەمكارلىقنى قوغدىغان كۆلەم قانچە چوڭ بولسا - دۆلەتلەر گۇرۇھىدىن رايون ئىتتىپاقىغىچە، ھەتتا ئورتاق دۇنيا سىستېمىسىغىچە - مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ باشقا ئامىللار تەرىپىدىن چەكلەنمەسلىكى ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش پۇرسىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ پايدىسىز تەسىرىنى ھەقىقەتەن پەيدا قىلغان - قىلمىغانلىقى ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىشنىڭ يۈز بېرىشى ئۇنى ئىقتىساد، مۇھىت، كۆچمەنلەر ۋە ئالماشتۇرۇش مەسىلىلىرىدە ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ تەقدىر كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنمايدۇ، بەلكى تېخىمۇ چوڭ جەھەتتىن دۆلەت ۋە سىياسىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئامىلىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىگە باغلىق بولىدۇ.

بىز نېمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەك؟

بىز قانداق قىلساق ئالاقىنى كۈچەيتىدىغان ئىلگىرى سۈرۈش كۈچى، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تۈرتكىلىك كۈچنى بۆلۈشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدىن ئاشۇرالايمىز؟ خېلى نۇرغۇن كىشىلەر تەشۋىشكە چۈشۈپ ھەم نورمال تۇرمۇش ئوربىتىدىن ئايرىلىپ، زوراۋانلىق خاھىشىغا يۈزلەنگەن چېغىدا، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا دۇچ كېلىدۇ، بۇ چاغدا بىز تىنچلىق مۇساپىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن قانداق زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمىز كېرەك؟ ناۋادا بىز بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەكچى بولساق، ئۈچ قاتلامدىن تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك، بۇ بىرقانچە نۇقتىغا رايون تەھلىلى داۋامىدا ئۈزۈكسىز دىققەت قىلىنىپ كەلمەكتە، شۇنىڭدەك كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىندى، ئۇلار دەل دۆلەت، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتتۇر.

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ رېتسىپى

دۆلەتلەر دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم يېتەكچى پىرىنسىپ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توسۇپ، مىللەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىلگەن مۇھىم رولىنى ۋەھىمدىن خالىي قىلىشتىن ئىبارەت. مىللەت بىلەن ئىرق ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىش تۇيغۇسىنى ھاسىل قىلىش ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم، گەرچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان قىلمىشلارنىڭ يۈز بېرىشى

مۇمكىن بولسىمۇ، ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا تايىنىشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىشكە بولمايدۇ. بۇ خىل ئېنىق تونۇش «قول ئېلىشىپ يارىشىپ قېلىش سىياسىتى» ۋە چەكلەش سىياسىتى بىلەن ئورگانىك بىرلىككەن «جىددىيلىكنى پەسەيتىش سىياسىتى» نى ئاساس قىلغان.

ئىشلىتىش مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇشتا نۇرغۇن مىزانلار بار. ئۇ بارلىق قاتلاملاردىكى دىپلوماتىيە ئالاقىسى، سۆزلىشىش ۋە سۆھبەتتىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ھالدا باشلىقلار سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ چوڭ سىياسەت - فاڭجېنلىرىنى بەلگىلەيدىغان، ئۇرۇش ياكى تىنچلىق ئۈستىدە قا- رار چىقىرىدىغان رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىشنىڭ ئور- نىنى باشقا ھەرقانداق شەكىل ئالالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى ئىشلىتىش مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتى- تىشىمۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. غەرب ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان رايونلاردا، غەرب ئالدى بىلەن بۇنداق ئىشلىتىش مۇناسىۋىتىنى ئوچۇق - يو- رۇقلۇق بىلەن تۇرغۇزۇشى كېرەك، ئىمكانىيەت بولسا بۇ ھەربىي ھازىرلىقلارنىڭ سان ۋە سۈپىتىنى تىزگىنلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتە ئامېرىكا ئاسىيادا تۈرلۈك ئالدىن باشلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇ جۇڭگو، ھىندىستان بىلەن ھەربىي ھەمكارلىق مۇددىئاسىنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزدى ھەمدە ئۇنى يولغا قويدى. بىز ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە ئىشەن- مىسىمۇ، ئەمما دۈشمەنلىك غەربىدە بولمىغان دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئىران ۋە سۈرىيەدەك دۆلەتلەر بىلەن ئەڭ ياخشى مۇشۇنداق ھەمكارلىق شەكلىنى ئورنىتىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىمىز.

ئۆزئارا ئىشلىتىش تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈشتە، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلارغا تايىنىشتىن باشقا تېخىمۇ كارغا كېلىدىغان شەكىل يوق. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى كۆپچىلىك تەنقىد قىلىپ، ئەيىبلەپ كېلىۋاتىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ «پائالىيىتى» ھەمىشە يېتەرلىك ئەمەس دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ تەنقىدلەر ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ جان تومۇرىنى چاڭگىدەلىشىغا ئېلىۋالغان ئەزا دۆلەتلەرگە قارىتىلغان، بىراق بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەرقايسى ئەللەرنى كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتكەن بولۇپ، كۆپچىلىك بىرلىكتە خەۋپسىزلىك مەسىلىسىنى ئورتاق مۇھاكىمە قىلسا ھەمدە خەۋپسىزلىك جەھەتتە - لەردىكى مۇشكۈلاتلاردىن تىرىشىپ قۇتۇلسا بولىدۇ. نۆۋەتتە ئامېرىكىدىكى ئوڭ قانات پارتىيە - گۇرۇھلاردا كەڭ تارقالغان تەكەببۇرلۇق، مەنىستەمەسلىك كەيپىياتنىڭ ئورنىنى قوللاش ۋە مۇنازىرە سۈۋەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئېلىۋاتىدۇ. شۇڭا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن كۆپ خىل، جاپالىق ۋەزىپىلەرنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنلىيالىشىنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇۋاتىدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئارا ۋە رايونلار ئارا چۈشىنىش ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى بىرىنچى ۋەزىپە.^①

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىش مۇساپىسى

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى داۋاملىق يولغا قويۇشى تۈپ رېئال ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ناۋادا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكىدېنتى

① ئېرنست ئوتتوكزېمپىل: «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى»، «ئىمكانىيەت ۋە خاتا چۈشەنچە». مىيونخېن، 1994 - يىلى نەشرى؛ «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيانىڭ تەرتىپى: خەلقئارالىق سىياسىي مەدەنىيەتتۈرۈشكە قوشۇلغان تۆھپىمۇ؟»، ئوپلادېن، 1997 - يىلى نەشرى.

يان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى پىرىنسىپ جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىمىسا، بۇ رۇسىيەنىڭمۇ مۇۋاپىق شەرت ئاستىدا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ شەرتلەر رۇسىيە - نىڭ ئۈزۈل - كېسىل دېموكراتىيەلىشىشى، ئىقتىسادنىڭ مۇقىم تە - رەققىي قىلىشى، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولۇشى، ئۆ - زىگە قوشنا ئەللەر بىلەن ماس ئېنىق مۇناسىۋەتنى ساقلاش قاتار - لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، نۆۋەتتە رۇسىيەدە بۇ شەرتلەر غەرب ئىشەنگۈدەك ۋە قوبۇل قىلالغۇدەك شەكىلدە ياخشىلانغىنى يوق. سىرتلاردا رۇسىيە بەك قۇدرەتلىك دۆلەت بولغانلىقتىن شىما - لىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىغا كىرىشى مۇم - كىن ئەمەس، دەيدىغان گەپ - سۆزلەر بار. بۇ زور مۇزور ئۆزىنى كۈچلۈك كۆرسىتىشنىڭ باھانىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ناۋادا بۇ گەپنىڭ ئاساسى بار دەيدىغان بولساق، ئۇنداقتا ئامېرىكىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن چىقىرىۋەتسەك بولىدۇ. كەل - گۈسىدە رۇسىيەنىڭ مۇۋاپىق پەيت تېپىپ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن ئىبارەت بۇ غەرب سىياسىسىدىكى مەركىزىي تەشكىلاتقا كىرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، پەقەت رۇسىيەنىڭ شۇنداق ئارزۇسى بولسىلا، بۇ تەسەۋۋۇر شەك - شۈبھىسىزكى، سىياسىي ئىدراكنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ. ناۋا - دا رۇسىيە باشقىچە يول تۇتسا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشى. ئەمما، بۇ ئىشتا زىددىيەت يەنىلا كۆپ، بىز بىر جەھەتتىن رۇسىيەنىڭ ئۈزۈكسىز «غەربلىشىشى» نى ئارزۇ قىلىمىز، ھەتتا شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلىمىز. بۇ مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولۇپ، بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ، يىراق يەنە بىر جەھەتتىن بىز ئۇنىڭ بۇ تەشكىلاتقا كى - رىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايمىز.

بۇ چوڭ دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈنچە ئاسان ئەمەس، كىشىلەر ئۇنىڭ ئارمانغا تۇشلۇق دەرىجىسى يوق تۇرۇپ ياراتماقچى بولغان دۇنياۋى چوڭ ئوبرازغا ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنىڭ باشقا قوشنا ئەللەرگە بېسىم ئىشلىتىشىگە چىداپ تۇرۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا كاۋكاز رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئۆزىنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئۆزىگە غوجا بولغان ھالدا تەڭشەپ تەقسىملىيەلەيدۇ، بەلكى رۇسىيە قىزىققانلىقى ئۈچۈنلا دۆلەتنىڭ بايلىقىنى سېتىش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويىدىغان ئىش بولمايدۇ.

چەت رايونلارغا بولغان ياردەم

ئافرىقىنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىغا سىرتتىن ئۈزۈكسىز ياردەم بېرىش ھەم ئۇنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىمۇ غەربنىڭ ئىقتىدار دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، بۇ يەردە بىزنىڭ ئالدى بىلەن ئۆز خەلقىمىز ئالدىدا «ياخشى ھۆكۈمەت» ئوبرازىنى ساقلىشىمىزنىڭ چەت رايونلارغا ياردەم بېرىشىمىزدىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىر تىپىك مىسال شۇكى، ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن مائىدىلا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتە، جەنۇبىي ئافرىقا «77 دۆلەت گۇرۇھى» تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ سىرتىدا قېلىشىنى خالىغان. بۇ تەشكىلاتقا كىرگەن ئافرىقا ئەللىرى بىلەن ياۋروپا ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە ئىقتىساد، سودا مۇناسىۋىتى بار ھەمدە ئۇلار ياۋروپا بازارلىرىغا تۇتىشىدىغان ئەۋزەل يولغا ئىگە بولغان، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بەزى ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ بەزى جەھەتتىكى رىقابەت ئىقتىدارىغا بولغان ئەندىشىلەر تۈپەيلىدىن،

ياۋروپا ئىتتىپاقى كېڭىشى تەدبىر بەلگىلەشتە ئۇزاقچە بىر قا-
 رارغا كېلەلمەي ئارسالدىلىقتا قالغان. مەسىلەن، ئۇزاققا سوزۇلغان
 سۆھبەتلەردە، گېرمانىيە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى جەنۇبىي
 ئافرىقىنىڭ رىقابەتچىسى سۈپىتىدە، گېرمانىيەدىكى سەرەبىل تې-
 رىيىدىغان دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىنى «باتۇرلۇق» بىلەن قوغدىدى،
 لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىرىنچى ۋەزىپە ئۇلارنىڭ
 ئۆزىگە ياردەم بېرىش ئىقتىدارىغا تۈرتكە بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ
 جەھەتتە غەرب ئەللىرى ئالدىغا يەنە بىر قەدەم بېسىپ، يەنى بۇ را-
 يوننىڭ ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىشكە
 پايدىلىق مۇھىم بىر قەدەمنى بېسىپ، بۇنى كونكرېت ھەرىكىتىدە
 ئىپادىلەپ، ئۇلارنى تېزدىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات
 تەشكىلاتى (OECD) نىڭ ئەزاسى قىلىۋالسا بولىدۇ.

ئاسىيانىڭ «پولات ئارقاندا مېڭىش»ى

ئاسىيادا بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى
 سۈرىدىغان يۈزلىنىش بارلىققا كەلدى. رايون خاراكتېرلىك تەش-
 كىلاتلار ۋە بىر گەۋدىلىشىشنىڭ باشلىنىشىنى قوللاش كېرەك دەپ
 قارالدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى-
 قى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە
 جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى (SARC) بارلىققا
 كەلدى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى ھېچقان-
 داق نەتىجە چىقمايدىغان قاتمال شەكىلدىن تەدرىجىي قۇتۇلۇپ، را-
 يون ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھەمكارلىقىدىكى ئەمەلىي خىزمەتلەر-
 نى تۇتۇپ ئىشلەشكە كىرىشتى. ئامېرىكا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئا-
 سىيا رايونىدىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭمۇ غەرب ئەللىرى قاتناشمىغان
 ئەھۋال ئاستىدا يىغىلىش ئۆتكۈزۈلەيدىغانلىقىدەك ئەمەلىي پا-

كىتارنىڭمۇ مۇمكىنچىلىكىگە سەۋر قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. بەلكىم دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت سۆھبەت ئۈستىلىگە كەلمىسە، بەزى مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئوڭاي بىر تەرەپ قىلغىلى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىز ئاسىيا ئەللىرىنىڭ خەۋپسىزلىك ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئاساسىي نۇقتىسىغا تامامەن ئىشەنسەك بولىدۇ. ئۇلار غەرب بىلەن بىر-دەكشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلدى. بىز ئىدىئىيە سانىي ھوقۇق مەسىلىسىنى تاشلاپ قويماستىن، بەلكى مۇۋاپىق شەكىلدە ئىش كۈنتەرتىپىگە قويساق بولىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەزا قوبۇل قىلىشتىكى شەرتى غەرب ئەللىرىنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسىدە بولۇپ قالماستىن، كېرەك، بېرىمىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا قوبۇل قىلىنىشىغا بولغان كۈچلۈك ئېتىراز شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى، بۇ مۇستەبىت ۋە دېموكراتىك ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلىكتە «جاھانگىرلىك» نىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئورتاق قارشى تۇرۇش-غا تۈرتكە بولدى. بۇ ئىشلاردا بىز سەزگۈر كۆزىتىش ئىقتىدارىمىز بىلەن ئىش كۆرگىنىمىز تۈزۈك. ئاسىيا ئەللىرى بىزگە مۇناسىۋەتلىك تەنقىد - پىكىرلىرىنى بەرگەندە، غەرب ئەللىرىمۇ ئەستايىدىل قۇلاق سېلىشى كېرەك. ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتىكى سۆزلىشىش-لەردە ئۆزىمىزنىڭلا گېپىنى يورغىلاتقاننىڭ پايدىسى يوق، بىز غەرب ئەللىرىمۇ ئۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىشىمىز، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك.

دۆلەتلەر ئارىسىدىكى يېقىنلىق بۇ رايوننىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللىرى جۇڭگونىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ھەر ۋاقىت دىققەت قىلىشى كېرەك. ئاساس-

يادىكى ھەرقايسى ئەللەر جۇڭگودىن قورقۇش پىسخىكىسىدىن خا-
لى بولالغان چاغدىلا، ئاسىيا سىياسىسىدىكى ئەركىن تەرەققىيات
ئاندىن ئىشقا ئاشدۇ. پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارزۇسى
ياكى زومىگەرلىككىلا ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە
ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئالدىن ئويلىشىدىغان بولغاندىلا، بۇ
ئالدىنقى شەرت ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. بىراق، ناۋادا جۇڭگو مۇشۇ
يولنى تاللىسا، ئۇنداقتا غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا ياردەم
قولىنى سۈنۈپ، تاكى جۇڭگو باشقا دۆلەت ۋە مىللەتلەر بىلەن ئى-
ناق ئۆتىدىغان مۇھىتقا تەدرىجىي ماسلاشقانغا قەدەر ئاسىيادا بىر
خىل كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ھاسىل قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

بۇلاردىن سىرت، غەرب ئەللىرى ئۆزى ئىشەنمەي كېلىۋاتقان
ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ دۆلەت — جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياپونىيە
بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت جەھەتتىن-
كى قوش تەرەپلىك مۇناسىۋەتنى ساقلىشى كېرەك. بۇنداق قىلىش
غەربكە پايدىلىق مەنپەئەت ئامىللىرىنى توپلاپ، ئاسىيادىكى چوڭ
دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئۈچۈنلا بو-
لۇپ قالماستىن، بەلكى بۇ دۆلەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىپ،
ئۇلارنىڭ چۈشىنىشى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، پارلىق قاتلاملار-
دا ئۇزاق داۋاملىشىدىغان، كۆپ خىللاشقان سۆزلىشىش مېخانىزمى-
نى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
رايون توقۇنۇشى يۈز بېرىشتىن ساقلىنىش ھەمدە بۇ رايوننىڭ بىر
گەۋدىلىشىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇنداق سۆز-
لىشىش ئارقىلىق، ئالماشتۇرۇش شەكلىنى ياخشىلىشى كېرەك.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن يارىشىش

دۇنيادا ئىسلام دۇنياسىغا ئوخشاش سوغۇققانلىق بىلەن كۆ-

زىتىشىمىزگە ۋە ئوبىيېكتىپ سۆزلىشىش پوزىتسىيەسى تۇتۇش -
مىزغا توغرا كېلىدىغان باشقا ھەرقانداق رايون يوق. نۇرغۇن مۇ -
سۇلمانلار كۆچمەنلىك يولى ئارقىلىق غەرب جەمئىيىتىمىزگە
كېلىپ ماكانلىشىپ قالدى، پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئەركىنلەشتۈ -
رۈش مۇساپىسىدە، ئۇلار بىز ياۋروپالىقلار بىلەن بولغان كەلگۈ -
سىدىكى ۋاسىتىلىك مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىن.
ئىسلام دۆلەتلىرى بىزگە بىۋاسىتە رايون خاراكتېرلىك قوشنا،
شۇڭا ئۇنى تاشلىۋەتسەك، ئىككى باقلىملىق شەكىل جەھەتتە
بىزگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ، چۈنكى بىزنىڭ ئارىمىزدا
چەك - چېگرانى ئايرىشقا ئۇرۇنۇش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار بەك
كۆپ بولغان.

ئالدى بىلەن غەرب تەنقىدىنىڭ بىردەكلىكى ئارقىلىق ئىسلام
جەمئىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدۇ -
خان ھەم غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيەت ئامىللىرى بىلەن بىر گەۋ -
دىلىشىشىنى ئىزدەيدىغان دۆلەتلەرنى قوللىشى كېرەك، گەرچە
ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى يېتەرلىك بولمىسىمۇ، شۇنداق قىلماي
بولمايدۇ. بۇنداق دۆلەتلەر تۈركىيە، ئىيوردانىيە، تۇنىس ۋە مىسىر -
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ «بىز»نىڭ دېم -
موكراتىيە تۈزۈلمىمىزگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئىنسانىي ھوقۇق بۇ
دۆلەتلەردە يېتەرلىك ھۆرمەت قىلىنمايدۇ، ئىقتىساد بىيۇروكراتى -
تىزىمنىڭ ئاسارىتىدىن تېخى تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنلىكى يوق،
چىرىكلىكمۇ جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە، شۇڭا بۇ -
داق ئەيىبلەشلەرمۇ ئاساسسىز ئەمەس. بىراق، ئۇلارنى ئىسلام دۇ -
نياسىدىكى باشقا ھۆكۈمەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزگە خېلى
يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىز ھەمىشە
ئۇلارنىڭ بىزگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى كۆڭلىمىزدىن چىقىدۇ -

رېۋېتەلمەي كۆنۈپ قالدۇق. ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئېتىراپ قىلغۇسىز كەلمەيدۇ. بىز يەنە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەسلىيەتچىلىكىگە قارشى تۇرۇشتىكى ئىرادىسى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنىمۇ تۆۋەن چاغلانغان كەلدۇق. بولۇپمۇ، تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا غەربنىڭ خاتالىقلىرى روشەن گەۋدىلەندى. ئەلۋەتتە، تۈركىيە چېگراسى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كوردلارنىڭ ئېزىلىشىگە ئۇچراۋاتقانلىقى (ئۇلارنىڭ ئۆزىدىمۇ سەۋەنلىك بار)، تۈرمىلەردە قاتتىق جازاغا تارتىلىۋاتقانلىقى ئېنىق، شۇنداقلا ئارمىيەمۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە زىيانلىق تەسىرلەرنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك. بۇ ئۈچ مەسىلىدە تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بىر گەۋدىلىك شىتتىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي چوڭقۇر ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمىسا بولمايدۇ. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيەنىڭ كەلگۈسىدە ئىتتىپاققا كىرىش مەسىلىسىدە ئېنىق ئىپادە بىلدۈرۈپ، شەرتى ئېنىق ھەم كۈنكەپت ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە سۆھبەتلىشىشتىكى ۋاقىت جەدۋىلىنىمۇ ئۆتۈردى. شۇغىنىسى، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيەنىڭ ئىتتىپاققا كىرىش ئىلتىماسىنى ئاز - تولا خىجالەت بولغان قىياپەتتە ياكى يۈزىنى داپتەك قىلىپ تۇرۇپ دېگۈدەك رەت قىلدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەر پەسىلدە دېگۈدەك تۈركىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىنى ئەيىبلەپ ياكى بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلىپ كەلدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيە ئارمىيەسىنى ئۇلار ئېرىشىشى ئارزۇ قىلىدىغان بارلىق قوراللار بىلەن سېخىللىق بىلەن تەمىن ئەتتى؛ بىزنىڭ بۇنىڭدىنمۇ بەكرەك خاتا سىگنال بېرىلىشىمىز يەنە مۇمكىنمۇ؟ شۈبھىسىزكى، بۇ ئىشلار تۈركىيەگە: بىز سېنى ئالدىنقى سەپ -

تىكى ھەربىي دۆلەت قىلمۇ الماقچى ھەم سېنىڭ ئىچكى ئىشلىرىڭ. نى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، سېنىڭ مۇشۇنداق رول ئېلىد. شىڭنى قوللىماقچى، دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. بىراق، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە تۈركىيە بىزنىڭ دائىرىمىزگە كىرمەيدۇ، شۇڭا، تۈركىيەدىكى تامامەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان تايانچ كۈچلەرنىڭ بۇ سىگناللارنى ئۆزلىرىنى چەتكە قاققان. لىق ۋە بىر تېپىك بىلەن قوغلىۋەتكەنلىك دەپ چۈشىنىپ قېلىد. شىدىنمۇ ھەيران قالغىلى بولمايدۇ.

ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىيەگە قوللانغان سىياسىتى جەھەتتە ئىلگىرىكى مىساللاردىن پايدىلىنىپ كۆرۈشكە بولىدۇ، يەنى ئۇ گىرېتسىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتوگالىيەدەك ياش، يەنە كېلىپ مۇقىم بولمىغان دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى غەرب مىللىي ئورتاق گەۋدىسىگە قوبۇل قىلدى.

ئەمما، ماراكەش، تۇنىس ۋە مىسىرغا نىسبەتەن ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئوتتۇرا دېڭىز سىياسىتى جەھەتتە مۇۋاپىق مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ماراكەش ئىلھام ئاستىدا يولغا قويغان ئېچىۋېتىش سىياسىتى تېخىمۇ ئۇزاق قوللاشقا ئېرىشىشى كېرەك؛ تۇنىسنىڭ چەكلىمە ئاستىدىكى دېموكراتىيەسى، مەسىلەن، بېسىم ئاستىدىكى ئەركىنلىك، قامال قىلىش، قارشى ئېلىنمايدىغان زىيالىيلارغا قارىتا يولغا قويغان چېگرادىن چىقىشنى چەكلەش قاتارلىقلارنىمۇ ئېنىق تەنقىد قىلىد. شىمىز كېرەك؛ مىسىردا ھۆكۈمەتنىڭ كومپارتىيە ۋە مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆكتىچى پارتىيەلەر بىلەن بىرلىكتە ئورتاق سورۇن ھاسىل قىلىشىغا ئىلھام بېرىش كېرەك، لۇكسوردىكى قىرغىنچىلىق پارتىيەلەرنىڭ چەكلەش بۇيىرىقلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشىغا باھانە بولۇپ قالماسلىقى،

بەلكى ھەقىقىي سۆزلىشىشنىڭ ئاچقۇچىغا ئايلىنىشى كېرەك. ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى بۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى بىيۇروكراتچىلىققا تاقابىل تۇرۇشىغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قەرزدارلىقىغا ئالاقىدار مەسىلىلەردە غەرب دۇنياسى يۆلەك بولۇشى كېرەك، بولۇپمۇ، مىسىرغا بۇنداق ياردەم ئىنتايىن زۆرۈر. ئەلۋەتتە، ياۋروپا ئىتتىپاقى نۆۋەتتىكى بىرلەشمە شەرتنامە مەگە ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىشى كېرەك، بۇ شەرتنامە پەقەت مەغرب ئەللىرىنى سانائەتنى قوغداش خاراكتېرىدىكى تا-موزنا بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ياۋروپا بازارلىرىنى ئېتىۋال-دى. ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېزا ئىگىلىك گۈ-رۈھلىرىنىڭ ۋائىزلىقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان خاتا سىياسەت يەنىلا ئىجرا قىلىنىۋەردى.

غەرب بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توقۇنۇش سىياسىي ھەم ئەخلاق جەھەتتىكى نازۇك نۇقتا بولۇپ كەلدى. مۇسۇلمانلار غەرب ۋە ئۇنىڭ باشلامچىسى ئامېرىكىنىڭ يۈزەكى ئىش تۇتۇشى ۋە قوش ئۆلچىمىنى ئەيىبلەشتى، بۇنداق ئەيىبلەشلەرنىڭ ئەلۋەتتە ئاساسى بار. بۇنداق خاتا چۈشەنچە كېلىپچىقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، غەرب ئەللىرى ئىسرائىلىيەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرتسىز، ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا بارلىق ۋاسىتىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق قوغدىشى كېرەك. چۈنكى، تارىخ باشقا مۇۋاپىق يولنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ، بىراق غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ خەلقئارا قانۇنلارغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، چەت ئەل زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىش، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ قارارلىرىنى مەنسىتمەسلىك، پەلەستىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇ-

لۇشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتەك قىلمىشلىرىغا سۈكۈت قىلىپلا كەلدى ياكى بولمىسا ئەڭ كۆپ دېگەندىمۇ ئانچە - مۇنچە ئاگاھلاندۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغان ئاقەت قىلىش پوزىتسىيەسىنىلا ئىپادىلەپ قويدى، بۇ تامامەن چۈشىنىش مۇمكىن بولمىغان، كۆپچىلىك تېخىمۇ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيدىغان قىلمىش. يەنە كېلىپ ئىسرائىلىيە مىنىستىرى پەلەستىننى «يۇتۇۋېلىش» توغرىسىدا گەپ سالتقان، ئىسرائىلىيە ئالىي سوتىنىڭ «ئېغىرلىتىپ سوتلاش» تەدبىرىنى قوللىنىشىغا قوشۇلغان، يەنى ئەرەب مەھبۇسلىرىنى قاتتىق قىيىناشقا قوشۇلغان چاغدىمۇ، غەرب ئەللىرى قۇلمىنى يوپۇرۇۋېلىپ دېگۈدەك يۈرۈۋەردى. ئوخشاشلا ئىسرائىلىيە خەۋپسىزلىك قىسىملىرى قوللانغان چېتىلما جاۋابكارلىق تەدبىرى، يەنى تېررورچىلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يۇرت - ماكانىدىن قوغلىۋېتىش، ئۆيلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرى ۋە باغلىرىنى توپا تۇرتۇش ماشىنىسى بىلەن تۇرتۇپ تۈزلىۋېتىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ غەرب ئۇق-ماسقا سېلىپ يۈرۈۋەردى. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى قىزىقارلىق كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ داۋاملىق كېڭىيىپ كېتىشى توغرىسىدىكى تەتقىقات دوكلاتىدا، ئىسرائىلىيەدىن ئىبارەت بۇ يادرو چوڭ دۆلىتى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنىپ باقمىدى. غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ تەلىپىنى قەتئىي قوللاپ، پەلەستىن ھۆكۈمىتى ئەسلىيەتچىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاساسىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىشى كېرەك دەپ قارىدى. ئەمما، ئىسرائىلىيە پەلەستىندىكى قارشىلاشقۇچىلاردىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچى كۆچمەنلەرنىڭ تولۇق قوراللىنىپ پەلەستىن زېمىنىدا كۆرەڭلەپ يۈرۈشى بىلەن كارى بولمىدى. 1994 - يىلى 2 - ئايدا كۆچمەن دوختۇر باررۇخ گودىستان خېبرىوندا ناماز ئوقۇۋاتقان 29 مۇسۇلمانغا تېررورلۇق ھۇجۇمى قوزغىدى، نۇرغۇن

كۆچمەنلەر تاكى بۈگۈنگە قەدەر گودىستاننى قەھرىمان ۋە پىدائىي دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئىسرائىلىيە كۆچمەنلىرى ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ چېتىگە نىسبەتەن «چېگرانى تۈزۈش» ھەردىكىنى يولغا قويغاندا، يەنى پەلەستىننىڭ تېخىمۇ كۆپ تېرىلغۇ يېرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاندا، ئىسرائىلىيە ئارمىيەسى ئۇلارنى دەرغەزەپكە كەلگەن پەلەستىن ئېتىراز بىلدۈرگۈچىلىرىدىن قوغداپ قالدى. غەرب بۇ ئىشقا نىسبەتەن ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرمىدى. غەرب ھەتتا ئوسلو كېلىشىمىنى ئىمزالىغان چاغدا بەلگىلىگەن ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىندا ئىسرائىلىيە ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىلىرىنى قۇرماسلىق توغرىسىدىكى ئېنىق بەلگىلىمىلەرنىمۇ قەتئىي ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلمىدى. ئۇنداقتا، ناۋادا ئىسلام دۇنياسى بۇ ئىشنى ئەھلىسەلىپنىڭ يېڭى بىر قېتىملىق، ۋاسىتەلىك شەرققە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى دەپ قارىغان بولسا، بۇنىڭدىن كىم ھەيران قالار ئىدى؟ غەرب گەللىرى بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا تامامەن مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ ئەڭ قىزىقارلىق ھەم ئەڭ تىراگېدىيەلىك يېرى شۇكى، ئىسرائىلىيەدىكى سىياسىي كۈچلەر - گە بۇنداق چەكسىز كەڭ قورساقلىق بىلەن قوللاش پوزىتسىيەسى تۇتقانلارنىڭ غەرب قىممەت قارىشىغا قەتئىي ئىشىنىدىغان كىشىلەر بولۇشى ناتايىن. دىننى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قەدىمىي ئىسرائىلىيە پادىشاھلىقىنى يېڭىباشتىن قۇرۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بۇ ئەسەبىي كۈچلەر مۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رەقىبلىرىگە ئوخشاش ئىنسانىي ھوقۇق، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايتتى. ناۋادا بىز ياشاۋاتقان دەۋردە ئەر - ئاياللار بىرلىكتە دۇئا - تىلاۋەت قىلسا، پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇتەئەسسەسىپ ئىسرائىلىيەلىكلەر بىلەن ئىسلاھاتچى يەھۇدىيلار ھازىردىكىلىق

تېمى يېنىدا دۇئا قىلغاندا، ئۇلارغا راسا تىل - ئاھانەت قىلىنىدۇ، چۈنكى دۇئا - تىلاۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتى پىراۋوسلاۋىيە دىنى - يەھۇدىي دىنىنىڭ ھەرىكەت مىزانىغا خىلاپ، شۇڭا ساق - چىلار ئۇلارنى قوغلىۋەتسە بولىدۇ؛ ئۇنداق بولغاندا بۇ ئىشلارنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، بۇ شەرقىتىكى ئەسلىيەتچىلىك بولۇپ، كىشىلەر ئافغانىستان، ئىران ۋە سۇداندا دۇچ كەلگەن ئىشلاردىن پەرقى يوق دېسىمۇ بولىدۇ.^①

ناۋادا بىز بۇ ئىشلارنى سەمىمىيلىك بىلەن تەنقىد قىلمىساق، ئۇنداقتا غەربنىڭ قوللانغىنى بىر خىل «كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسكە سېلىش» سىياسىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئادەتتىكى چەكلىمىدە - مۇبۇزغانلىق بولىدۇ، بىز ئۆز دۆلىتىنىڭ يېڭىباشتىن تىنچلىق سۆھبىتى يولىغا قايتىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان نۇرغۇن ئىسرائىل - يەلىكلەرگە ياخشىلىق قىلدۇق دەپ يامانلىق قىلىپ قويدۇق. دەل مۇشۇ ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل غەربچە سىياسەت قوللىنىشىنى ھەقىقىي ئارزۇ قىلىدۇ، غەرب ئەل - لىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن سۆز - لىشىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. غەربنىڭ يۈزەكلىك بىلەن ئىش قىلىد - شىنىڭ بۇنداق سۆھبەتكە قانچىلىك ئېغىر زەربە ئېلىپ كېلىدە - غانلىقىنى، يەنى قانچىلىك ئەجەللىك يۈك بولىدىغانلىقىنى ئۇلار ھەرقانداق كىشىدىن ئوبدان بىلىدۇ. ناۋادا بۇنداق يۈزەكى پوزىت - سىيە ۋاقتىدا تۈزىتىلمىسە، غەربنىڭ مەۋقەسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. لېكىن، بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىش ئېھتىمالى يوق دېيەرلىك. غەربكە مايىل مىسىر ھۆكۈمىتى بىلەن

① موشې زىمبېرمان: «ئىسرائىلىيەنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى»، «دۆلەت بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدا»، بېرلىن، 1996 - يىلى نەشىرى.

ئىيوردانىيە ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇلارنىڭ مەۋ -
جۈتلۈك مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختى -
لىمىز. ئىران ئامېرىكىنىڭ ياقتۇرما سىلىقى تۈپەيلىدىن قىيىنلىق
كەلدى. بۇ 1979 - يىلى تېھراندىكى تۇتقۇن قىلىۋېلىش كىرىزى -
سىدىن قالغان چاتاق. ھۈمەينى ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىلىدە، بۇ
دۆلەت قوشنىسى ئىراقتەك مۇستەبىت، ئىستىبات، ھوقۇق مەر -
كەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ھۆكۈمران -
لىق قىلىنىمىغان بولسىمۇ، 1997 - يىلىدىن بېرى «كۆپ مەنبە -
چىلىك» تىن ئىبارەت بۇ نازۇك يېڭى شەيى قەدىمىي پېرسىيە زې -
مىنىدا ساغلام ئۆسۈپ يېتىلدى. ئىراندا زۇڭتۇڭ سايلىمى ئۆتكۈ -
زۈلۈشتىن ئىلگىرىلا، ئاشىق - مەشۇقلارغا نىسبەتەن ئادەتكە ئاي -
لىنىپ قالغان تەكشۈرۈش ئاز - تولا بوشىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا، ئۆرپ - ئادەتنى ساقلىغۇچىلار ئۇزاقتىن بېرى قات -
تىق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىلەرمۇ چەكلەش كۈچىدىن
خېلى قالدى. مەسىلەن، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلېۋىزىيەنى ئۆزى
خالغانچە ئۆلمۈۋېلىش ياكى سىنئالغۇ فىلىملىرى، CD پىلاستى -
كىلىرىنى ئەتكەس يول بىلەن ئىمپورت قىلىش قاتارلىق قىل -
مىشلارمۇ ئانچە سۈرۈشتۈرۈلمەيدىغان كارى چاغلىق ئىش بولۇپ
قالدى. ئىسلاھاتچىلاردىن بولغان زۇڭتۇڭ نامزاتى ھاتەم سايلام ر -
قابىتى پائالىيىتىدە، ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرگىمۇ
ئىدىيە ئىركىنلىكى بېرىش، ئۆكتىچىلەر ۋە باشقا دىن مۇخلىس -
لىرىنى قوغداش، ئاخبارات ئىركىنلىكى بېرىش ۋە ئاياللارغا ئىشقا
ئورۇنلىشىش ئىركىنلىكى بېرىش قاتارلىق پروگراممىلارنى ئوت -
تۇرغا قويدى. 1997 - يىلى 12 - ئايدىكى ئىسلام قۇرۇلتىيى ئې -
چىلىش ئالدىدا، ئۇ يەتتە خېيىم - خەتەرگە قارىماي، «زەھىرىنى

چېچىپ» لا يۈرىدىغان دىنىي داھىي ھامەنىي بىلەن ئاشكارا ئۈزەنگە سوقۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ دوگماتىزىمچە ۋائىزلىق قىلىشلىرىغا قارشى چىقىپ، ئاۋام - پۇقرا جەمئىيىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوغداش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ھەتتا ئىسلام دۇنياسى غەرب مەدەنىيىتىنى ئۈگىنىشى كېرەك دەيدىغان ئىدىيەنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھاتەم يەنە ئامېرىكا بىلەن سۆزلىشىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسرائىل - لىبىيە يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسسلەرنىڭ چېگرادىن كىرىشىگىمۇ ئاستا - ئاستا يول قويۇلىدىغان بولدى. ئۇلار ئىراندىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرى بىلەن سۆزلەشتى ھەمدە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، ئىران تەرەپ بۇنداق ئۇچرىشىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاكتىپ ئىلھام بېرىش پوزىتسىيەسى تۇتتى. مېكىننى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋە قەسى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ياۋروپانىڭ «تەنقىدىي يوسۇندا سۆزلىشىش» سىياسىتىنى قوللانغانلىقى يەنىلا توغرا بولدى. بۇ خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنى قوللاپ، ئۇلارغا نىسبەتەن سۇس سىياسەت قوللانغانلىقى توغرا بولغىنىغا ئوخشاشلا ئىش بولدى. شۇڭا، يولغا قويۇلۇۋاتقان سۆزلىشىش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئىراننىڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، بۈگۈن قوللىنىلغان بارلىق تەدبىرلەرنىڭ تېھران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلغانلىقى ۋە بۇنىڭ ئاقىلا-نىلىك بولغىنىغا بەلكىم ئاخىرىدا ئامېرىكىمۇ ئىشىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن سۆزلىشىشتە، غەربنىڭ ئاسىيادىكى

سۆھبەت ھەمراھلىرى بىلەن تالاش - تارتىش قىلغاندىكىگە ئوخشاش ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى كۈچلۈك تۈردە قوغدىماسلىققا ئاساسى يوق، بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، غەرب - نىڭ قىممەت ئىدىيەسى مۇقەررەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قوللاشقا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇ قوللاش غەربنىڭ قىممەت قارىشىنى تۈپتىن قوبۇل قىلغان، دىنىنى سىياسىدىن ئايرىۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ قوللىشىدۇر. بۇ قوللاش يەنە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى تەرەپدارلىرىدىن نىڭ قوللىشىدۇر. ئۇلار ئۆزىنىڭ «قۇرئان كەرىم» ۋە ئۇنىڭغا ئائىت رىۋايەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئىدىيە ياكى شۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان قىممەت قاراشلىرىنى ئىل - غاپ چىقىدۇ. باسسام تىبى «ياۋروپادىكى ئىسلامىيەت» دېگەن ئۇ - قۇمنى روياپقا چىقىرىپ، دىنىي دۇنيانىڭ ئىچىمۇ ئېتىش، زاماندا - ۋىلاشتۇرۇشقا بولغان يېڭى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىسلام ئەللىرى ياۋروپا ئەللىرى دۇنياسىغا تاما - مەن سىڭىپ كىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ يەنە ياۋروپا ئور - تاق مەدەنىيىتىنىڭ مول بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەن. ئىسلاھاتنى خالايدىغان مۇسۇلمانلار بىلەن سۆزلىشىش داۋامىدىكى بۇنداق مەدە - نىيەت قارىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەريانى بىز غەرب ئەللىرىگىمۇ كەسكىن جەڭ ئېلان قىلدى. ئەپسۇس، بۇ مۇھىم ۋەزىپە مۇسا - پىرلار مەسىلىسى، تۈركىيە كۆچمەنلىرىگە بولغان ۋەھىمە ۋە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى سىغىدۇرۇشچانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتتى. ① بۇنداق نۇقتىئىنە -

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق»، مېيونخېن، 1994 - يىلى نەشرى.

زەرلەرنى پەقەت ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىلا دەلىللىيەلەيمىز، يەنە كېلىپ بۇ ئارىمىز - دا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلارغا تۇتقان پوزىتسىيەمىزدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بىر گەۋدە - لەشتۇرۇشكە تۇتقان چەتكە قېقىش، رەت قىلىش پوزىتسىيەسى كىشىلەرنى، بولۇپمۇ ياشلارنى ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قوينغا ئىتتىرىدۇ، خالاس.^① ئۇلارغا تۇرمۇشتا چىقىش يولى تېپىپ بېرەلگەنمىزدىلا، ئاندىن ياۋروپادىكى كاتولىك دىنى، پروتېستانت دىنى (يېڭى دىن) ۋە يەھۇدىي دىنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخشاش، دىنىي پەرقنىڭ قىممەت قارىشى جەھەتتىكى ئورتاقلىقنىڭ كەينىگە ئۆتۈشىدىن ئۈمىد كۈتەلەيمىز.

ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ رامكا شارائىتى

ئىتى

بۇنداق سۆزلىشىشلەر ھۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدىكىلا ئىش ئەمەس، سىياسىي ئامىللار ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىسىلا، ئىقتىساد ئەسلىدە ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە كېتىۋېرىدۇ. خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش بويىچە تورلىشىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئىقتىسادىي سەياسەتلەرنى ئورتاقلىققا يۈزلەندۈرۈش ھادىسىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەركىن سودا پىلانى دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تەرەققىي قىلدى، بۇ جەھەتتە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا

① ۋېلېھېلم خېيىمىتېپېر: «بىر گەۋدەلەشمەسلىك ۋە ئىسلام ئەسلىدە يەتچىلىكى»، «گېرمانىيەدىكى تۈركىيە ياشلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىش ۋە كۈندىلىك تەجرىبە ھەم ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىش شەكلى».

بانكىسىنىڭ تۆھپىسىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. بەزى دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتمۇ دۆلەتنى خاتا يولغا باشلاپ قويدىغان ئىشلاردىن قول ئۈزدى. شۇڭا، نۆۋەتتە دۇنيا ئىقتىسادىدا ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار خەلقئارالىق ئىقتىساددا دېسەندە مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆڭۈل ئازادلىكى بىلەن جانلىق پائالىيەت قىلماقتا. ئەلۋەتتە بۇنداق ئەھۋال نۇرغۇن سەلبىي تەسىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. نۇرغۇن جايلاردا كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان توقۇپ چىققان ئىجتىمائىي تور بۆسۈلۈپ كېتىشكە باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ يەنە ئاكتىپ ئاقىۋەتلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كەلگەن بىر قىسىم مۇھىم تايانچ كۈچلەر، يەنى ئىقتىسادىي پائالىيەتچىلەر مەسىلىلەر ئۈستىدە ئوخشاش بىر خىل تىل، ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇشتەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، كۈنساين كۆپىيىۋاتقان ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر داۋامىدا ئۆزئارا ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى. ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردىكى بىردەكلىك ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەتلەر - نىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر مۇھىم ئامىل ياكى بولمىسا ھەل قىلغۇچ تۈرتكىلىك كۈچ ھېسابلىنىدۇ. سىياسىي تۈزۈلمە ئاخىر بېرىپ، بۇ كۈچلەرنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆز ئالدىغا تىزگىنلەشكەنمۇ قانداق بولالمايدۇ، بۇ يولدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلارنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايلا قالماي، بەلكى تۆلەنگەن بەدەلمۇ ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. شۇڭا، پايدىلىق رامكا شارائىتىنى ھازىرلىماي بولمايدۇ.

بۇ رامكا شارائىتى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايون تەشكىلاتلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى قائىدە - تۈزۈملىرىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كې-

چىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. يەنى، بەزى كونسېرنلارنىڭ چوڭ غوجايىم - لىرى ئارزۇ قىلغاندىكىدەك ئىش بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ۋە ئېكو - لوگىيەلىك پىرىنسىپلارنى دۇنيا ئىقتىسادىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائال - لىيەتلىرىگە سىڭدۈرۈشنى ئۇزاق مۇددەتلىك نشان قىلىش لازىم. مالايشيا بىلەن فىلىپپىن ئۇزاق مۇددەت تىرىشچانلىق كۆرسەت - كەندىن كېيىن، بالا ئىشچىلارنى ياللاپ ئىشلىتىشنى چەكلەيدىغان خەلقئارالىق ئەھدىنامىگە تۇنجى تۈركۈمدە ئىمزا قويغان ئاسىيا دۆ - لەتلىرى بولۇپ قالدى، بۇ كىشىلەرگە سىجىل يول كۆرسىتىش ۋە تىرىشش ئارقىلىق نېمە قىلارنى بىلمەي ئارىسالدى بولۇپ يۈر - گەنلەرگە نشاننى كۆرسىتىپ بېرىشكە تامامەن بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئىنسانىي ھوقۇقنى ئېغىر دەپسەندە قىلىش ياكى مۇھىتقا قىلچە ئەيمەنمەستىن بۇرغۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق رىقا - بەتتە ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرگەن بىرەر دۆلەت تېخى بولمىسا كېرەك، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان رىقابەت مۇشۇنداق بىر تەر - تىپ رامكىسى ئىچىدە بىرەر دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ئارىلىشىشى بول - مىغان ئەھۋال ئاستىدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئىچكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا قىيىنچى - لىقنىڭ پەۋقۇلئاددە ئېغىرلىقى ئىسپاتلانغان ئىسلام رايونىدىكى دۆ - لەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي مۇئامىلىدىكى توسالغۇ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ تەھدىتىگە ئېغىر دەرىجىدە ئۈچ - رىغان رايونلاردىلا بولىدۇ. بۇ خىل پىرىنسىپ ئەلۋەتتە باشقا ھەم - مىلا رايونلارغا باب كېلىۋېرىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا ئىقتىسادىي مۇ - ناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇپ، ئا - جىزلار كۈچلۈكلەردىن قورقىدىغان ئىش مۇ چىقمايدۇ. يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدا بۇنداق مۇناسىۋەتلەر ھەمكارلىشىش ۋە

ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى كۆپەيتىشكە قىزىقىدىغان تەرەققىيپەرۋەر تەشكىلاتلارنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. بىراق مۇئەييەن ئەھۋالدا، ئالەم قىشلايدىغان ئاشۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىمۇ ئىجتىمائىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىللىك نۇقتىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتىمۇ ئىنتايىن كىچىك بولىدۇ. ئىسلام سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاساسىنى تۇرغۇزۇشقا ياردەم بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى ئۆزىگە ئىشىنىدىغان، ئېچىۋېتىش تىپىدىكى كارخانىچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى قوللاش بىزنىڭ تېخىمۇ مۇھىم نىشانىمىز.

ئىجتىمائىي تور: غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ

رولى

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتە پەقەتلا ئىقتىساد دېسەك يېتەرلىك بولمايدۇ. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىش ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەرنىڭ پائالىيەت كاتېگورىيەسىگە كىرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىلىم - پەن ساھەسى، سەنئەت ساھەسى، ھەرقايسى پارتىيە - گۇرۇھلار، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە جەمئىيەتلەر، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا چېتىلىدۇ. بۇ ئاپپارات ۋە تەشكىلاتلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار توپىدا ھالقىلىق رول ئوينىدى. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدا بۇ ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئاشتى، ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ زورىيىشى ۋە خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە بارغانسېرى جاراڭلىق سادا ياڭرىتىشى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە كىشىلەرنىڭ ئەڭ دىققىتىنى قوزغىغان ئىشلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇنداق يېڭىلىقلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىدىكى ئورنىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ

بەردى. شۇڭا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاساسلىقى ئىجتىمە - مائىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىنتايىن ئۇزۇل - كېسىل بولغان جايلاردا، يەنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىدا يىلتىز تارتتى. ئۇلار يەنە شۇ يەرلەردىن پۈتكۈل دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىپ، سىياسىي ۋەزى - يىتى ئىنتايىن ئازلا ئىمكانىيەت قالدۇرغان جايلارغىمۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. ھەرقايسى جەمئى - يەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى پەرقى چوڭايغانىپ - رى، ئۇنىڭ پائالىيەت قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ كۆپەيدى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ھېسابلانمايدىغان، ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرمايدىغان پۇقرالار، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ چېتىدە قالغان كولىكتىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى، يەنە كېلىپ ئۇلار دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ، باشقا دۆلەت ۋە مەدەنىيەت چەمبى - رەكلىرى بىلەن ھەمراھلىق تورى ھاسىل قىلدى. شۇڭا، مەدەنىي - يەتلەر ئارىسىدىكى سۆزلىشىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغانلار، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەتكە قارىغاندا تېخىمۇ مۇ - ھىم رول ئوينىدى. ئۇلار ئۆزىنى ھەرقانداق كېلىشىم، شەرتنامە ۋە توختامنامىلەر ھەمدە دۆلەت مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن دەيدىغان مۇھىم پىرىنسىپلارنى ئويلىشىپ ئولتۇرۇشقا زورلىمىدى. ئىچكى ئىشلارنىڭ بېسىمى ۋە چەكلەش خاراكتېرىنى ئالغان مەنپەئەت ھېساباتىنىمۇ ئويلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. بۇ قاتلامدىكى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشتىن مۇنداق ئىككى خىل نەتىجە چىقىشى مۇمكىن: ئالدى بىلەن ئۇ بىرقەدەر ئاسان تالاش - تارتىش قوزغايىدۇ، چۈنكى كىشىلەر دىپلوماتىيە جەھەتتە سەۋر - تاقەت قىلىشنى ئانچە ئويلىشىپ كەتمەيلا، بىر - بىرى ئوتتۇرىسى - دىكى پەرقنى ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن ئىپادىلەيدۇ ۋە تەتقىق قى -

لىدۇ؛ بىراق ئۇ يەنە ئىجادىيلىققا باي بولىدۇ، چۈنكى ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىسى بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىدىغان، ئىشەنچ مەسىلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنى ئوتتۇرىغا قىستۇرۇۋالمايدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ دەسلەپتە مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە نامايان بولۇپ، تەسىر كۈچى تەدرىجىي «يۇقىرى قاتلام»دىكى خەلقئارالىق سىياسىي ساھەلەرگىمۇ كېڭەيدى. ئۇلار ھەر خىل توقۇنۇشلاردا سالاكەتلىك قىلىپ تەرەپلەرنى ياراشتۇردى. مەسىلەن، موزامبىك ۋە ئالجىرىيەدە پائالىيەت قىلغان كاتولىك دىنى كاھىنلىرى تەشكىلاتى «St.Egidio» دەل شۇلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇلار يەنە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇش ۋە تالاش - تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلدى. مەسىلەن، مالىدا كوپپراتىپ، كوپپراتسىيە پۇل ئامانەت بانكىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە كەسپىي تەشكىلاتلار دۆلەتنىڭ يېڭىباشتىن «Taureg» تەشكىلاتىغا قايتىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىلگىرى سۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدا، ئارمىيەنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش جەھەتتىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى چەكلەندى؛ ئۇلار يەنە شەخسلەرنىڭ قىزىلما بايلىقلارنى ئېچىشىنى چەكلەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە مۇغلىبىنى قولغا كەلتۈردى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە سەل قاراشقا بولمايدىغان، جانلىق يېڭى سىياسىي كۈچكە ئايلاندى، ئۇلار دىپلوماتىيە ۋاسىتىسى رولىنى جارى قىلدۇرالمىدىغان جايلاردا، دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىغا كۆۋرۈك سالىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ئەلچى بولۇپ قالدى.

بۇ جەرياندا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ غەيرىي ھۆ-

كۈمەت تەرەپلەرنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇ-
ناسىۋەتنى باشقا ئىشلار ئورنىنى ئالالمايدىغان ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە
قىلغانلىقىنى بايقىدى. ئوخشاشمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ھۆ-
كۈمەتلەر بىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى دائىملىق ئاردا-
لىشىشلاردا بىر - بىرى بىلەن بارغانسېرى كېلىشىپ، ئادەتتە
ئېيتىلىدىغان «قوش لىنىيەلىك تۈزۈلمە» باسقۇچىغا قەدەم قوي-
دى. بۇ يەردە بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئازدۇر - كۆپتۈر ئۆتكۈزۈ-
لۈۋاتقان قەرەللىك سۆھبەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ھەربىي
ئىشلار، خەۋپسىزلىك، ئەسكەر قىسقارتىش قاتارلىقلارغا ئائىت
مەسىلىلەردە، بارغانسېرى كۆپ دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت
تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق پۇقراۋى تەشكىلاتلار تەكلىپىگە
بىنائەن مۇشۇنداق سۆھبەتلەرگە قاتناشماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئەل-
لەرنىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىمۇ «شەخسىي» سالاھىيىتى، يەنى
غەيرىي ھۆكۈمەت تەرەپ سالاھىيىتى بىلەن بۇنداق يىغىنلارغا قات-
ناشتى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئۆزىنىڭ تەنقىدىي پىكى-
رىنى قىلچە ئەيمەتمەستىن ئوتتۇرىغا قويسا ياكى باشقا سورۇنلاردا
چەك قويۇلىدىغان بەزى تەكلىپلەرنى بەرسە بولۇۋېرەتتى. «قوش
لىنىيەلىك تۈزۈلمە» گە ئائىت يىغىنلاردا، بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنى
دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن مۇھاكىمە قىلىشقا بولاتتى، مە-
لۇم بىر تەشكىلات ياكى شەخسنىڭ مۇخالىپ كېلىدىغان پىكىر-
لەرنى بېرىشى بىلەنلا ئۇلار تەئەللۇق بولغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى-
نىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ كېتىدىغان ئىش بولمايتتى.
بۇنداق شەكىل كۆپچىلىكنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغان سۆھ-
بەت مۇھىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغان تالاش -
تارتىشلارنى يېڭىياشتىن «ھەل قىلىش ھاياتىي كۈچى» بىلەن تە-
مىن ئەتتى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق يىغىنلار قاتناشقۇچىلارنىڭ مە-

دەنئەت پەرقى توغرىسىدا ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن كېڭىشىپ،
ئۇنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتى ۋە ماسلاشتۇرۇش يولى ئۈستىدە مۇ-
ھاكىمە يۈرگۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى، بۇنىڭدىن بىۋاسىتە دىپلوما-
تىك ئاقىۋەت كېلىپچىقىمايتتى.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتى باشقا ساھەلەردە
ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدە ئوينىغان رولىدىن تېخىمۇ مۇھىم
رول ئويناپ بولالمايدۇ. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئىنسانىي ھو-
قۇق «مەدەنىيەت پەرقى» باھانىسى بىلەن دەپسەندە قىلىنىپ كېلىدۇ.
ۋاتىدۇ، خۇددى بېرىملىقلار شىۋېتسارىيەلىكلەرگە قارىغاندا رە-
ھىمسىز جازاغا بەرداشلىق بېرىشنى خالايدىغاندەك ياكى خىزمەت
قىلىش ۋە تەربىيەلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئافغا-
نىستان ئاياللىرى نورۋىگىيە ئاياللىرىدەك ئەقىللىك، قابىل ئە-
مەستەك ھەم ئەقىل - پاراستىنى جارى قىلدۇرالمىدىغاندەكلا
ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. خەلقئارالىق ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتى (مە-
سىلەن، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم تەشكىلاتى) ياكى دۆلەت ئىچىدە-
دىكى ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بۇنداق ناچار ھۆكۈمرانلىق
ئەپسانىلىرىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ئورتاق يوسۇندا يوققا چىقاردى.
ناۋادا ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، ئومۇملاشقان بىر ئىنسانىي ھو-
قۇق ئاساسىي قائىدىسى پۈتكۈل دۇنيادا پەقەت نامدىلا ئەمەس، بەل-
كى ئەمەلىي يوسۇندا ئىجرا قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ تۆھپە
بۇ پۇقراۋى تەشكىلاتلارنىڭ ھەمكارلىقى ۋە تىرىشچانلىقىغا مەنسۇپ
بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە پۈتكۈل يەر شارى بويىچە دېموكرا-
تىيەلەشتۈرۈش جەريانىدا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاچ-
قۇچلۇق رول ئوينىدى. شۇڭا، ئۇلار سىياسەت جەھەتتە شەرتسىز
(مەزمۇنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىدىغان ياكى بېسىم ئىشلىتىپ تە-

سر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بولمىغان ئاساستا) قوللاشقا ئېرىشە-
شى كېرەك. ئەلۋەتتە نۇرغۇن كىشىلەر بۇ كوللېكتىپلارنىڭ ئىش-
لىرىدىن ناھايىتى خاپا بولۇپ يۈرۈشىدۇ، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت تەرەپ-
نىڭ ۋەكىللىرى تېخىمۇ شۇنداق، ئۇلارنىڭ بەزى ئىشلىرىنىڭ ئە-
يىپلەشكە تېگىشلىك جايلىرى ھەقىقەتەن بار. لېكىن، پايدىلىق تە-
رىپى بىلەن زىيانلىق تەرىپىنى دەڭسەپ كۆرىدىغان بولساق، شۇند-
اق بىر خۇلاسگە كېلىشىمىز مۇقەررەر، يەنى غەيرىي ھۆكۈمەت
تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆۋرۈكلۈك رولى ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلىشىش مېخا-
نىزمى ئۇلار پەيدا قىلغان پايدىسىز ئامىللارغا قارىغاندا تېخىمۇ
مۇھىم ھەم تېخىمۇ قىممەتلىك.

ئاياللارنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش

نۇرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ ئەرلەر مېنىڭ كەلگۈسىدە پائال
ئەرمەققى قىلدۇرۇلىدىغان ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى
قاراشلىرىمنى ئاڭلىغىنىدا تەئەججۈپلەنمەي قالمايدۇ، ئاياللارنىڭ
ئورنىنى ئۆستۈرۈش ھەقىقەتەن شۇنچە مۇھىم، ئەجەب بۇ ئا-
مىللار ئارقىلىق نۇرغۇن ساھەلەردە كۆزلەنگەن ئۆزگىرىشلەرنى
ھاسىل قىلغىلى بولامدۇ؟

بىرىنچىدىن، بۇ ئىنسانىي ھوقۇق غايىسىگە يېقىنلىشىشتىكى
ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. نېمىلا دېگەنبىلەن ئاياللار دۇنيا ئا-
ھالىسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. ئاياللارنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىش
باشقا ھەرقانداق كوللېكتىپنىڭ ھوقۇقىنى ئاشۇرۇشقا قارىغاندا،
ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە مۇساپىسىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك
ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. ئاياللار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئورتاق يوسۇندا
قولغا كەلتۈرۈشكە كۈچلۈك تۈردە ئىنتىلگەندە، مەسىلەن، ئىران-
دىكى «ئىسلام ئەرەكەتچى ئاياللىرى بىرلەشمىسى» ياكى ئىلگىرى ئې-

رېترىيەدە يۈز بەرگەن «ئالدىنقى سەپتىكى ئايال جەڭچىلەر ئازادلىق ھەرىكىتى» دە، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى تامامەن كۈچەيتكەندىن كېيىن، شۇ دۆلەت ۋە رايوننىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە مۇساپىسىدە بىر نۇرلۇق يول ئېچىلدى.

ئىككىنچىدىن، ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى كىشى-نى ھەيران قالدۇرىدىغان شەكىل بىلەن ئەڭ نامرات ئاھالىلەر قاتارىدا لىمىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش نىشانىغا يەتمەكتە. گرامېن بانكىسى (Grameen Bank) نىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ نۇقتىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ ھەمكارلىق بانكىسى دەسلەپتە بېنگالدىلا پائالىيەت قىلغانىدى، ھازىر 58 دۆلەت ۋە رايونغا تەرەققىي قىلدى. ئاياللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارغا ئاز سوممىلىق قەرز پۇل بېرىش ئۇنىڭ ئاساسلىق كەسپى. بېنگالدا بۇ بانكىنىڭ قەرز پۇلىغا ئېرىشكەنلەرنىڭ %94 ى ئايال بولۇپ، ئايال قەرزدارلارنىڭ ئىنتايىن ئىشەنچلىك قەرزدار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان، ئۇلار ئىقتىسادىي پائالىيەت ئارقىلىق ئائىلىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئەھۋالىنى ياخشىلىغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 1/3 قىسىم ئائىلىلەر نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھال - ئوقۇتىنى ياخشىلاش يولىغا ماڭدى؛ قالغان 2/3 قىسىم ئائىلىلەر «نامراتلىق» ئۆلچىمىگە يەتتى. بۇ ئائىلىلەردىكى بالىلار تېخىمۇ ياخشى تەربىيە ئالالايدىغان بولدى، بۇ ئائىلىلەردىكى ئىشىسىز ئەرلەرمۇ خىزمەت ئورۇنلىرىغا يېتىشىشتىن قايىتتى.

ئۈچىنچىدىن، ئاياللار تېخىمۇ كۆپ ھوقۇققا ئېرىشىپ، ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ سىجىل ئارىلاشقاندىلا، ئاھالىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئاندىن مۇقىملىشىدۇ. ئەكسىچە، ئاياللار ھوقۇقىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەھ-

ۋالى يەنىمۇ ياخشىلىنىدۇ. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يېرى شۇكى، ئەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا، ئاياللارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ھەتتا غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئاياللارنىڭ نىسبىتىدىن يۈقىرى. ناۋادا ئاياللارنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىيىۋاتقان قاتنىشىش ئېغىر ئارقىلىق غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچى زورايدى دەپسەك، ئۇنداقتا مۇھىت ئاسراش، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

تۆتىنچىدىن، ئاياللار يەنە مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ئەڭ ئاسان ھالقىپ، دوستلۇق كۆۈرۈكى سالالايدىغان كۈچ بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق سۆزلەششتىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا ھازىرچە تېخى ئىشەنچىمىز يوق، مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك - چېگراسىمۇ ئاياللار ئارىسىدا ئارازلىق پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ئاياللار ھەممىلا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئەرلەرگە قارىغاندا ھەمىشە كەمىستىشكە ھەم تەڭسىز مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ، ئافغانىستاندىكى ئالبان ھاكىمىيىتى ئاياللارنىڭ نۇرغۇن ھوقۇقلىرىنى تارتىۋالغاندىن تارتىپ، ئۆزىمىز ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى بېشىمىزدىن كەچۈرگەن بەزى ئىنچىكە ئۇسۇل ۋە ئادەتلەرگىچە بۇنداق مىساللار دېگەن كۆپ، بىز بۈگۈن يەنە ھوقۇق تەڭپۇڭلۇقى قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ بۇنداق ھالەتنى تىرىشىپ ياخشىلاشقا كىرىشكەن بولساقمۇ، ئەھۋال يەنىلا ئوخشاش. ئاياللارنىڭ ئورنىنى ياخشىلاش يولىدىكى بۇنداق مۇددىئاھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئاساسەن ئوخشاشمىغان غايىگە ئېتىلىدىغان ئاياللارنى بىر يەرگە جەم قىلدى.

1995 - يىلى 9 - ئايدا بېيجىڭدا ئېچىلغان 4 - نۆۋەتلىك دۇنيا ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىغا ئوخشاشلا، پىكىردىكى ئوخشاشلىقلاردا بىرلىككە كېلىپ، ئىختىلاپلارنى قويۇپ تۇرۇپ، مەدەنىيەت پەرقى ئاساسىدا كېلىپچىققان ئىختىلاپلارنى ئىجادىيلىق بىلەن توغرا يولغا سالساق بولىدۇ. ئەلۋەتتە ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدە. خان مەسىلىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلمايمىز.

غەربنىڭ ئىسلاھاتى

مەن بۇ يەردە بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك بارلىق مەسىلە - لەرنى غەربنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە تەسۋىرلىدىم، بۇنداق قىلىش ئىشلىمىدىكى سەۋەبىنى 6 - بابتا شەرھلەپ ئۆتكەندىم. ئۇنىڭدىكى ئاگاھلاندۇرۇشنى يەنە بىر قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشمىزنىڭ تا - مامەن زۆرۈرىيىتى بار، يەنى غەرب مەدەنىيىتى پۈتكۈل يەر شارىدا - كى خىرىسلارغا تاقابىل تۇرالايدىغان ھەممىگە قادىر خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتەر ئەمەس. تارىخ چاقى تېخى توختاپ قالغىنى يوق، غەرب تۈزۈلمىسىدە ياشاۋاتقان كىشىلەرمۇ تېخى ئەڭ ئاخىرقى دەم ئېلىش نۇقتىسىنى تاپالغىنى يوق. خۇددى گىيوتېننىڭ «فائۇست» دېگەن دراممىسىدىكى: «توختاڭ، سىز نېمىدېگەن گۈزەل - ھە!» دېگەن مەشھۇر سۆز (شۇ پەيتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا) دە ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش، بۇ نۇقتىئىنەزەر ئەڭ ئاخىرىدا غەلبە پەيتىنى قولغا كەلتۈرمەستىن، ئەكسىچە مەغلۇبىيەت پەيتىگە مۇپتىلا بولۇپ قېلىش مۇمكىن.

ئەقىل - پاراسەتنىڭ ئاچقۇچى غەرب ئەللىرىنىڭ قولىدىلا ئەمەس، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيىتى، دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىسى پۈتكۈل دۇنيانى ئىزدىنىشكە تۈرتكە بولىدىغان ئەڭ ياخشى ئالدىنقى شەرت بىلەن تەمىن ئەتتى.

يەر شارىلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئەھمىيىتىنى نىسپىي ھالدا يوقىتىش، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن قاتتىق سوقۇلۇش، تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىلىشنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېزلىشىشى، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان خەۋەرلىشىش تورى دېگەنلەرنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدىغانلىقىدا شەك يوق. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان غايەت زور بېسىم، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار پەيدا قىلىدىغان يوقىتىش خەۋپى، يەر شارى مۇھىتىنىڭ ئاچارلىشىشى تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان ئېكولوگىيەلىك ئاپەت دېگەنلەر بىزدىن مۇناسىپ ھەل قىلىش لايىھەسى ياكى بىرىكمە خاراكتېردىكى ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما بۇلارغا كۆپ خىل تەجرىبىلەر ئارقىلىقلا جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ. پەقەت ئاشۇ تەجرىبىخانغا ئوخشاش تەشكىللەنگەن ۋە نامايان قىلىنغان دۆلەتلەر، يەنى كۆپ خىللىشىشقا سەۋر - تاقەت قىلالايدىغان ھەم ئۇنى پائال ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان دۆلەتلەرنىڭلا كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى تاپالىشىدىن ئۈمىد بار. بۇنداق نىسپىي ئېچىۋېتىلگەن خۇسۇسىيەت ئەمەلىيەتتە دەل غەرب ئەللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، كىشىگە بۇنداق يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەركىنلىك ۋە ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرۇش سورۇنى يارىتىپ بېرەلەيدىغان بۇنىڭدىن باشقا يول يوق. يەنە كېلىپ باشقا رايونلار كۈرەش قىلىش ئارقىلىقلا بۇنداق ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېر ۋە تەجرىبە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ. بىراق، بىز نۆۋەتتىكى رەھىمسىز رېئاللىق ئالدىدا، غەرب مەدەنىيىتى قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، «ئىتائەتچان» گۇرۇھلارنىڭ جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدا

تەييارلىنىپ بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالماي تۇرالمايمىز. بىز
ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەتنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇشتا، ئۈچ
تەرەپتىن كېلىدىغان خىرىسقا تەڭلا يۈزلىنىشىمىز كېرەك.
بىرىنچىدىن، بىز ئۆزىمىزدىكى قاتمال ئاپپاراتلارغا دۇچ كېلىمىز.
بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بىلەن
ئىشچىلار، كاپىتالىستلارنىڭ ھەمراھلىقى بىزنى تەسىرلىك
مىساللار بىلەن تەمىن ئەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت، ئىرقىي
ساپلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوڭ قانات كۈچلەرگە دۇچ كېلىمىز؛
ئۈچىنچىدىن، «ئاق كۆڭۈل كىشىلەر» نىڭ كۆپ مەنبەلىك
مەدەنىيەتكە بولغان ئىختىيارلىقىغا دۇچ كېلىمىز، ئۇلار
دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ،
دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئۈزۈل - كېسىل ئىنكار
قىلىدىغان قىلىمىشلارغىمۇ ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز كەك
قورساقلىقى بىلەن سەۋر - تاقەت قىلىشىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىشلارغا
مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تون كىيگۈرۈپ قويۇلغاچقا،
پەرقلىنىدۇرمەكمۇ ئاسانغا توختمايدۇ.

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتلەر -

نىڭ سۆزلىشىشى!

مۇقىملىق بىلەن ئېچىۋېتىش كەلگۈسىنىڭ ئىشىكىنى ئاچىد -
دىغان ئاچقۇچ. بۇ ئالدى بىلەن پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا ئۈنۈپرسال
رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ،
بۇ ھەرگىزمۇ جەمئىيەتتە پايدىسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت
ئەزالىرىنى جەمئىيەتنىڭ تاشلاندىۋىقىلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش دې -
گەنلىك ئەمەس. ئىجتىمائىي دۆلەتلەرنى يوقاتماستىن، بەلكى ئۇلار -
نى تۆۋەن تەننەرخ ئارقىلىق ئۈنۈملۈك ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەندۈر -

گۈچ كۈچ بۇلىقىغا ئايلاندۇرۇش تەبئىيلا بىز دۇچ كېلىدىغان ئەڭ چوڭ ۋەزىپە. شۇنداقلا، يەنە رەت قىلغىلى بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت. غەرب ئەللىرى شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن بىز بەرگەن رەھ-بەرلىك مەسئۇلىيىتىنى ھەقىقىي ئادا قىلغان بولىدۇ. ناۋادا دۇنيا-دىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىلەر ۋەھىمە قاپلىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىچىدە ياشاۋاتقان بولسا، بىز ئېيتىۋاتقان بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇشۇمۇ ئەسلا مۇمكىن بولمايدۇ.^① سەممىيلىك ئالدى بىلەن ئالماشتۇرۇشتىكى ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا قارىتىلىدۇ. بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن يات شەيئىلەرگە سەۋر - تاقەت قىلغىلى، ئۇنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلغىلى ھەمدە ئۇنى چۈ-شەنگىلى ۋە ئۆز ئارا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي بىخە-تەرلىك تۇيغۇسىدىن باشقا، يەنە ئىچكى قىسىمدىكى جەمئىيەت تەر-تىپىگە ئۆزىگە ئىشەنگەن ھەم ئاكتىپ يوسۇندا مۇئامىلە قىلىشىد-مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسىمدا بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر كىشىنى رازى قىلالغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىرتتىكى مۇلاھىزىلەرنى ئىدراكىي يوسۇندا قىلىشنى قانداق تەلەپ قىلغىلى بولىدۇ؟

بىز باشقا مەدەنىيەتلەردىن پايدىلىق تەركىبلەرنى قوبۇل قى-لىشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز كېرەك، ئەمەلىيەتتە بىز ئىسلام دىنى، ھىندى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئائىت ئىشلارنى كۆپ بىلىپ كەتمەي-مىز. كۈنۈنچىلىق ياكى ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنىغا ئائىت ئىشلار-

① ئانفونى گىددېنېس: «سولچىل ۋە ئوڭچىلارنىڭ سىرتىدا»، فىرانك-كېفورد 1997 - يىلى نەشرى؛ ئۇلرىچ بېك: «يەر شارلاشتۇرۇش دېگەن نې-مە؟»، «يەر شارچىلىقتىكى خاتالىق — يەر شارلاشتۇرۇشقا بېرىلگەن جا-ۋاب»، فىرانكفورد 1997 - يىلى نەشرى 4 - قىسىم.

نى كۆپ سانلىق غەربلىكلەر ئاڭلاپمۇ باقمىغان. مانا بۇنىڭ ئۆزىلا بىر ئەجەللىك ئاجىزلىق، غەرب دۇنياسى شۇنىڭ ئۈچۈن كوممۇ-نېزم ئۈستىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا غالىب كېلىدىكى، ھەر-بىر كىشى كوممۇنىزىمدىن ئىبارەت بۇ ئاتالمىش «بىدئەتچىلىك» نى ئاساسەن دېگۈدەك چۈشىنىشى. كۈچلۈك قارشىلىشىش ھالىتىگە باب كېلىدىغان ئاشۇ قانۇنىيەتلەر ئىجادىي خاراكتېردىكى سۆزلى-شىشلەرگە نىسبەتەنمۇ ئوخشاشلا مۇھىم؛ ناۋادا كىشىلەر ئۆزى بىلمەيدىغان شەيئىلەرنى ئاز - تولا چۈشىنىۋالسا، ئۇنداقتا بۇ شەي-ئى بىزگە نىسبەتەن ئەمدى يات ھېسابلانمايدۇ - دە، سۆزلىشىشمۇ ئاسانغا چۈشىدۇ. ئوقۇتۇش پىلانلىرى ۋە تەلىم - تەربىيە پىلانلى-رىدا، بەزى ۋاسىتىلەرنى ئاز مىقداردا قوللىنىش ئارقىلىق بەزى خۇشاللىقلارنى ھەم پايدىلىق ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دىنىي جەمئىيەتلەر بۇ جەھەتتە ناۋادا دۇنيادىكى باشقا دىنلارغىمۇ ئۆز پىكرىنى بايان قىلىش پۇرسىتى بېرىشنى خالايدى-غان بولسا، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرەلشى مۇمكىن.^①

بۇ كىتابىمىزدا گەپنى ئىتسانىيەتنىڭ ۋەھىمە تۇيغۇسىدىن باشلىدۇق، بىراق ۋەھىمنىڭ كۆپ قىسمى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. بېكىنمىچىلىك ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ، يات شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئېچىۋېتىش، جانلاندىرۇش پوزىتسىيەسى تۇتقاندىلا، ئىشلارنى ياخشى بىر ياقلىق قىلغىلى بولىدۇ. غەرب ئەللىرى دىل-خەستىلىك ۋە ۋەھىمە ئالدىدا يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. باشقا رايونلاردىكى كىشىلەر بىزنى پولات-

① ھانس كىۋېلىڭ: «دىنىي دۇنيا ئېتىكىسى ئۆچمەنلىك ۋە زوراۋان-لىق قارشى» بېرىلن، 1994 - يىلى نەشرى.

تەك مۇستەھكەم دەپ قارايدۇ. چۈنكى، كۈچلۈكلەر مەۋجۇتلۇق جەھەتتە ھېچقانداق ۋەھىمە ھېس قىلماستىن، ئاجىزلارغا يېقىنلىق شالايدۇ. بۈگۈن غەرب دۇنياسىغا دەل مۇشۇنداق تەلەپ قويۇلۇۋاتىدۇ. پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىقنىڭ تارايماستىن، بەلكى تېخىمۇ كېڭىيىۋاتقانلىقىغا ئىشەنمەي تۇرالمايمىز. پەقەت تىرىشىپ ئىزدىسەكلا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن سۆزلىشىدىغان ھەمراھ ۋە ھەمكارلىشىدىغانغا نىشان تاپالايمىز.

21 - ئەسىردە ئىنسانلار نەگە بارىدۇ؟ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق دۇنيانىڭ چەك - چېگراسىنى ئايرىشقا سەۋەب بولۇپ قالمىدۇ ياكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلانمايدۇ؟ بۇ ئىشلار بىز غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيەمىزگە باغلىق. ئامېرىكا غەربنىڭ سەركىسى بو-لۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشى كېرەك. بىز پەقەت ئامېرىكىدىنلا ئۈمىد كۈتىمىز، نۆۋەتتىكى ئەھ-ۋالدىن قارىغاندا، ئۇچۇرلارنىڭ ھەممىسىلا بۇنداق ئارزۇغا يېقىنلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۆزىمىزنىڭ ئەۋزەللىكىنى، مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى قوغداشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىش ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن مۇۋاپىق شەكىلدە سۆزلىشىش ئارقىلىق بۇنداق نەتىجىلەرنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەسلىنى ھەل قىلىش-نىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىشىمىز كېرەك. 21 - ئەسىردىمۇ 20 - ئەسىردىكىگە ئوخشاش ھەممىلا يەرنى قانلىق ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇش ۋەقەلىرى قاپلاپ كېتەمدۇ ياكى بۇ تالاش - تارتىشلار ھەمكارلىق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان دۇنياۋى يېڭى تەرتىپنىڭ يانداشما ھادىسىلىرىگە ئايلانماي قالمىدۇ؟ مەلۇم دەرىجىدىن ئېيتقاندا -

دا، ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى «جۇڭگونىڭ خىرىسى»، ياپونىيەنىڭ تەھدىتى ياكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن ئۆزىمىزگە — دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ھاۋاسىدا بىر-مالال نەپەس ئېلىۋاتقان، ئېچىۋېتىلگەن كۆپ مەنبەلىك مەدەنىي غەرب جەمئىيىتىگە باغلىق.

پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم بەيدا
مەسئۇل مۇھەررىرى: زەپەرجان ئۇچقۇن
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئىسكەندەر ئەنۋەر
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
گۈزەل سەنئەت مۇھەررىرى: نۇرمۇھەببەت ئۆمەر ئۇچقۇن
قايتا تەكشۈرگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئەنۋەر قۇتلۇق
باسما مەسئۇلى: لىيۇ ۋېييۇ

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى
ئاپتورى: خارالد مۇللىر [گېرمانىيە]
تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن - سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئىقتىساد - تېخنىكا تەرەققىيات رايونى
بەن - تېخنىكا باغچە يولى 5 - نومۇر

پوچتا نومۇرى: 830026

تارقانقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
بەت ياسىغۇچى: شىنجاڭ ئۆگەن كىتاب تارقىتىش چەكلىك شىركىتى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى شەھەرلىك كېخېڭ رەڭلىك ياسا چەكلىك شىركىتى
قورماتى: 1230 × 880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16.25

نەشرى: 2014 - يىلى 2 - ئاي 1 - نەشرى

بېسىلىشى: 2015 - يىلى 8 - ئاي 1 - قېتىم بېسىلىشى

كىتاب نومۇرى: ISBN978-7-5469-5131-7

باھاسى: 60.00 يۈەن